

UNIVERZITET U NOVOM SADU
ASOCIJACIJA CENTARA ZA INTERDISCIPLINARNE I MULTIDISCIPLINARNE
STUDIJE I ISTRAŽIVANJA
CENTAR ZA STUDIJE RODA
RODNE STUDIJE

**URODNJAVANJE JAVNIH POLITIKA U SRBIJI
2000–2014:
POLITIKE PODRŠKE PORODICI U KONTEKSTU
EVROPSKIH INTEGRACIJA**

DOKTORSKA DISERTACIJA

Mentorka: Dr Ivana Milojević

Kandidatkinja: Zorana Antonijević

Novi Sad, 2018. godina

Univerzitet u Novom Sadu
Asocijacija centara za interdisciplinarne i
multidisciplinarne studije i istraživanja – ACIMSI
Ključna dokumentacijska informacija

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU	Zorana Antonijević
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	Prof. dr Ivana Milojević
Naslov rada: NR	Urođnjavanje javnih politika u Srbiji 2000– 2014: Politike podrške porodici u kontekstu evropskih integracija
Jezik publikacije: JP	srpski
Jezik izvoda: JI	srp./eng.
Zemlja publikovanja: ZP	Srbija
Uže geografsko područje: UGP	Autonomna pokrajina Vojvodina, Novi Sad
Godina: GO	2018
Izdavač: IZ	autorski reprint
Mesto i adresa: MA	Univerzitet u Novom Sadu – ACIMSI Centar za rodne studije, Dr Zorana Đinđića 1, 21000 Novi Sad
Fizički opis rada: FO	(broj poglavlja 6/ stranica 318/tabela 12/ grafikona 0/referenci 670/priloga 3)
Naučna oblast: NO	Rodne studije

Naučna disciplina: ND	Rodne studije
Predmetna odrednica, ključne reči: PO	Urođnjavanje, rodna ravnopravnost, politike podrške porodici, nega, evropeizacija, javne politike
UDK	
Čuva se: ČU	Centralna biblioteka UNS, Dr Zorana Đinđića 1, 21000 Novi Sad
Važna napomena: VN	
Izvod: IZ	<p>U poslednjih tridesetak godina došlo je do značajnog napretka u ostvarivanju rodne ravnopravnosti i prava žena na svetskom nivou. Međutim, rodni jaz u oblasti ekonomske i političke ravnopravnosti još predstavlja poseban izazov za globalni razvoj, ravnopravnu raspodelu resursa, kao i sprečavanje rodno zasnovanog nasilja i diskriminacije. Položaj žena u Srbiji prati pokazatelje na svetskom nivou i bez obzira na socijalističko nasleđe, učešće žena u javnoj sferi rada i politike još uvek je veliki izazov za razvoj i modernizaciju društva, kao i za feminističku teoriju i praksu.</p> <p>U teorijskom smislu teza se oslanja na feminističku kritiku koncepta liberalnog građanstva i rodne podele rada na javnu sferu koja pripada muškarcima, i privatnu koja pripada ženama. Praktične posledice ove podele utiču na položaj žena u javnoj, ali i privatnoj sferi, uživanje prava na ravnopravnost, život bez nasilja i diskriminacije. Upravo zato je transformacija rodnog režima u sferi privatnosti i porodice poseban izazov za sve aktere koji učestvuju u kreiranju javnih politika, jer mogu da utiču na menjanje patrijahalnih rodni uloga i obrazaca, ali i na njihovo jačanje. Stoga politike podrške porodici predstavljaju važan predmet proučavanja rodni teorija i feminističke prakse, posebno u kontekstu slabljenja države blagostanja i redefinisanja koncepta nege u globalnoj ekonomiji.</p> <p>U radu ispitujem načine na koji javne politike i zakonodavstvo u Srbiji od 2000. do 2014. regulišu rodne odnose u domenu porodičnog života i na koji način te intervencije</p>

	<p>doprinosu rodnoj ravnopravnosti, odnosno smanjenju rodne diskriminacije. Promene u diskursu i praksi politika podrške porodici posmatram u periodu od četrnaest godina (2000–2014), koji predstavlja početni period društvene, političke i ekonomske tranzicije u Srbiji koja je diskurzivno neodvojiva od evropskih integracija.</p> <p>Politike podrške porodici predstavljaju strateške i zakonske mere kojima se regulišu i olakšava roditeljstvo i briga o zavisnim članovima porodice (finansijske olakšice za porodice sa decom, ostvarivanje prava i pristup različitim servisima brige i nege), kao i mere koje regulišu tržište rada kako bi se povećala zaposlenost i zaštitile porodice sa decom od nezaposlenosti i siromaštva (posebna zaštita trudnica, porodilja i majki sa decom, usklađivanje porodičnog i poslovnog života, roditeljsko odsustvo zbog brige o detetu, fleksibilni oblici rada, ali i mere zapošljavanja teško zapošljivih kategorija stanovništva u oblasti nege).</p> <p>U radu zastupam tezu da se proces formulisanja pravnog i strateškog okvira politika podrške porodici nalazi pod uticajem nekoliko faktora. Ti faktori su, pre svega, globalna neoliberalna ekonomska, društvena i politička tranzicija od države blagostanja ka državi rada, kao i odgovora regionalnih (Evropska unija), odnosno lokalnih/poluperiferijskih (Srbija) rodni režima na ove procese. Stoga je fokus rodne analize politika podrške porodici na potencijalnom „iskrivljavanju i proširivanju” značenja rodne ravnopravnosti (Lombardo et al., 2009), kao i u mehanizmima uključenosti i isključenosti „glasa” pojedinih aktera u proces odlučivanja o specifičnim okvirima ovih politika.</p> <p>Takođe, kreiranje javnih politika u privatnoj sferi posmatram i u okviru primene koncepta interesekcionalnosti (Crenshaw 1989) i kritičkih studija maskuliniteta (Hearn 2004). U istraživanju posebnu pažnju posvećujem preduslovima i kriterijumima primene strategije urođnjavanja u kreiranju javnih politika (Verloo 2001). Kritički se osvrćem na recepciju i primenu strategije urođnjavanja u</p>
--	--

	<p>Srbiji, imajući u vidu njen transformativni potencijal s jedne strane, a sa druge tehnokratsko-birokratski pristup kreatora politika i donosilaca odluka.</p> <p>U disertaciji posebno analiziram ko-optiranje urođnjavanja sa drugim ciljevima javnih politika koje često ne moraju imati za cilj rodnu ravnopravnost, već na primer, konkurentnost na tržištu rada ili povećanje stope nataliteta. Primenu urođnjavanja analizirala sam u okviru koncepta državnog feminizma (MacBride and Mazur 2010) i procesa evropeizacije, a u kontekstu post-konfliktnog, post-socijalističkog društva poluperiferije u Srbiji (Blagojević 2009).</p> <p>Disertacija nudi uvid u procese, institucije i kriterijume koje je potrebno ispuniti kako bi se transformisali rodni režimi i otklonila rodna diskriminacija i u privatnoj i javnoj sferi. Rezultati istraživanja mogu biti od koristi donosiocima odluka i kreatorima politika u primeni informisanih odluka prilikom uobličavanja politika podrške porodici u Srbiji.</p>
Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP	
Datum odbrane: DO	
Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO	

University of Novi Sad
 Association of Centres for Interdisciplinary and
 Multidisciplinary Studies and Research – ACIMSI
 Key word documentation

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	
Author: AU	Zorana Antonijević
Mentor: MN	Prof. Ivana Milojević PhD
Title: TI	Gender Mainstreaming of Public Policies in Serbia 2000–2014: Family Policies in the Context of Europeanisation
Language of text: LT	srb
Language of abstract: LA	eng. / srb.
Country of publication: CP	Serbia
Locality of publication: LP	AP Vojvodina, Novi Sad
Publication year: PY	2017
Publisher: PU	Author's reprint
Publication place: PP	University of Novi Sad – ACIMSI Centre for Gender Studies Dr Zorana Đinđića 1 21000 Novi Sad
Physical description: PD	(number of chapters 6/ pages 318/ images in appendices 0/charts 12/references 670/ appendices 3)
Scientific field SF	Gender Studies

Scientific discipline SD	Gender Studies
Subject, Key words SKW	Gender Mainstreaming, Gender Equality, Family Policies, Care, Europeanisation, Public Policies
UC	
Holding data: HD	Central Library University of Novi Sad, Dr Zorana Đinđića 1, 21000 Novi Sad
Note: N	
Abstract: AB	<p>Over the past thirty years there has been significant progress in achieving gender equality and women's rights world-wide. However, the gender gap in the area of economic and political equality still poses a special challenge to global development, the equal distribution of resources, and the prevention of gender-based violence and discrimination. The position of women in Serbia is part of this global trend and regardless of socialist history, women's participation in the public sphere of work and politics is still a major challenge for the development and modernization of society, as well as for feminist theory and practice.</p> <p>Theoretically, the thesis relies on a feminist critique of the concept of liberal citizenship and the gender division of labor, where the public sphere is belonging to men, and private to women. The practical consequences of this division affect the position of women in the public as well as the private sphere, the enjoyment of the right to equality, life without violence and discrimination. That is precisely why the transformation of the gender regime in the sphere of privacy and family is a particular challenge for all actors involved in the creation of public policies, as they can influence the changing or strengthening of patriarchal gender roles and patterns. Therefore, family support policies are an important subject of the study of gender theories and feminist practice, especially in the context of the weakening of the welfare state and the redefinition of the concept of care in the global economy.</p> <p>In the thesis, I am examining the ways in</p>

which public policies and legislation in Serbia regulate gender relations in the domain of family life from 2000 to 2014 and how these interventions contribute to gender equality and to the reduction of gender discrimination. I study changes in discourse and practice of family policies for a period of fourteen years (2000-2014), which represents the beginning of social, political and economic transition in Serbia that is discursively inseparable from European integration.

Family policies are strategic and legal measures that regulate and facilitate parenting and care for dependent family members (financial relief for families with children, exercising rights and access to various care and care services), as well as measures regulating the labor market to increase employment and protection of families with children from unemployment and poverty (special protection of pregnant women, maternity and mothers with children, reconciliation of family and work life, parental leave due to child care, flexible working practices, as well as employment measures of hard-to-employ categories of population in the field of care).

In the dissertation, I argue that the process of formulating the legal and strategic framework of family policies in Serbia is under the influence of several factors. These factors are, above all, a global neoliberal economic, social and political transition from the welfare state to the workfare state, as well as the responses of regional (European Union) and local / semi-peripheral (Serbia) gender regimes to these processes. Therefore, the focus of gender analysis in the dissertation is the family policy of supporting the family in the potential "stretching and bending" of the meaning of gender equality (Lombardo et al., 2009), as well as in the mechanisms of inclusion and exclusion of the "voice" of individual actors in the decision-making process on the specific frameworks of these policies. Also, the creation of public policies in the private sphere is also seen within the theoretical framework and practical application of the concept of intersectionality

	<p>(Crenshaw, 1989) and critical studies of men and masculinity (Hearn, 2004).</p> <p>In the dissertation, special attention is paid to the preconditions and criteria of successful implementation of the gender mainstreaming in the creation of public policies (Verloo, 2001). It reflects critically on the reception and implementation of the gender mainstreaming in Serbia, bearing in mind its transformative potential on the one hand, and on the other, the technocratic-bureaucratic approach of policymakers and decision-makers.</p> <p>In particular, the dissertation analyzes the co-option of gender mainstreaming with other policy outcomes that often do not have to have as a goal gender equality, but for example, labor market competitiveness or an increase in the birth rate. Successful application of the gender mainstreaming was specifically analyzed within the concept of state feminism (MacBride and Mazur, 2010), the process of EU accession, and in the context of the post-conflict, post-socialist semi-periphery society in Serbia (Blagojević, 2009). The ultimate goal of the research is to support decision-makers and policy makers in implementing informed decisions when shaping family policies in Serbia. At the same time, the dissertation offers a useful insight into the processes, institutions and criteria that need to be met in order to transform the gender regimes and eliminate gender discrimination in the private and public sphere.</p>
Accepted on Scientific Board on: AS	
Defended: DE	
Thesis Defend Board: DB	

ZAHVALNICA

Ovaj rad ne bi bio moguć bez velikog broja onih koji su me podržavali u procesu njegovog nastajanja. U tom smislu želim da se zahvalim svojim prijateljicama i koleginicama koje su godinama nesebično delile sa mnom svoje znanje, podršku i strast za ženska prava: Biljani Maletin, Višnji Baćanović, Sofiji Mandić, Ani Popovicki, Sanji Nikolin, Neveni Ivanović, Adriani Zaharijević – hvala vam!

Zahvaljujem se Aleksandri Vladislavljević na uvidu u privatnu arhivu o Palićkim konferencijama, Danici Todorov i Andrijani Čović na pruženoj mogućnosti da pregledam neke predmete *Pokrajinskog ombudsmana – zaštitnika građana*. Veliku zahvalnost dugujem takođe prof. dr Marijani Pajvančić i prof. dr Neveni Petrušić koje su sa mnom, iako sam bez formalnog obrazovanja iz oblasti prava, vodile pravničke razgovore i dale mi prva znanja o zakonima i institucijama u oblasti rodne ravnopravnosti. Zahvaljujem se i prof. dr Marini Blagojević Hughson koja me je uvek inspirisala svojim tekstovima, razgovorima i originalnim idejama. Na moralnoj podršci u trenucima stvaralačke krize zahvaljujem se Jeleni Jokanović. Zahvalnost dugujem i Hristini Piskulidis na pažljivoj lekturi, korekturi i grafičkom uobličavanju teksta.

Posebnu zahvalnost dugujem prof. dr Liisi Husu, direktorki Katedre za rodne studije i sociologiju Univerziteta Orebro u Švedskoj, kao i prof. dr Jeffu Hearnu sa istog Univerziteta, na njihovim komentarima, mentorstvu i prijateljstvu.

Zahvaljujem se takođe *Švedskom institutu* i *Fondaciji otvoreno društvo* koji su mi omogućili da provedem najinspirativniji period rada na ovoj tezi na Univerzitetu Orebro u Švedskoj. Pristup biblioteci, ali pre svega razgovori sa koleginicama i kolegama, učešće na seminarima i radionicama značajno su doprineli kvalitetu ovog rada.

Zahvaljujem se koordinatorkama *Centra za rodne studije* Univerziteta u Novom Sadu prof. emeriti dr Svenki Savić i prof. dr Vladislavi Gordić Petković što su tokom godina rada na ovoj tezi imale strpljenja sa mnom.

Posebno se zahvaljujem mojoj mentorki dr Ivani Milojević koja je, iako fizički daleko, uvek bila tu kako bi mi pomogla i usmerila me svojim fokusiranim, preciznim i neizmerno korisnim komentarima na tekst.

Moja porodica zaslužuje posebno mesto u nastajanju ovog rada. Bez podrške mog sina Jovana i mog životnog saputnika Peđe, njihovog strpljenja i ljubavi da istrajem, ovaj rad ne bi bio moguć.

Doktorsku disertaciju posvećujem mojoj majci Bojani koja mi nedostaje da se zajedno radujemo što je ovaj veliki posao priveden kraju.

Spisak tabela

Tabela 1: *Dihotomijske kategorije koje dovode do isključenosti žena iz javne sfere* (Lister, 2003: 71)

Tabela 2: *Razlika između strategija afirmacije i transformacije* (Fraser, 1997: 27)

Tabela 3: *Dva feministička koncepta nege*

Tabela 4: *Tri modela države blagostanja u 21. veku* (prema: Fraser, 2000)

Tabela 5: *Tipologija feminističke teorije i prakse* (prema: Bacchi, 2012; Bacchi i Evelin, 2010; Booth i Bennett, 2002; Božanić, 2014; Fraser, 1997; Fuko, 1982; Haraway, 1991; Lister, 2007; Milojević i Markov, 2011; Squires, 1999, 2005, 2007; Šinko, 2015; Tronto, 2005; 2013; Verloo, 2001, 2005; Walby, 2009, 2011; Waylen et al., 2013).

Tabela 6: *Načini institucionalnih i individualnih praksi koje održavaju dominaciju muške moći nad ženama prema kritičkim studijama maskuliniteta* (prema: Hearn, 2004: 66).

Tabela 7: *Najznačajniji članovi u vezi sa rodnom ravnopravnošću u osnivačkim ugovorima o EU* (prema: Gender Equality in the European Union, 2011).

Tabela 8: *Izbor najvažnijih direktiva Evropske unije u oblasti rodne ravnopravnosti* (prema: Woodward, 2010; Evropska unija, 2005; Etinski i Krstić, 2009; Burri i Prechal, 2008, 2010; Antonijević, 2013; Bego, 2015)

Tabela 9: *Tipologija uticaja ženskog pokreta* (prema: MacBride i Mazur, 2010: 19)

Tabela 10: *Tipologija mehanizama za rodnu ravnopravnost u odnosu na saradnju sa ženskim pokretom* (prema: McBride i Mazur, 2010: 19)

Tabela 11: *Strategije urođjavanja* (Squires, 2005: 373)

Tabela 12: *„Navike srca: modeli učešća na tržištu nege“* (Baldock i Ungerson, 1996: 29)

Sadržaj

I	Uvod.....	14
1.1	Lično, političko i teorijsko pozicioniranje.....	14
1.2	Cilj rada, osnovna hipoteza i istraživačka pitanja.....	20
1.3	Pregled sadržaja teze po poglavljima.....	28
II	Metodologija.....	36
2.1	Feministička diskurzivna analiza javnih politika.....	36
2.1.1	Kritička analiza okvira.....	44
2.1.2	Kritička analiza diskursa.....	47
2.2	Građa.....	51
2.3	Neka metodološka pitanja i nedoumice.....	53
III	Teorijski okvir.....	60
3.1	Feministička kritika podele na privatno i javno.....	60
3.2	Feministički koncept države blagostanja.....	72
3.3	Konceptualizacija politika rodne ravnopravnosti.....	85
3.3.1	Feministički koncepti politikâ rodne ravnopravnosti.....	85
3.3.2	Intersekcionalnost.....	93
3.3.3	Kritičke studije maskuliniteta.....	95
IV	Evropeizacija rodnih režima na poluperiferiji.....	100
4.1	Orodnjavanje evropskog projekta: istorija, teorija i praksa.....	102
4.2	Rod i politika pridruživanja Evropskoj uniji.....	118
4.3	Državni feminizam, evropeizacija i rod na poluperiferiji.....	123
V	Uobličavanje politika podrške porodici u Srbiji (2000–2014).....	166
5.1	Sadržaj i definicija politika podrške porodici.....	166
5.2	Diskurzivne prakse i uobličavanje politika podrške porodici u Srbiji od 2000. do 2014.....	178
5.2.1	Materinstvo ili roditeljstvo.....	180
5.2.2	Usklađivanje poslovnog i privatnog života.....	208
5.2.3	Komodifikacija nege.....	235
VI	Zaključak.....	258
	Prilozi.....	273
	Literatura.....	282
	Internet stranice.....	312

Teško je održati veru u promenu kada se čini da promena nije na dnevnom redu, čak iako je to trenutak kada morate da je održite više od svega. Na kraju krajeva, ako se ne oduprete onom što je naizgled neizbežno, nikada nećete saznati koliko je neizbežno bilo to neizbežno.

(Iglton, 2016: 16)

I Uvod

1.1 Lično, političko i teorijsko pozicioniranje

Poslednjih dvadeset godina moj privatni i javni život odvija se u zanimljivom istorijskom i društvenom kontekstu koji se često objašnjava kroz najmanje tri procesa, a to su: tranzicija, evropeizacija i globalizacija. Ti procesi su istovremeno povezani i sa pitanjima koja me lično i profesionalno inspirišu: Zašto i na koji način se održava i obnavlja rodna nejednakost, kako u privatnoj tako i u javnoj sferi? Na koji način su ovi procesi (tranzicija, evropeizacija, globalizacija) povezani sa proizvodnjom i reprodukcijom neravnopravnih rodničkih odnosa i režima?

U tom smislu, imala sam mogućnost da, u specifičnom kontekstu, utičem, a katkad i vodim procese koji vode boljem položaju žena i ostvarivanju rodne ravnopravnosti. To sam uglavnom činila iz relativno privilegovane (gledano spolja) ali sistemski marginalizovane pozicije (gledano iznutra) nekoga ko deluje u okviru (rodničkih) institucija, istovremeno gajeći, i dalje, pozitivna očekivanja i veru u njihovu transformaciju. U centru mojih profesionalnih i akademskih interesovanja je institucionalizacija feminističke teorije i prakse, i njen uticaj na to kako institucije rade, kakve zakone i strategije proizvode kako bi se poboljšao svakodnevni život građana i građanki. Budući da sam niz godina imala mogućnost da u tom smislu i praktično delujem, kao kreatorka javnih politika, javila se potreba da ovom problemu pridem iz i drugog ugla, ugla istraživačice u jednoj, za Srbiju, relativno novoj disciplini: rodničkijama studijama.

Definisati predmet istraživanja nikada nije naivna i bezazlena delatnost. Istraživačica (ili istraživač) je vođena ne samo potrebom da zadovolji ličnu i istraživačku radoznalost, već i da osvetli problem koji smatra vitalnim za razumevanje određenih procesa koji se odigravaju unutar i van naših života. Dodatno, izbor teme, ali i metodologije istraživanja uslovljen je sopstvenim životnim i radnim iskustvom. U tom smislu, moj profesionalni i istraživački život odvijao se u okviru dinamičnog odnosa ličnog i političkog, odnosno pitanja kako rodne teorije, ali i praksa koja proističe iz njih, mogu omogućiti da lakše sagledamo, razumemo i utičemo na taj odnos. Zato je izbor predmeta ove disertacije, kao i metode koje u njoj koristim, duboko ličan, ali

istovremeno i politički i proističe iz uverenja da će se neki od zaključaka ove disertacije i praktično koristiti.

U kontekstu predmeta i okvira rada u oblasti rodних studija, osnovni zadatak ove disertacije je da istraži koje su moguće metode razumevanja i dokumentovanja strategija promene u oblasti politika podrške porodici u datim istorijskim, političkim, društvenim i geografskim okolnostima. Njen krajnji cilj je da u specifičnom naučnom polju rodnih studija proizvede praktično primenjivo znanje koje treba da dovede do promene institucionalnih praksi.

Rodne studije razumem kao jedinstvenu disciplinu koja svoje metodološke i teorijske postavke zasniva na feminističkoj praksi ženskog pokreta. Kao relativno nova disciplina, rodne studije imaju složen zadatak da sagledaju mogućnosti i predlože strategije društvene promene. U tom smislu, pokretačka teza mog istraživanja je izražena u ideji da „demokratija mora i može biti feministička“ (Mazur i McBride, 2008: 243), ali da takođe postoje mnogi otpori i prepreke na tom putu. Prepreke dolaze kako spolja, kroz različite globalizacijske procese na koje više ili manje imamo uticaja, tako i iznutra, od našeg sopstvenog straha da izađemo iz stanja „okrutnog optimizma“ i napustimo one političke, društvene i ekonomske forme realnosti koje više ne funkcionišu, a možda više i ne postoje (Berlant, 2011: 245). Ipak, praksa pokazuje da je uprkos otporima, promena naposljetku moguća. Međutim, neophodno je da ona bude potkrepljena kontekstualizovanim znanjem koje ima jasnu i nedvosmislenu političku poruku: rodne teorije imaju za cilj egalitarnije i pravednije društvo, dekonstrukciju rodnih odnosa i režima i njihovu rekonstrukciju kroz alternativna i inovativna rešenja. Kako bi se pružili odgovori na ta pitanja, rodne studije moraju biti i ostati otvorene da komuniciraju sa drugim disciplinama inovativno i kritički. Odnosno, kako to tvrdi Nina Lykke (Nina Lykke), interdisciplinarnost, multidisciplinarnost i transdisciplinarnost su najvažniji koncepti koji predstavljaju sastavni deo ovih studija (2011: 15). Stoga se ova disertacija oslanja na nekoliko disciplina i njen interdisciplinarni i multidisciplinarni karakter je pažljivo konstruisan.

Osim rodnih studija, disertacija se oslanja na još dve relativno nove i u sistemu visokog obrazovanja u Srbiji marginalizovane discipline. Prvo, u pitanju su studije javnog upravljanja, javne administracije, odnosno organizacione studije (engl.: *public management, public administration, organizational studies*). Ove studije obuhvataju

istraživanja u vezi sa dobrim upravljanjem (engl.: *good governance*), funkcionisanjem institucija i kreiranjem javnih politika (engl.: *public policy*). Druga naučna disciplina su evropske studije (engl.: *European studies*) koje se bave prethodno pomenutim oblastima, ali sa fokusom i u kontekstu stvaranja i pridruživanja Evropskoj uniji. Uz oblast rodnih studija, sve ove naučne discipline nalaze se na margini interesovanja ne samo stručne, akademske, već i šire javnosti u Srbiji, kako pojedinačno tako i kroz interdisciplinarni pristup (Vujadinović, 2015; Petrušić, 2012; Ćeriman i sar., 2011).

Poseban problem predstavlja interdisciplinarni i multidisciplinarni pristup temi koja kombinuje ove discipline. Iako je to uobičajena praksa na evropskim i svetskim univerzitetima (Lykke, 2011; Grünberg et al., 2011) u Srbiji kombinovanje ovih disciplina nailazi na nerazumevanje, pa čak i omalovažavanje stručne javnosti (Ćeriman i sar., 2011). Ipak, evidentna je potreba za istraživačkim radom koji bi objedinio ova tri pristupa. Pre svega zato što bi rodna analiza javnih politika, kao i proučavanje politika rodne ravnopravnosti u kontekstu evropeizacije, dovelo do povećanja veština i znanja donosilaca odluka i kreatora politika u ovoj oblasti, kao i većoj integraciji teorijskog i praktičnog znanja o rodnosti.

U Srbiji postoji ozbiljan nedostatak u sistemu naučnih znanja u oblasti evropskih studija i javne administracije tumačenih u teorijskom okviru rodnih studija. Institucije, instrumenti i procedure Evropske unije u oblasti rodne ravnopravnosti ne proučavaju se kao posebna obrazovna celina ni na jednom obrazovnom programu koji pokriva oblasti evropskih i rodnih studija. U pitanju su programi master studija iz oblasti evropskog prava, javne uprave i rodnih studija Pravnog fakulteta i Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu, kao i programi master studija Evropske studije i master i doktorskih Rodnih studija Asocijacije centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije Univerziteta u Novom Sadu.¹ S druge strane, antidiskriminaciono zakonodavstvo

¹ Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu. Master in European Integration. Preuzeto 17. septembra 2016. sa <http://pogestei.ius.bg.ac.rs/>; Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Master međunarodne studije: Modul evropske studije. Preuzeto 17. septembra 2016. sa <http://www.fpn.bg.ac.rs/master-modul-evropske-studije>; Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Master akademske studije politikologije: Javna uprava, lokalna samouprava i javne politike. Preuzeto 17. septembra 2016, sa <http://www.fpn.bg.ac.rs/master-javna-uprava-lokalna-samouprava-i-javne-politike>; Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije Univerziteta u Novom Sadu. Studijski program master

Evropske unije proučava se kao posebna celina (u oblasti pravnih studija i evropskih studija), bez dublje analize i osvrta na tzv. „meko“ zakonodavstvo Evropske unije, odnosno politike rodne ravnopravnosti² (Vujadinović, 2015; Petrušić, 2012). Prodor rodni studija u druge discipline, posebno u pravne, sociološke i politikološke nauke ima nešto više uspeha, pa se rodne studije kao izborni predmet proučavaju na pravnim fakultetima u Beogradu, Novom Sadu i Nišu: *Izborni predmet: Rodno pravo; Izborni predmet: Studije roda* i *Izborni predmet: Pravne studije roda*;³ a sadržaji rodni studija sastavni su deo kurikuluma na studijama sociologije, etnologije i antropologije Univerziteta u Beogradu: *Osnovne, master i doktorske studije sociologije; Master i doktorske studije etnologije i antropologije*.⁴ Kao posebni univerzitetski centri, rodne studije postoje na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu: *Centar za studije roda i politike*,⁵ i *Centar za rodne studije*⁶ pri Rektoratu Univerziteta u Novom Sadu,

akademskih studija evropske studije. Preuzeto 17. septembra 2016. sa <https://www.uns.ac.rs/index.php/univerzitet/c-unscentri/acimsi/acimsi/mas-evropske-studije-c>; Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije Univerziteta u Novom Sadu. Studijski program master akademskih studija rodne studije. Preuzeto 17. septembra 2016. sa <http://www.fpn.bg.ac.rs/master-studije-roda>; Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije Univerziteta u Novom Sadu. Studijski program doktorskih akademskih studija rodne studije. Preuzeto 17. septembra 2016. sa <http://www.uns.ac.rs/index.php/rs/univerzitet/centri/acimsi/acimsi/das-rodne-studije>.

² Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu. Master in European Integration. Preuzeto 17. septembra 2016. sa <http://pogestei.ius.bg.ac.rs/>; Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Master međunarodne studije: Modul evropske studije. Preuzeto 17. septembra 2016. sa <http://www.fpn.bg.ac.rs/master-modul-evropske-studije>; Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije Univerziteta u Novom Sadu. Studijski program master akademskih studija evropske studije. Preuzeto 17. septembra 2016. sa <https://www.uns.ac.rs/index.php/univerzitet/c-unscentri/acimsi/acimsi/mas-evropske-studije-c>.

³ Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu. Izborni predmet: Rodno pravo. Preuzeto 19. 9. 2016. sa <http://www.ius.bg.ac.rs/studije/novi%20nastavni%20program%20osnovnih%20studija%20od%202011-12.htm>; Fakultet za evropske pravno-političke studije. Educons Univerzitet Novi Sad. Izborni predmet: Studije roda. Preuzeto 17. septembra 2016. sa <http://www.fepps.edu.rs/pravo/druga-godina/dva-izborna-predmeta/studije-roda>; Pravni fakultet Univerziteta u Nišu. Pravne studije roda. Preuzeto 19. septembra 2016. sa <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/silabusi/osnovne/pravne-studije-roda.pdf>.

⁴ Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. Master akademske studije sociologije. Preuzeto 19. septembra 2016. sa http://www.f.bg.ac.rs/sociologija/program_studija.php?god=4inivo=0; Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. Doktorske studije sociologije. Preuzeto 19. septembra 2016. sa http://www.f.bg.ac.rs/sociologija/program_studija.php?god=4inivo=5; Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. Master studije etnologije-antropologije. Preuzeto 19. septembra 2016. sa http://www.f.bg.ac.rs/sr-lat/etnologija_antropologija/program_studija.php?god=4inivo=2; Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. Doktorske studije etnologije-antropologije. Preuzeto 19. septembra 2016. sa http://www.f.bg.ac.rs/sr-lat/etnologija_antropologija/program_studija.php?god=4inivo=5.

⁵ Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Centar za studije roda i politike. Preuzeto 4. avgusta 2017. sa <http://probni.fpn.bg.ac.rs/naucno-istrazivacka-delatnost/naucno-istrazivacki-centri/>.

odnosno pri Asocijaciji centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije.

S druge strane, poželjno je i da se rodne studije kritički osvrnu na sopstvenu moć da utiču na izradu, sprovođenje i merenje javnih politika s rodnog aspekta i na transformativni potencijal u odnosu na društvo u Srbiji. Na primer, politike rodne ravnopravnosti kao izborni predmet proučavaju se samo na master studijama *Socijalne politike* i *Socijalnog rada* na Fakultetu političkih nauka u Beogradu (*Master akademske studije socijalne politike: politike rodne ravnopravnosti; Master akademske studije socijalnog rada: politike rodne ravnopravnosti*).⁷

U oblasti rodni studija u Srbiji mali je broj teoretičarki koje se bave rodnim politikama uopšteno i/ili u kontekstu procesa pridruživanja. Pregledom objavljenih tekstova u stručnim časopisima (*Temida, Genero, Sociologija, Anali pravnog fakulteta u Beogradu, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*)⁸ može se zaključiti da su politike u oblasti jezika, obrazovanja, prava, posebno prava žrtava (nasilje prema ženama), ekonomije, demografije i socijalne politike u fokusu interesovanja rodni studija (Ćeriman i sar., 2011; Baćević i sar., 2010), dok s druge strane tekstova o rodu i javnoj upravi i rodu i evropskim studijama ima neuporedivo manje (Antonijević, 2011, 2013; Babović, 2010a, 2010b; Đerić Hemon, 2014; Kolin i Čičkarić, 2010; Čičkarić, 2016; Žunjić, 2014).

S druge strane, postoji obimna literatura na srpskom jeziku o Evropskoj uniji i njenim institucijama, zakonima i načinima funkcionisanja, a nešto od te literature ima i rodnu perspektivu, kao što je na primer *Clio* sa izdanjima u okviru edicije *Polis*⁹: „Istorija

⁶ Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije Univerziteta u Novom Sadu. Centar za rodne studije. Preuzeto 4. avgusta 2017. sa

<http://www.uns.ac.rs/index.php/rs/instituti-centri/acimsi/centar-za-rodne-studije>.

⁷ Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Master akademske studije socijalne politike: Politike rodne ravnopravnosti. Preuzeto 17. septembra 2016. sa

http://www.fpn.bg.ac.rs/sites/default/files/predmeti/silabusi/i-mrp-politike_rodne_ravnopravnosti.pdf; Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Master akademske studije socijalnog rada: Politike rodne ravnopravnosti. Preuzeto 17. septembra 2016. sa

http://www.fpn.bg.ac.rs/sites/default/files/predmeti/silabusi/i-mrp-politike_rodne_ravnopravnosti.pdf.

⁸ *Temida*. Preuzeto 17. septembra 2016. sa <http://www.vds.rs/Temida.htm>; *Genero*. Preuzeto 17. septembra 2016. sa <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/casopis-genero>; *Sociologija*. Preuzeto 17. septembra 2016. sa <http://www.sociologija.org/books/>; *Anali pravnog fakulteta u Beogradu*. Preuzeto 17. septembra 2016. sa <http://ojs.ius.bg.ac.rs/index.php/anali/index>; *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*. Preuzeto 17. septembra 2016. sa <http://www.prafak.ni.ac.rs/izdavastvo/zbornik-radova.html>.

⁹ *Clio*, edicija *Polis*. Preuzeto 17. septembra 2016. sa http://clio.rs/Polis_Katalog_26.

evropske ideje” (Schmale, 2003), „Istorija muškosti u Evropi” (Schmale, 2011), „Žena u istoriji Evrope” (Bock, 2005). Veoma značajnu ulogu u promovisanju ideje Evropske unije ima i izdavačka kuća *Službeni glasnik* u svojoj ediciji *Evropska unija*, koju uređuje dr. Tanja Mišćević, šefica pregovaračkog tima vlade Srbije za pristupanje Evropskoj uniji, a čija su izdanja: *Biblioteka Društvo i nauka*, edicija *Evropska unija*¹⁰, kao i časopis *Izazovi evropskih integracija*¹¹. Nešto je manji broj bibliografskih jedinica i originalnih naučnih radova na srpskom jeziku koji su posvećeni analizi uticaja evropskih integracija na politike rodne ravnopravnosti i položaj žena i muškaraca u procesu pridruživanja (Antonijević, 2011; 2013; 2015; Babović, 2010a, 2010b; Lukić i sar., 2006; Lukić i Jovanović, 2002b; Žunić, 2014; Kolin i Čičkarić, 2010). Zaključak koji se sam nameće ovim povodom je da je značajan deo akademske literature i nastavnih programa u oblasti ovih disciplina „rodno slep” (engl.: *gender blind*), odnosno da se pitanjima i problemima rodnosti u interdisciplinarnom kontekstu evropskih studija ne posvećuje dovoljna akademska i naučna pažnja. Takođe, prevođenje i lokalizacija terminologije u oblasti studija praktičnih politika iz rodne perspektive ne postoji u sistemskom i kontinuiranom obliku, iako postoji obimna literatura, pre svega na engleskom jeziku, koja se bavi pitanjem orodnjavanja (engl.: *gendering*) politika i institucija u okviru evropskih integracija.

Pitanje orodnjavanja javnih politika i institucija ušlo je u glavni tok obrazovnih i istraživačkih delovanja u kontekstu evropskih univerziteta i evropskog naučnog prostora (Griffin, 2005; *Tuning Project*, 2010). Takođe, iako novijeg datuma, istraživanja koja se odnose na pitanja javnih politika iz perspektive rodnih teorija široko su rasprostranjena. Održiva institucionalizacija feminističkih praksi dešava se kroz čvršću saradnju rodnih studija, feminističkog pokreta i kreatora javnih politika koji čine takozvani „plišani trougao” (engl.: *velvet triangle*) (Woodward, 2004a). Stoga je jedan od

¹⁰ Mišćević, T. (Ur.). (2008–2012). *Biblioteka Društvo i nauka*, edicija *Evropska unija*. Beograd: Službeni glasnik. Preuzeto 19. septembra 2016. sa

<http://www.slglasnik.com/%D0%B1%D0%B8%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0-%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%88%D1%82%D0%B2%D0%BE-%D0%B8-%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0>.

¹¹ Časopis *Izazovi evropskih integracija*. Beograd: Službeni glasnik. Preuzeto 19. septembra 2016. sa <http://www.slglasnik.com/изазови-европских-интеграција>.

važnih ciljeva ovog rada da pokuša da u sistemu akademske discipline rodnih studija u Srbiji delimično ispuni prazninu u oblasti interdisciplinarnog pristupa rodnim temama, a u kontekstu evropskih integracija i analize javnih politika.

1.2 Cilj rada, osnovna hipoteza i istraživačka pitanja

U poslednjih tridesetak godina došlo je do značajnog napretka u ostvarivanju rodne ravnopravnosti i prava žena u pojedinim oblastima na globalnom planu, kao što su na primer zdravlje i obrazovanje (*The Global Gender Gap Report, 2013, 2015*). S druge strane, istovremeno su prisutni i trendovi retradicionalizacije rodnih odnosa i režima, posebno pod uticajem neravnopravne raspodele bogatstva, smanjivanja prirodnih resursa i eskalacije konflikata. Stoga je zanimljivo pomenuti, u kontekstu merenja napretka u oblasti ženskih prava i rodne ravnopravnosti, tezu Silvije Volbi (Silvia Walby) o različitom shvatanju progresa od strane različitih feminističkih tradicija (Walby, 1990, 2009). Naime, liberalni, radikalni, marksistički i postmoderni feminizam nemaju istovetnu poziciju u odnosu na pitanje da li se ženska prava i rodna ravnopravnost kreću progresivno ili regresivno (Walby, 2009: 173–174). To pitanje postaje posebno aktuelno u kontekstu tranzicionih zemalja, kao što je Srbija, o čemu će više reči biti u poglavlju VI, u kome se govori o politikama rodne ravnopravnosti na poluperiferiji.

U kontekstu ovog rada posebno su zanimljivi pokazatelji u oblasti javnog i ekonomskog učešća žena. Prema „Globalnom izveštaju o rodnom jazu“ *Svetskog ekonomskog foruma* iz 2013. godine, u periodu 2012–2013. godina čak 65 od 133 analizirane države smanjilo je indeks rodnog jaza u posmatranim oblastima zdravstvene zaštite, obrazovanja i učešća žena u političkom i ekonomskom životu (*The Global Gender Gap Report, 2013*). Takođe, više od 130 država (90%) obuhvaćenih ovim istraživanjem su gotovo zatvorile rodni jaz u oblasti primarne zdravstvene zaštite i obrazovanja žena. Međutim, u oblasti ekonomske i političke ravnopravnosti rodni jaz je još uvek velik: čak 60% u slučaju ekonomskih pokazatelja i 21% u slučaju političkih (isto 2013). Ovako veliki rodni jaz u oblasti ekonomskih pokazatelja navodi na zaključak da je pitanje ulaska žena u javnu sferu rada i ekonomije još uvek jedno od prioritarnih pitanja na globalnom, ali i na nacionalnom nivou (*United Nations, 2015*).

Pitanje učešća žena u ekonomskoj, kao i političkoj sferi života goruće je pitanje i u Srbiji. Naime, prema brojnim izveštajima rodna diskriminacija na tržištu rada (posebno trudnica i žena sa malom decom) je najrasprostranjenija forma diskriminacije žena (*Glas razlike iz Srbije*, 2007; *Senka nad Srbijom*, 2013; Zorić i sar., 2010; Nikolić Ristanović, 2012; Petrušić, 2015). Podaci pokazuju da se diskriminacija pojavljuje prilikom traženja posla, zadržavanja radnog mesta i napredovanja (isto). Kao poseban oblik rodno zasnovanog nasilja, a u kontekstu rada i radnih odnosa, zastupljeno je seksualno uznemiravanje (Petrušić, 2015; Nikolić Ristanović, 2012; Zorić i sar., 2010; *Uprava za rodnu ravnopravnost*, 2013).

Iako se položaj žena u Srbiji neznatno popravio u istim oblastima kao i na globalnom nivou (zdravlje i obrazovanje) (*Žene i muškarci u Srbiji*, 2011, 2014), možemo zaključiti da je ulazak žena u javnu sferu rada i politike još uvek veliki izazov za feminističku praksu. To je pitanje posebno zanimljivo ako uzmemo u obzir da Srbija spada u države u kojima je posle Drugog svetskog rata sve do devedesetih godina 20. veka ulazak žena u oblast rada, zapošljavanja, pa i politike, bio deo zvanične državne ideologije. Odnosno, žene su bile sistemski podsticane i podržavane od strane državnih struktura da se obrazuju i da uđu u oblast politike i na tržište rada kao visoko kvalifikovana radna snaga (Blagojević, 1991; Božinović, 1996; Dodić Gudac, 2006; Milić, 2011). Međutim, mnoge su teoretičarke još tada upozoravale da je *de iure* proklamovana ideologija zapravo bila u raskoraku sa *de facto* praksom koja je dovodila do višestruke opterećenosti žena. Emancipatorske politike i prakse u javnoj sferi nisu pratile odgovarajuće emancipatorske prakse i u privatnoj (Blagojević, 1991, 2002; Blagojević Hjuson, 2013; Božinović, 1996; Dodić Gudac, 2006; Papić 2012a).

U postkonfliktnom i tranzicijskom društvu ove su se razlike dodatno produbile i povećale (Nikolić Ristanović, 2012; Zorić 2010; *Uprava za rodnu ravnopravnost*, 2013; Blagojević Hjuson, 2012; 2013; Petrušić, 2015). Iako su žene aktivne i prisutne u javnom i političkom životu, njihov položaj u privatnoj sferi pogoršao se u odnosu na period pre tranzicije i konflikata. Naime, brojna istraživanja o korišćenju vremena, svakodnevnom životu i stavovima prema rodnoj ravnopravnosti, položaju samohranih roditelja, kao i praksi institucija i privatnih kompanija prema roditeljstvu ilustruju tvrdnju da je u privatnoj i porodičnoj sferi položaj žena lošiji u odnosu na period socijalizma (Aleksić, 2002; Arsić i sar., 2015; *Korišćenje vremena u Republici Srbiji 2010–2015*, 2016;

Blagojević, 2011; Blagojević Hjuson, 2012; 2013; Babović, 2010; 2016; Ignjatović i sar., 2011; Ignjatović i Bošković 2017). Uzroci za to mogu se pronaći pre svega u opadanju broja i kvaliteta servisa namenjenih zaposlenim majkama i ženama koje traže posao, produbljanju rodnog jaza u platama, učešću na tržištu rada, smanjivanju i nepoštovanju prava koja proističu iz radnog odnosa i porastu nasilja u porodici (Nikolić Ristanović, 2012; Zorić i sar., 2010; *Žene i muškarci u Srbiji*, 2005, 2008, 2011, 2014; *Korišćenje vremena u Republici Srbiji*, 2010, 2016; Blagojević Hjuson, 2012, 2013; Blagojević, 2011; Vilenica, 2013; Đorđević i sar., 2014; *Uprava za rodnu ravnopravnost*, 2013; Babović, 2010, 2016; Sekulić, 2012; *Ipsos*, 2014; Ignjatović i Bošković, 2013, 2017).

Takođe, istraživanja o stavovima građana Srbije prema rodnoj ravnopravnosti (*Ipsos*, 2014; Ignjatović i sar., 2011) pokazuju da se kao najveći problemi neravnopravnosti žena i muškaraca percipiraju nasilje prema ženama (80% građana i građanki Srbije), ekonomska nejednakost i politička participacija (52% i 50%), dok su iskorenjivanje predrasuda i postizanje ravnomerne raspodele rada u domaćinstvu zastupljeni sa 42%. Ova, kao i istraživanje *Rodni barometar* (Blagojević Hjuson, 2013), pokazuju da građani Srbije kao prostor najveće rodne nejednakosti najčešće vide privatnu sferu, odnosno sferu porodice. S druge strane, porodica je visoko vrednovana na skali vrednosti, kako u javnom diskursu političke elite, posebno one sa konzervativnog političkog spektra, tako i na nivou istraživanja javnog mnjenja i stavova građana (Vujadinović, 2013; Blagojević Hjuson, 2013). Percepcija porodice kao mesta najveće nejednakosti žena s jedne i njeno veličanje kao privatnog utočišta i nacionalne vrednosti (kolevke nacije) s druge, navodi na zaključak da oko konstrukcije porodice u savremenom društvu u Srbiji još uvek postoji duboka podeljenost (Vujadinović, 2013; Sekulić, 2014; Papić, 2012b).

Takođe, istraživanja koja se odnose na društvenu transformaciju porodice u Srbiji 20. i 21. veka (Milić i Tomanović, 2010; Blagojević Hjuson, 2013) nedvosmisleno dovode do zaključka o repatrijarhalizaciji i retradicionalizaciji porodice, pre svega u njenoj strukturi (prelazak iz preovlađujuće forme nuklearne porodice u doba socijalizma ka tradicionalnijoj formi proširene porodice u doba tranzicije), a potom i u kvalitetu porodičnog života i njegovoj dinamici (porast nasilja prema ženama i deci, podela rodnih uloga, odnosno preopterećenost žena radom u kući i na poslovima nege,

povećanje broja jednoroditeljskih porodica). S obzirom na to da se „privatna, porodična sfera u velikoj meri konstituiše u odnosu prema javnoj sferi, i obrnuto“ (Blagojević Hjuson, 2013: 92), pitanje egalitarnijih rodni odnosa i režima ne može biti uspešno rešeno ukoliko moderne politike u javnoj ne prate emancipatorske politike u privatnoj sferi. Uostalom, i sama porodica odavno je u modernim demokratijama izašla iz sfere privatnosti i postala predmet društvene intervencije. Ona se „otvara prema nizu društvenih kontrolnih, potpornih i uslužnih mehanizama, organizacija i institucija iza kojih stoji i koje osniva, finansira, kontroliše i kojima rukovodi savremena pravna država“ (Milić i Tomanović, 2010: 22). Stoga je rodna analiza politika podrške porodici ključna za bolje razumevanje procesa transformacije kroz koji porodica prolazi tokom tranzicije i evropeizacije i načina na koji država kroz svoj administrativni aparat može da doprinese ili odmogne u tom procesu.

Postoji obimna literatura koja diskutuje o tome na koji način proces evropeizacije utiče na pitanja rodne ravnopravnosti, a u kontekstu novih država članica Evropske unije (pridruživanje 2004, 2007. i 2013), posebno zemalja bivšeg socijalističkog bloka (Roth, 2008; Liebert, 2003; Krizsan, 2009; Avdeyeva, 2009, 2010; Röder, 2007, 2009; Weiner, 2009; Einhorn, 1993, [2006] 2010; van der Molen and Novikova, 2005; Matynia, 2003), kao i delova bivše Jugoslavije (Slovenija i od nedavno i Hrvatska) (Vasiljević, 2003, 2017; Kersten-Pejanić i sar., 2012; Daskalova et al., 2012).

U pregledanoj literaturi proces pridruživanja sagledava se kao pokazatelj političkih, društvenih i ekonomskih promena koji utiče na stvaranje novih zakonodavnih i institucionalnih praksi, kao i okvira praktičnih politika. U tom smislu, razvoj politika rodne ravnopravnosti diskurzivno je neodvojiv od procesa evropeizacije kako unutar Evropske unije (u smislu većeg jedinstva i unifikacije u oblasti ljudskih prava i socijalne politike) tako i van nje. Istovremeno, sam proces evropeizacije opterećen je različitim, često suprotstavljenim značenjima, koja zapravo zavise od društveno-političkog i ekonomskog konteksta u kome se nalaze države koje teže članstvu (i one koje su već članice), ali i feminističkih teorijskih koncepata i praksi koje su dominantne na nacionalnom nivou u tim državama.

Pitanje evropeizacije i politika rodne ravnopravnosti dodatno se usložnjava u uslovima u kojima je ovaj proces započeo u Srbiji, odnosno u kontekstu postkonfliktnog, postsocijalističkog društva na poluperiferiji (Blagojević, 2009; Hughson, 2015b). U

svojim brojnim radovima o poluperiferiji Blagojević Hjuson (Hughson) definiše poluperiferiju kao koncept koji se oblikuje prema centru ne samo u odnosu na svoju geografsku poziciju već pre svega kroz strukturalne karakteristike *zavisnosti, imitacije, otpora* i *transfera* koji oblikuju i njen specifičan odnos prema globalnim društveno-ekonomskim i političkim trendovima (Blagojević Hughson i Bobić, 2014a: 533). S obzirom na to da je u periodu socijalizma poluperiferija „bila u velikoj meri industrijalizovana, a potom u velikoj meri deindustrijalizovana tokom ‘tranzicije’” (isto: 533), njene društvene, političke i ekonomske okolnosti su različite i u odnosu na centar i na periferiju. Drugim rečima, u kontekstu poluperiferije deluju simultano različiti koncepti i procesi modernizacije: od globalizacije, preko tranzicije do evropeizacije; ne nužno ovim redosledom i u dijahronijskom redu. U tom smislu, sinhrono delovanje premodernih, modernih i postmodernih faktora na formiranje poluperiferije posebno je značajno za razumevanje mehanizama nejednakosti i isključivanja, posebno na osnovu roda. U svojoj knjizi *Globalizacija i nejednakosti: kompleksne i suprotstavljene modernosti* (2009) Silvija Volbi tvrdi da kada posmatramo kompleksne nejednakosti, posebno rodnu nejednakost, „nijedna država još uvek nije sasvim moderna, već je pre mešavina premodernih i modernih elemenata” (Walby, 2009: 28). Simultano delovanje različitih koncepata modernosti posebno je vidljivo u privatnoj sferi u kojoj se patrijarhalni rodni odnosi sporije menjaju. U tom smislu, posebno je zanimljiv odnos države i porodice, odnosno javnog i privatnog, i uticaj javnih (praktičnih politika) na privatne odnose unutar porodice.

Razlozi zbog kojih se ovaj rad fokusira na politike podrške porodici su teorijske i praktične prirode. Analizirajući položaj žena u privatnoj sferi porodice, feministička teorija i praksa ne daje konačne definicije i rešenja socijalnog građanstva žena, već ga posmatraju kao kontekstualizovan i kompleksan odnos između prava i dužnosti, odnosno plaćenog i neplaćenog rada (nege iz ljubavi). U teorijskom i praktičnom smislu diskurzivno koncipiranje pojma nege kroz administrativni aparat, zakone i praktične politike ima dalekosežne posledice na uobličavanje politika podrške porodici, preovlađujuće modele države blagostanja i (potencijalnu) promenu rodnih režima. Na primer, Dajen Sajnsberi (Daine Sainsbury) tvrdi da je „koncept nege bio i ostao ključan za feministički projekat i okončanje podređenosti žena i ostvarivanje rodne ravnopravnosti” (2013: 313). U tom smislu politike podrške porodici neizbežni su

predmet analize koja razmatra rodno pravedne modele države blagostanja. Negativni demografski faktori kako na globalnom tako i na nacionalnom nivou (migracije, niska stopa rađanja, starenje stanovništva), kao i promena u načinu i strukturi zaposlenosti negativno se odražava na probleme i potrebe za negom. Nega postaje ključni faktor koji s jedne strane omogućava zaposlenje, a sa druge značajno redukuje mogućnosti za zapošljavanje, posebno žena. Stoga su pitanja podele rada u privatnoj sferi, ali i komodifikacija nege, odnosno pretvaranja koncepta nege u javni ekonomski koncept, ključna za razumevanje međusobnog odnosa države, tržišta zajednice i porodice. Kako tvrde Čičija i Ferlo (Ciccia and Verloo), „u osnovi te debate je dvostruko kretanje i žena i nege od privatne sfere domaćinstva ka javnoj sferi formalnog tržišta” (2012: 509).

U kontekstu postsocijalističkih zemalja pitanje politika podrške porodici dodatno se usložnjava zbog uticaja spoljnih faktora (globalizacije, neoliberalizacije tržišta) prema tekovinama socijalističke države blagostanja, marginalizovanja pitanja klase i negativnog odnosa prema marksističkoj teoriji. Svi ovi faktori zajedno proizvode različita rešenja u oblasti praktičnih politika podrške porodici na nacionalnom nivou, koje umesto da deluju transformativno na rodne odnose i režime, mogu doprineti njihovoj retradicionalizaciji. Nadalje, zadiranje politika podrške porodici u različite sfere kako privatnog tako i javnog života (na primer zapošljavanje), čini ih idealnim analitičkim sredstvom za osmišljavanje potencijalno transformativnih politika i sprovođenje mera tih politika u praksu.

Na primer, politikama podrške porodici posvećuje se pažnja i na globalnom nivou. Naime, 2014. godine Ujedinjene nacije obeležile su desetogodišnjicu *Međunarodne godine porodica*, što je bio povod da se unaprede istraživanja, politike i naučna dostignuća koja se tiču porodice. Takođe, *Izveštaj Generalnog sekretara Ujedinjenih nacija* za 2011. godinu preporučuje „fokus na razvoj i sprovođenje politika podrške porodici u sledećim oblastima: borba protiv siromaštva porodica i socijalne isključenosti, obezbeđivanje balansa između rada i porodičnog života i unapređenje socijalne integracije i intergeneracijske solidarnosti“ (citirano prema Robila, 2014: 5).

Oslanjajući se na lokalne i globalne potrebe i trendove, **osnovna hipoteza** disertacije jeste da transformativni potencijal politika podrške porodici na rodne odnose u kontekstu evropskih integracija ostaje neiskorišćen i da je urođnjavanje javnih politika podrške porodici i njihovo sprovođenje u službi retradicionalizacije, a ne

modernizacije društva u Srbiji, što doprinosi daljoj rodnoj diskriminaciji žena, kako u privatnoj tako i javnoj sferi.

Cilj istraživanja je analiza preduslova i kriterijuma za primenu strategije urođnjavanja (engl.: *gender mainstreaming*) na javne politike namenjene podršci porodici. Urođnjavanje razumem kao potencijalno transformativnu strategiju rodne ravnopravnosti koja može da dovede do smanjivanja neravnopravnosti kako u privatnoj, tako i javnoj sferi. U tom smislu, krajnji cilj istraživanja je da predloži neka rešenja za izmenu praktičnih politika podrške porodici. Ponuđena rešenja proističu iz teorijskih osnova i praktičnih implikacija feminističke kritike dihotomije privatno i javno u širem, odnosno feminističkog koncepta države blagostanja u užem smislu. Ona su takođe zasnovana na kontekstualizovanom promišljanju i rodnoj analizi postojećih politika i zakona u oblasti podrške porodici, kao i na nekim komparativnim primerima dobre prakse.

Primarni predmet analize predstavlja korpus tekstova zakona i strategija koje se odnose na politiku podrške porodici. U pitanju su pre svega: Nacionalna strategija o starenju¹², Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti¹³ i Zaključak o Akcionom planu za sprovođenje Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti za period od 2010. do 2015. godine¹⁴, Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost za period od 2016. do 2020. godine sa Akcionim planom za period od 2016. do 2018. godine¹⁵, Nacionalna strategija za smanjenje siromaštva (2003)¹⁶, Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2005–2010. godine (2005)¹⁷, Nacionalna strategija zapošljavanja za period

¹² Nacionalna strategija o starenju („Sl. glasnik RS”, br. 76/2006).

¹³ Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti („Sl. glasnik RS”, br. 15/09).

¹⁴ Zaključak o Akcionom planu za sprovođenje Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti za period od 2010. do 2015. godine („Sl. glasnik RS”, br. 67/2010).

¹⁵ Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost za period od 2016. do 2020. godine sa Akcionim planom za period od 2016. do 2018. godine („Sl. glasnik RS”, br. 4/2016).

¹⁶ Strategija za smanjenje siromaštva. (2003). Beograd: Vlada Republike Srbije. Preuzeto sa http://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/211704/strategija-za-smanjenje-siromastva-u-srbiji_cyr.pdf.

¹⁷ Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2005–2010. godine. (2005). Beograd: Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike, Vlada Republike Srbije. Preuzeto sa http://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/211704/strategija-za-smanjenje-siromastva-u-srbiji_cyr.pdf.

2011–2020. godine¹⁸, Porodični zakon¹⁹, Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije²⁰, Strategija razvoja socijalne zaštite²¹, Strategija za podsticanje rađanja²², Ustav Republike Srbije²³, Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom²⁴, Zakon o radu²⁵, Zakon o ravnopravnosti polova²⁶, Zakon o socijalnoj zaštiti²⁷, Zakon o zabrani diskriminacije²⁸ (**Prilog 2** – Analizirana građa: strategije, zakoni i zakonske inicijative).

Korpus analiziranih tekstova podržan je teorijskom i empirijskom literaturom, pre svega različitim statističkim podacima, kvalitativnim i kvantitativnim istraživanjima o položaju žena, ali i izveštajima međunarodnih organizacija, udruženja građana, kao i medijskim sadržajima koji se odnose na debate oko pojedinih zakonskih rešenja. **Prilog 3** sadrži detaljan spisak ostale analizirane građe: izveštaji, analize, protestna pisma, javna slušanja, parlamentarne rasprave, materijali sa radionica i konferencija: liste učesnica/ka, agende, platforme, zaključke. Evropske integracije u Srbiji uzete su ne samo kao odgovarajući vremenski već i kao strukturalni okvir, odnosno koncept koji je obremenjen različitim, često suprotstavljenim značenjima. Stoga je odabran izbor adekvatnih metoda korišćenih u disertaciji (kritička analiza okvira i kritička analiza diskursa) koji odgovara njenom interdisciplinarnom i teorijsko-praktičnom okviru.

Osnovno istraživačko pitanje ove disertacije je da li intervencije države u oblasti nege doprinose društvenoj promeni u privatnoj i javnoj sferi, odnosno ravnopravnijim rodnim odnosima i režimima. U tom smislu disertacija će nastojati da istraži i uticaj društveno-političkog i ekonomskog konteksta, odnosno (1) *na koji način i sa kakvim posledicama proces pridruživanja Evropskoj uniji, kao i paralelni procesi tranzicije i globalizacije utiču na kreiranje politika podrške porodici*. S druge strane, istraživanje će

¹⁸ Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2011–2020. godine („Sl. glasnik RS”, br. 37/2011).

¹⁹ Porodični zakon („Sl. glasnik RS”, br. 18/2005, 72/2011– dr. zakon i 6/2015).

²⁰ Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije. („Sl. glasnik RS”, br. 60/2013).

²¹ Strategija razvoja socijalne zaštite („Sl. glasnik RS”, br. 108/2005).

²² Strategija za podsticanje rađanja („Sl. glasnik RS”, br. 13/2008).

²³ Ustav Republike Srbije („Sl. glasnik RS”, br. 98/ 2006).

²⁴ Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom („Sl. glasnik RS”, br. 16/2002, 115/2005 i 107/2009).

²⁵ Zakon o radu („Sl. glasnik RS”, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014 i 13/2017 – odluka US).

²⁶ Zakon o ravnopravnosti polova („Sl. glasnik RS”, br. 104/2009).

²⁷ Zakon o socijalnoj zaštiti („Sl. glasnik RS”, br. 24/2011).

²⁸ Zakon o zabrani diskriminacije („Sl. glasnik RS”, br. 22/2009).

takođe nastojati da pruži odgovor na to (2) *koji su neophodni uslovi/kriterijumi kako bi urođnjavanje javnih politika podrške porodici bilo transformativno po rodne odnose i režime, i kakvi su ti uslovi u Srbiji u odnosu na uslove koji su opisani u literaturi o urođnjavanju na evropskom i svetskom nivou.* Na posletku, disertacija će nastojati da pokaže (3) *kako se kroz primenu intersekcionalne analize, kao i kritičkih studija maskuliniteta može podržati proces urođnjavanja i građenja mreža solidarnosti i podrške u procesu kreiranja politika podrške porodici.*

1.3 Pregled sadržaja teze po poglavljima

U ovom delu rada dajem pregled sadržaja disertacije prema poglavljima. Metodološki okvir rada, kao i metode koje će biti upotrebljene, predstavljene su u poglavlju *II Metodologija*. Potpoglavlje 2.1 *Feministička diskurzivna analiza javnih politika* bavi se detaljnim objašnjenjem rodne analize politika, pre svega kao metodološko-teorijskog okvira. Istraživanja u okviru *feminističkih analiza politika*, odnosno *diskurzivne analize javnih politika* (engl.: *discursive policy analysis*) (Bacchi, 1999; 2009; Verloo, 2007; Lombardo et al., 2009, 2012, 2016) otvorila su mogućnosti da se istražuju diskursi i prakse javnih politika i njihov uticaj na rodnu ravnopravnost na različitim nivoima političkog delovanja, od globalnog ka lokalnim kontekstima. U potpoglavlju 2.1.1 i 2.1.2 detaljnije objašnjavam dve metode: *kritičku analizu diskursa* (engl.: *critical discourse analysis*) i *kritičku analizu okvira* (engl.: *critical frame analysis*) koje će biti primenjene na korpus pravnih i strateških dokumenata koji regulišu politike podrške porodici.

Kritička analiza diskursa (KAD) je neophodna analitička alatka koja će doprineti dubinskoj analizi načina na koji odnosi moći i hegemonije proizvode nejednakosti, a njen prvenstveni cilj je da otkrije vezu između jezika, moći i ideologije, opisujući način na koji se one proizvode i reprodukuju u društvenoj praksi (Holmes i Meyerhoff, 2003: 13). Kritička analiza diskursa podrazumeva interdisciplinarni pristup analizi tekstova, institucija i praksi koje utiču na različite pozicije aktera u procesu kreiranja politika i hijerarhije moći u jednoj zajednici. Ovakav pristup kritičkoj analizi diskursa omogućava analizu ne samo tekstova zakona i strategija, već i institucija i institucionalne prakse, kao i javnog diskursa (mediji, kampanje, govori, društvene mreže, internet stranice).

Takođe, želim da naglasim da sam u većini debata koje su predmet ovog rada učestvovala neposredno ili kao posmatračica, te će otud još jedna od zastupljenih metoda biti posmatranje sa učestvovanjem.

Kritička analiza okvira (KAO) „omogućava (...) proučavanje različitosti u okviru koncepta rodne ravnopravnosti kroz dubinsku analizu različitih dimenzija diskursa praktičnih politika“ (Verloo, 2007: 31). Analiza polazi od pretpostavke da različiti akteri u procesu stvaranja praktičnih politika imaju različito viđenje problema rodne ravnopravnosti i otud različita rešenja koja su na raspolaganju za rešavanje tog problema (Goffman, 1986; Verloo, 2007; Lombardo et al., 2009; Dombos, 2012). Kritička analiza okvira je posebno uspešna ukoliko se proučava urođnjavanje (engl.: *gender mainstreaming*), jer omogućava da se istraži na koji način ono transformiše određene oblasti javnih politika (u ovom slučaju: politike podrške porodici). Poseban izazov primene kritičke analize okvira u kontekstu Srbije predstavlja činjenica da je ista metodologija već bila upotrebljena u dva projekta koji izučavaju politike rodne ravnopravnosti u Evropskoj uniji: *Mageeq Project: Policy Frames and Implementation Problems: The Case of Gender Mainstreaming (2003–2005)*²⁹ i *Quing Project: Quality of Gender+ Equality Policies (2006–2009)*³⁰, što omogućava poređenje istraživačkih rezultata (van der Haar i Verloo, 2016).

U korpus analiziranih tekstova, osim zakona i strategija koji su u neposrednoj vezi sa temom rada, ulaze i medijske reference koje su tematski i sadržajno povezane sa temom, kao i izveštaji međunarodnih organizacija, lokalnih organizacija civilnog društva, feminističkih grupa, državnih tela i organa. Kompletan spisak analiziranih tekstova nalazi se u *Prilozima 2 i 3*.

Teorijski okvir rada predstavljen je u trećem poglavlju pod nazivom *Teorijski okvir* i svoje polazne osnove crpi iz feminističke kritike patrijarhalnog, androcentričnog okvira politike i političkog. Ova kritika je ključna za dalje feminističko teoretiziranje podele na privatno i javno koja predstavlja centralno pitanje gotovo dva veka feminističke prakse (Pateman, 1998: 1).

²⁹ *Mageeq: Policy frames and implementation problems: The case of gender mainstreaming*. Preuzeto 4. septembra 2016. sa <http://www.mageeq.net/>.

³⁰ *Quing: Quality in Gender+ Equality Policies*. Preuzeto 4. septembra 2016. sa <http://www.quing.eu/>.

Razvoj i sporovi feminističkih teorija politike i političkog započinju kritičkim promišljanjem isključenosti žena iz javne sfere, razloga tog isključenja i načina na koji se taj problem može prevazići u istorijskom trenutku stvaranja modernog građanstva i države. Različite autorke i autori nudili su moguće odgovore za prevazilaženje i rešavanje problema građanstva žena, odnosno izlaska žena iz stanja determinisanog prirodom i ulaska na društvenu scenu politike i istorije. Naime, isključenost žena iz javne sfere politike, vlasti i tržišta tumačila se njihovom „prirodnom“ ulogom u privatnoj sferi: brigom i negom za decu i stare, održavanjem doma i svim onim što je predstavljalo reproduktivni rad. U potpoglavlju 3.2 *Feministička kritika podele na privatno i javno* izdvajam tri autorke koje smatram posebno značajnim za ovu kritiku, a čiji su teorijski stavovi posebno diskutovani u okviru ovog poglavlja: Karol Pejtmn (Carol Pateman), Suzan Moler Okin (Susan Moler Okin) i Nensi Frejzer (Nancy Fraser). Iako nastupaju sa različitih feminističkih pozicija i tradicija, sve tri autorke postavljaju **koncept nege** (engl.: *care*) kao centralni za razumevanje podele na privatno i javno, kao i njegovo prevrednovanje i drugačije razumevanje.

Podela na privatnu (nepolitičku) i javnu (političku) sferu života svoje poreklo crpi iz razumevanja „da je specifičnost politike njen javni, odnosno opšti karakter, način na koji utiče na zajednicu u celini, za razliku od privatnih stvari” koje se ne smatraju politikom (Waylen et al., 2013: 6). „Privatno je političko” je slogan u kojem su objedinjene težnje feminističkih ideja i praksi da se privatnoj sferi da značenje i smisao „javnog”, tj. političkog, dakle onoga što se mora urediti putem zakona i pisanih pravila, a ne „prirodnog poretka”.

Tvrđnja da je „nega centralni (pojam) u teoretisanju rodne konstrukcije politikâ države blagostanja” (Sainsbury, 2008: 103) biće dalje detaljno elaborirana u potpoglavlju 3.2 *Feministički koncepti države blagostanja*. Feministička kritika podele na privatno i javno inspirisala je one feminističke teoretičarke (Daly and Lewis, 2000; Orloff, 1993; Sainsbury, 1999, 2013; Fraser, 2000) koje su preispitivale patrijarhalni koncept države blagostanja zasnovanog na principu *muškog hranioca porodice* (engl.: *male breadwinner model*) (Esping-Andersen, 1990). One su kritikovale nedostatak razumevanja za ekonomiju nege i pojma reprodukcije koji nije bio prepoznat u glavnim naučnim promišljanjima političke ekonomije i države blagostanja. U ovom potpoglavlju

nega će biti posmatrana kao analitičko sredstvo za sagledavanje promena u rodним režimima u kontekstu feminističkog teoretiziranja države blagostanja.

U svojim nastojanjima da „teoretizuju političko“ (Batler i Skot, 2006) feminističke teoretičarke i aktivistkinje nisu uvek bile saglasne oko odgovarajućih strategija koje treba primeniti kako bi se otklonila rodna nejednakost. Razumevanje rodne ravnopravnosti se menjalo, kao i njeno značenje. U tom kontekstu rodna ravnopravnost postaje otvoreni označitelj (engl.: *open signifier*), odnosno pojam čije značenje se može fiksirati, suziti, proširiti ili iskriviti (Lombardo et al., 2009). Ova diskurzivna značenja rodne ravnopravnosti prelamaju se u različitim domenima gde se rodna diskriminacija dešava: država, ekonomija, privatnost i kultura (Walby, 2009, 2011; Connel, 2009). Čak i onda kada je rodna ravnopravnost neupitni cilj, praktične politike i njihovo različito razumevanje, čitanje i tumačenje od strane različitih aktera, proizvode često drugačija značenja, a i posledice nego što se očekuje. U tom smislu, u potpoglavlju 3.3 *Konceptualizacija politika rodne ravnopravnosti* posvetiću pažnju teorijskim i praktičnim implikacijama razumevanju rodne ravnopravnosti kroz tri koncepta široko zastupljena i raspravljana u feminističkoj teoriji, posebno u poslednjih dvadeset godina i u neposrednoj vezi sa institucionalizacijom i internacionalizacijom feminizma. Ova tri teorijska koncepta su posebno obrađena u potpoglavljima 3.3.1 *Feministički koncepti politikâ rodne ravnopravnosti*, koje se bavi konceptualizacijom rodne ravnopravnosti kroz tri vizije: rodna ravnopravnost shvaćena kao (1) jednakost (engl.: *sameness*), (2) razlika (engl.: *difference*) i (3) transformacija (engl.: *transformation*) (Squires, 1999, 2005, 2007; Walby, 2004). Ove tri vizije odgovaraju trima strategijama za borbu protiv rodniх nejednakosti: jednaki tretman / jednake mogućnosti (engl.: *equal treatment / equal opportunities*), posebni programi za žene (engl.: *empowerment*) i urođnjavanje (engl.: *gender mainstreaming*) (Verloo, 2001; Booth i Bennett, 2002). Posebna pažnja biće posvećena poslednjoj strategiji urođnjavanja i njenom transformativnom potencijalu, kao i kritikama o njenom kooptiranju sa neoliberalizmom, globalizacijom, pa čak i antifeminističkim praksama.

Iako je rod jedno od najvažnijih ličnih svojstava koje determiniše nečiju poziciju i status u društvu, politici, ekonomiji, on svakako nije i jedino svojstvo. Naime, rodna analiza praktičnih politika ne može biti potpuna ukoliko se uzroci rodne nejednakosti ne sagledaju u kontekstu ukrštanja sa drugim nejednakostima kao što su rasa, etnicitet,

klasa, rodni identitet. Osim toga, a u vezi sa politikama podrške porodici, koncept nuklearne, heteroseksualne porodice je kontekstualizovan i problematizovan te ću u potpoglavlju 3.3.2 *Intersekcionalnost* posebnu pažnju posvetiti kako teorijskim tako i metodološkim implikacijama primene intersekcionalnosti u rodnoj analizi.

Za dublje razumevanje na koji način ove tri vizije rodne ravnopravnosti utiču na kreiranje i sprovođenje politika, neophodno je da se, kratko, osvrnem i na pitanje koje je ključno za feminističke i rodne teorije, a to je naravno pitanje roda. U ovom istraživanju, pitanjima roda prilazim iz perspektive dekonstrukcije roda, odnosno poststrukturalističke teorije koja rod ne posmatra kao datost, fiksiranu kategoriju i *imenicu*, već kao koncept koji je u nastajanju, posmatran uvek u relaciji i odnosu, odnosno kao *glagol* (West i Zimmerman, 1987; Lykke, 2010; Butler, 2010). Proizvodnja roda dešava se kroz diskurzivne prakse koje imaju za cilj da rod (kao materijalno-telesno i kao identitet) fiksiraju kroz kontrolu, normalizaciju i normativizaciju (Lykke, 2010; Butler, 2010; Fuko, 1982). Ovakvo materijalno-diskurzivno (Hearn, 2014) razumevanje roda otvorilo je mogućnost da se govori i o **orodnjenosti** (engl.: *gendering*) muškaraca,³¹ odnosno da se pitanja kritičke analize maskuliniteta stave na feminističku političku agendu (Carrigan et al., 1985; Connell 2005a, 2005b, 2009; Kimmel et al., 2005; Hearn, 2004, 2012). Na pitanje na koji način razumevanje rodnosti muškaraca može pomoći boljem kreiranju politika u oblasti podrške porodici osvrnuću se u potpoglavlju 3.3.3 *Kritičke studije maskuliniteta*.

Četvrto poglavlje *Evropeizacija rodnih režima na poluperiferiji* podeljeno je u tri potpoglavlja 4.1 *Orodnjavanje*³² *evropskog projekta: istorija, teorija i praksa*, 4.2 *Rod i pridruživanje Evropskoj uniji* i 4.3 *Državni feminizam, evropeizacija i rod na poluperiferiji*. U prvom potpoglavlju fokusiram se na istorijski i teorijski pregled politika rodne ravnopravnosti u Evropskoj uniji, njihov nastanak i sadržaj. U drugom potpoglavlju dajem pregled i izbor obimnih teorijskih pretpostavki i praktičnih analiza o odnosu procesa pridruživanja Evropskoj uniji i pitanja rodnih politika. U potpoglavlju 4.3.

³¹ Objašnjenje termina *gendering* koji sam ovde prevela kao *orodnjavanje* u English Oxford Living Dictionaires glasi: „Dodeljivanje ili pripisivanje pola nekom ili nečemu; podelu, klasifikaciju ili diferencijaciju prema polu“, kako i koristim izraz u ovom kontekstu. Preuzeto 24. septembra 2017. sa <https://en.oxforddictionaries.com/definition/gendering>.

³² Na isti način se termin *orodnjavanje* (engl.: *gendering*) upotrebljava i ovde.

Državni feminizam, evropeizacija i rod na poluperiferiji akcentat je stavljen na suprotstavljena i često konfliktna značenja evropeizacije, na karakteristike poluperiferije i aktere u procesu donošenja odluka u oblasti javnih politika u kontekstu institucionalizacije feminističkih teorija i praksi kroz koncept *državnog feminizma* (McBride i Mazur, 2008, 2010; Kantola, 2006, 2010; Squires, 2007; Outshoorn i Kantola, 2007; Kantola i Dahl, 2005; Kantola i Squires, 2012).

Konkretna primena kritičke analize okvira i kritičke analize diskursa na politike podrške porodici u Srbiji prikazana je u petom poglavlju *Uobličavanje politika podrške porodici u Srbiji od 2000. do 2014. godine*. Na primeru kreiranja politika u oblasti podrške porodici ispitujem diskurzivnu praksu koja reguliše rodne odnose u privatnoj sferi, pre svega u domenu porodičnog života, i na koji način te intervencije doprinose ili ne doprinose rodnoj ravnopravnosti, odnosno smanjenju rodne diskriminacije u javnoj sferi.

U prvom potpoglavlju 5.1 *Sadržaj i definicija politika podrške porodici* dajem pregled sadržaja i definicija politika podrške porodici na globalnom, regionalnom i nacionalnom nivou (Robila, 2014; Okin, 1998b; Verloo et al., 2004; Ostner i Schmitt, 2008; Milić i Tomanović, 2010; Blagojević, 2011; Blagojević Hjuson, 2013; Đorđević i sar., 2014; *United Nations*, 2015). *Politike podrške porodici* shvatam kao niz strateških i zakonskih mera kojima se regulišu finansijske olakšice za porodice sa decom (dečiji i roditeljski dodatak, ostvarivanje prava na različite servise lokalne zajednice – jaslice i vrtići, kao i celodnevni boravak dece u osnovnoj školi, ali i domovima za stara i nemoćna lica, pomoć u kući), kao i mere koje regulišu tržište rada (posebna zaštita trudnica, porodilja i majki sa decom, usklađivanje porodičnog i poslovnog života, roditeljsko odsustvo zbog brige o detetu, fleksibilni oblici rada, ali i mere zapošljavanja teško zapošljivih kategorija stanovništva u različitim oblastima servisnih usluga brige i nege). Politike podrške porodice zadiru u različite oblasti javnog i privatnog života te njihovi ciljevi mogu biti u usmereni na drugačije ciljeve od rodne ravnopravnosti, kao što su na primer, povećanje radne produktivnosti i konkurentnosti, ili povećanje nataliteta (Ciccia i

Verloo, 2012; Lombardo et al., 2009). Na koji način su uokvirene³³ politike podrške porodici, u procesu pridruživanja Evropskoj uniji predstavljano je u potpoglavlju 5.2 *Diskurzivne prakse i uokviravanje politika podrške porodici u Srbiji 2000–2014* kroz tri studije slučaja 5.2.1 *Materinstvo ili roditeljstvo*, 5.2.2 *Pomirenje poslovnog i privatnog života* i 5.2.3 *Komodifikacija nege*. Sve tri studije slučaja imaju za cilj da pokažu na koji način proces evropeizacije, tranzicije i globalizacije utiče na urođnjavanje javnih politika, uzimajući u obzir kontekst lokalnog rodnog režima.

U poslednjih desetak godina na globalnom planu, ali i u kontekstu nacionalnih država, vidljiv je napredak u istraživanjima koja kvantitativno i kvalitativno „mere“ dostignuti stepen rodne ravnopravnosti, i razvijeni su pokazatelji i systemske alatke da se takav napredak prati (*Gender Global Gap Report*, 2013; *Gender Equality Index*, 2016; *United Nations*, 2015). Takođe, postoji obimna literatura u kojoj je detaljno objašnjena teorija i praksa urođnjavanja u procesu pridruživanja (Roth, 2008; Liebert, 2003; Krizsan, 2009; Avdeyeva, 2009, 2010; Röder, 2007, 2009; Weiner, 2009; Einhorn, 1993, 2010; van der Molen i Novikova, 2005; Matynia, 2003; Daskalova et al., 2012). Nažalost, veoma retko pokazatelji, a još ređe teorija i dobra praksa, postaju alatke za donosiocce odluka i kreatore javnih politika u sistemu državne vlasti. Češće je slučaj da usvojene politike i zakoni nemaju utemeljenje u stvarnim potrebama i dubinskoj analizi lokalnog rodnog režima. U tom smislu, cilj moga istraživanja je i da ponudim neka konkretna analitička rešenja koja proizilaze kako iz kontekstualizacija rodnog režima u Srbiji tako i iz kritičkog promišljanja procesa tranzicije, evropeizacije i globalizacije u okviru rodnih teorija. Stoga će u šestom poglavlju *Zaključak* biti predstavljeni konkretni predlozi za bolju kontekstualizaciju i formulaciju politika podrške porodici i u skladu sa tim bolju primenu u praksi.

U odeljku *Prilozi* nalazi se upitnik korišćen prilikom analize, kao i spisak korpusa analiziranih tekstova, a u odeljku *Literatura* dajem detaljan pregled referenci i listu *internet stranica* korišćenih u izradi ovog rada.

³³ Objašnjenje termina *framing* koji sam ovde prevela kao *uobličavanje*, *uokviravanje* u English Oxford Living Dictionaires se odnosi na „planirati, uobličavati, formirati, oblikovati, staviti zajedno, organizovati, kordinirati” i drugo. Primer: „zakonodavci koji uobličavaju zakonodavstvo”. Preuzeto 24. septembra 2017. sa <https://en.oxforddictionaries.com/definition/framing>.

[T]he problem [with transformative feminist concepts] most likely does not lie solely in the fact that policymakers are not knowledgeable enough or lacking in clear and coherent conceptual meanings that are at their disposal. Some other reasons might interfere here. Not only the inevitable question of the coherence of conceptual meanings is at stake, but also what happens in the processes of 'translations' of the potentially transformative feminist concepts to the 'real' policy world.

(Jalušić, 2009: 64)

II Metodologija

2.1 Feministička diskurzivna analiza javnih politika

Metodologija svakog istraživanja podrazumeva ne samo plan istraživanja, metode prikupljanja i analiziranja podataka, već i teorijski pristup predmetu istraživanja (Harding, 1987: 2). Tako shvaćeno pitanje metodologije oslanja se pre svega na korišćenje roda kao analitičke kategorije i dekonstruisanje metodoloških i teorijskih pretpostavki koje su „rodno slepe“.

Pitanje koji je osnovni predmet ovog istraživanja jeste kako i na koji način javne politike u oblasti podrške porodici konstruišu rodne odnose u okviru određenog društvenog konteksta i da li je moguće (re)konstruisati te odnose boljim i informisanijim politikama? Jedan od mogućih metodoloških pristupa koji može dati odgovor na ovo pitanje podrazumeva primenu rodne analize na javne politike (zakone i strategije). Feministička diskurzivna analiza javnih politika nudi metodološki okvir i njemu prikladne metode: kritičku analizu okvira i kritičku analizu diskursa, čija primena može pružiti odgovore na pitanja ne samo sadržaja ovih politika i njihove namene, već i da analizira odnose moći različitih društvenih aktera koji su učestvovali u njihovom donošenju. Rodna analiza javnih politika je skorašnjeg datuma, kao uostalom i oblast proučavanja javnih politika u okviru političkih nauka. Rodna analiza je pojam koji dolazi iz studija razvoja (engl.: *development studies*) i teži da osvetli ne samo posledice rodnih nejednakosti, već i njihove uzroke.

Najjednostavnija definicija javne politike je ona koja je definiše kao aktivnost koju preduzimaju ili ne preduzimaju vlade/organi vlasti (od nadnacionalnog, preko nacionalnog do lokalnog nivoa), odnosno ono što oni rade ili ne rade. Lombardo i Mejer (2016) nude sledeću definiciju javne politike:

„Javna politika je ishod procesa kreiranja politika u kojima vlade na različitim nivoima, od regionalnog do međunarodnog, planiraju, formulišu, usvajaju, sprovode, nadgledaju i vrednuju intervencije koje imaju za cilj da reše one probleme koje su politički akteri definisali kao relevantne u specifičnom društvenom kontekstu” (Lombardo i Meier, 2016: 612).

Ova definicija oslanja se na tradicionalno razumevanje javne politike koje počiva na veberovskoj ideji da država ima monopol znanja i moći, a da su joj građani i građanke putem demokratski izgrađenih institucija i procedura deo svoje moći dobrovoljno prepustili (Veber, 1976; Dye, 2013; Walby, 2009). Međutim, to ne znači da je država van kontrole i da građani nemaju moć. Naprotiv, može se reći da smo danas, više nego ikada, zainteresovani za to kako se sprovodi i kontroliše moć države u različitim oblastima koje su ključne za naš svakodnevni život.

Pretpostavka svakog dobrog upravljanja je da su odluke koje donosi administracija, od toga u kakvom se gradskom prevozu vozimo, na koji način se lečimo i obrazujemo, do toga u koliko bezbednom okruženju i zajednici živimo, zasnovane na pažljivoj analizi potreba građana i građanki i u njihovom najboljem interesu. Na koji način se ove odluke donose, putem kojih procedura, u okviru kojih institucija i političkih koncepata predmet je izučavanja političkih nauka. Tek od nedavno predmet interesovanja postaju i procesi kreiranja praktičnih politika i analiza njihovog uticaja. U tom smislu, politikolozi razlikuju studije praktičnih politika od političkih studija u tri osnovne karakteristike. Reč je, pre svega, o usmerenosti studija praktičnih politika na konkretan problem (u oblasti zdravlja, obrazovanja, socijalne politike, rada i zapošljavanja i drugo) i razumevanje da se određeni problem mora rešavati kontekstualno, dakle da nema gotovih i unapred spremnih rešenja (Deleon, 2006).

Druga karakteristika odražava multidisciplinarni karakter studija praktičnih politika, jer se gotovo svaki posmatrani problem „sastoji od komponenti koje su u vezi sa različitim akademskim disciplinama bez jasnog uklapanja u neki od ekskluzivnih domena neke od disciplina” (isto, 40). Pored multidisciplinarnog karaktera, studije javnih politika karakteriše povezanost proizvodnje znanja o javnim politikama u akademskoj zajednici i civilnom društvu sa njegovom praktičnom primenom u administrativnim strukturama države. Jedna od glavnih uloga studija politika u tom smislu dobro je objašnjena rečenicom: „Moćnima govoriti istinu” (engl.: *Speaking truth to power*) (isto, 48).

Ovde je važno naglasiti da sam predmet studija javnih politika razdvaja kreatore politika od donosilaca odluka, odnosno znanje o problemu od politike odlučivanja o rešenju u koju su uključeni i mnogi drugi interesi. S druge strane, ni sami kreatori

politika nisu bez interesa, a ni objektivni. Naprotiv, umesto da moćnima saopštavaju istinu oni često samo potvrđuju upravo one političke stavove koji su korisni onima na vlasti (isto). Znanje, dakle, nije nezavisno od moći. Ovo je feministička epistemologija primenila na rodne odnose moći (Harding, 1987).

Treća važna karakteristika studija praktičnih politika tiče se njihovog jasnog određivanja prema pitanju vrednosti (Deleon, 2006). Naime, bavljenje javnim politikama uvek podrazumeva da je u njega uključena i težnja da se deluje u ime pravednijeg i egalitarnijeg društva, u ime javnog interesa građana i građanki (isto, 40–41). Takođe, opšta je pretpostavka da je praktična politika neophodna da „popravi” neki problem, a da su kreatori politika oni koji „popravljaju”. Problem koji se mora „popraviti” često ne mora eksplicitno biti definisan, odnosno vlade mogu implicitno navesti „da nešto mora da se menja” (Bacchi, 2009, ix). Sve navedene karakteristike studija javnih politika predmet su temeljne analize i kritike feminističkog pristupa javnim politikama, koja je poznata pod nazivom *feministička diskurzivna analiza politika*.

U preglednom članku *Studije politika u feminističkom okviru* (1994) Meri Hovksvort (Mary Hawkesworth) daje pregled nastojanja teoretičarki i aktivistkinja da deluju na proces kreiranja praktičnih politika iz rodne perspektive i predloge u kom pravcu oblast feminističke javne politike treba da se kreće. Hovksvort (1994) pravi razliku između feminističke kritike politike i političkog delovanja koje, prema njenom mišljenju, ima dugu i bogatu tradiciju (otpora), i feminističkog bavljenja javnim politikama koje je novijeg datuma (isto, 97). Početak ove druge discipline ona vezuje za niz značajnih radova koji su istraživali uzroke i posledice odsustva žena i ženskih interesa iz javnih politika, odnosno pitanja uspešnosti i neuspešnosti uključivanja feminističkih ideja u njihovu praksu (isto, 98–108). Neke druge teoretičarke, s druge strane, dovode u vezu nastanak feminističke analize javnih politika sa institucionalizacijom feminizma i ulaskom femokratkinja u sistem državne uprave (Mazur, 2002; Squires, 2007; Walby, 2011; Kantola, 2006, 2010). Termin femokratkinja (engl.: *femocrats*) označava osobe u strukturi javne uprave, ponekad na pozicijama moći koje se identifikuju sa ženskom politikom i feminizmom (Eisenstein, 1996). Termin se „najprije pojavio u Australiji, gdje je interakcija između državnih tijela i ženskog pokreta imala dugu tradiciju, a šezdesetih su godina, u nove državne urede i tijela ušle i mnoge

feminističke aktivistice. Pojam se potom proširio i u drugim razvijenim zemljama Zapada” (Kesić, 2007:15).

Prve feminističke analize javnih politika identifikuju nekoliko strukturalnih, ideoloških i kulturoloških faktora važnih za uspešno uvođenje feminističkih ideja i praksi u praktične politike. To su, pre svega, ideološko usmerenje političkog sistema, zatim učešće žena u institucijama i, konačno, ekonomski i drugi društveni faktori (kultura, tradicija, religija). Međutim, ove analize nisu mogle u potpunosti da objasne zašto, bez obzira na ispunjenost nekih od ovih uslova, praktične politike i dalje ostaju rodno slepe, odnosno njihova rešenja ne dovode do rodne ravnopravnosti ili čak perpetuiraju nejednakost. Stoga se jedna grupa feminističkih teoretičarki okrenula kritici samog sistema javne uprave (birokratije) (Hawkesworth, 1994: 106). Teza po kojoj je postojanje i funkcionisanje javne uprave zasnovano na pravu i racionalnom autoritetu koji je (rodno, klasno, rasno) neutralan, (Veber, 1976; Stillman, 2009) nije bila održiva za feminističke teoretičarke.

Kritika se usmerava sa spoljašnjih faktora (iako oni i dalje ostaju bitni), prema „modelima procesa kreiranja politika, analitičkim alatkama i dominantnim istraživačkim paradigmama” (isto, 105), odnosno ka unutra, ka samom birokratskom aparatu i procesu kreiranja politika (engl.: *policy-making*). Ova kritika otvorila je mogućnost da se uzdrmaju sami temelji veberovskog shvatanja administracije kao neutralnog, zakonom (a ne ličnim vrednostima, stereotipima, interesima) vođenog autoriteta koji uvek radi u javnom interesu svih građana i građanki.

Poslednja decenija 20. i početak 21. veka obeleženi su intenziviranjem istraživanja u oblasti roda i praktičnih politika. Jedna od vodećih autorki u ovoj oblasti Ejmi Mazur (Amy Mazur) u tekstovima iz 1999. i 2009. godine, kao i u značajnoj knjizi iz 2002. *Teoretisanje feminističke politike (Theorizing Feminist Policy)* detaljno opisuje i objašnjava novi pristup u oblasti političkih nauka nazivajući ga feminističkom komparativnom politikom (engl.: *feminist comparative policy*) (Mazur, 1999, 2002, 2009).

Feministička komparativna politika se bazira na idejama i konceptima političkih nauka, javnih politika i komparativne međunarodne politike. Ona nastoji da empirijski sagleda, teoretizuje i ponudi uvid u ulogu javnih politika u promovisanju i/ili sprečavanju boljeg statusa žena i rodnih hijerarhija u javnoj, ali i privatnoj sferi (Mazur,

1999: 483). Takođe, feministička komparativna analiza politika identifikuje praznine u proizvodnji znanja, teorijskom i metodološkom okviru u oblasti praktičnih politika i roda (isto, 484). U preglednom članku *Komparativni projekti roda i javne politike u Evropi: trenutni trendovi u teoriji, metodi i istraživanju* Mazur (2009) detaljno analizira i daje pregled čak jedanaest različitih projekata na evropskom i globalnom nivou koji se na različite načine bave pitanjima roda i kreiranja javne politike u periodu koji pokriva više od deset godina (1997–2009). Ovaj tekst, zajedno sa tekstovima koji su objavljeni u tematskim brojevima *Časopisa za evropsku javnu politiku*³⁴ (2000) i *Komparativna evropska politika*³⁵ (2009), predstavlja značajan katalog radova brojnih autora i autorki u ovoj oblasti. Sumirajući sličnosti ovih projekata, Mazur (2009) navodi nekoliko faktora koji ih povezuju. Prvo, svi projekti imaju internacionalni karakter i povezuju više naučnih, istraživačkih i akademskih institucija u Evropi (uključujući i istočnu i jugoistočnu Evropu), Severnoj Americi i Australiji. Drugo, svi projekti imaju snažnu orijentaciju prema praktičnoj primeni istraživanja, odnosno prema unapređenju procesa i rezultata kreiranja javnih politika. Treće, svi projekti su analizirali uticaj i vezu ženskog (feminističkog) pokreta i institucija na uobličavanje (engl.: *framing*) javnih politika, kroz praktičnu primenu rodne i intersekcionalne analize. Četvrto, svi projekti imaju snažan interdisciplinarni i komparativni karakter koji omogućava da se kroz različite kvantitativne i kvalitativne metode porede rezultati analize na različitim geografskim, istorijskim i vremenskim varijablama (Mazur, 2009: 27–32).

Rast interesovanja za praktične politike skrenulo je pažnju istraživača i na nove i inovativne oblike upravljanja (engl.: *governance*), kao što je Evropska unija na primer. Svi ovi istraživački projekti, novi teorijski i metodološki okviri omogućili su stvaranje različitih pristupa u feminističkoj analizi javnih politika. Jedan od njih je feministička diskurzivna analiza javnih politika.

Lombardo i Mejer (2016) i Baki (2009) daju pregled različitih pristupa u oblasti

³⁴ *Journal of European Public Policy*. Special issue. Volume 7, Issue 3, 2000. Preuzeto 24. septembra 2017. sa <http://www.tandfonline.com/toc/rjpp20/7/3?nav=toCList>.

³⁵ *Comparative European Politics*. Special issue. Volume 7, Number 1, 1 April 2009. Preuzeto 24. septembra 2017. sa <http://www.ingentaconnect.com/content/pal/14724790/2009/00000007/00000001;jsessionid=n9qaa3rc8p4b.x-ic-live-01>

javnih politika i njihove analize. One razlikuju tri osnovna načina: racionalni, postepeni i birokratski. Racionalni model posmatra aktere u kreiranju javnih politika kao racionalne i uniformne, koji baziraju javne politike na objektivnim informacijama. Postepeni model zasnovan je na ideji da je javna politika rezultat pregovora različitih aktera koji nemaju jedinstvene interese, te se otud najbolji rezultat postiže postepenim prilagođavanjem praktične politike određenim potrebama različitih interesnih grupa. I konačno, birokratski model podrazumeva viđenje proizvodnje javnih politika kao kompleksnog procesa u kome učestvuje više organizacija, uključujući i političke organizacije koje nastoje da reše probleme, često na oportunistički način. Praktične politike su u tom slučaju rezultat pregovora između političkih elita (Lombardo i Meier, 2016: 613).

Za razliku od prethodno opisanih pristupa, feministička diskurzivna analiza okreće se suštini (i početku) procesa kreiranja politika: načinu na koji je problem predstavljen kao problem. Ona usvaja nov pristup koji podrazumeva da **ne postoji racionalni i fiksirani problem** javnih politika koji se rešava, niti je dijagnoza i prognoza problema nezavisna od aktera koji su u taj proces uključeni (Šinko, 2015: 40).

Uobičajeni pristup analizi praktičnih politika polazi od definicije problema i kako je problem dospelo na agendu javne politike organa vlasti, odnosno preispituje na koji način društvene grupe, političke okolnosti i mogućnosti u određenom istorijskom kontekstu utiču na ove procese (Lombardo i Meier, 2016: 614).

Feministička diskurzivna analiza javnih politika (Lombardo et al., 2009, 2012; Kantola i Lombardo, 2015; Lombardo i Meier, 2016; Bacchi, 1999, 2009, 2010, 2012; Bacchi i Ronnblom, 2014; Bacchi i Eveline, 2010) polazi od stanovišta da u procesu „problematizovanja” određene pojave (na primer: smrtnost dece u određenoj društvenoj grupi ili alkoholizam mladih), svi akteri koji su uključeni u pronalaženje rešenja, ne samo da ne nude „gotova” i „konačna” rešenja za određeni problem, već aktivno učestvuju u konstituisanju problema kao problema. Samim tim oni utiču i na izbor rešenja, odnosno na to kako se određeni problem uobličava (engl.: *framing*) (Bacchi, 2009: 263). Stoga se, smatra Baki (2009), „problem mora razumeti kao ‘endogeni’, odnosno kreiran ‘u okviru’ (datog sistema, prim. Z. A.), pre nego ‘egzogeni’, odnosno ‘kreiran spolja’ (van sistema, prim. Z. A.). Politike daju oblik *problemu*, one ga ne rešavaju“ (isto, x).

Ovaj pristup svoje stanovište crpi iz konstruktivističkog pristupa u društvenim naukama koji posmatra pojave u kontekstu, određenom okviru (engl.: *frame*), ne kao datost, već kao proces. Na primer, uzrok problema (engl.: *diagnosis*) nedovoljnog reprezentovanja žena u parlamentima može se videti kao nedovoljna zainteresovanost žena za politiku ili nedovoljno znanje žena o politici i političkim procesima i institucijama. Ili se isti problem može posmatrati iz ugla strukturnih prepreka koje žene imaju da se uključe u politiku uključujući mizoginu kulturu političkih stranaka, strukturne karakteristike određenog rodnog režima koji ženu percipira isključivo u privatnoj, a ne i u javnoj sferi. Otuda i različita praktična rešenja (engl.: *prognosis*) koja se nude određenom intervencijom kroz javnu politiku. Na primer, fokus na žene kao akterke promena, kao što su obuke žena da se uključe u politički život, mogu imati malo ili nikakvog efekta u situaciji kada se problem nalazi u samoj mizoginoj političkoj kulturi i strukturnim preprekama.

Ključnu ulogu u formulisanju ovog pristupa imala je Kerol Baki (Carol Bacchi) koja ga je prvi put objasnila u knjizi: *Žene, praktične politike i politika: konstrukcija problema u praktičnim politikama (Women, Policy and Politics: Construction of Policy Problems)* (Bacchi, 1999). Teorijsko polazište koje zauzima Baki prepoznaje prevođenje feminističkih teorija i praksi u oblast javnih politika kao proces u kojem se prepliću pitanja praktične politike, moći, ideologije, jezika i diskurzivnih praksi. Zapravo, „kreiranje javnih politika je borba nad značenjem i značajem“ (Bacchi, 1999: 19). Stoga ona predlaže da „rešavanje problema pomerimo ka njihovom preispitivanju“ (Bacchi, 1999, 2009).

Baki (1999) predlaže sopstvenu kategorizaciju studija javnih politika koja se bazira na načinu na koji akteri prilaze rešavanju problema obuhvaćenog praktičnom politikom. Ona razlikuje one koji se fokusiraju na rešavanje problema i naziva to modelom pronalaženja rešenja. Ova grupa aktera veruje da unapređenjem tehničkih i političkih procesa može da se dođe do rešenja problema u domenu javne politike, odnosno do njenog poboljšanja i unapređenja. U unapređenje tehničkih procesa spadaju, na primer, obuke državnih službenika za usvajanje tehnika pisanja praktičnih politika, kreiranje različitih praktičnih uputstava i kontrolnih lista. U okviru političkog unapređenja procesa, radi se o načinima uključivanja građana kroz različite interesne grupe u proces kreiranja politika (javna slušanja, podnošenje komentara u pismenoj

formi, fokus i diskusionih grupa, direktno angažovanje određenih aktera civilnog društva u proces kreiranja politika i drugo).

Model koji predlaže Baki ispituje šta je predstavljeno kao problem koji određena praktična politika treba da reši. Takođe, i Sandra Harding (Sandra Harding, 1987) govori o tome kako se prilikom određivanja pojedinih društvenih fenomena kao problema koje je potrebno objasniti, brzo otkriva da

„problem ne postoji bez osobe (ili grupe njih) koje imaju taj problem: problem je uvek problem za nekoga ili neke. Prepoznavanje ove činjenice i posledice koje ona ima za strukturu naučnog poduhvata, brzo dovodi feministički pristup na više načina u konflikt sa tradicionalnim razumevanjem“ (isto, 6).

To predstavlja značajan zaokret u analizi praktičnih politika jer uvodi analitički pristup pitanjima ko ima moć, kakav jezik i ideologiju koristi da bi neki problem definisao kao problem ili ga prećutao, odnosno ostavio u prostoru nepolitičkog. Šta je definisano kao političko, odnosno javno, a šta kao nepolitičko, odnosno privatno, odavno su preispitale feminističke teoretičarke i sublimirale u maksimi „privatno je političko“. Primenjeno na oblast javnih politika, na primer, nasilje prema ženama u porodici dugo nije bilo prepoznato kao javni problem države i javnih politika, odnosno kao politički problem, već se smatralo privatnim problemom žena, to jest žrtava. Drugim rečima, ovaj pristup uzima u obzir i analizira i ono što je učutkano i/ili prećutano kao problem (društveni, ekonomski, politički, rodni), a ne samo ono što uspe da stigne do političke agende. U tom kontekstu, reč je o tome kako razotkriti i dekonstruisati tišinu koja u procesu uobličavanja javnih politika prati pitanja odnosa moći, rodnih odnosa ili pitanja rodni režima u okviru intimnog i porodičnog života (isto, 60).

U pristupu *šta je predstavljeno kao problem?* fokus je „na načinima na koje **problematizacija postaje centralno pitanje procesa upravljanja**“ (isticanje moje) (Bacchi, 2009, xii). Stoga je analiza usmerena na to kako je sam problem praktične politike predstavljen (engl.: *problem representation*), odnosno kakva značenja on proizvodi (Bacchi, 1999: 19–21). Razumljivo je da sama analiza ne bi bila moguća bez razumevanja diskursa, ne kao usko jezičkog pitanja već kao diskurzivne prakse. Kada se

praktične politike razumeju na takav način, „pažnja se usmerava ne samo na procese koji formiraju objekat javne politike, već i na politički značaj onoga što ostaje neproblematizovano” (Lombardo et al., 2009, xvii). Drugim rečima, analiza se usmerava na to kako su teme javnih politika „proizvedene”, odnosno kako određene prakse postaju moguće (isto). Stoga se, neminovno, feministička diskurzivna analiza javnih politika oslanja na dve metode: kritičku analizu okvira (engl.: *Critical Frame Analysis*) i kritičku analizu diskursa (engl.: *Critical Discourse Analysis*).

2.1.1 Kritička analiza okvira

Kritička analiza okvira (KAO) je pristup koji omogućava da se analiziraju različite javne politike s obzirom na njihov doprinos pravednijem položaju žena i rodno ravnopravnijim odnosima u društvu. Kao što je već bilo reči, kritička analiza okvira nastoji da iz ugla rodne analize razume odnose moći između različitih aktera, da analizira na koji način je posmatrani problem „uokviren”, odnosno koji sve aspekti posmatranog problema nisu uzeti u obzir prilikom njegovog rešavanja kroz predlog praktične politike (van der Haar i Verloo, 2016). „Kritička analiza okvira (...) omogućava (...) proučavanje različitosti u okviru koncepta rodne ravnopravnosti kroz dubinsku analizu različitih dimenzija diskursa praktičnih politika“ (Verloo, 2007: 31). Kao metod, KAO se razvila iz teorije društvenih pokreta, javnih politika i rodne teorije (isto: 32).

Analiza polazi od pretpostavke da različiti akteri u procesu stvaranja praktičnih politika imaju različito viđenje problema i otud nude različita rešenja koja su na raspolaganju da se taj problem reši (Verloo, 2007; Lombardo et al., 2009; Dombos, 2012). Ova različita viđenja problema proističu ne samo iz različitih pozicija moći aktera u procesu, već i od njihovog različitog razumevanja rodnih odnosa i režima u datom kontekstu.

Zanimljiv primer primene kritičke analize predstavlja analiza okvira politika protiv nasilja prema ženama Križan, Bustelo, Hađijani i Kamuci (Krizsan, Bustelo, Hadjiyanni i Kamoutsi) (Krizsan et al. 2007). Autorke pokazuju postojanje različitih okvira koji ne samo da različito definišu problem nasilja prema ženama, već i drugačije uobličavaju ko je odgovoran za njegovo rešavanje. Na primer, jedan okvir tretira pitanje nasilja prema ženama kao univerzalni problem rodne nejednakosti, bez obzira na

socijalno-ekonomski kontekst, obrazovanje ili etničku pripadnost onih koji su u nasilje uključeni (isto, 145). Punu odgovornost za rešavanje ovog pitanja snosi država i njen administrativni aparat, a uzroci su strukturalna nejednakost žena. Drugi okvir, naprotiv, posmatra nasilje prema ženama kao isključivi problem nerešenih odnosa između muškaraca i žena u porodičnim i intimnim odnosima. Iako se odgovornost za nasilje takođe nalazi i u okviru nezainteresovane države i šireg društva punog predrasuda, rešenje problema je u radu na poboljšanju porodičnih odnosa s jedne strane sa ženama, a sa druge sa muškarcima (isto: 147). Okviri koje autorke navode iziskuju različite intervencije donosilaca odluka i kreatora politika, a u zavisnosti od toga ko je od aktera viđen kao deo problema, a ko kao deo rešenja.

Kao metoda, KAO je posebno uspešna ukoliko se proučava urođnjavanje (engl.: *gender mainstreaming*), jer omogućava da se istraži da li i na koji način strategija uvođenja rodne perspektive transformiše određene oblasti javnih politika i doprinosi promeni rodni odnosa. U tom smislu, kritička analiza okvira je već bila primenjena u dva projekta koji izučavaju javne politike i njihov uticaj na rodnu ravnopravnost u Evropskoj uniji: *Projekat Mažik: Okviri praktičnih politika i problemi sprovođenja: slučaj urođnjavanja* (engl.: *Mageeq Project: Policy frames and implementation problems: The case of gender mainstreaming*)³⁶ i *Projekat Kving: Kvalitet Rod+ politika ravnopravnosti* (engl.: *Quing Project: Quality of Gender+ Equality Policies*)³⁷.

Kritička analiza okvira polazi od pitanja šta je problem (dijagnoza) i kakva su rešenja tog problema (prognoza). Ova pitanja postavljaju se u kontekstu tri različite vizije rodne ravnopravnosti (odnosno strategije za postizanje rodne ravnopravnosti), koje uključuju: rodna ravnopravnost = jednake mogućnosti za žene i muškarce, rodna ravnopravnost = uvažavanje i prepoznavanje specifičnosti ženskog iskustva i rodna ravnopravnost = transformacija rodni odnosa (Verloo, 2007). Smatram da je ovakav pristup analizi problema rodne ravnopravnosti izuzetno koristan jer omogućava uvid u različite pozicije moći raznorodni aktera koji učestvuju u procesu formulisanja politika.

³⁶ Više o projektu: *Mageeq: Policy frames and implementation problems: The case of gender mainstreaming*. Preuzeto 4. septembra 2016. sa <http://www.mageeq.net/>.

³⁷ Više o projektu: *Quing: Quality in Gender+ Equality Policies*. Preuzeto 4. septembra 2016. sa <http://www.quing.eu/>.

Jedan od segmenata kritičke analize okvira je i analiza dinamike odnosa rodne nejednakosti sa drugim nejednakostima (*intersekcionalna analiza*), odnosno u „kom obimu su druge strukturalne nejednakosti osim roda (klasa, etnicitet, rasa, dob, seksualnost i drugo) deo dijagnoze i prognoze problema rodne nejednakosti“ (Verloo, 2007: 33). Posebno važno za metodu kritičkog okvira je i pitanje ko ima glas (*voice*), odnosno ko treba da ima glas u političkoj debati oko određene praktične politike i na koji način se to reflektuje na rodnu ravnopravnost i položaj žena, posebno žena iz različitih manjinskih grupa. To naravno dovodi do pitanja uključenosti odnosno isključenosti i pitanja moći i hijerarhija koje je ključno za razumevanje rodnih nejednakosti (isto, 34). Takođe, „diskurs praktičnih politika ima tendenciju, implicitno ili eksplicitno, da dodeli određene uloge određenim akterima. Reprerentativnost varira u odnosu na to ko je viđen da bude nosilac problema rodne nejednakosti“ (isto, 34). Stoga je veoma važno da kritička analiza okvira uključi i analizu uloga koje pojedini akteri imaju kako u dijagnozi tako i u prognozi problema. Važna pitanja koja se tom prilikom moraju postaviti su: ko je viđen kao uzrok problema, a ko kao neko ko (ne) treba da učestvuje u njegovom rešavanju, tj. ko je grupa koja je nosilac pravila i standarda u okviru kojih se nalaze potencijalna rešenja, a ko grupa koja „proizvodi“ problem (isto, 34). Ostale kategorije koje su obuhvaćene metodom kritičke analize okvira su dimenzije lokacije i mehanizama koji omogućavaju da se dublje analizira struktura u kojima se nalaze rodne nejednakosti i da se razotkriju osnovni mehanizmi koji rodnu nejednakost održavaju i reprodukuju unutar određene strukture u domenu privatne ili javne sfere (rad, intimni život i građanstvo) (isto, 34).

U ovom istraživanju kao tehniku za prikupljanje i analizu podataka koji su relevantni za kritičku analizu okvira koristim obrazac koji je korišćen u okviru *Projekta Mažik: Okviri praktičnih politika i problemi sprovođenja: slučaj urođavanja* (Mageeq Project: *Policy frames and implementation problems: The case of gender mainstreaming*)³⁸ (Verloo, 2007: 47–49) (**Prilog 1: Obrazac**).

³⁸ Mageeq: *Policy frames and implementation problems: The case of gender mainstreaming*. Preuzeto 4. septembra 2016. sa <http://www.mageeq.net/>

2.1.2 Kritička analiza diskursa

Kritička analiza diskursa je relativno nov pristup analizi moći, ideologija i nejednakosti koje se reflektuju kroz jezik i jezičku praksu. U poslednjih trideset godina kritička analiza diskursa doživljava pravi procvat, posebno u oblasti analize rodnih odnosa i režima koji se reflektuju kroz različite diskurzivne prakse: od rodne analize sadržaja medija do govora političkih aktera i dokumenata institucija (Lazar, 2007; Tannen et al., 2015; Holmes i Meyerhoff, 2003; van Leeuwen, 2008; Savić, 1993).

Pojedini autori posebno ističu istraživanja koja se odnose na diskurs i prakse institucija, odnosno na diskurs kao konstitutivni faktor institucija (Mayr, 2015: 755). Kritička analiza diskursa, prema rečima van Dajka (van Dijk) (1993),

„fokusira se na ulogu diskursa u (re)produkcovanju i izazovima dominacije. Dominacija je definisana kao izražavanje društvene moći elita, institucija ili grupa, koje rezultiraju u društvenoj nejednakosti, uključujući političku, kulturnu, klasnu, etničku, rasnu i rodnu nejednakost“ (249–250).

Majr (Mayr) takođe tvrdi da institucije i organizacije moramo da posmatramo kao mesta gde se različite grupe bore za primat nad oblikovanjem stvarnosti i proizvodnjom znanja koje treba da služi njihovim sopstvenim interesima (Mayr, 2015: 756).

Kritička analiza diskursa, primenjena na tekstove zakona i praktičnih politika, omogućava razumevanje mehanizama kojima određena jezička praksa, u okviru administrativnog diskursa, proizvodi značenja koja mogu ali i ne moraju doprineti njihovom boljem razumevanju i efikasnijem sprovođenju. Analiza diskursa pokazuje na koji način i sa kakvim posledicama društveno-politička i akademska elita utiče na formulisanje i promovisanje određenih koncepata (roda, pola, rodne ravnopravnosti) u jednom društvenom i istorijskom trenutku. Na primer, u analizi diskursa Zakona o ravnopravnosti polova, Zakona o zabrani diskriminacije i odgovarajućih strategija Antonijević i Beker (2017) pokazuju kako se značenje, odnosno perspektiva, rodnih politika menjala u Srbiji posle 2000. godine.

Teorijsko polazište o performativnosti roda (Butler, 2010) je usmerilo lingvistička istraživanja na jezičke prakse i strategije unutar jezičkih zajednica, odnosno društvenih grupa, i na koji način se rod i rodni režimi manifestuju kroz jezičke norme i prakse ovih zajednica. Ovako shvaćene „društvene prakse uključuju ne samo pojedince koji vrše izbore i deluju u skladu sa njima, već i ograničenja, institucionalna i ideološka, koja oblikuju (ali ne i sasvim određuju) te individualne akcije“ (Eckert i McConnell-Ginet, 2003: 5). Lingvistička istraživanja pokušavala su da daju odgovor na pitanje koje lingvističke prakse podržavaju određene rodne ideologije i norme. „Na kraju krajeva, rod je sistem mišljenja – načina na koji se konstruišu predstave o muškom i ženskom – a jezik je primarno sredstvo kojim održavamo ili osporavamo stara značenja i izgrađujemo ili se opiremo novim“ (Eckert i McConnell-Ginet, 2003: 6).

Termin diskurs se različito definiše u okviru različitih teorijskih tradicija. U okviru lingvistike, preovlađujuća definicija diskursa je formalna i ona proističe iz organizacije ove discipline u različite nivoe poput fonologije, morfologije i sintakse. U tom smislu diskurs bi bio nivo jezika u kome su rečenice kombinovane u veće jedinice. Definicija koja posmatra diskurs u kontekstu funkcije a ne forme, objašnjava ga kao jezik u kontekstu, odnosno „jezik koji je stavljen u upotrebu u društvenoj situaciji“ (Bucholtz, 2003: 44–45). U tom smislu, legitimni predmet kritičke analize diskursa nije samo usmena upotreba jezika u užem smislu tog značenja, već interdisciplinarni pristup analizi tekstova, institucija i praksi koje utiču na različite pozicije žena i muškaraca i hijerarhije moći u jednoj jezičkoj zajednici. Kritička analiza diskursa takođe istražuje često prikrivene ideologije koje se reflektuju, iznova potvrđuju i konstituišu u svakodnevnom institucionalnom diskursu (Mayr, 2015: 765).

“U svim ovim slučajevima, moć i dominacija su povezani sa specifičnim društvenim domenom (politika, mediji, zakon, obrazovanje, nauka), njihovim profesionalnim elitama i institucijama, pravilima i navikama koje formiraju pozadinu pravila i rutine koje čine pozadinu svakodnevne diskurzivne reprodukcije moći u takvim domenima i institucijama. Žrtve ili ciljne grupe takve moći uglavnom su javnost ili građani u globalu, 'mase', klijenti, subjekti, publika, studenti i druge grupe koje su zavisne od institucionalne i organizacione moći“ (van Dijk, 2005: 352).

Kritička analiza diskursa se u analizi ko ima moć da diskurs proizvodi, distribuira i vrednuje u velikoj meri oslanja na rad Mišela Fukoa (Michel Foucault) (1998, 2007) posebno njegovih geneoloških analiza institucija i institucionalnih praksi koje se formiraju kroz nametanje, normativizaciju i normalizaciju određenog diskursa (o zatvoru, duševnoj bolnici, seksualnosti i ludilu). U tom smislu posebno je značajno Fukoovo razumevanje moći diskursa i praksi da proizvedu identitete, znanja i ponašanja koja kreiraju obrasce (institucionalne) kontrole koja nije postojala pre nego što je sam diskurs proizveden (Mayr, 2015: 759). Razumevanje diskursa koje je razvio Mišel Fuko definiše ga kao „prakse i uobličavanje moći, često ukorenjeno u organizacijama koje i kontrolišu, a koje su, istovremeno, izgrađene različitim znanjem koje disciplinuje” (Bennett et al., 2005: 93). Stoga se kritička analiza diskursa ne može sagledati samo i isključivo kao lingvistička analiza, već kao „studije društvenog konteksta u kojem se dešava institucionalna interakcija“ (Mayr, 2015: 757), odnosno kao analiza koja obuhvata diskurzivne tvorevine (Fuko, 1998).

Diskurzivne prakse³⁹ Baki i Ronblum (2014) objašnjavaju kao pojam koji omogućava razumevanje diskursa kao prakse, odnosno kao skupa praksi koje, prema Fukou, referišu ne toliko na sam jezik koliko na proizvodnju znanja kroz jezik. U tom smislu centralno pitanje za Fukoa postaje „kako to da se pojavio određeni iskaz i nijedan drugi namesto njega” (Fuko, 1998: 32), odnosno kakvi odnosi moći *u* i *van* jezičke zajednice omogućavaju da jedan diskurs prevlada nad drugim. Prema Baki i Ronblum (2014) Fukovo razumevanje diskursa upravo pokušava da pronikne na koji način diskurzivne prakse formiraju određeno znanje o nekoj pojavi, pojmu ili instituciji (psihijatriji, seksualnoj devijaciji i slično). „Počevši od toga *šta je rečeno* (šta ljudi kažu) Fuko naglašava mehanizme kroz koje *rečene stvari* funkcionišu ili rade da bi uspostavili režime istine (znanja)” (isto, 9–10). Fuko je, prema tome, više zainteresovan za kako nego za zašto. Drugim rečima, fokus više nije samo ustanoviti na koji način se kontrolišu ljudsko ponašanje ili obeležavaju ovi ili oni ljudi kao mentalno bolesni ili seksualno devijantni, već, naprotiv, utvrditi na koji način kroz diskurzivne prakse ovi mehanizmi

³⁹ U prevodu na srpski jezik Fukoove *Arheologije znanja* (1998) pominju se *diskurzivne tvorevine*. Ja ću u radu upotrebljavati izraz *diskurzivne prakse* u značenju u kojem ga upotrebljavaju Baki i Ronblum (Bacchi i Ronblom, 2014) i Baki i Bonham (Bacchi i Bonham, 2014).

dobijaju autoritet i postaju nosioci (naučne) istine i znanja (isto, 11). Stoga je za razumevanje diskursa, ne samo kao jezičkog već i kao političkog pitanja, veoma važno uvesti pojam moći i hijerarhije, odnosno sagledati ko ima moć i autoritet da formuliše, predstavi i sprovede u praksu znanje o određenoj pojavi, pojmu ili situaciji. Neophodno je opisati institucionalna mesta gde taj diskurs koji pretenduje da poseduje istinu, znanje i autoritet „nalazi svoje legitimno poreklo i svoje polje primene (svoje specifične objekte i svoja sredstva verifikacije)” (Fuko, 1998: 56). To zapravo znači da se analiza diskurzivnih praksi opire i „suprotstavlja mnogim uobičajenim opisima” (Fuko, 1998: 83), te se stoga moraju potražiti metode analize, kao što je kritička analiza diskursa.

Od drugih metoda zastupljenih u tezi primenjujem posmatranje sa učestvovanjem i studije slučaja. S obzirom na to da sam aktivno učestvovala u različitim inicijativama za promenu zakonodavnog i strateškog okvira, nekim od ovih debata sam lično prisustvovala i svedočila, a sa nekim akterima uključenim u njih i direktno sarađivala. U tom smislu imala sam uvid u dokumentaciju nekih od ovih institucija koja nije dostupna javno.

Izbor da analizu predstavim u obliku studija slučaja je svrsishodan. Za istraživanja društvenih promena iz rodnog ugla, studije slučaja su se pokazale kao pogodan način da se s jedne strane dokumentuje istorija a s druge da se generiše i regeneriše teorija (Reinharz i Davidman. 1992: 174). Studije slučaja su uobičajen metod istraživanja u društvenim naukama (nešto ređe u sociologiji), posebno u oblasti biznisa, javnih politika ili psihologije. U najkraćem, studije slučaja omogućavaju fokus na jedan slučaj ili jednu temu, za razliku od studija koje teže generalizaciji kroz komparativnu analizu ili kompilaciju većeg broja slučajeva (isto, 164). Specifičan značaj koji studije slučaja imaju za rodne studije ogleđa se u mogućnosti da se određeni fenomen prati u vremenskom smislu, da se analizira značaj određenog fenomena za buduće događaje, kao i da se analiziraju odnosi različitih delova unutar iste pojave (isto). Dakle, izbor i analiza debata za studije slučaja nastojaće ne samo da pokažu osnovna razlikovanja u diskurzivnom uobličavanju nege u kontekstu evropeizacije u Srbiji, već i da predlože izmene i dopune određenih politika kako bi se postigao njihov transformativni potencijal.

2.2 Građa

U radu se analizira primarna i sekundarna građa. Primarna građa za analizu su zakoni koji se odnose na pitanja porodice i porodičnih odnosa, pre svega, ali i drugi zakoni koji ne regulišu direktno ovu sferu, ali indirektno utiču na dinamiku i odnose unutar porodice: *Porodični zakon (2005)*, *Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom (2002)*, *Zakon o radu (2005)*, *Zakon o ravnopravnosti polova (2009)*, *Zakon o socijalnoj zaštiti (2011)*, *Zakon o zabrani diskriminacije (2009)*, *Ustav Republike Srbije (2006)*⁴⁰. U primarnu građu spadaju i strategije koje se odnose na pitanja porodice i porodičnih odnosa i sa njima povezanih oblasti: *Strategija za smanjenje siromaštva (2003)*, *Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2005–2010. godine*, *Strategija razvoja socijalne zaštite (2005)*, *Nacionalna strategija o starenju (2006)*, *Strategija za podsticanje rađanja (2008)*, *Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2011–2020. godine*, *Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti (2009)*, *Zaključak o Akcionom planu za sprovođenje Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti za period od 2010. do 2015. godine (2010)*, *Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije (2013)*.⁴¹

U sekundarnu građu spadaju predlozi izmena i dopuna zakona, kao i amandmani (usvojeni i neusvojeni) nacionalnih tela za ljudska prava (*Zaštitnik građana na nacionalnom i pokrajinskom nivou*, *Poverenik za zaštitu ravnopravnosti*), odluke

⁴⁰ Porodični zakon („Sl. glasnik RS”, br. 18/2005, 72/2011 – dr. zakon i 6/2015); Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom („Sl. glasnik RS”, br. 16/2002, 115/2005 i 107/2009); Zakon o radu („Sl. glasnik RS”, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014 i 13/2017 – odluka US); Zakon o ravnopravnosti polova („Sl. glasnik RS”, br. 104/2009); Zakon o socijalnoj zaštiti („Sl. glasnik RS”, br. 24/2011); Zakon o zabrani diskriminacije („Sl. glasnik RS”, br. 22/2009); Ustav Republike Srbije („Sl. glasnik RS”, br. 98/2006).

⁴¹ Strategija za smanjenje siromaštva. (2003). Beograd: Vlada Republike Srbije. Preuzeto sa http://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/211704/strategija-za-smanjenje-siromastva-u-srbiji_cyr.pdf; Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2005–2010. godine. (2005). Beograd: Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike, Vlada Republike Srbije. Preuzeto sa <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/Nacionalna%20strategija%20zaposljavanja.pdf>;

Strategija razvoja socijalne zaštite („Sl. glasnik RS”, br. 108/2005); Nacionalna strategija o starenju („Sl. glasnik RS”, br. 76/2006); Strategija za podsticanje rađanja („Sl. glasnik RS”, br. 13/2008); Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2011–2020. godine („Sl. glasnik RS”, br. 37/2011); Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti („Sl. glasnik RS”, br. 15/09); Zaključak o Akcionom planu za sprovođenje Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti za period od 2010. do 2015. godine („Sl. glasnik RS” br. 67/2010); Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije („Sl. glasnik RS” br. 60/2013).

Ustavnog suda Srbije, izveštaji mehanizama za rodnu ravnopravnost i međunarodnih organizacija, kao što su *Ujedinjene nacije, Savet Evrope, Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju*, izveštaji o napretku Srbije u procesu evropskih integracija *Evropske komisije*, različiti izveštaji i analize organizacija civilnog društva koji se odnose na položaj žena, rodnu ravnopravnost i pitanja porodice, kao i medijski sadržaji koji se odnose na pojedine polemike koje su vođene u javnosti, posebno između ženskih grupa, mehanizama za rodnu ravnopravnost, vlade i nezavisnih tela. Koristim takođe izveštaje, agende i liste učesnica tri *Paličke konferencije*, kao i platforme/proglase koji su usvojeni kao rezultat rada konferencija. U sekundarnu građu ulaze i otvorena pisma, kao i drugi polemički materijali koji ilustruju feminističke debate koje su se vodile oko određenih pitanja, kao i medijski izveštaji i internet stranice pojedinih organizacija civilnog društva i političkih partija. Kao izvor za sekundarnu građu, posebno u oblasti medija, koristim dokumentaciju pohranjenu u Medijskom arhivu Ebart⁴². Arhiv Ebart čuva u elektronskom obliku podatke iz štampanih medija od 2003. godine, a od 2005. godine pokriva i elektronske medijske, odnosno sadržaje pet televizijskih kuća sa nacionalnom frekvencijom. Takođe, od neizmerne koristi bila mi je privatna arhiva materijala sa Paličkih konferencija Aleksandre Vladislavljević, koja je bila jedna od ključnih organizatorke sve tri konferencije, kao i moja privatna arhiva.

Tokom perioda od četrnaest godina koje su vremenski okvir ove disertacije, izbor sekundarne građe se usmerio ka izboru onih članaka, tekstova, internet stranica koje su u vezi sa osnovnom temom rada ili sa debatama koje su se vodile oko pojedinih tema koje su predmet analize. Stoga je pretraga vođena, na primer, prema ključnim rečima i sintagmama u određenoj godini kada se debata oko pojedinog zakona vodila. Novinski članci i internet stranice služe kao ilustracija konteksta i društveno-političke percepcije specifičnog problema. Izveštaji, protestna pisma, amandmani nevladinih organizacija i nezavisnih tela, kao i transkripti skupštinskih rasprava oko zakona u vezi sa temom disertacije bili su neposredan predmet analize. Potpuni spiskovi primarne i sekundarne građe za analizu nalaze se u Prilogu 2 i Prilogu 3.

⁴² Ebart – Medijski arhiv. Preuzeto 4. septembra 2016. sa <http://www.arhiv.rs/>.

2.3 Neka metodološka pitanja i nedoumice

Tokom rada na tezi, a posebno tokom boravka u *Centru za feminističke društvene studije* Univerziteta Orebro u Švedskoj,⁴³ suočavala sam se sa nizom metodoloških problema koji su proisticali iz činjenice da je većina korišćene literature na engleskom jeziku. Verujem da će u budućnosti to biti ozbiljan naučni izazov rodnim studijama van engleskog govornog područja, ne samo onim u Srbiji. Problem prevođenja, odnosno *lokalizacije*, određenih termina u okviru rodnih teorija i feminističke prakse, pre svega sa engleskog (kao dominantnog jezika u ovoj oblasti), ne treba razumeti samo u usko jezičkom smislu. Termin *lokalizacija* je ovde posebno koristan jer je u širokoj upotrebi da bi se označilo prevođenje kompjuterskih operativnih sistema na lokalne jezike uz poštovanje društvenih specifičnosti sredine u kojoj će se taj operativni sistem koristiti. Ovo se naravno podrazumeva u kontekstu slobodnih i otvorenih programa/operativnih sistema (engl.: *open source*), gde se lokalizacija vrši uz podršku lokalnih timova stručnjaka sastavljenih od kompjuterskih, jezičkih, ali i društveno angažovanih entuzijasta.⁴⁴ Stoga je od posebnog značaja videti transponovanje termina iz oblasti rodnih studija i njihovu lokalizaciju na srpski jezik kao proces usvajanja znanja i određenog naučnog diskursa u rodnim studijama. Takvi napori već su činjeni u rodnim studijama: u naučnim i istraživačkim radovima i prevođenoj literature. Na primer, u prevodima Batler i Skot (2006) i Butler (2010) Adriane Zaharijević, zatim u radovima u oblasti rodnih studija (Ileš, 2015; Božanić 2014), ali i u različitim projektima pojedinki i institucija koje su učinile značajne napore kako bi popularizovale i učinile dostupnom kod nas feminističku teoriju i praksu (Mršević, 1999; Jarić i Radović, 2010; *Pokrajinski sekretarijat*, 2004).

Termini kao što su urođnjavanje (engl.: *gender mainstreaming*), praktične (javne) politike⁴⁵ (engl.: *public policies*), orodnjavanje, učiniti nešto rodnim, postajanje

⁴³ Center for Feminist Social Studies. Orebro University, Sweden. Preuzeto 4. septembra 2016. sa <https://www.oru.se/english/research/research-environments/hs/cfs/>.

⁴⁴ *Software localization*. Preuzeto 4. septembra 2016. sa <http://wiki.c2.com/?SoftwareLocalization>

⁴⁵ Praktične i javne politike upotrebljavam kao sinonime, a tako se upotrebljavaju i u akademskom diskursu u Srbiji. Nešto učestaliji je termin „praktične politike“, a opet u istom značenju kao i javne politike.

rodom/rodnim (engl.: *gendering, gendered*), formulisanje, kreiranje, uobličavanje (engl.: *framing*), samo su mali deo jezičko-teorijsko-metodoloških prevodilačkih izbora koje sam morala da učinim. Spektar „jezičkih nedoumica“ koje je trebalo uspešno razrešiti kretao se od upotrebe tehničkih termina iz oblasti evropskih i studija organizacija do teorijskih i konceptualnih iz rodnih i feminističkih teorija. Sve ove nedoumice izviru, naravno, iz osnovnog termina kojim barataju rodne studije: koncepta i značenja roda.

Termin rod (engl.: *gender*) dolazi iz nauke o jeziku i označava gramatički rod koji može biti ženski, muški, a u srpskom jeziku i srednji. U feminističkoj teoriji se razvija u okviru drugog talasa feminizma na koji je posebno uticala Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir) svojom knjigom *Drugi pol* i tezom da se ženom ne rađa već postaje (de Bovoar, 1983). U feminističkoj teoriji i praksi termin rod označava društvenu konstrukciju muškosti i ženskosti u određenom društvenom, istorijskom, ekonomskom i političkom kontekstu. Rod je dakle proizvod različitih društvenih okolnosti koje su definisane vremenom i prostorom. Razlikovanje roda i (biološkog) pola je ključno za razvoj feminističke teorije i prakse. Prema rečima teoretičarke Gejl Rubin (Gayle Rubin), „preliminarna definicija sistema pol–rod jeste sklop aranžmana kojima jedno društvo *pretvara* biološku polnost u proizvode ljudske delatnosti i u kojem se ove preobražene polne potrebe zadovoljavaju“ (navedeno prema: Papić, 1997: 12).

Pojam rod je u ovom značenju u srpskom jeziku uveden polovinom osamdesetih godina, kako kroz praksu prevođenja sa engleskoj jezika, pre svega u časopisu *Ženske studije* (1993–2000), tako i preko akademske zajednice, posebno socioloških i antropoloških studija. Posebno treba pomenuti ediciju *Dvadeseti vek* (urednik: Ivan Čolović) u kojoj su objavljene neke od ključnih knjiga za razvoj rodnih studija kao discipline u Srbiji, kao što su npr.: *Antropologija žene* (Papić i Sklevicky, 1983, 2003) i *Polnost i kultura* (Papić, 1997). Bogata i savremena izdavačka delatnost bila je podsticajna za razvoj rodnih studija (engl.: *Gender studies*) u Srbiji kao naučne discipline (koja je nastala u svetu sedamdesetih godina prošlog veka) i uvođenje različitih programa rodnih studija na univerzitetima i fakultetima u Srbiji. Kao interdisciplinarni studijski program na Univerzitetu u Novom Sadu rodne studije uvedene su 2003. godine (Savić, 2015). Jedna od važnijih knjiga, udžbenika, izdata u ovome Centru jeste *Uvod u rodne teorije* (Milojević i Markov, 2011).

Dakle, termin rod se odomaćio u srpskom jeziku i počela je praksa njegovog

širokog korišćenja u teoriji i praksi, kako na nivou akademske zajednice tako i u okviru praktičnih politika i državnog aparata. Međutim, neki drugi jezici imali su različita rešenja kada je ovaj termin u pitanju. Na primer, u ruskom jeziku je termin ostao nepreveden i koristi se do danas u engleskom obliku *gender* (npr. *gendernije studije*). Praksu neprevođenja primenili su i u Bosni i Hercegovini (agencija Federacije Bosne i Hercegovine, kao i Republike Srpske, za rodnu ravnopravnost se zove *Gender centar*⁴⁶). Prakse (ne)prevođenja termina u okviru feminističkih teorija i njene posledice na razvoj rodni studija u specifičnim kontekstima bile su, i još uvek su, problematizovane upravo u akademskoj zajednici u Srbiji (Ileš, 2015), u zemljama nekadašnjeg socijalističkog bloka (Mađarskoj, Bugarskoj, Sloveniji), kao i u Nemačkoj, Grčkoj i skandinavskim zemljama (Lempiainen, 2000, 2001; Pavlidou, 2000; Bahovic, 2000; Wischermann, 2000; Peto, 2001; Nikolchina, 2001).

Ovde želim da istaknem da je od velike važnosti činjenica da se u naslovu ove teze koristi termin urođnjavanje kao prevod na srpski jezik engleske složenice *gender mainstreaming*. Termin urođnjavanje (engl. *gender mainstraming*) je prvi put predložen na *Trećoj svetskoj konferenciji žena* u Najrobiju 1985. godine. Ideja je razvijena u okviru različitih agencija Ujedinjenih nacija, a zvanično je predstavljena 1995. godine na *Četvrtoj svetskoj konferenciji žena* u Pekingu. Većina definicija je u skladu sa zvaničnom definicijom koncepta koju je dao Ekonomski i socijalni komitet UN:

„Urođnjavanje označava uvođenje rodne perspektive u glavne tokove i procese ocenjivanja posledica po žene i muškarce, svih planiranih mera, uključujući propise, politike i programe, u svim oblastima i na svim nivoima. To je strategija kojom pitanja koja se odnose na žene i na muškarce, kao i njihova iskustva postaju integralni deo razvoja, sprovođenja, praćenja i evaluacije politika i programa u svim političkim, ekonomskim i društvenim sferama, tako da žene i muškarci imaju koristi u istoj meri i kako se neravnopravnost ne bi reprodukovala. Konačni cilj je ostvarivanje rodne

⁴⁶ Vlada Federacije Bosne i Hercegovine. Gender Centar Federacije Bosne i Hercegovine. Preuzeto 19. septembra 2016., sa <http://www.gcfbih.gov.ba/o-gcfbih/>; Vlada Republike Srpske. Gender centar Republike Srpske. Preuzeto 19. septembra 2016. sa <http://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/centri/gendercentarrs/Pages/default.aspx>.

ravnopravnosti.”⁴⁷

Termin *urodnjavanje* prvi put je upotrebila feministička teoretičarka Marina Hjuson (Blagojević) u tekstu *Žene i muškarci u Srbiji (1990–2000): Urodnjavanje haosa* (Blagojević, 2002). Prema rečima same autorke⁴⁸ ona ga tada nije upotrebila u značenju u kojem se termin upotrebljava trenutno (kao prevod engleske složenice *gender mainstreaming*). Međutim, vrlo brzo termin se „odomaćio” u upotrebi posebno u oblasti rodne analize praktičnih politika, ali i u diskursu institucija⁴⁹ (Baćanović, 2011; Dokmanović, 2013; Antonijević, 2013, 2016).

U kontekstu ovoga rada, termin *urodnjavanje* koristim kao prevod na srpski jezik engleskog termina *gender mainstreaming* koji predstavlja složenicu od reči *rod* (engl.: *gender*) i glavni tok (engl.: *mainstream*). Termin *gender mainstreaming* se u literaturi na srpskom i srodnim jezicima uglavnom prevodi opisno, odnosno ne postoji jedna reč ili složenica kojom bismo mogli da prevedemo ovaj termin. Najčešće se prevodi kao „uvođenje ravnopravnosti polova u javnu politiku” (*Pokrajinski sekretarijat*, 2004) uz različite varijacije: „uvođenje rodne perspektive”, „integrisanje rodne perspektive” itd. Neke autorke (Jarić i Radović, 2010) su prevele *gender mainstreaming* kao „rodno osvešćenu politiku”, kako je termin preveden i u publikaciji „Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Europske unije” Ureda za ravnopravnost spolova Republike Hrvatske (Borić, 2007; Šinko 2015). Neke autorke iz Hrvatske zadržavaju termin *gender mainstreaming* ili koriste složenicu koja je kombinacija domaće reči *rodni* i engleske *mejnstriming* (*mainstreaming*) – „rodni mejnstriming” (Kesić, 2007). U dokumentima, publikacijama i zvaničnoj upotrebi u Federaciji Bosne i Hercegovine koristi se termin „gender perspektiva”, gde je prvi deo složenice naveden u engleskom originalu, a drugi deo predstavlja prevod na bošnjački jezik razumevanja termina *mainstreaming* – „perspektiva”. U Republici Srpskoj ustalio se termin „urodnjavanje”, kao i u Srbiji (Quinn, 2011).

⁴⁷ UN Women. Gender Mainstreaming. Preuzeto 19. septembra 2016. sa <http://www.unwomen.org/en/how-we-work/un-system-coordination/gender-mainstreaming>.

⁴⁸ Privatna prepiska sa Marinom Blagojević (21. decembar 2015).

⁴⁹ Mićunović, N. (2010). *Progurala sam najbolji mogući zakon*. Intervju. Preuzeto 19. septembra 2016. sa http://www.danas.rs/nedelja.26.html?news_id=181427&title=Progurala+sam+najbolji+mogu%4%87i+zakon.

Dakle, urođnjavanje (engl. *gender mainstreaming*) je proces koji podrazumeva primenu različitih tehnika analize strateških i pravnih dokumenata, aktivnosti i projekata kako bi se rodna perspektiva uključila u sve politike, na svim nivoima odlučivanja. Stoga smatram da termin urođnjavanje najbolje izražava izvesnu nedovršenost, trajanje tog procesa. Urođnjavanje takođe podrazumeva upotrebu niza različitih analitičkih tehnika, ali i izgradnju institucija, sprovođenje aktivnosti i realizaciju programa. Kao i sam pojam rod, i pojam urođnjavanje je duboko kontekstualizovan i u stalnom procesu konstrukcije i dekonstrukcije, te bi se stoga pre mogao objasniti kao proces nego kao stanje (kao proces urođnjavanje pre možemo izraziti glagolom nego imenicom). Stoga sam i podrazumevala da prefiks „u” dobro ilustruje ovaj fenomen. Ako uvođenje rodne perspektive shvatimo kao proces u kojem rod ulazi u različite aspekte političkog i strateškog nivoa odlučivanja, a pre svega u državni aparat, onda je upotreba prefiksa „u” odgovarajuća (na primer: u-složniti = učiniti složenim, u-prostiti = učiniti prostim). Takođe, važno je napomenuti da dosadašnja praksa u okviru discipline rodnih studija potvrđuje princip da na srpski jezik prevodimo termine u duhu srpskog jezika, a ne kalkiranje stranog termina u srpski jezik. Na primer, prilikom prevođenja ključnog dela feminističke teorije *Nevolje s rodom* Džudit Batler (2010), Adriana Zaharijević je prevodeći termin *agency* sintagmom *moć delovanja* dala sledeće obrazloženje:

„Engleski termin *agency* jedan je od onih višeznačnih pojmova koji ne mogu naći adekvatan izraz u srpskom jeziku. U postojećim srpskim i hrvatskim prevodima tekstova koji tematizuju ovo pitanje, do sada su najčešća rešenja bila *činjenje*, *delovanje* ili *učinkovitost*. Pored toga što su dati termini podesni prevodi za pojmove *doing*, *action* i *efficacy*, odluka da *agency* prevodim kao *moć delovanja* uslovljena je i jednim od objašnjenja koje za nju nudi Webster Dictionary: '*agency* je, naime, *kapacitet*, *stanje* ili *uslov delovanja ili sprovođenja moći*'. Sintagma *moć delovanja* zadržava dinamički aspekt ove reči, koja podrazumeva i samo činjenje i proizvode činjenja (učinke), ali i uslove mogućnosti činjenja, odnosno moć da do delovanja uopšte dođe“ (Butler, 2010: 31).

Smatram da se u skladu sa konstruktivističkim pristupom u društvenim naukama, jezik mora posmatrati ne kao fiksna i fiksirana datost, već kao kreativni proces koji treba da dovede do novih jezičkih praksi i standarda. Stoga se zalažem da

posao prevođenja termina, koji podrazumeva kontekstualizaciju i lokalizaciju određenog znanja, u ovom slučaju znanja o rodnosti, ne bude shvaćen kao puko prevođenje, već kao proces koji je od ključnog značaja za proizvodnju znanja u rodnim studijama kao discipline.

Like an ocean, feminism is with us always as long as there is gender inequality, but there are waves of publicly visible activism only some of the time.

(Walby, 2009: 96)

III Teorijski okvir

3.1 Feministička kritika podele na privatno i javno

Razumevanje koncepata i postupaka kojima javne politike države i njenog birokratskog aparata uređuju i utiču na uokviravanje privatne sfere porodice i intimnog života ne bi bilo moguće bez uvida u feminističku kritiku podele na privatno i javno. Podela na privatnu i javnu sferu društva predstavlja okosnicu za razvoj zapadne političke teorije počevši od 17. veka (Okin, 1998: 116).

Kritiku koncepta privatno/javno pokrenule su već i neke *protofeministkinje*, na primer Kristina de Pizan i Meri Astel (Mary Astell) (Milojević i Markov, 2011; Šinko, 2015) pre nego što je sam pojam feminizam počeo da se koristi sredinom 19. veka (Bock, 2005; Šinko, 2015). Iako svoje korene ima još u Aristotelovoj filozofiji, zapravo su se iz *rasprave o ženama* (franc.: *querelle des femmes*) započete u srednjem veku (Bock, 2005) razvile sve naredne polemike o isključivanju žena iz političke i ekonomske sfere života koje su imale dalekosežne posledice po njihov socijalni položaj na evropskom kontinentu. Konačno, društvene, političke i filozofske teorije zasnovane na dihotomijama (priroda/kultura, telo/razum, žena/muškarac) i dan-danas imaju uticaj na praktične politike kako u javnoj tako i u privatnoj sferi (Goertz i Mazur, 2008; Squires, 1999; Šinko, 2015; Pejtmen, 2001; Okin, 1998; Pajvančić i Pajvančić, 2011; Papić, 2012). Feminističke teoretičarke su kroz različite discipline i različite feminističke tradicije (talase) analizirale

„višestruke veze između uloga žena u privatnoj sferi i njihove nejednakosti, segregacije na tržištu rada, kao i socijalizacije žena u orodnjenim porodicama i psiholoških aspekata njihovog podređenog položaja. Stoga je porodica postala i ostala od ključne važnosti za politiku feminizma i glavni fokus feminističke teorije“ (Okin, 1998: 122).

U klasičnoj liberalnoj teoriji isključenost žena iz javne sfere politike, vlasti i tržišta tumačila se njihovom „prirodnom“ ulogom u privatnoj sferi, pre svega kroz biološku mogućnost da rađaju i doje decu, ali i kroz njihovu kasniju ulogu u nezi dece i brizi za stare i druge nemoćne članove porodice (Bryson, 2003; Walby, 1990, 2009;

Ramazanoglu, 1989; Lister, 2003; Pajvančić i Pajvančić, 2011). Lister (2003) navodi da je argumentacija zasnovana na kategorijama „prirodnih” kvaliteta i kapaciteta žena i muškaraca u svojoj osnovi esencijalistička. Ona to ilustruje sledećim kategorijama koje su (uz različite varijacije kroz vreme i prostor) aktuelne i dan-danas kao argument isključivanja žena iz čitavog korpusa građanskih, socijalno-ekonomskih i kulturnih prava i njihovog podređenog i marginalizovanog položaja:

Javno, muškarac, građanin	Privatno, žena, negrađanka
Apstraktan, bestelesan, um	Partikularna, telesna, ukorenjena u prirodu
Racionalan, sposoban da primeni bestrasni razum i standarde pravde	Emotivna, iracionalna, predmet čežnje i strasti, nesposobna da primeni standarde pravde
Nepriistrasan, zaokupljen javnim interesom	Priistrasna, zaokupljena privatnim, kućnim interesima
Nezavistan, aktivan, heroj i jak	Zavisna, pasivna, slaba
Održava oblast slobode, ljudskog	Održava oblast potreba, prirodnog i obnovljivog

Tabela 1: *Dihotomijske kategorije koje dovode do isključenosti žena iz javne sfere* (Lister, 2003: 71)

Bilo da su tumačile uzroke potlačenosti žena u 1) muškoj kontroli njihove seksualnosti ili u 2) prvobitnoj rodnoj podeli rada u privatnoj i javnoj sferi, ili su samu 3) podelu na privatno i javno videle kao problematičnu (Okin, 1998: 125–126), feminističke teoretičarke su održavanje postojećih odnosa moći i hijerarhija u društvu teoretizirale pre svega kroz problem definisanja građanstva (engl.: *citizenship*) (Lister, 2003).

Građanstvo ima različita značenja u različitim kontekstima, ali najčešće se koristi da pokaže vezu između pojedinca i države (društva, zajednice). Džudit Sklar (Judith Shklar) definiše građanstvo kao „pravno priznavanje od strane nacionalne države i međunarodnih (institucija) da je osoba rođena ili je naturalizovani član (te zajednice)“ (citirano prema Squires, 1999: 166). Liberalna teorija građanstva definiše pripadništvo zajednici na osnovu dobrovoljnog članstva ravnopravnih i/ili na osnovu uživanja određenih **prava** (pravo izbora i glasanja, pravo na plaćeni rad i socijalne beneficije), ali

i **dužnosti** (dužnost da se služi vojni rok ili da se služi državi na bilo koji drugi način) (Lister, 2003; Squires, 1999). U tom smislu ona razlikuje tri elementa: civilno, političko i socijalno građanstvo. Prvo je obično povezano sa pristupom pravdi i individualnim građanskim slobodama: pravo na slobodu govora, mišljenja i verovanja, pravo da se poseduje imovina i ulazi u kontraktualni odnos sa drugim pojedincima. Institucije koje su povezane sa ovim konceptom građanstva su sudovi. Političko građanstvo podrazumeva pravo da se učestvuje u političkom životu, kroz mogućnost kandidovanja i pravo izbora (glasanja). Institucije odgovorne za ovu vrstu građanstva su predstavnička tela: parlamenti i vlade. I konačno, koncept socijalnog građanstva koje podrazumeva čitav niz prava koja su u vezi sa uživanjem ekonomskog blagostanja, prava na obrazovanje i socijalne usluge. Institucije koje su zadužene za ostvarivanje prava u oblasti socijalnog građanstva su sve one koje se tiču ekonomskog, socijalnog i obrazovnog, odnosno kulturnog statusa; rečju, javna administracija (Marshall, 1950, 10–11, navedeno prema Walby, [1997] 2005: 162). Ovakva tipologija koncepta građanstva povezana je sa tipologijom koncepta ljudskih prava, odnosno podelom na tri generacije ljudskih prava: građanska, politička i socijalno-kulturna prava (Vasak, 1982).

Bez obzira na koji način se građanstvo definiše, uživa ili manifestuje, za feminističku teoriju i praksu pitanje je uvek bilo: zašto su žene nevidljive, nepostojeće ili manje vrednovane u tom smislu (Lister, 2011). Drugim rečima, zašto žene nisu građanke bilo kroz **političko građanstvo** (engl.: *political citizenship*), bilo kroz **socijalno građanstvo** (engl.: *social citizenship*), odnosno zašto se njihova pripadnost zajednici ne potvrđuje ni kroz političko učešće, ni kroz plaćeni rad? Shodno različitim feminističkim tradicijama, različite autorke i autori nudili su moguće odgovore u prevazilaženju i rešavanju problema građanstva žena, odnosno izlaska žena iz stanja determinisanog prirodom i ulaska na društvenu scenu politike i istorije.

Poseban problem za feminističke teoretičarke predstavljalo je ne samo drugačije vrednovanje javnog i privatnog u praksi, već i u političkoj teoriji. Kao što ispravno primećuje Suzan Moler Okin (Susane Moller Okin) (1998), „moderna (politička) teorija, kao i ona u prošlosti (iako manje očigledno) je zapravo [teorija] o muškarcima koji imaju žene kod kuće” (121). Podela na privatno i javno korišćena je i u kontekstu razlike između države i društva (na primer, javnog i privatnog vlasništva), ali i razlike između života koji se odvija u privatnoj sferi porodice i onog koji se odvija kroz javni angažman

u politici ili kroz rad. U obe ove dihotomije, sve što je u vezi sa državom je viđeno kao javno, a ono što je u vezi sa porodičnim i intimnim životom kao privatno (117).

Postoji veliki raskorak u poimanju privatnog i privatne sfere, u zavisnosti od samog individualnog i grupnog iskustva, simboličnog označavanja i teorijskog promišljanja. Uobičajen doživljaj privatnog/porodičnog/doma(ćinstva) simboliše „porodično jedinstvo, privatnost i slobodu, osećanje pripadanja, sigurnost, mesto sa koga se može pobeći ali kojem se može vratiti, sigurno sećanje, ideal“ (McDowell, 2003: 14). Međutim, oblast privatnog je takođe mesto gde se prepliću klasne, rasne, fizičke i starosne razlike među ženama (i muškarcima) na sličan način kao i na nivou države i civilnog društva, odnosno u javnoj sferi, proizvodeći nasilje i nejednake odnose moći. Perspektiva u odnosu na to kako se doživljava privatno, a kako javno, menja se u skladu sa tačkom gledišta (engl.: *standpoint*).

U teorijskom smislu promišljanje dihotomije privatno i javno imalo je različitu recepciju u feminističkoj teoriji (Muf, 2006; Pateman, 1998; Pejtmen, 2001; Okin, 1998a, 1998b; videti još i Zaharijević, 2014: 117–172). Kredo „privatno je političko“ predstavlja zahtev da se sfera privatnosti, intime i porodice prepozna kao političko pitanje. U tom smislu, liberalne feministkinje su smatrale da će ulaskom u javnu sferu rada i politike žene postati građanke, a sama dihotomija biti prevaziđena. Međutim, one nisu preispitivale mušku, androcentričnu normu na kojoj je počivao ovaj koncept građanstva (Muf, 2006; Lister, 2003, 2011; Squires, 1999). S druge strane, maternalistkinje su smatrale da privatna sfera u kojoj vlada **etika staranja/nege** mora da zameni javnu sferu muške, liberalne **etike pravde** (isticanje moje) (Muf, 2006: 395). Kritikujući maternalistkinje, Muf iznosi ideju politike maternalistkinja:

„Feministkinje treba da se bore za takav tip politike koji usmerava specifične vrednosti ljubavi, staranja, priznavanje potreba i prijateljstvo (...) Feministička politika, tvrde, treba da privileguje identitet žena kao majki i privatni svet porodice. Porodica se sagledava kao moralno superiorna nad javnim domenom politike, zato što konstituiše našu zajedničku ljudskost“ (isto).

Međutim, teoretičarke i aktivistkinje koje su se bavile nasiljem prema ženama, ističu porodicu/privatnost/intimu ne samo kao prostor posebnih vrednosti, već kao *de*

facto prostor političkog u kojem se demonstrira moć i hijerarhija – kao mesto potčinjenosti i nasilja prema ženama i deci (i drugim muškarcima) od strane pojedinačnog muškarca: supružnika, oca, brata, sina. S druge strane, u kontekstu rasizma, feministkinje koje su pokrenule pitanja rasne diskriminacije, prostor porodice vide ne samo kao prostor opresije i nasilja, već i kao prostor slobode i otpora svakodnevnim manifestacijama rasizma u javnoj sferi (huks, 2006). Za razliku od njih, lezbejke doživljavaju privatnu sferu kao prostor neslobode, heteronormativnog nasilja i potčinjenosti, tj. na isti način kao i javnu, gde su izložene različitim oblicima nasilja i diskriminacije (Lord, 2002; Rich, 2002).

Za invalidkinje granice između privatnog i javnog izbrisane su samom činjenicom da im je u obavljanju svakodnevnih telesnih funkcija i drugih aktivnosti potrebna asistencija, to jest prisustvo druge osobe. Za razliku od njih, ženama koje profesionalno obavljaju poslove čišćenja, pranja, brige o starima i nege dece u kućnim uslovima, prostor privatnog doma postaje prostor javnog zaposlenja. Izlazak belih, obrazovanih žena u javnu sferu plaćenog rada i politike omogućen je zahvaljujući onim ženama koje svakodnevne kućne poslove obavljaju u prekarnim uslovima, najčešće bez osnovnog socijalnog i zdravstvenog osiguranja. Zato bel huks tvrdi da su „radnice, siromašne žene i pripadnice radničke klase [su] iz iskustva znale da rad niti ispunjava na ličnom nivou, niti oslobađa – već je najvećim delom eksploatatorski i dehumanizujući“ (bel huks, 2006: 119).

Iz svega navedenog, jasno je da je (re)definisavanje, odnosno dekonstrukcija dihotomije privatnog i javnog jedan od osnovnih zadataka feminističke kritike. Šantal Muf tvrdi da „ograničenja moderne koncepcije principa građanstva treba da budu uklonjena ne time što će polna razlika postati politički relevantna za njeno definisanje, već konstruisanjem nove koncepcije principa građanstva gde bi polna razlika postala stvarno nevažna“ (2006: 398).

Na koji način je to ispunjeno u feminističkoj teoriji pokazujem kroz tri autorke: Karol Pejtmn (Carole Pateman), Suzan Moler Okin (Susane Miller Okin) i Nensi Frejzer (Nancy Fraser), koje su doprinele ovoj diskusiji dekonstruišući, svaka na svoj način, neke od ključnih postavki klasične liberalne teorije građanstva, nudeći novo tumačenje dihotomije privatno/javno i predloge strategija za njihovo prevazilaženje. Sve tri teoretičarke doprinele su debati privatno i javno, dajući novi ugao tumačenja socijalnog

građanstva žena uz predloge praktičnih politika. Stoga je njihov teorijski doprinos posebno važan za temu ovoga rada.

Kerol Pejtmn ([1988], 2001) spada u one teoretičarke koje su među prvima kritički sagledale jednu od osnovnih teorija na kojoj je zasnovan liberalizam: teoriju društvenog ugovora. Suzan Moler Okin (1998) je izložila feminističku kritiku liberalnog koncepta pravde, predlažući temeljnu transformaciju društvenih praksi i institucija kako bi se prevazišla dihotomija privatno/javno. I konačno, Nensi Frejzer (1997) odlazi korak dalje i izlaže svoju kritiku problema privatnog i javnog kroz teoretiziranje strategija protiv isključivanja i marginalizacije (redistribucija i vrednovanje) (engl.: *redistribution and recognition*), a u kontekstu **poželjnog modela države blagostanja** i adekvatnih politika transformacije privatne sfere.

Iako ove granice nisu ni jasne, a ni čvrste, može se reći da sve tri teoretičarke predstavljaju tri osnovna pravca analize u feminističkoj političkoj teoriji. Pejtmn: kritiku osnovnih liberalnih političkih koncepata (društveni ugovor) i njihovog slepila za rod (engl.: *gender blindness*). Okin: temeljno reformisanje društvenih praksi i institucija kako bi se revalorizovalo specifično žensko iskustvo i potrebe (etika nege naspram etike pravde). I konačno, Frejzer: dekonstrukcija same podele na privatno i javno, socijalno i političko građanstvo i fokus na strategiju i procese, a ne na koncepte i teorije.

U svojoj čuvenoj knjizi *Polni ugovor* ([1988], 2001), Kerol Pejtmn, kroz istoimeni koncept, kritikuje klasičnu liberalnu teoriju društvenog ugovora koja smatra da se odnosi među slobodnim, individualnim, političkim jedinkama u javnoj sferi regulišu dobrovoljnim, sporazumnim ugovorima: između građana i vlasti (države), poslodavca i radnika. Za razliku od građanskog koji predstavlja prostor slobode i potvrđivanja pojedinca (muškarca), polni ugovor je sredstvo kojim muškarci svoje prirodno pravo nad ženama pretvaraju u sigurnost građanskog patrijarhalnog prava (Pejtmn, 2001). Polni ugovor postaje važan feministički koncept za razumevanje dihotomije javnog i privatnog, i mehanizama pomoću kojih patrijarhat utiče na položaj žena u obe ove sfere.

Pejtmn smatra da je patrijarhalni poredak koji se reguliše putem polnog ugovora, isprepleten sa liberalnim građanskim zakonima, ali i nepisanim običajnim pravilima koji **samo i isključivo muškarcima** omogućavaju kretanje u oba domena istovremeno (Pejtmn, 2001). Koliko je sam pojam bio ključan za razumevanje odnosa

privatne i javne sfere vidljivo je iz činjenice da se definicija polnog ugovora pojavljuje čak i u rečniku rodne ravnopravnosti Evropske komisije kao važan koncept koji objašnjava istrajnu podređenost žena. Ova definicija navodi da se neposredna i posredna pravila polnog ugovora odražavaju na nivou kulture (kao norme i vrednosti), u institucijama (kroz javne politike u oblasti obrazovanja, zapošljavanja, porodičnih politika) i konačno u procesu socijalizacije, pre svega u porodici, odnosno intimnoj sferi (*Pokrajinski sekretarijat*, 2004). Svi ovi elementi održavanja mehanizama opresije žena u privatnoj i javnoj sferi bitni su za razumevanje činjenice da javne politike koje regulišu ove mehanizme, čak i danas, održavaju neke od karakteristika polnog ugovora.

Mehanizmi polnog ugovora nastavili su da deluju i u privatnoj i javnoj sferi, čak i onda kada su žene delimično osvojile ovu drugu kroz obrazovanje, rad i učešće u politici. Na primer, čak i prisustvo žena (u oblasti rada) služilo je samo tome da potcrta patrijarhalni kontinuitet rodne podele rada u porodici i rodne podele rada na radnom mestu (Pateman, 1998: 127). Formalna ravnopravnost žena u javnoj sferi, kroz svoje manifestacije u ekonomskoj, društvenoj i političkoj, umanjena je opterećenošću žena odgovornostima u privatnoj sferi. Životi žena su fragmentirani i van balansa zbog zahteva za učešćem u javnom građanstvu: njihove mogućnosti za samorazvoj su ugrožene zahtevima da se posvete obavezama u domaćinstvu (Lister, 2003; Blagojević, 1991; Hughson, 2015b). S druge strane, muškarci su u takvoj situaciji privilegovani na način koji im daje prednost nad ženama u javnoj sferi i koja im omogućava da održavaju svoju moć nad ženama i unutar i van doma (Lister, 2003: 133). Ova tvrdnja se lako ilustruje mnogobrojnim istraživanjima koja potvrđuju da žene rade slabo plaćene, nisko statusne poslove i zauzimaju pozicije koje nisu rukovodeće, kao i da i dalje postoji veliki jaz u visini plata žena i muškaraca za posao jednake vrednosti (*United Nations*, 2015).

Slično Pejtmen, i Suzan Moler Okin (Susane Muller Okin) smatra da humanistički ideal pravde i jednakosti ne može biti postignut bez temeljnog ispitivanja i kritike podele na javnu sferu koja pripada muškarcima i privatnu koja pripada ženama (Okin, 1989: 111). Njena kritika je usmerena ka „dokazivanju teze da je dihotomija privatno/javno varljiv konstrukt, koji zamagljuje ciklični obrazac nejednakosti između muškaraca i žena“ (isto, 111). Ona smatra da se feminističko promišljanje političkih teorija građanstva mora pomeriti od kritike klasičnog liberalizma ka novom društvenom vrednovanju privatne sfere, jer je ona i te kako polje političkog delovanja iz

nekoliko razloga. Prema njenom mišljenju, privatna sfera takođe izražava posedovanje i praktikovanje moći (muževa i očeva nad ženama, roditelja nad decom). To je *de facto* i *de iure* predmet intervencije države, pa je bespredmetno govoriti o podeljenosti sfera (na primer, javne politike i zakoni koji regulišu pitanja reprodukcije, od abortusa do medicinski asistiranog začeća, borbu protiv nasilja prema ženama u porodici, usklađivanje nege o maloj deci i rada van kuće, rad u kući i drugo). Muf (2006) takođe tvrdi da se ne radi o odvojenim sferama, jer „svaka situacija predstavlja susret između privatnog i javnog zato što je svaki poduhvat privatn, iako nikada nije imun na javne uslove unapred propisane principima građanstva” (400).

Nadalje, porodični život i sfera privatnosti je mesto gde postajemo i bivamo rodno osvešćeni, odnosno svesni svoje rodnosti, kao što je ona svakodnevno testirana u javnom, političkom i ekonomskom životu. Okin, slično kao i Pejtmn, smatra da je nejednaka distribucija prava, beneficija, odgovornosti i moći u okviru porodice blisko povezana sa nejednakostima u mnogim drugim sferama društvenog i političkog života što stvara potencijal za pravdu, ali i za nepravdu (Okin, 1989: 113–114). Rečju, rodna podela rada i uloga u porodici „podiže kako praktične tako i psihološke barijere protiv žena koje se onda prelivaju u sve ostale sfere života“ (isto, 111).

Okin predlaže nekoliko rešenja koja su primenjiva u oblasti javnih politika i zakona, pre svega u oblasti porodičnog života. Pre svega, javne politike (podrške porodici) ne smeju da perpetuiraju neravnopravnost. Deljeno roditeljstvo mora biti pretpostavljeno i omogućeno, kao i visokokvalitetna i subvencionisana društvena briga i nega male dece. Ovo je jedna od najvažnijih mera države blagostanja koja omogućava i ženama i muškarcima usklađivanje porodičnog i poslovnog života. Sve ove promene moraju biti praćene značajnim promenama u strukturi zapošljavanja, kao i dužnostima i pravima zaposlenih na radnom mestu, ali i potpunim iskorenjivanjem rodno zasnovane diskriminacije na radnom mestu. Na kraju, značajne promene moraju da se dese i na planu obrazovanja, posebno obrazovanja za tolerantnije rodne odnose i smanjenje rodni nejednakosti, kao i u oblasti obrazovnih kurikuluma i udžbenika. **Zapravo, društveno vrednovanje nege mora postati centralno pitanje redefinisavanja javnih politika države i u njihovom fokusu moraju biti i muškarci, a ne samo žene** (isticanje moje)(isto, 170–186).

Rešenja koja predlažu Okin i Pejtmen relevantna su za pitanja kojima se bavi ova disertacija, a njihova aktuelnost u smislu konkretizacije kroz javne politike je neupitna. Statistički podaci, kao i izveštaji o položaju žena (sa decom) na tržištu rada, reflektuju trend smanjivanja prava u oblasti rada i socijalne politike, neoliberalnih mera štednje koje pogađaju najsiromašnije, kao i o laganom i mučnom zatiranju svih elemenata države socijalne pravde i blagostanja. S druge strane, javne politike koje regulišu sferu porodice perpetuiraju neravnopravnost u rodnim odnosima.

Feminističkom kritikom osnova liberalne teorije građanskog ugovora i teorije pravde, Pejtmen i Okin su temeljno uzdrmale uverenje liberalnih feministkinja da će dobijanje građanskih i političkih prava osloboditi žene „biologije” ženskog tela. Naprotiv, težnja žena da budu ravnopravne sa muškarcima kroz **koncepte jednakosti i ravnopravnosti** (engl.: *equity and equality*) nije doprinela poništavanju hijerarhija i dominacije. S druge strane, insistiranjem na razlici koja postoji između žena i muškaraca i specifičnim politikama koje treba da ih prepoznaju i otklone, radikalne feminističke strategije dodatno su marginalizovale žene. I za Pejtmen i za Okin oba pristupa problemu podele na privatno i javno, osim što su doprineli poboljšanju položaja žena na ograničen način, dodatno su ohrabрили esencijalizam i homogenizaciju pojma žena (ali i pojma muškarac).

Zato, sa dobrim razlogom, Karol Pejtmen naziva ovaj izbor između ravnopravnosti i razlike (engl.: *equality and difference*) *dilemom Vulstonkraft*: s jedne strane postoji zahtev da žene dobiju građanski status u „rodno neutralnom” društvenom kontekstu, a s druge se nalazi insistiranje na posebnim kapacitetima, talentima, potrebama i oblastima od značaja za žene koje bi im omogućilo da ostvaruju svoje građanstvo na načine koji bi bili različiti od onih na koji ga ostvaruju muškarci (Lister, 2003: 95).

„Bilo da su žene suštinski različite od muškaraca i da tu razliku treba vrednovati, ili su bazično iste te stoga treba da zatraže ista prava na osnovu te sličnosti, ključno je pitanje podele u filozofskoj, teorijskoj i političkoj feminističkoj analizi i praksi. Ono provocira debate o pitanjima građanstva i nege i podstiče diskusije o analizi efikasnosti feminističkih strategija od početka dvadesetog veka“ (Walby, [1997] 2005: 169).

Stoga je ponovno problematizovanje feminističkih strategija u delovanju protiv neravnopravnosti i nepravde u sferi privatnosti ključno za dalje razvijanje i feminističke teorije i prakse ženskog pokreta. Muf tvrdi da

„feministička politika ne treba da bude shvaćena kao posebna forma politike čiji je smisao ostvarivanje interesa žena kao žena, već pre kao postizanje feminističkih težnji i ciljeva unutar konteksta jedne šire artikulacije zahteva. Te težnje i ciljevi treba da se sadrže u transformaciji svih diskursa, praksi i društvenih odnosa u kojima se kategorija žena konstituiše na način koji implicira potčinjavanje” (Muf, 2006: 403).

Na taj način feminizam, odnosno feminizmi, moći će da deluju u solidarnosti sa drugim društvenim pokretima i da preispituje moć, hijerarhije i nasilje na način na koji neće konstituisati nove nejednakosti, već doprineti široj društvenoj promeni i pravdi. To zapravo znači temeljno preispitati feminizam rodnih razlika i dekonstruisati rod kao takav (Butler, 2010).

Na istom stanovištu nalazi se i Nensi Frejzer (Nancy Fraser). U svom uticajnom tekstu „Od raspodele do vrednovanja? Dileme pravde u ‘postsocijalističkom’ dobu” (*From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a "Postsocialist" Age*) Nensi Frejzer tvrdi da društveni pokreti za ravnopravnost, uključujući tu i feminizam, moraju da pronađu odgovarajuće strategije i alternativne vizije društvene promene u vremenu koje ona naziva „postsocijalističkim” (uz naglašavanje da termin uvek treba navoditi sa znacima navoda) (Fraser, 1997: 9). Za Frejzer je ključno definisati nove načine društvene borbe koja bi objedinila dva pristupa i istovremeno obezbedila ne samo (pre)vrednovanje identiteta, već i ravnopravnu distribuciju (resursa). Kao i Okin i Pejtmen pre nje, Frejzer smatra da je ključno kritički prići dihotomiji koja se stvorila između priznavanja/vrednovanja (identiteta) i pravedne raspodele društvenog bogatstva, odnosno između političkog i socijalnog koncepta građanstva. Opisujući načine na koji se mora prići nejednakostima u ekonomskoj i socijalnoj sferi, ona za primer uzima klasu i potrebu da se to pitanje reši redistribucijom socijalnih nameta s jedne strane i socijalnih davanja sa druge (isto: 18). S druge strane spektra nejednakosti stoji seksualnost, odnosno heteronormativizam. Za borbu protiv ove vrste kulturne

potčinjenosti potrebno je izabrati strategiju prevrednovanja heteronormativnosti (isto: 19).

Prema Frejzer, pitanja dihotomije ekonomske redistribucije i kulturološkog prevrednovanja postaju mnogo komplikovanija kada se sagledaju kroz (interseksionalnu⁵⁰) perspektivu roda i rase kao osnove za diskriminaciju, podređeni položaj i dugoročnu nepravdu (isto, 19). Potencijalna rešenja za uklanjanje rodne diskriminacije u okviru ekonomske redistribucije Frejzer vidi u poništavanju rodne podele između plaćenog i neplaćenog rada (na primer, veće prisustvo žena na niže plaćenim poslovima nege dece, nemoćnih i starih, kao i u drugim uslužnim delatnostima) (isto, 20). U okviru kulturološkog vrednovanja predlaže prevrednovanje društvenih normi koje muškost vrednuju više od ženskosti, što održava androcentrizam i seksizam (isto, 20), ali i heteronormativizam. Drugim rečima, kao i Pejtmen i Okin, i Frejzer, takođe, govori o neuspešnosti „feminizma sličnosti” odnosno „feminizma razlike” (Milojević i Markov, 2011: 30) da prevaziđu ovu dihotomiju, istovremeno tragajući za strategijom koja bi to mogla.

Strategije feminističkih intervencija u javnim politikama nalaze se pred dilemom kako da se istovremeno bore da se ponište rodne razlike i da se vrednuju rodne specifičnosti (Fraser, 1997: 21). U tom smislu, dve moguće alternativne strategije za Frejzer su *afirmacija* i *transformacija*. Koncept afirmacije u redistribuciji i priznavanju ona povezuje sa liberalnom državom blagostanja i strategijama liberalnog feminizma, odnosno sa idejama glavnog toka multikulturalizma (engl.: *mainstream multiculturalism*), tj. politikama kulturnog feminizma (isto, 26–29). Na primer, praktične politike za prevazilaženje rodne nejednakosti u redistribuciji podrazumevaju afirmativne akcije u okviru učešća žena na tržištu rada, istovremeno ne preispitujući prirodu tog rada i njegovo različito vrednovanje (produktivni rad naspram manje vrednovanog rada u sferi reprodukcije, segregacija unutar tržišta rada u okviru koje nisko vrednovana i plaćena zanimanja u oblasti nege tipično obavljaju žene). Istovremeno, strategija kulturnog feminizma teži obezbeđivanju prepoznavanja i priznavanja drugačijeg ženskog iskustva, ne preispitujući sam sistem vrednovanja koji

⁵⁰ Umetanje pojma interseksionalnost je moje, Frejzer nije upotrebila ovaj izraz u svom tekstu.

je zasnovan na binarnom sistemu (isto, 29). Frejzer smatra da afirmacija ne može dovesti do trajnog otklanjanja rodne nejednakosti ni u ekonomskoj sferi, niti do poništavanja nižeg vrednovanja žena u odnosu na muškarce, odnosno ženskosti u odnosu na muškost u kulturi.

S druge strane, **transformativna strategija** za postizanje rodno pravednih društvenih odnosa, kombinuje različite programe socijalnog blagostanja kao što su progresivno oporezivanje, dostupne socijalne usluge, opštu zaposlenost, razdvojenost socijalne sigurnosti od zaposlenja i drugo. Obično se vezuje za model socijal-demokratske države blagostanja, odnosno za strategije socijalističkog feminizma u oblasti redistribucije, tj. feminizam dekonstrukcije (postmoderni feminizam) u oblasti vrednovanja (isto, 29). Za razliku od afirmacije kao sredstva, u idealnim uslovima transformacija ne dovodi do separatističkih, reciprocitetnih politika identiteta, već teži otklanjanju svih socijalnih i drugih razlika kroz građenje mreža solidarnosti između različitih društvenih grupa. Krajnji cilj transformativnih strategija je stvaranje rodno ravnopravnog društva, bez dihotomija i hijerarhija, kroz međusobno prožimanje i ukrštanje različitih ličnih svojstava (rasa, uzrast, invaliditet i drugo) u koalicije i mreže solidarnosti protiv diskriminacije (isto, 30). To je projekat u kojem se transformišu duboke strukture nejednakosti u političkoj ekonomiji i kulturi kako bi se postigla pravda za sve (isto, 32).

	Afirmacija/Potvrđivanje	Transformacija
Redistribucija	<p><i>Liberalna država blagostanja</i></p> <p>Preraspodela postojećih vrednosti na postojeće grupe;</p> <p>Podrška razlikama između društvenih grupa.</p>	<p><i>Socijaldemokratska država blagostanja</i></p> <p>Restruktuiranje odnosa proizvodnje;</p> <p>Brisanje razlika između društvenih grupa.</p>
Vrednovanje	<p><i>Multikulturalizam</i></p> <p>Površinska preraspodela vrednovanja različitih identiteta postojećih društvenih grupa;</p> <p>Podrška razlike između grupa.</p>	<p><i>Dekonstrukcija</i></p> <p>Duboko restruktuiranje odnosa vrednovanja grupnih identiteta;</p> <p>Destabilizacija razlika između grupa.</p>

Tabela 2: *Razlika između strategija afirmacije i transformacije (Fraser, 1997: 27)*

Frejzer je u svom uticajnom tekstu povezala pitanje feminističke kritike dihotomije privatno i javno sa strategijama i mehanizmima protiv diskriminacije i isključenosti, ali i modelima države blagostanja. Na njenu kritiku tipologije države blagostanja koja nije uzela u obzir pitanja roda, osvrću se u narednom poglavlju koje govori o feminističkim konceptima države blagostanja. Ono što je teorijski doprinos Frejzer razrešenju *Vulstonkraft dileme* je povezivanje pitanja rodne nejednakosti sa drugim nejednakostima i mogućnost da se kreira prostor za saradnju i pronalaženje zajedničkih interesa marginalizovanih i diskriminisanih grupa kroz strategiju transformacije. Ovo pitanje će biti posebno i detaljno diskutovano u potpoglavlju koje se odnosi na konceptualizaciju politika rodne ravnopravnosti, kao politike interseksionalnosti.

Kritika dihotomije privatno/javno i njeno povezivanje sa različitim feminističkim tradicijama i pratećim strategijama da otklone rodnu neravnopravnost, neminovno je vodila ka promišljanju socijalnog građanstva žena, odnosno rodno osvešćenog koncepta države blagostanja. Kako pokazuje feministička koncepcija države blagostanja, za njeno razumevanje ključan je koncept nege, staranja (engl.: *care*), to jest socijalne nege (engl.: *social care*). Stoga u osnovi rodno senzitivne države blagostanja moraju biti politike podrške porodici, odnosno one praktične politike koje distribuiraju novčane i nenovčane oblike socijalne sigurnosti, prepoznaju i vrednuju neplaćeni rad (nege) u porodici, a sa druge strane temeljno transformišu rodne odnose moći unutar privatne sfere.

3.2 Feministički koncept države blagostanja

Feministička kritika dihotomije privatno i javno pokazala je, bez dileme, da je ova dihotomija neodrživa. Ne samo ako se uzme u obzir rod kao društveno-političko-istorijska analitička kategorija, već i zato što na ovaj ili onaj način država kroz svoje institucije i različite mehanizme (prinude i nagrade) već interveniše u sferi porodice, privatnog, intime, seksualnosti i drugo. Stoga će dalja razrada nekoliko analitičkih koncepata kao što su nega i socijalna reprodukcija (engl.: *social reproduction*), odnosno definisanje socijalnog građanstva (engl.: *social citizenship*), posebno žena, biti od ključnog značaja za razumevanje feminističkog teoretiziranja države blagostanja.

Država blagostanja (*engl.: welfare state*) nastala je kao politički koncept kako bi se razlikovala od države rata (*engl.: warfare state*) (pre svega se mislilo na nacističku Nemačku), odnosno države koja ugrožava sopstvene građane nasuprot one koja zastupa njihovu dobrobit (Sainsbury, 1994, 2008; Popay et al., 1998; Esping-Andersen, 1990). Okolnosti koje su uticale na njeno stvaranje započele su sredinom XIX veka, industrijalizacijom i globalizacijom, ali i uspostavljanjem novih odnosa među ljudima: onih koji poseduju kapital i sredstva za proizvodnju i onih koji poseduju samo radnu snagu, a koji su najčešće ograničeni polom, uzrastom, zdravstvenim stanjem i nivoom obrazovanja. Borba za povećanje profita i kapitala s jedne i uslova i pristupa radu s druge strane postaju osnova proizvodnih i ekonomskih procesa. Kako bi se i dalje ekonomski i socijalno razvijala, država je morala da pruži funkcionalni odgovor na unutrašnju napetost između interesa kapitala i interesa radne snage (Sainsbury, 2008: 96), odnosno da ponudi odgovor na pitanje „može li se putem države blagostanja fundamentalno transformisati kapitalističko društvo?” (Esping-Andersen, 1990: 9).

Povećano teorijsko i praktično interesovanje za državu blagostanja počelo je posle Drugog svetskog rata kada je trebalo ponovo izgraditi države u Evropi, ne samo infrastrukturno već i u socijalno-političkom smislu. Teorija i prakse države blagostanja doživljavaju vrhunac tokom šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka, pre svega zbog protivteže kapitalizmu koju su predstavljale socijalističke države na evropskom tlu, ekonomskog prosperiteta u zajednici evropskih država i stvaranja Evropske unije, posebno njene politike proširenja, zajedničke socijalne politike i politike rodne ravnopravnosti, o čemu će više biti reči u IV poglavlju.

Najjednostavnija definicija države blagostanja podrazumeva kvalitet i obuhvat socijalne politike koja teži da stanovništvu pruži ostvarivanje minimalnog nivoa zaštite od rizika, kao što su: siromaštvo, nezaposlenost, invalidnost, bolest, starost, ali i nedovoljno obrazovanje koje svakako vodi ka siromaštvu i bolesti. Socijalna država sagledana na takav način, ne samo da obezbeđuje minimalni standard života pojedincu, već pokušava da na najširi, ali i najdublji mogući način obuhvati problem socijalne isključenosti (Esping-Andersen, 1990; Jovanović, 2006).

Situacija u kojoj se danas nalazi država blagostanja (praktično i teorijski) u velikoj meri je izmenjena u odnosu na period neposredno posle rata, pa sve do

devedesetih godina 20. veka. Na globalnom nivou izazovi trenutne države blagostanja pronalaze se:

„u globalnim ekonomskim trendovima, masovnim migracionim i izbegličkim kretanjima, populistički negativnom odnosu prema porezima, slabljenju sindikata i radničkih partija, porastu nacionalističkih i rasističkih antagonizama, padu ideologija solidarnosti i kolapsu državnog socijalizma“ (Fraser, 2000: 1).

Neki autori smatraju (Jassop, 1999) da se čak više i ne može govoriti o krizi države blagostanja kenzijskog tipa, već o potpuno novom modelu koji odgovara uslovima neoliberalnog kapitalizma. Taj model odnosa države i tržišta naziva se šumpeterijanska država rada (engl.: *Schumpeterian workfare state*) prema Jozefu Šumpeteru (Joseph Schumpeter), austrijskom ekonomisti, koji je zastupao teoriju ekonomskog rasta kroz inovacije i preduzetništvo (Cox W. i Alm, n. d.). Osnovne karakteristike *države rada* su da teži inovacijama (najčešće tehnološkim) kao stimulansu odnosa kapitala i radne snage, horizontalne i vertikalne fleksibilnosti rada (koja uključuje mobilnost radne snage, ali i nesigurnost poslova) i potpunoj podređenosti socijalne politike potrebi za kompetitivnošću postindustrijskih ekonomija (Vis, 2007: 106; Jassop, 1999).

Napetost između države blagostanja i države rada predstavlja osnovnu karakteristiku svih tranzicionih ekonomskih, društvenih i socijalnih promena kroz koje prolaze ili su prolazile države centra, ali i poluperiferije, pre svega centralne i istočne Evrope i Balkana. Srbija naravno nije izuzetak u ovom slučaju. Karakteristike države rada imaju veliki uticaj na to kako će politike podrške porodici i politike rodne ravnopravnosti biti uobličene i praktično sprovedene. Na primer, politike zapošljavanja teško zapošljivih kategorija žena usmerene su na obuke za započinjanje sopstvenog posla, iako drugi uslovi tržišta zapravo ne odgovaraju potencijalnim preduzetnicama (visoki troškovi i porezi, prioriteti države usmereni ka stranim direktnim investicijama, a ne malim i srednjim preduzećima, tradicionalni porodični obrasci u kojima žene ne nasleđuju niti dele imovinu sa svojim muškim rođacima i/ili muževima).

Osim globalnih, na mikronivou porodice dva trenda presudno utiču na novo interesovanje za državu blagostanja u zapadnim društvima, posebno na nivou uticaja

socijalnih politika na porodicu. To su, pre svega, složene promene u demografskoj strukturi (pad stope rađanja i starenje stanovništva), strukturi i odnosima u porodici (fleksibilni porodični odnosi, porast jednoroditeljskih porodica, neheteroseksualne porodice, retradicionalizacija porodičnog života) i masovna mobilizacija žena na tržištu rada (Boje i Leira, 2000). Svi ovi trendovi na mikro i makronivou od presudnog su značaja za razvoj i održanje socijalnih politika i u Srbiji, građenje rodno ravnopravnog i solidarnog društva u vrtlogu globalizacije, tranzicije i neoliberalne ekonomije.

Prva i najobimnija feministička kritika koncepta države blagostanja usmerena je ka najpoznatijoj tipologiji Esping-Andersena (1990), koja se zasniva na modelu „muškog hranioca porodice“ (engl.: *male breadwinner*) i „domaćice“, odnosno „negovateljice“ (engl.: *housewife, carer, caregiver*) (Ciccia i Bleijenbergh, 2014; Ciccia i Verloo, 2012; Fraser, 2000; Lewis, 1992, 1997; Meier et al., 2007; Orloff, 2009; Sainsbury, 1994, 1996, 1999, 2008, 2013). Osnova Esping-Andersenove analize je heteroseksualna nuklearna porodica u kojoj je zaposleni suprug/otac jedini odgovoran za izdržavanje porodice. Supruga/majka je zadužena za neplaćene poslove u porodici (nega, održavanje domaćinstva i muškog radnika) i finansijski je zavisna od hranitelja porodice. U okviru ovog modela, socijalne politike su fokusirane na porodicu i ona je osnov za ostvarivanje socijalnih prava. Socijalna prava muškarac/radnik ostvaruje na osnovu rada, a žena/negovateljica na osnovu bračnog statusa, odnosno kroz majčinstvo (Ciccia i Bleijenbergh, 2014; Ciccia i Verloo, 2012; Daly, 2011; Fraser, 2000; Lewis, 1992, 1997; Lister et al., 2007; Meier et al., 2007; Orloff, 2009; Sainsbury, 1994, 1996, 1999, 2008, 2013).

Uvodeći pojam socijalne reprodukcije, odnosno nege i neplaćenog rada (žena) u porodici u razumevanje koncepta države blagostanja, feministkinje detaljno dekonstruišu Esping-Andersenovu teoriju. Socijalna reprodukcija definiše se kao rad koji uključuje društvene procese i ljudske odnose koji su povezani sa obnavljanjem i održavanjem ljudi i zajednica na dnevnoj i generacijskoj bazi, a na kojoj su zasnovane sve druge razmene i proizvodnja (Bakker, 2003: 67; citirano prema Razavi, 2013: 294). Drugim rečima, feministička koncepcija države blagostanja ispituje načine na koje je odgovornost za poslove *nege* situirana između države, tržišta, porodice i civilnog društva i kako je podeljena prema rodu, rasi i drugim karakteristikama (Fraser, 2000: 13; Daly i Lewis, 2000). Nega postaje ključni koncept u feminističkom redefinisaju

države blagostanja. Zapravo, kao veoma osporavan i orodnjen koncept, nega je jedan od retkih analitičkih pojmova koji kao normu uzima ženu, a ne muškarca (Sainsbury, 2013: 313; Fraser, 2000).

Dva najuticajnija feministička koncepta nege vide je kao nevidljivi rad žena u domaćinstvu i porodici, i kao ključnu za održavanje podređenog položaja žena (Badinter, 2011; Tronto, 2013; Federici, 2012), odnosno kao vrednu i neizbežnu aktivnost ne samo u porodici već i u zajednici, državi i na tržištu koja je potrebna svim ljudima („od kolevke pa do groba”), bez obzira na njihova lična svojstva (Allen, 2005; Klein, 2012). U prvom slučaju feministkinje će kritikovati koncept građanstva baziran na političkom učešću i plaćenom radu. Ova kritika ukazuje na činjenicu da građani ne doprinose životu zajednice samo kroz učešće u politici i kroz plaćen rad, već kroz niz nevidljivih poslova neophodnih za reprodukciju pojedinca, porodice i zajednice (Tronto, 2005). „Ako služenje vojske i rad za platu donose privilegije/prava građanstva, zašto ih ne bi donosili i poslovi domaćice ili majke” (Pederson, 1990: 983; citirano prema Lister, 2000: 50). Ovaj pristup zahteva prevrednovanje i priznavanje nege, istovremeno tražeći načina da se ona izrazi kroz materijalnu vrednost kao plata za domaćice na primer (Federici, 2012).

Drugi pristup konceptu nege zauzima poziciju prema kojoj se vrednost nege za pojedinca, porodicu i zajednicu ne mora posmatrati isključivo u kontekstu materijalne vrednosti, odnosno rada za platu. Naprotiv, potrebno je razumeti koncept nege u koji su neodvojivo uključeni ljubav i emocije kao vrednost po sebi, moralni ideal, a ne u kontekstu plaćenoga rada. Ovako shvaćena etika nege podrazumeva emotivno zadovoljstvo i nagradu ne samo za onoga ko prima negu već, i pre svega, za onoga ko je daje. Drugim rečima, kao i koncept političkog i civilnog građanstva, i koncept socijalnog građanstva uključuje „etičku posvećenost i moć delovanja” (engl.: *ethical commitment and agency*) (Sainsbury, 2013: 313). Shematski, dva dominantna feministička pristupa konceptu nege mogla bi se prikazati ovako:

	Rad/Novac	Nega/Ljubav
Usredsređenost na	Tržište, država, javno	Porodica, žene, privatno
Nedostatak	Neplaćen rad, nisko plaćeni poslovi, dugoročno siromaštvo	Nasilje, isključenost, diskriminacija

Tabela 3: *Dva feministička koncepta nege*⁵¹

Oba pristupa bila su kritikovana od strane samih feministkinja. Lister (2000) tvrdi da je to samo još jedna *Vulstonkraft dilema* koja ne daje odgovor na pitanje kako uključiti važnost nege u koncept građanstva, a da se istovremeno žene ne gurnu još dalje i dublje u njihovu rodnu ulogu negovateljice i trajno isključe iz procesa rada i politike, odnosno ekonomske i javne sfere života (53). U praksi, nega kao materijalna vrednost već se realizuje u „javnom patrijarhatu” koji je odneo primat nad „privatnim patrijarhatom”, jer potplaćene i eksploatisane „sada u javnoj sferi žene obavljaju posao koji su tradicionalno obavljale u kući” (Daly, 2000: 6; videti još i Walby, 1990; 2005). Kako kaže Rut Lister (2000):

„U ovoj savremenoj varijanti *Vulstonkraft dileme* razapeti smo između želje za potvrdom i podrškom poslovima nege, koja je i dalje osnovna odgovornost žena u privatnoj sferi, kroz neku formu prihoda za ‘uslugu’ i želje da oslobodimo žene ove odgovornosti kako bi postigle punu ekonomsku i političku autonomiju u javnoj sferi” (54).

Drugi pravac feminističke kritike usmerio se na „etiku nege” smatrajući je, između ostalog i esencijalističkom (Muf, 2006). Kao i rad za platu i rad iz ljubavi može imati i svoju kreativnu/produktivnu, ali i eksploatatorsku stranu (Jonasdottir, 2011: 46). Stoga, nega ne može biti posmatrana samo u kontekstu uzvišenog ideala i moralne vrednosti po sebi. Na primer, kroz svoj koncept „samožrtvujućeg mikromatrijarhata”, Blagojević kritikuje etiku nege tvrdeći da ona s jedne strane dopunjava, a sa druge održava patrijarhalne obrasce i u privatnoj i u javnoj sferi, kako na mikroplanu porodice

⁵¹ Zahvalna sam profesoru Džefu Hernu (Jeff Hearn) na sugestiji da problem predstavim tabelarno. U ovom slučaju jedini segment kojim se moj rad ne bavi direktno jeste pitanje nasilja, odnosno nedostatka nege/ljubavi.

tako i na makroplanu društva (Blagojević, 1996, 2000; Blagojević Hjuson, 2013; Drezgić, 2008).

Neke teoretičarke su pokušale da prevaziđu protivrečnost pojma nega, uspostavljajući novu terminologiju. Na primer, Dejli i Luis (Daly i Lewis) (2000) predlažu upotrebu koncepta *socijalne nege*. Socijalnu negu definišu kao „aktivnosti i odnose koji treba da ispune fizičke i emotivne zahteve zavisnih odraslih osoba i dece, kao i normativne, ekonomske i socijalne okvire u kojima se oni sprovode i kojima su određeni” (isto, 285). Ovako definisana nega izražava višedimenzionalnost pojma i obuhvata sve aktere (porodicu, državu, tržište i civilno društvo). Socijalna nega povezuje „negu sa političkom ekonomijom države blagostanja, (omogućava) da uključi i mikro i makronivo i na taj način premosti privatnu i javnu sferu” (Sainsbury, 2013: 318). To zapravo znači da socijalna nega, pored roda, postaje ključna analitička kategorija u razumevanju načina na koji politike podrške porodici dalje utiču na diskurzivno uobličavanje roditeljstva, plaćenog i neplaćenog rada, nege dece, nemoćnih i starih, nasilja u porodici i drugo.

Kao što je već pokazano, feministička teorija, a ni praksa, nije imala jedinstven odgovor na konceptualizaciju nege, ali će njena primena trajno uticati na feminističku analizu države blagostanja i efekata socijalnih politika, kao i osmišljavanje strategija koje će pozitivno uticati na egalitarnije rodne odnose i u javnoj i u privatnoj sferi.

U izmenjenim okolnostima u kojima se država blagostanja nalazi u 21. veku, i sam koncept nege pretrpeo je izvesne promene. Naime, feminističke teoretičarke usmeravaju svoju pažnju na dva skorašnja trenda u oblasti nege koji imaju višestruke i dalekosežne posledice po rodne odnose i položaj žena. Prvi trend odnosi se na prelazak sa institucionalne na „kućnu negu” (deinstitutionalizacija, familijarizacija nege). Drugi trend beleži veće učešće tržišta u poslovima nege (komodifikaciju, marketizaciju nege), odnosno pretvaranje nege u robu na globalnom tržištu (transnacionalno kretanje nege) (Sainsbury, 2013: 319; videti još i Tronto, 2005). Oba trenda posledica su sloma socijalističke ideologije i prevladavanja neoliberalnog kapitalizma, svetske finansijske i ekonomske krize koja je prouzrokovala smanjenje budžetskih izdvajanja za socijalne usluge i pomoć. S druge strane, i sama priroda rada pretrpela je značajne promene u odnosu na klasičan kapitalizam industrijskog tipa. Socijalne i političke posledice promene uslova i prirode rada imaju značajan uticaj na mogućnost društvenih pokreta

(sindikálnih, feminističkih i drugih) da doprinesu promeni, jer je priroda udruživanja fragmentirana pojedinačnim interesima, spatijalnom i vremenskom nepovezanošću između radnika. U neoliberalnim uslovima

„prekarnost rada ukorijenjena je u novim oblicima proizvodnje. Možemo pretpostaviti da je pomak ka nematerijalnom radu stvorio prekarizaciju radnih odnosa zato što je struktura kognitivnog rada drugačija od one industrijskog, fizičkog rada. Kognitivni i informacijski rad manje se oslanjaju na neprestanu fizičku prisutnost radnika na onome što je tradicionalno bilo radno mjesto. Ritmovi rada su isprekidani, fluidni i bez kontinuiteta” (Federici, 2012).

Političke i demografske promene takođe utiču kako na svetsku populaciju na makroplanu (starenje populacije, prenaseljenost, migracije, siromaštvo, lokalni sukobi) tako i na strukturu porodice na mikroplanu (porast jednoroditeljskih porodica, porast transnacionalnih modela porodičnog života), tako da ekonomska održivost modela porodice samo sa „muškim hraniocem” postaje nemoguća.

Koncept „zavisnosti” (engl.: *dependency*) takođe postaje značajan za feminističko teoretiziranje države blagostanja. Njega je uveo Esping-Andersen definišući potrebu da različiti oblici socijalne podrške i osiguranja od nezaposlenosti i siromaštva u okviru države blagostanja moraju osloboditi pojedinca (muškarca) zavisnosti od rada. To zapravo znači da se socijalna davanja moraju razumeti kao socijalna *prava*, a ne roba koja mora biti plaćena ili nadomeštena radom (Esping-Anderson, 1990). Feminističke teoretičarke države blagostanja dekonstruišu koncept zavisnosti onako kako je on shvaćen kod Esping-Andersona, a u kontekstu zavisnosti socijalnog osiguranja domaćica od plaćenog rada muškog hranioca (Fraser, 2013). Ovo pitanje dodatno dobija na važnosti ukoliko se sagleda kroz intersekcionalnu analizu, odnosno ukoliko se određene kategorije stanovništva, suprotno tradicionalnom političkom i kulturnom obrascu, posmatraju dvojako: kao zavisni od nege, ali sposobni da žive samostalno. Na primer, u studijama invalidnosti (engl.: *disability studies*) pitanje dihotomije zavisnost/nezavisnost postaje problematizovano i kontekstualizovano na način koji dekonstruiše tradicionalno razumevanje ova dva koncepta (Milinković, 2011).

Tekst Nensi Frejzer „Posle porodične zarade: postindustrijski misaoni eksperiment“ (*After the Family Wage: a Postindustrial Thought Experiment*) (2000) predstavlja jednu od najuticajnijih feminističkih kritika modela „muškog hranioca porodice“ (engl.: *family wage* ili *male breadwinner model*) na kojem je zasnovana tipologija države blagostanja Esping-Andersona (1990). Posebno je značajna kontekstualizacija neodrživosti ovog modela u globalizovanom i neoliberalnom kontekstu u kom su se našli država blagostanja, porodica i tržište koju izvodi Frejzer. Prema mišljenju Čičije i Ferlo (Ciccia i Verloo), ona je jedna od prvih autorki koja je podstakla pitanja prevrednovanja i ravnopravnije distribucije ne samo formalnog, plaćenog posla, već i neformalnih aktivnosti u vezi sa negom, a iskazano kroz koncept rodne ravnopravnosti (2012: 510). Ovaj tekst Nensi Frejzer smatram dragocnim uvodom i poveznicom sa narednim potpoglavljem u kojem se raspravlja o konceptualizaciji politika rodne ravnopravnosti.

Frejzer povezuje sve aspekte feminističke kritike države blagostanja. Ona napušta komparativnu tipologiju Esping-Andersona i teoretizujući vrednovanje nege postavlja pitanja roda i pravde (socijalno građanstvo) u centar analize. Istovremeno, dihotomija hranilac/negovatelj postaje ishodište nove tipologije. Frejzer vrši metodološki obrt u analizi države blagostanja, udaljava se od komparativnog metoda i koristi pokazatelje bitne za socijalno građanstvo i rod kao varijable poređenja (neeksplatacija, antimarginalizacija, antiandrocentrizam, ravnopravnost u zaradama i dokolici, priznanje *sopstva* (engl.: *personhood*) žena i smanjenje siromaštva) (Fraser, 2000; 10–11). U terminologiji Frejzer varijable su principi na osnovu kojih ona testira dva modela: 1) univerzalni hranitelj/hraniteljica (engl.: *universal breadwinner*) i 2) ravnopravni negovatelj/negovateljica (engl.: *parity caregiver*); i konstruiše treći 3) univerzalni negovatelj/negovateljica (engl.: *universal caregiver*). Model „muškog hranioca porodice“ (engl.: *male breadwinner*) Frejzer uopšte ne razmatra, jer ga smatra neodrživim u savremenoj neoliberalnoj ekonomiji, ali i suprotnim politikama rodne ravnopravnosti.

Frejzer referiše na dva rešenja koje daje feministička teorija i praksa u promišljanju i redefinisaju rodni odnosa u postindustrijskoj državi blagostanja. U kontekstu *univerzalnog hranitelja/hraniteljice* u pitanju je strategija ravnopravnosti (*equality*) koja ima za cilj ravnopravnost žena u javnoj sferi rada. U fokusu ove strategije

je univerzalni radnik/radnica, a socijalne politike treba da omoguće dostupne usluge nege koje će održati punu zaposlenost žena i muškaraca.

U modelu univerzalnog hranioca/hraniteljice rodna ravnopravnost se postiže kroz punu zaposlenost žena. To ne znači samo rodno senzitivne politike zapošljavanja, već i obezbeđivanje različitih servisa koji treba da preuzmu sa žena teret nege dece i starih i omoguće im ulazak na tržište rada zajedno sa muškarcima. Drugi korpus javnih politika odnosi se na promenu poslovne kulture koja podrazumeva zabranu rodne diskriminacije i seksualnog uznemiravanja na radnom mestu. To takođe zahteva da se reformišu rodni odnosi unutar porodice, što podrazumeva ravnopravnu podelu rodnih uloga i rada u privatnoj sferi koje ne idu na štetu žena. Drugim rečima, ovaj model vodi ka defamilijarizaciji nege i stavlja veću odgovornost pred državu i tržište da zadovolji potražnju za odgovarajućim socijalnim servisima.

Model univerzalnog hranitelja/hraniteljice zahteva velike promene javnih politika, ali i kulturnih i tradicionalnih društvenih obrazaca i odnosa, unutar porodice i van nje. Takođe, ovaj model ne zadovoljava u potpunosti principe za koje se zalaže Frejzer. Pre svega, u tržišnim uslovima neoliberalnog kapitalizma, teško je postići punu zaposlenost s jedne strane i visinu zarada koje omogućavaju pristojan život s druge. To je poseban izazov u okolnostima kada tržište rada formira poslove za kategorije „radnika za jednokratnu upotrebu“ (engl.: *disposable worker*), a sami uslovi rada su prekarni (nesigurni, fleksibilni, fluidni u smislu prostora u kojem se rad obavlja, ali i zarada i socijalnih obezbeđenja). U tom smislu, ovako postavljene socijalne politike ne doprinose ni smanjenju siromaštva, ni otklanjanju marginalizacije onih koji na tržište rada izlaze kao nekvalifikovana, manje kvalifikovana, diskriminisana radna snaga (s obzirom na pol, invaliditet, rasu, godine ili bračni, socijalni i obrazovni status). Takođe, u ovom modelu, fokus je na društvenom vrednovanju plaćenog posla (engl.: *wage work*), stoga oni koji ne rade, bez obzira na pol, nailaze na osudu društva kao „zavisni“ (engl.: *dependant*) i otud manje vredni. Kako je čitav koncept univerzalnog hranioca/hraniteljice zasnovan na vrednovanju rada za novac, a ne rada iz ljubavi, oni koji „nisu radnici“ (ne rade za platu) imaju društveno nižu vrednost od onih koji to jesu. Takođe, šanse da zaposlena žena ima jednako vreme za dokolicu i odmor kao i zaposleni muškarac u ovom modelu je nemoguće ostvariti, jer, čak i u rodno najravnopravnijim društvima, osim plaćenog posla, žene najčešće rade i poslove u domaćinstvu. Veliki broj

istraživanja korišćenja vremena (engl.: *time use survey*) pokazuju da u proseku žene više i duže rade neplaćene poslove nege i u domaćinstvu od muškaraca (*OECD Family Database*,⁵² *UN Women*, 2015). Stoga, smatra Frejzer, ni ovaj model nije uspeo da prevaziđe androcentrizam u razumevanju države blagostanja.

Model ravnopravnog negovatelja/negovateljice ima za cilj da se vrednosne razlike između produktivnog i reproduktivnog rada izbrišu, odnosno da se poslovi nege stimulišu i vrednuju. U tom smislu potrebno je uvesti nove socijalne programe: roditeljske dodatke koji će omogućiti smanjenje cene roditeljstva, podizanja dece, rada u kući i ostalog rada koji je neophodan da bi se obnovila porodica (socijalna reprodukcija). Takođe su značajni i programi reforme tržišta rada, odnosno kombinovanja rada i privatnog života, fleksibilno radno vreme, i olakšavanje tranzicije kroz različite periode života. U ove politike spadaju i programi obuke za povratak na tržište rada i traženje posla posle dugoročne nezaposlenosti. U oblasti socijalne zaštite, u ovom modelu prisutni su programi koji omogućavaju osiguranje u slučaju nezaposlenosti i povrede na radu, kao i zadržavanje kontinuiteta beneficija zdravstvenog osiguranja i penzionog osiguranja koji nisu vezani za status zaposlenog. Ovaj model zahteva velike izdatke za socijalnu politiku, poresku reformu i korenitu promenu kulture poslovanja. Ravnopravnost u platama je veoma niska u ovom modelu zbog različitog nivoa i strukture zaposlenosti kod žena i muškaraca. Pomenuti model takođe donosi veoma malu društvenu promenu u vrednosnom smislu (isto, 18–20). U kontekstu feminističkih strategija društvene promene, koncept ravnopravnog negovatelja/negovateljice podrazumeva strategiju razlike (engl.: *difference*), odnosno postizanje rodne ravnopravnosti kroz vrednovanje nege i velikodušna socijalna davanja za one koji je pružaju (isto, 3–4).

Osnovna razlika između modela univerzalnog hranioca/hraniteljice i ravnopravnog negovatelja/negovateljice je što u prvom slučaju poslovi nege ostaju odgovornost domaćinstva i individualnog organizovanja, a ne državnih ili servisa na tržištu. Međutim, u oba slučaja građanin/ka-radnik/ca i građanin/ka-negovatelj/ca iako

⁵² OECD Family Database – OECD. Preuzeto 13. januara 2017. godine sa <http://www.oecd.org/els/family/database.htm>.

formalno izjednačeni, u praksi to zapravo nisu. Frejzer tvrdi da nijedan od ova dva koncepta ne može proizvesti istinsku ravnopravnost, zato što je u oba slučaja država blagostanja zasnovana na radu, a ne na nezi. (isto, 22).

U smislu konteksta u kome se nalazi država blagostanja u 21. veku, oba modela zahtevaju uslove koji su nepostojeći. Radi se, pre svega, o političko-ekonomskom restrukturiranju koje zahteva javnu kontrolu nad korporativnim sektorom, mogućnost da se usmeravaju investicije kako bi se stvorili visokokvalitetni i stalni poslovi, mogućnost da se oporezuje bogatstvo i profit u meri koja je dovoljna da se finansiraju socijalni programi visokog kvaliteta. Oba modela, takođe, pretpostavljaju široku društvenu podršku rodnoj ravnopravnosti i društvu socijalne pravde i solidarnosti što je poseban izazov postići u uslovima narastajućeg konzervativizma, slabljenja sindikata i nesigurnosti zaposlenja (isto, 23).

	Plaćeni rad	Neplaćeni rad / nega
Ravnopravnost kao istost	<i>Model univerzalnog hranioca/hraniteljke</i> (odraslog radnika) podrazumeva puni angažman žena i muškaraca u plaćenim poslovima. Poslovi nege su prepušteni državi ili tržištu, kako bi se pomoglo ženama da ostanu na tržištu rada. U fokusu socijalnih politika su žene koje rade i programi koji doprinose njihovoj punoj zaposlenosti: servisi jaslica, vrtića i drugo.	
Ravnopravnost kao razlika		<i>Model ravnopravni negovatelj/negovateljica</i> zadržava tradicionalnu podelu rodnih uloga, ali ih različito vrednuje. Status negovateljice se vrednuje, obilato nagrađuje i priznaje. Na osnovu ovog statusa mogu se ostvariti brojne beneficije u oblasti socijalne politike, pre svega kroz programe novčane nadoknade za brigu i negu.
Ravnopravnost kao transformacija	<i>Model univerzalnog negovatelja/negovateljice</i> podrazumeva transformaciju rodnih uloga intenzivno uključujući muškarce u obavljanje poslova nege i na tržištu rada i van njega. Odgovornost za negu podeljena je između žena i muškaraca, ali i porodice i države (tržišta), s obzirom na to da su i žena i muškarac angažovani podjednako i na plaćenom radu i u poslovima nege i održavanja domaćinstva.	

Tabela 4: *Tri modela države blagostanja u 21. veku* (prema Fraser, 2000)

Model univerzalnog negovatelja/negovateljice razlikuje se od prva dva u tome što ne teži da žene prilagodi muškarcu kao normi, niti da umanjí cenu ženske različitosti u okviru produktivnog i reproduktivnog rada, već da postavi u centar ljude koji se bave negom o drugima, odnosno **da ženske životne obrasce učini normom za sve** (isticanje moje) (isto, 24). Ovaj model zahteva temeljnu transformaciju institucija, aktera i kulturnih obrazaca, ali i modela države blagostanja. To zapravo znači podelu poslova nege između države, tržišta i civilnog društva, stavljajući fokus na većem učešću zajednice u poslovima nege. Takođe, on zahteva i temeljnu reformu tržišta rada, odnosno stvaranje uslova rada koji će odgovarati radnicima koji su istovremeno i negovatelji/staratelji, kraću radnu nedelju i sve servise koji omogućavaju zadržavanje posla. Model univerzalnog negovatelja/negovateljice transformiše rodno uslovljenu dihotomiju između hranitelja i negovatelja, i između birokratizovanog institucionalnog modela i porodičnog, intimnog modela nege. Ključ je u dekonstrukciji politika koje dovode do eksploatacije besplatnog rada, bez obzira na to ko se oslanja na njega: porodica, država ili tržište (isto, 26). U ovoj viziji rodno ravnopravnog društva „umeće je zamisliti svet u kome građani i građanke žive živote u kojima su integrisani plaćeni rad, nega, aktivizam u zajednici, politička participacija i uključenost u udruženi život građanskog društva – istovremeno imajući vreme za zabavu“ (isto, 27).

Iako kritikovan kao utopijski i neutemeljen u stvarnosti socijalnih politika (Borchorst i Siim, 2008), „misaoni eksperiment“ Nensi Frejzer (2000) značajan je iz nekoliko razloga. Pre svega, ona u feministički koncept države blagostanja unosi višestruke varijable/principe koji se odnose na pitanja ravnopravnosti i socijalnog građanstva, istovremeno izbegavajući da tipologiju bazira na poređenju država. Takođe, u prva dva modela, koji zapravo predstavljaju konceptualizaciju dva feministička pristupa: ravnopravnost i razlika, Frejzer povezuje sadržaj socijalnih politika sa njihovim rezultatom, odnosno negativnim posledicama po ravnopravnost žena. Ovaj pristup biće ohrabrivan u najnovijim istraživanjima države blagostanja koja će se fokusirati na uticaj, rezultate i posledice socijalnih politika na rodne odnose i specifične rodne režime i u privatnoj i javnoj sferi (Daly, 2000). Ono što je takođe važno, Frejzer pitanja ravnopravnosti posmatra u kontekstu intersekcionalne analize uzimajući u obzir ne samo rod, već i rasu i klasu (marginalizacija, isključivanje i smanjenje siromaštva kao varijable). Iako ne razrađuje svoj „treći model“ u odgovarajuće forme socijalnih politika,

ona kreira viziju rodno ravnopravnog društva u kome je rod dekonstruisan, uzimajući negu kao normu za kreiranje nove tipologije, a ne samo kao suprotstavljen model.

3.3 Konceptualizacija politika rodne ravnopravnosti

Politike rodne ravnopravnosti deo su korpusa socijalnih politika i predstavljaju jednu od temeljnih vrednosti države blagostanja. Stoga je ključno sagledati u kakvom se odnosu nalazi rodna ravnopravnost, kao proklamovani cilj javne politike, sa njenim sprovođenjem u praksi, posebno u kontekstu socijalne države. Takođe, bitno je razumeti na koji način se istorijski razvijao i teorijski koncipirao jedan od centralnih pojmova za ovu disertaciju: urođnjavanje (engl.: *gender mainstreaming*). U tom smislu, u ovom potpoglavlju fokus će biti na konceptualizaciji politika rodne ravnopravnosti sa posebnim osvrtom na urođnjavanje i feminističku polemiku koja se oko njega vodi danas i u teoriji i u praksi, kao i na neke od novijih teorijskih oblasti, kao što su intersekcionalnost i studije maskuliniteta.

3.3.1 Feministički koncepti politikâ rodne ravnopravnosti

Razumevanje feminizma ili feminizama ne samo kao društvene teorije, već pre svega kao prakse koja ima za cilj promenu rodnih odnosa i režima, podstaklo je interesovanje za feminističke strategije i u teorijskom smislu. Na to je uticala (ekonomska, tehnološka i društvena) globalizacija, internacionalizacija feminističkog pokreta, kao i transponovanje (premeštanje, seljenje) feminističkih ideja u prakse institucija. Takođe, u poslednjim decenijama 20. veka pa nadalje, preovlađujući pristup u istraživanjima politika, uključivši tu i socijalne politike, fokusira se na s jedne strane rodnu, a s druge intersekcionalnu analizu, što je dodatno podstaklo promišljanja uticaja društvenih pokreta na institucionalne promene (Walby, 2009, 2011; Šinko, 2015; Connell, 2009; Waylen et al., 2013; Hughson, 2015b; Squires, 2007; Lombardo et al., 2009).

Kao što je već bilo rečeno u uvodu ove disertacije, način na koji se uobličavaju (engl.: *framing*) i orodnjavaju (engl.: *gendering*) (Sauer, 2010) javne politike kroz diskurzivne prakse utiče na njihov sadržaj, ali i na posledice koje one proizvode po

rodne odnose i rodne režime u određenom političkom kontekstu. U okviru konceptualizacije politika rodne ravnopravnosti kroz feminističku teoriju i praksu, s posebnim osvrtom na praksu Evropske unije, značajan je rad nekoliko teoretičarki (Walby, 2004, 2011; Squires, 2009; Verloo, 2001, 2007; Lombardo et al., 2009). Sve one polaze od diskurzivnog razumevanja i konstruktivističkog pristupa u analizi rodnih politika koji se prelamaju u različitim domenima gde se rodna diskriminacija dešava: državi, ekonomiji, privatnosti i kulturu (Walby, 2004; 2009; 2011; Connell, 2009).

Za feminističku teoriju i praksu dilema u konceptualnom i strateškom smislu uvek je bila izbor između ravnopravnosti i razlike. U novije vreme pojavljuje se i koncept transformacije koji se najčešće povezuje sa strategijom urođnjavanja. Ova tri koncepta uglavnom se povezuju sa konceptualizacijom rodne ravnopravnosti kroz tri vizije: rodna ravnopravnost shvaćena kao: 1) istost (engl.: *sameness*), 2) razlika (engl.: *difference*) i 3) transformacija (engl.: *transformation*) (Squires, 1999, 2005, 2007; Walby, 2004). Nadalje, tri vizije rodne ravnopravnosti odgovaraju trima strategijama protiv rodnih nejednakosti: jednaki tretman, posebni programi za osnaživanje žena i urođnjavanje (Verloo, 2001; Booth i Bennett, 2002; Squires, 2007). Svi ovi koncepti i strategije se vezuju za tipologiju feminizma kroz talase, gde bi prvi talas, odnosno liberalni feminizam, odgovarao viziji istosti (jednakosti i ravnopravnosti), radikalni feminizam viziji razlike, a treći talas ili feminizam dekonstrukcije viziji transformacije (Squires, 1999, 2005, 2007; Walby, 2004; Verloo, 2001; Antonijević, 2013, 2016; Šinko, 2015; Milojević i Markov, 2011; Fraser, 1997).

Jedna od najčešće korišćenih tipologija u tom smislu je ona koju je ponudila Džudit Skvajrs (Judith Squires) (1999, 2005, 2007). Ona razlikuje tri vizije/strategije rodne ravnopravnosti: uključivanje (engl.: *inclusion*), preokret (engl.: *reversal*) i izmeštanje (engl.: *displacement*). Na ovu tipologiju Skvajrs će se vratiti u svojoj narednoj knjizi „Nove politike rodne ravnopravnosti“ (*The New Politics of Gender Equality*, 2007) u kojoj ispituje efikasnost tri stuba politika rodne ravnopravnosti koje su komplementarne pomenutim vizijama, a to su kvote, agencije za rodnu ravnopravnost i ženska prava i urođnjavanje.

Strategija uključivanja teži da uključi žene u određeni domen na isti način na koji su u njega uključeni muškarci (muškarac i sve ono što se vezuje za muškost jesu norma na osnovu koje se određuje vrednost „drugog“ i drugačijeg). Nju su najčešće koristile

liberalne feministkinje koje su smatrale da će potlačenost žena nestati i u privatnoj i u javnoj sferi ukoliko one dobiju politička prava i pravo na rad, odnosno ako dobiju isti status kao muškarci. Strategija preokreta uglavnom se pripisuje radikalnim feministkinjama koje su težile da preoblikuju politiku na način na koji bi ona odgovarala rodnim specifičnostima žena. Svoju punu potvrdu ona dobija kroz teoretiziranje majčinstva kao specifično ženskog iskustva u korpusu feminističkih radova objedinjenih pod nazivom „maternalizam” (Allen, 2005; Klein et al., 2012). I konačno strategija izmeštanja nastoji da

„destabilizuje očiglednu suprotnost između strategija uključivanja i preokreta. Ona uglavnom usvaja geneološku metodologiju govoreći o poziciji subjekta i rodnjavanju (engl.: *gendering*) kao glagolu, pre nego o rodu (engl.: *gender*) kao imenici zalažući se istovremeno za politike različitosti (engl.: *diversty politics*)” (Squires, 1999: 3).

Shematski konceptualizacija politika rodne ravnopravnosti u odnosu na istorijski, teorijski i politički kontekst može se prikazati na sledeći način:

Istorijsko određenje	Prvi talas (do 1920)	Drugi talas (1960–1990)	Treći talas (1990–danas)
Ideološko određenje	Liberalni / Feminizam sličnosti	Radikalni / Feminizam razlike	Postmoderni feminizam / Feminizam dekonstrukcije
Vizija rodne ravnopravnosti	Istost, jednakost, ravnopravnost (<i>samness, equity, equality</i>)	Razlika (<i>difference</i>)	Transformacija, Raznolikost (<i>transformation, diversity</i>)
Strategija	Uključivanje (<i>Inclusion</i>)	Preokret (<i>Reversal</i>)	Izmeštanje (<i>Displacement</i>)
	Jednaki tretman	Specifične politike rodne ravnopravnosti	Urodnjavanje
	Perspektiva jednakog tretmana	Ženska perspektiva	Rodna perspektiva
Praktične politike	Kvote	Agencije za rodnu ravnopravnost	Rodno odgovorno budžetiranje
Rod	Društveno konstruisan	Društveno konstruisan / Prevrednovanje	Dekonstrukcija roda i pola / Rod kao glagol

Građanstvo	Univerzalističko (muškarac kao norma)	Maternalističko (žena kao norma)	Participatorno/ heterogeno/kiborg (svet bez roda)
Pravda	Etika pravde	Etika nege	Dekonstrukcija pravde i nege
Moć	Kao konflikt / moć <i>nad</i>	Kao potencijal / moć <i>za</i>	Kao praksa/ moć kao <i>sinteza nad i za</i>

Tabela 5: *Tipologija feminističke teorije i prakse* (prema: Bacchi, 2012; Bacchi i Evelin, 2010; Booth i Bennett, 2002; Božanić, 2014; Fraser, 1997; Fuko, 1982; Haraway, 1991; Lister et al., 2007; Milojević i Markov, 2011; Squires, 1999, 2005, 2007; Šinko, 2015; Tronto, 2005, 2013; Verloo, 2001, 2005; Walby, 2009, 2011; Waylen et al., 2013).

U kontekstu cilja i sadržaja ovog istraživanja najzanimljivija i najizazovnije za analizu je treća vizija, strategija, odnosno perspektiva rodne ravnopravnosti koja se različito imenuje kao: transformacija/urodnjavanje/izmeštanje/rodna perspektiva (Booth i Bennett, 2002; Fraser, 1997; Squires, 1999, 2005, 2007; Šinko, 2015; Verloo, 2001, 2005; Walby, 2009, 2011). Urodnjavanje se povezuje sa internacionalizacijom i institucionalizacijom feminizma, to jest sa većom interakcijom između feminističkih pokreta i državnih struktura (Squires, 2007; True i Mintrom, 2001; True, 2003; Walby, 2011). Ne samo da uspješno sprovođenje urodnjavanja postaje izazov za feminizam 21. veka (Walby, 2011), već literatura o njemu posle samo nekoliko godina narasta na više stotina bibliografskih jedinica (Beveridge i Shaw, 2002; Wineman, 2006). Sama strategija postaje zvanična strategija većine međunarodnih i regionalnih organizacija i deo međunarodnog i regionalnog okvira rodne ravnopravnosti. Na primer, Ujedinjene nacije, Savet Evrope, Evropska unija, Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju, Organizacija za evropsku ekonomsku saradnju i razvoj, ne samo da imaju svoje definicije urodnjavanja, već ga smatraju glavnom strategijom za postizanje ciljeva ovih organizacija (Hafner-Burton i Pollack, 2002; True, 2003; True i Mintrom, 2001; Liebert, 2002; Lovecy, 2002; Daly, 2005).

Kao koncept, urodnjavanje se prvi put pojavljuje u *Pekinškoj deklaraciji i platformi za akciju* usvojenoj na *Četvrtoj svetskoj konferenciji žena* u Pekingu⁵³ (1995). *Pekinška deklaracija* definiše obaveze vlada, članica Ujedinjenih nacija u oblasti rodne

⁵³ Fourth World Conference on Women, Beijing 1995. Preuzeto 21. januar 2017. sa <http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/platform/>.

ravnopravnosti u šesnaest prioritarnih oblasti: od obrazovanja devojčica do učešća žena u postkonfliktnoj obnovi i pomirenju. Širok dijapazon zahteva koji su prodirali u sve oblasti političkog, ekonomskog i intimnog života, zahtevao je uvođenje rodne perspektive u sve javne politike (zdravlje, obrazovanje, ruralni razvoj, bezbednost, ekologija), odnosno specifičan pristup i strategiju ne samo prilikom uobličavanja ovih politika, već i u njihovom sprovođenju i nadgledanju. Sve ove aktivnosti na međunarodnom planu dovele su do diskurzivne promene ne samo u praksama, već i u jeziku, posebno jeziku nacionalnih političkih elita i donosilaca odluka (True, 2003).

S druge strane, urođnjavanje se javlja i kao reakcija na neefikasnost specifičnih programa za osnaživanje žena da iskorene neravnopravnost i rodnu diskriminaciju, kako u okviru nacionalnih država tako i na nivou nadnacionalnih organizacija kao što su Evropska unija i Ujedinjene nacije (Boserup, [1970] 2007). Neke autorke smatraju da urođnjavanje ima transformativni potencijal promene patrijarhalnih obrazaca, za razliku od prethodne dve strategije koje imaju za cilj uklapanje žena u postojeće obrasce ili fokus na žene kao na subjekte promene (Verloo, 2005: 14; videti još i Rees, 1998). Ferlo urođnjavanje naziva „plišanom revolucijom“ (Verloo, 2001) koja zahteva korenitu transformaciju načina na koji institucije funkcionišu i na koji se politike stvaraju i sprovode.

Svakako najpoznatija definicija urođnjavanja je definicija grupe ekspertkinja Saveta Evrope u kojoj se ono određuje kao „(re)organizacija, poboljšanje i evaluacija procesa politika, tako da akteri koji su obično uključeni u kreiranje politika ugrade perspektivu rodne ravnopravnosti u sve politike, na svim nivoima i u svim fazama“ (*Group of Specialists on Mainstreaming*, 2004; videti još i Walby, 2011: 80–100).

Rad ove grupe, kao i prihvaćenost urođnjavanja od strane međunarodnih organizacija, prouzrokovao je proizvodnju velikog broja *alatki* u vidu *praktičnih priručnika* i *kontrolnih lista* za njegovo sprovođenje u praksi. Veliku pažnju koncept je doživeo u akademskom okruženju gde je bio dalje razvijan i kritikovan, uglavnom u evropskom kontekstu.

U akademskoj zajednici u Srbiji, u teorijskom smislu, konceptu urođnjavanja nije posvećena dovoljna pažnja. Kao jedan od najnovijih koncepata u feminističkoj teoriji on

se ne pojavljuje ni u udžbenicima rodnih studija, niti u preglednim i uticajnim zbornicima (Milojević i Markov, 2011; Duhaček, 2014; Zaharijević, 2008)⁵⁴. U dva rečnika pojmova feminističke teorije i rodne ravnopravnosti na srpskom jeziku (Jarić i Radović, 2010; Mršević, 1999) urođnjavanje se pojavljuje samo u jednom i to pod nazivom „rodno osveščena politika“ (Jarić i Radović, 2010). O konceptu urođnjavanja na Rodnim studijama u Novom Sadu do sad je odbranjena samo jedna master teza (Božanić, 2014). Ignorantski odnos prema teoriji i praksi urođnjavanja u akademskim krugovima u Srbiji može se tumačiti potpunim (nekritičkim) prihvatanjem kritike ovog koncepta s jedne strane, a sa druge strane preovlađujućim uticajem feminističkih teoretičarki iz domena kulturnog feminizma na studije roda u Srbiji.

Kritike koje su upućivane urođnjavanju kretale su se od tvrdnji da kooptira sa neoliberalizmom i pomaže održavanju patrijarhalnih obrazaca unutar državnog aparata do definisanja urođnjavanja kao koncepta koji otupljuje kritičku oštricu feminizma i razvodnjava njegov revolucionarni potencijal (Squires, 2007; 136–155, videti još: Meier i Celis, 2011; Baden i Goetz, 1997; Beveridge i Nott, 2002; Sainsbury i Bergqvist, 2009; Shaw, 2002). Mnoge autorke navode da se teorijski potencijal urođnjavanja retko realizuje u praksi, kao i da postoji veliki jaz između deklarativnog zalaganja za urođnjavanje i njegove realizacije (Squires, 2007; Daly, 2005; Woodward, 2008; Verloo, 2001; Walby, 2011). Neke autorke smatraju da uspeh urođnjavanja zavisi od pristupa, odnosno od toga da li je urođnjavanje stavljeno na dnevni red političke agende (engl.: *agenda setting*) ili samo tehnički integrisano (engl.: *integrationist*) u glavni tok (engl.: *mainstream*) neke politike (Daly, 2005; Squires, 2005; Shaw, 2002; Lombardo i Meier, 2006; Mazey, 2002). Silvija Volbi tvrdi da pristup koji podrazumeva urođnjavanje kao deo političke agende ima transformativni potencijal zato što utiče na „promenu postojećih obrazaca u javnim politikama, menja proces donošenja odluka, čini rodnu ravnopravnost prioritetom ciljeva javne politike i ponovo razmatra njihov uticaj. U ovom pristupu menja se sam glavni tok“ (Walby, 2011: 82).

S druge strane, integracionistički pristup ne menja glavni tok niti preispituje postojeće rodno neutralne i potencijalno štetne obrasce javnih politika. Umesto toga, on

⁵⁴ Izuzetak su zbornici Blagojević, 2005. (tekst Zorice Mršević o rodnoj analizi) (Mršević, 2005: 86–96) i sa hrvatskog govornog područja Kašić i sar., 2004; Kesić, 2007; Zore, 2013; Šinko, 2015.

predstavlja urođnjavanje kao efikasnije sredstvo da se postignu strateški ciljevi (nekih drugih politika) koji ne moraju nužno ići u korist žena. Lombardo i druge (2009) opisuju ovaj proces kao proširivanje (engl.: *stretching*) ili iskrivljavanje (engl.: *bending*) rodne ravnopravnosti kao cilja praktične politike. Prvi koncept upućuje na to da rodna ravnopravnost može biti proširena na način koji može ugroziti njeno suštinsko značenje“ (2009: xiv). Drugi koncept može upotrebiti cilj rodne ravnopravnosti kako bi opravdao i legitimizirao ciljeve koji mogu ali i ne moraju biti sa njom u vezi (isto). To je zapravo prelomna tačka u kojoj urođnjavanje može kooptirati sa potencijalno antifeminističkim (neoliberalnim) ciljevima (Lombardo i Meier, 2006; Verloo, 2005a; Verloo, 2005b; Walby, 2005). Stoga je utoliko veći značaj feminističke diskurzivne analize politika i metode kritičkog okvira za sagledavanje uobličavanja određenog problema u pravcu koji je potencijalno suprotan postizanju rodne ravnopravnosti (Verloo, 2005b, 2007; Lombardo et al., 2009; Bacchi i Eveline, 2010; Bacchi, 2012).

Takođe, većina autorki se slaže da je istorijsko, teorijsko i praktično razgraničavanje strategija i principa rodne ravnopravnosti uslovljeno njihovim boljim razumevanjem i teorijskom razradom. U praksi, one postoje i deluju sinhrono, zapravo bez sve tri strategije (*uključivanje, preokret i izmeštanje*) primenjene istovremeno nije moguće u potpunosti uspešno ostvariti cilj rodne ravnopravnosti (Booth i Bennett, 2002; Walby, 2011; Verloo, 2005b). Koncept po kom politike rodne ravnopravnosti zavise od komplementarne i sinhronne primene sva tri principa i strategija metaforično se prikazuje kao stolica na tri noge (engl.: *three-leg stool*) (Booth i Bennett, 2002). Svaka od ovih strategija zahteva puno angažovanje svih relevantnih aktera, a to znači ne samo vlade i nacionalne birokratije, već i civilnog društva (lokalnih feminističkih i drugih organizacija koje ih podržavaju) i Univerziteta (pre svega studija roda). Teoretičarka Alison Vudvard (Alison Woodward) smatra da jedino angažovanjem svih zainteresovanih aktera, politike rodne ravnopravnosti mogu da zažive u praksi. Ona tu saradnju institucija u cilju postizanja rodne ravnopravnosti naziva plišanim trouglom (engl.: *velvet triangle*) (Woodward, 2004). Time se proces urođnjavanja politika dodatno usložnjava ne samo sa aspekta postavljenih ciljeva, već i načina sprovođenja, kao i struktura i aktera koji su u to uključeni. To zapravo znači da je samo uz sinhrono delovanje nekoliko faktora: uticaja spolja (internacionalizacija, integracija u Evropsku uniju), ali i pritiska iznutra (feministkinje koje kao ekspertkinje i/ili političarke ulaze u

birokratske strukture i zauzimaju mesta donošenja odluka, feministički pokret), moguće uspešno primeniti urođnjavanje koje potom može imati pozitivni uticaj na promenu rodni režima i odnosa. Samo tako strategija urođnjavanja „menjaće glavni tok“, odnosno rodne režime unutar različitih domena: države, porodice, civilnog društva. Ferlo (Verloo, 2005) takođe tvrdi da samo ako se razume istovremeno kao strategija izmeštanja, ali i strategija osnaživanja (engl.: *empowerment*) (koja će omogućiti pristup kreiranju politika onim akterima koji nemaju pristup moći, pre svega autohtonim ženskim i drugim manjinskim grupama), urođnjavanje može imati transformativni potencijal. Stoga, ističe Ferlo, važan aspekt primene urođnjavanja je analiza odnosa moći i mehanizama koji utiču na političke mogućnosti (engl.: *political opportunities*) s jedne strane, a sa druge na mobilizirajuće strukture (engl.: *mobilizing structures*), odnosno potrebno je uvesti koncept strateškog uokviravanja (engl.: *strategic framing*) (Verloo, 2005: 358; vidi još i Squires, 2005). Strateško uokviravanje je dinamični koncept koji omogućava da se sagleda način na koji različiti akteri prilagođavaju postojeći okvir javnih politika svojim željenim ciljevima (isto). Primenom procesa strateškog uokviravanja moguće je u neke od ciljeva uključiti i rodnu ravnopravnost i na taj način „primorati“ organizaciju, instituciju ili politiku da primeni urođnjavanje (isto, 359). Međutim, da bi proces strateškog uokviravanja bio u potpunosti uspešan unutar određene strukture, odnosi moći između različitih aktera moraju biti izbalansirani kroz proces osnaživanja onih koji je imaju manje (Verloo, 2007; Bacchi, 1990, 2009; van der Haar i Verloo, 2016).

Strategija urođnjavanja je složeni proces koji uključuje niz aktera koji nemaju iste pozicije moći i uticaja na sam proces. Zbog te složenosti, primeri uspešnog urođnjavanja politika su retki, ali ne i nemogući. Kao zemlje koje posebno prednjače u uspešnosti urođnjavanja ističu se Švedska, Danska i Holandija (Bacchi i Eveline, 2010; Sterner i Biller, 2007).

Polemika koja se odvija oko urođnjavanja u poslednjih nekoliko decenija 21. veka dodatno se usložnjava pogoršavanjem uslova za institucionalizaciju feminističkih praksi, ali i pojavom novih koncepata. Ove „produktivne tenzije u teoriji i praksi urođnjavanja“ (Walby, 2005) Volbi definiše u šest tačaka. Prva predstavlja tenzije između koncepta rodne ravnopravnosti i glavnog toka o čemu je već bilo reči. Druga se tiče različitih vizija rodne ravnopravnosti koja svaka po sebi utiče na proces

urodnjavanja, o čemu je takođe bilo reči. Treća tenzija koja proističe iz koncepta urodnjavanja odnosi se na njegovo razumevanje kao teorijskog okvira s jedne strane, odnosno kao analitičkog sredstva sa druge. Ona je povezana sa petom polemikom koju Volbi vidi u odnosu između ekspertskeg pristupa urodnjavanju kao alatki i shvatanja urodnjavanja kao teorijskog koncepta koji doprinosi promišljanju koncepta i praksi demokratije. Četvrta polemika problematizuje odnos urodnjavanja prema drugim nejednakostima, o čemu će posebno biti reči u narednom potpoglavlju 3.3.2 *Intersekcionalnost*. I poslednja šesta polemika konceptualizuje urodnjavanje u transnacionalnom kontekstu, odnosno u okviru diskursa ljudskih prava i razvoja (isto, 321–322).

Izazov, ali i šansa urodnjavanja kao feminističke strategije transformacije leži u njenom dinamičnom odnosu prema drugim nejednakostima, odnosno ukrštajućim društvenim projektima i pokretima protiv diskriminacije. S jedne strane, urodnjavanje može biti razvodnjeno uvođenjem drugih osnova za nejednakost (rasa, klasa, invaliditet, seksualna orijentacija, uzrast), predstavljajući često nepremostiv izazov za praktičnu primenu. S druge strane, samo urodnjavanje može biti obogaćeno i osnaženo uključivanjem i konsultacijama oko zajedničke platforme sa drugim akterima. „Praktična isprepletenost urodnjavanja sa drugim formama politika i praktičnih politika ravnopravnosti i različitosti je pitanje teoretiziranja razlike i kompleksnih nejednakosti” (Walby, 2005: 330), o čemu će biti reči u narednom potpoglavlju.

3.3.2 *Intersekcionalnost*

Koncept višestrukih ili kompleksnih nejednakosti i u vezi sa njim pojam intersekcionalnosti postaje aktuelan u periodu „kasnih osamdesetih kao istraživački termin koji fokusira pažnju na kompleksnu **dinamiku unutar razlika i solidarnost u istosti** (engl.: *sameness*) (isticanje moje) u kontekstu antidiskriminacionih i politika socijalnih pokreta” (Cho et al., 2013: 787). Većina feminističkih teoretičarki se slaže da intersekcionalnost predstavlja „uspešnu priču” feminizma u kontekstu horizontalnog i vertikalnog „putovanja teorije” (engl.: *traveling theory*). To zapravo znači da je s jedne strane teoretiziranje intersekcionalnosti ušlo u samu srž feminističkih debata, a to su razlike između žena, a s druge da predstavlja svetski raširen koncept različitih

feminističkih tradicija: crnog, antirasističkog, antikolonijalnog, lezbejskog i kvir feminizma, profeminističkih studija maskuliniteta i drugo (Davis, 2008; Carastathis, 2014; Crenshaw, 1989; Lutz et al., 2011; Yuval-Davis, 2006, 2011; Squires, 2008; Walby, 2007, 2009; Verloo et al., 2012; Verloo, 2013; Lykke, 2010; huks, 2006; Hearn, 1998).

Intersekcionalnost se može posmatrati u kontekstu feminističke teorije, feminističke metodologije (intersekcionalna analiza) ili kao praksa (antidiskriminacioni zakoni i mere). Kako god posmatrana i shvaćena, najveći izazov intersekcionalnosti u narednih nekoliko decenija biće kako da izbegne uspostavljanje hijerarhije između nejednakosti i politika identiteta, ali i kako da se koncept uspešno primeni u praksi, odnosno u antidiskriminacionim i politikama ravnopravnosti. U izazove primene intersekcionalnosti spada i svetski, a posebno evropski trend fokusiranja na **politike različitosti** (engl.: *diversity*), a ne **politike ravnopravnosti** (engl.: *equality*) i gde postoji realna mogućnost da se institucije i mehanizmi rodne ravnopravnosti potpuno utope u mehanizme borbe protiv diskriminacije (Squires, 2005, 2009; Verloo, 2013; Franken, 2009; Eveline et al., 2010).

Istorijski, koncept intersekcionalnosti ušao je u feminističku teoriju i praksu preko crnih feministkinja iz Sjedinjenih Američkih Država: Kimberli Krenšo, Anđele Dejvis, bel huks, Patricije Hil Kolins i mnogih drugih (Kimberle Crenshaw, 1989; Davis, 1981, 2012; Hill Collins, 2000; hooks [1981], 2015). Posebno značajni bili su tekstovi Kimberli Krenšo (Kimberle Crenshaw) koja je posmatrala američku pravnu antidiskriminacionu praksu u kontekstu ukrštanja rase i roda (i klase, mada manje eksplicitno). Metaforički, osnovna kritika politika koje ne uvažavaju princip intersekcionalnosti može se izraziti sintagmom „sve žene su bele, svi muškarci su crni”. Ova metafora, između ostalog, predstavlja polazište feminističke kritike multikulturalizma koji određena lična svojstva kao osnov za diskriminaciju posmatra kumulativno. S druge strane, feministkinje su zdušno prigrlile intersekcionalni teorijski i praktični pristup koji analizira mehanizme društvene isključenosti, marginalizacije i hijerarhijâ, odnosno dinamiku odnosa moći unutar ukrštenih ličnih svojstava (Yuval-Davis, 2011; Lykke, 2010).

Za potrebe ovog rada, kao i za šire razumevanje implikacija koje koncept intersekcionalnosti nameće u svetskim okvirima, potrebno ga je sagledati u kontekstu transnacionalnih/internacionalnih feminističkih teorija i praksi, odnosno videti

„ukrštanje roda, klase, rase, etniciteta i tako dalje, ne samo u okviru jedne nacije, već i u pozadini transnacionalnih odnosa: ekonomsko-političkih i kulturnih hegemonija i razlika u moći između nacija” (Lykke, 2010: 55; vidi još: Connell, 2011, 2013, 2014a, 2014b; Blagojević, 2009). U tom smislu, interseksionalnost kao analitički metod biće primenjena kao jedan od faktora (ne)uspešnosti „prevođenja” određenih feminističkih koncepata i praksi u kontekst poluperiferije (Hughson, 2015a; 2015b; Špehar, 2012).

Prisutnost koncepta interseksionalnosti i zanimanje za njega u feminističkoj akademskoj praksi u Srbiji nešto je veći u odnosu na koncept urođnjavanja. Na primer, samo u knjizi „Uvod u rodne teorije” (Milojević i Markov, 2011) nalazi se čak šest tekstova koji su na direktan ili indirektan način povezani sa pojmom interseksionalnosti, iako se sam pojam ne pominje, već preovlađuje pojam identitet (Izgarijan, 2011; Karanfilović, 2011; Duhaček, 2011; Todorović, 2011; Kartag Odri, 2011; Milinković, 2011; videti još: Zaharijević, 2008). Tokom 2016. godine na Studijama roda Univerziteta u Novom Sadu odbranjena je jedna doktorska disertacija koja u svom nazivu ima pojam interseksionalnost (Vasić, 2016), a sam pojam ulazi u široku upotrebu, pre svega kroz antidiskriminacione politike, zakona i institucija (Schiek i Chege, 2009), kao što je, na primer, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti u Srbiji.⁵⁵ U okviru ovog istraživanja pitanje interseksionalnosti biće primenjeno u tri studije slučaja u petom poglavlju: 5.2.1 *Materinstvo ili roditeljstvo*, 5.2.2 *Usklađivanje poslovnog i privatnog života* i 5.2.3 *Komodifikacija nege*, i ne samo u okviru analize kome su namenjene različite politike podrške porodici, već i po pitanju toga ko ima glas da odlučuje o tome na koji način će one biti uobličene.

3.3.3 Kritičke studije maskuliniteta

Kao i koncept interseksionalnosti, i kritičke studije maskuliniteta predstavljaju relativno novi pravac u rodnim teorijama. Međutim, u poređenju sa konceptom interseksionalnosti, studije muškosti imaju slabiju recepciju u Srbiji, iako se njihov

⁵⁵ Poverenik za zaštitu ravnopravnosti je samostalan, nezavisan i specijalizovani državni organ, ustanovljen Zakonom o zabrani diskriminacije („Sl. glasnik RS” br. 22/2009), nadležan za suzbijanje svih oblika i vidova diskriminacije. Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. Preuzeto 21. januara 2017. sa <http://ravnopravnost.gov.rs/rs/>.

razvoj, pre svega u zapadnoj feminističkoj teoriji, može pratiti čak od sedamdesetih godina 20. veka. Na primer, postoji teorijska i praktična veza između interseksionalnosti i kritičkih studija maskuliniteta koje svake na svoj način problematizuju dominantne norme i normativnost. Na taj način teorijski su dekonstruisane pojedine kategorije „dominantnih“ (beli, heteroseksualni muškarci i bele, heteroseksualne žene), odnosno određeni koncepti, kao što su „bele privilegije“.

U okviru kritičkih studija maskuliniteta radi se o profeminističkom, kritičkom teoretiziranju orodnjenosti (engl.: *gendering*) muškaraca, a ne „muškim studijama“ (engl.: *Men Studies*) koje predstavljaju antifeministički antipod „ženskim studijama“ (Hearn, 2004, hooks, 2004). Njihov cilj je, tvrdi Hearn, da pitanju orodnjavanja muškaraca pristupe u kontekstu rodni odnosa moći, da se fokusiraju na hegemoniju muškaraca koja konstruiše muškarce i kao društvenu kategoriju, ali i kao dominantne socijalne aktere (isto, 50), to jest one koji ubiraju društvene, političke i ekonomske dividende od patrijarhalnih odnosa moći (Connell, 2009). U tom smislu može se govoriti o dva pravca u proučavanju maskuliniteta. Prvi teorijski pravac vidi muškarce kao problem i prepreku rodnoj ravnopravnosti, a drugi, kroz fokus na životne obrasce i iskustva muškaraca, pokušava da ih percipira i kao problem, ali i kao deo rešenja (Hearn i Pringle, 2009: 123).

U okviru kritičkog pristupa maskulinitetu razmatraju se ne samo istorijske i društvene konstrukcije muškosti, već i na koji način institucije izgrađuju i/ili bivaju izgrađene u tom kontekstu, odnosno na koji način su muškarci orodnjeni, muškost socijalno konstruisana i reprodukovana kroz praksu (Hearn, 2004). Ovo materijalno-diskurzivno razumevanje maskuliniteta (Hearn, 2014), dakle,

„upućuje na muška tela (ponekad direktno, ponekad simbolički ili indirektno), ali nije determinisana biologijom muškog tela. U tom smislu, dakle, potpuno je logično govoriti o muškobanjastim ženama ili muškosti u životima žena, kao i o muškosti u životima muškaraca. (...) iz istog razloga možemo govoriti i o muškosti koja je ugrađena u rodne režime u okviru institucija kao što su vojska, korporativni sektor ili škola“ (Connell, 2000: 29).

Nastanak kritičkih studija maskuliniteta neraskidivo je vezan za feminističku

teoriju i praksu, pre svega kroz kritiku *malestreama*⁵⁶: od muške dominacije u javnoj sferi (liberalni i socijalistički feminizam) do muškog nasilja u privatnoj (radikalni feminizam), kao i rasne i heteroseksualne hegemonije (postmoderni feminizam, gej i kvir studije, crni feminizam) (Hearn, 1998: 17).

Kritičke studije maskuliniteta razvijaju nekoliko koncepata koji značajno utiču i na feminističku teoriju. Pre svega, u pitanju je široko raspravljan i kritikovan koncept hegemonijske muškosti koju je razvila grupa autora ranih osamdesetih godina u Australiji (Carrigan et al., 1985; Connell, 2000; 2005a; 2005b). Koncept hegemonijske muškosti podrazumeva diskurse i prakse koji reflektuju odnose moći u relaciji sa manje dominantnom, podređenom ili marginalizovanom formom muškosti (gej muškarcima, na primer). Na brojne kritike da je koncept neistorijski, preširok i da mu se može učitati niz značenja, Konel odgovara da hegemonijska muškost predstavlja konfiguraciju orodnjene prakse, a ne poseban tip muškosti (Connell, 2005a). Ipak određene nedoumice oko koncepta ostaju i dalje prisutne, kako teorijski tako i praktično. Na primer, da li postoji neki akter, personifikacija hegemonijske muškosti koji se onda može uzeti kao model/obrazac? Na koji način se koncept hegemonijske muškosti može sagledati u različitim istorijskim i društvenim kontekstima? Ako se razume kao neistorijski model, kao paradigma, na koji način se hegemonijska muškost može dekonstruisati?

Kao kritički odgovor na nedovoljnu jasnost koncepta, Hearn predlaže upotrebu pojma hegemonija muškaraca (Hearn, 2004). Hearnov koncept je višestruko koristan jer kreće od pojma moći i zasnovan je na dekonstrukciji rodni režima i odnosa unutar institucija (privatnih i javnih), a ne na specifičnoj tipologiji. U tom smislu, Hearn naglašava da je za dekonstrukciju podele na privatno i javno, kao i za razumevanje države blagostanja i njenog uticaja na rodne odnose u specifičnim sferama, neophodno kritički preispitati hijerarhijsku heteroseksualnost unutar profesije i države, kao i očinstvo unutar heteroseksualne porodice (Hearn, 1998: 22). Stoga je neophodno kritičke studije maskuliniteta sagledati u kontekstu feminističkog razumevanja moći i hijerarhija.

⁵⁶ Izraz je prvi put upotrebila Meri Obrajen (Mary O'Brien) u svojoj knjizi *The politics of reproduction* iz 1981. godine.

Za kritičke studije maskuliniteta, kao i za feminističku teoriju, pojam moći je posebno koristan. Za razliku od pristupa koji ima Rejvin Konel gde je akcenat na hegemonijskoj muškosti, Hern gradi koncept hegemonije muškaraca. Gramšijeva formulacija koncepta hegemonije postaje centralni pojam u Hernovom razumevanju muškosti. Prema Hernu, Gramšijeva definicija hegemonije uključuje i materijalni i ideološki aspekt moći izražen metaforom da „vladajuća klasa ima vladajuće ideje”. To zapravo znači da fokus na hegemoniji muškaraca ne znači samo fokus na klasne odnose u ekonomiji, na primer, već i na odnose unutar kulture i politike (ideologija). Ono što Gramšijev koncept čini posebno korisnim za razumevanje hegemonije muškaraca jeste pitanje na koji način objasniti ne samo kako se dominacija održava, već i saglasnost potčinjenih u tom odnosu koji može da uključi, ali i ne mora, nasilje i prinudu. U tom smislu, koncept hegemonijske muškosti nije dovoljan da objasni zašto i na koji način dominacija opstaje i koji su načini da se ona prevaziđe. Da bismo to utvrdili, tvrdi Hern, mora se „dekonstruisati dominantni“ (engl.: *deconstruct the dominant*): beli, heteroseksualni, bez invaliditeta, bogati muškarac (Hearn, 2004; 61–64; videti još i Hearn, 1996, 2012, 2014). U tom smislu, kritičke studije maskuliniteta omogućavaju da se operacionalizuje kontekst u kom se dominacija dešava i održava.

Dominacija	Upotreba sile	Bez upotrebe sile
Grupna	Vojska, korporativni sektor, škola	Stakleni plafon, muškarci kao rukovodioci
Individualna	Nasilje prema ženama	Muževi, očevi

Tabela 6: *Načini institucionalnih i individualnih praksi koje održavaju dominaciju muške moći nad ženama prema kritičkim studijama maskuliniteta (prema Hearn, 2004: 66).*

Ove forme dominacije/hegemonije muškaraca mogu biti sagledane i kao forme rodnih režima/patrijarhata koji su istovremeno „stabilni i promenljivi, fiksirani i fleksiblini” (isto, videti još: Walby, 1990; Connell, 1987, 2009).

Kritičke studije maskuliniteta predstavljaju koristan teorijski okvir za proučavanje trajnih nejednakosti u kontekstu države, institucija, praksi i ideologija. Za potrebe ovoga rada, pristup KSM posebno je značajan jer omogućava novo sagledavanje institucionalnih praksi u kontekstu države blagostanja, posebno onih koje se odnose na

politike podrške porodici i ulogu muškaraca/očeva u tom kontekstu. Kako različite studije pokazuju na svetskom i evropskom nivou „opšte stanje rodne ravnopravnosti, kao i politike podrške porodici imaju veliki uticaj na izbore muškaraca u vezi sa njihovim učešćem u poslovima nege u porodici” (Scambor et al., 2013: 8). Ovaj pristup takođe omogućava da se dekonstruišu one politike i prakse koje poziciraju muškarce u kontekstu nasilja i dominacije, a ne nege i ljubavi (videti i Milojević, 2013: 196).

Stoga ću se u petom poglavlju ovog rada i praktičnoj analizi javnih politika u studijama slučaja 5.2.1 *Materinstvo ili roditeljstvo* i 5.2.2 *Usklađivanje poslovnog i privatnog života* posebno baviti konstrukcijom i dekonstrukcijom rodnosti muškaraca kroz uobličavanje koncepata roditeljstva i očinstva u politikama podrške porodici. Kritičke studije maskuliniteta predstavljaju adekvatan teorijski okvir za razumevanje na koji način strateški dokumenti i zakoni obnavljaju patrijarhalne porodične obrasce i rodne režime prilikom definisanja uloge muškaraca u oblasti nege.

Godine 1945. „Evropa” je, pre svega, bila jedan kulturni model, danas je ona složeni regulativni mehanizam trajne praktične vrednosti. Nije više samo duh skoro svuda isti, nego su, štaviše, danas isti njegovi normativni ishodi u državama članicama EU, a njih u suštini moraju da preuzimaju zemlje pristupnice.

(Schmale, 2003: 270)

IV Evropeizacija rodnih režima na poluperiferiji

U ovom poglavlju biće reči o istoriji, sadržaju i uticaju Evropske unije, kao jedinstvenog oblika uređenja i vladavine, na socijalnu politiku zemalja članica (i pristupnica) u širem, odnosno rodne ravnopravnosti i podrške porodici u užem smislu. Istorijat Evropske unije je zapravo istorija razvoja njenih politika i *prava zajednice*,⁵⁷ koje su imale i još uvek imaju veliku, katkada i presudnu ulogu na razvoj nacionalnih država članica i pristupnica. Otuda i njihov značaj za temu ovoga rada. Naime, iako Evropska unija nad nekim od zajedničkih politika nema direktne nadležnosti (kroz *pravo zajednice*) već je njihova puna realizacija ostavljena nacionalnim državama, pokazaću koliko je zapravo značajan uticaj EU na uobličavanje socijalnih politika kroz različite inovativne načine upravljanja i ujednačavanja ovih politika.

Ujednačavanje nacionalnih politika i zakona sa EU zakonodavstvom i politikama sagledavam kao proces kontekstualizacije i konceptualizacije koji pruža velike mogućnosti za transformaciju politika u oblasti podrške porodici. Međutim, ovaj proces povezan je sa mnogim preprekama pa će u poglavlju biti reči i o faktorima koji utiču na uspešno transponovanje ovih politika u nacionalno zakonodavstvo i strateški okvir. Reč *evropeizacija* iz naslova poglavlja je često korišćen, ali istovremeno i diskutovan termin. U okviru ovog rada evropeizacija označava „termin koji deli nekoliko disciplina, kao što je sociologija, ekonomija, socijalna antropologija, istorija i političke nauke. U slučaju političkih nauka termin se upotrebljava kao ključni koncept u komparativnom pristupu studijama evropskih integracija“ (Liebert, 2002: 242).

Kao sinonim za evropske integracije evropeizacija se ponekad upotrebljava u tehničkom smislu da označi proces približavanja, transponovanja i sprovođenja evropskog prava u novim članicama EU. Ponekad se, međutim, evropeizacija upotrebljava u simboličkom značenju kao proces koji vodi ka modernizaciji i usvajanju vrednosti „civilizovanog“ sveta. Stoga se ona može definisati i kao „transnacionalni proces približavanja zajedničkim normama i okvirima koji ne mora nužno poboljšati ujednačenost, ali koji, u zavisnosti od upotrebljenih instrumenata upravljanja, može biti

⁵⁷ Naziv *pravo zajednice* je srpski prevod francuskog izraza *acquis communautaire* ili engleskog naziva European Union Law.

kompatibilan sa nacionalnom raznovrsnošću” (isto, 243). U ovom radu evropeizaciju razumem kao

„proces a) konstrukcije, b) širenja i c) institucionalizacije formalnih i neformalnih pravila, procedura, modela praktičnih politika, stilova, „načina na koji se stvari rade”, zajedničkih verovanja i normi koje su prvo definisane i konsolidovane na nivou EU praktičnih politika i potom uključene u logiku domaćeg (nacionalnog i lokalnog) diskursa, političkih struktura i praktičnih politika” (Radaelli, 2004: 3 citirano prema: Forest i Lombardo, 2012: 7)

Rodni režim (Walby, 2004, 2009, 2011; Connell, 2011) upotrebljavam u značenju koje obuhvata diskurzivne prakse, institucije, politike i norme koje određuju rodne odnose i hijerarhije u jednoj društvenoj, političkoj i ekonomskoj zajednici. Evropeizacija rodni režima, odnosno transponovanje i „lokalizacija“ rodni politika Evropske unije u zemlje kandidate obuhvata institucionalne i diskurzivne promene koje izlaze izvan okvira tehničkog usklađivanja normi (Forest i Lombardo, 2012). Stoga je proces pridruživanja zemalja Centralne i Istočne Evrope i Zapadnog Balkana sa strogom uslovljenošću i kriterijumima pristupanja EU posebno zanimljiv za izučavanje ukrštanja evropeizacije i rodni politika. U tom smislu, koncept poluperiferijalnosti (Blagojević Hughson i Bobić, 2014a, 2014b; Hughson, 2015a, 2015b) je izuzetno koristan kako bi se bolje razumela kontekstualizacija evropeizacije kao simboličkog procesa uslovljenog hijerarhijskim odnosom centra i periferije u proizvodnji i transponovanju feminističkih znanja, praksi i struktura.

4.1 Orodnjavanje evropskog projekta: istorija, teorija i praksa

Evropska unija je jedinstvena tvorevina u političkoj istoriji Evrope zahvaljujući, pre svega, posebnosti svoje strukture, koja je istovremeno i naddržavna tvorevina i dobrovoljna zajednica suverenih država. Zamišljena kao mirovni i ekonomski projekat, ona je ujedinila vekovne neprijatelje u kompleksnu upravljačku i ekonomsku strukturu. Zajedništvo nije bilo samo deo ideala i vizije bolje, mirnodopske budućnosti Evrope, već i realnih ekonomskih interesa u zaštiti resursa i širenju ekonomskog uticaja (Schmale, 2003; George i Bache, 2001). U tom smislu, Evropska unija se razvijala kao zajednica

koja se temelji na dobrovoljnosti *članstva*, međusobnom poverenju, ali i vladavini prava. Ključno za svaku zemlju članicu Evropske unije je dobrovoljno prihvatanje *prava zajednice*, odnosno odricanje od dela državnog suvereniteta nad određenim oblastima i politikama koje su pre članstva bile u isključivoj nadležnosti država. Ono što stepen ujednačavanja politika i zakona na nivou država članica čini još značajnijim je prednost i primena prava Evropske unije čak i u domaćim sudovima (Jovanović, 2006; Hiks, 2007). Paradoks Evropske unije leži u činjenici da je ona nastala na liberalnom ekonomskom modelu otvorenog i slobodnog tržišta koje počiva na slobodnom kretanju robe, usluga, kapitala i ljudi, ali i da neprestano izgrađuje nove mehanizme kontrole i ograničavanja tih sloboda u ime ravnopravnosti, jednakih mogućnosti i različitosti (van der Vleuten, 2007). Većina feminističkih autorki (Verloo, 2005; van der Vleuten, 2007; Walby, 2004) je saglasna u tome da je

„Evropska unija [je] sprovodila svoju ambicioznu agendu rodne ravnopravnosti uglavnom u okviru relativno uskog neoliberalnog zakonodavstva u oblasti zapošljavanja, ali je to otvorilo proces širenja politika rodne ravnopravnosti 90-ih, sa potencijalno važnim posledicama po žene u Evropi i za samu EU kao naprednu političku organizaciju“ (Verloo, 2005: 14).

Sama Evropska unija politike rodne ravnopravnosti i njihov uticaj na integrativne procese unutar Unije ocenjuje veoma visoko i pozitivno (Woodward, 2010: 26). Neke autorke smatraju da su pedeset godina rodni politika u Evropskoj uniji imale veliki uticaj uprkos „feminističkim kritikama evropske naddržave koja podržava neoliberalno smanjivanje države blagostanja i ograničava rodna pitanja na ravnopravnost na tržištu rada“ (van der Vleuten, 2007: 1).

Kao primer, može poslužiti uokviravanje *ravnopravnosti u zapošljavanju* kao rodnog problema, koje je prešlo dug put od *jednake plate za rad jednake vrednosti* (engl.: *equal pay*) do *usklađivanja poslovnog i privatnog života* (engl.: *reconciliation work and family*) i *roditeljskog odsustva* (engl.: *parental leave*), a koje direktno zalaze u privatnu sferu porodice (Beveridge, 2012). Zanimljivo je da ovaj proces ni izdaleka nije završen s obzirom na to da demografski izazovi i problemi migracija nastavljaju da oblikuju politike rodne ravnopravnosti u pravcu višestrukih nejednakosti i interseksionalnosti.

Ovaj višeslojni način upravljanja evropskom socijalnom politikom ima značaj i za države kandidate, jer otvara mogućnost pristupa materijalnim i nematerijalnim resursima koji mogu da unaprede socijalne politike buduće članice kroz metod otvorene koordinacije.⁵⁸

Metod otvorene koordinacije (engl.: *Open Method of Coordination*) je jedan od načina usklađivanja „mekih politika“ Evropske unije, u koje spadaju i socijalne politike, odnosno politike rodne ravnopravnosti i podrške porodici. Koncept „mekog prava“ koristi se za

„označavanje sporazuma ili odluka koje nemaju formalnu pravnu snagu. Kao već uspostavljena karakteristika velikog broja međunarodnih odluka (na primer, u odnosu na zaštitu životne sredine), meko pravo u Evropskoj uniji može imati oblik smernica, kodeksa ponašanja, preporuka, deklaracija, rezolucija i među institucionalnih sporazuma. Neki od ovih tekstova mogu imati značajnu političku ili ubeđujuću snagu, čak i ako nisu pravno obavezujući“ (Teasdale i Bainbridge, 2012; videti još i Beveridge, 2012).

Osim „mekih“, u okviru socijalne politike nalaze se i tzv. „tvrde“, odnosno pravno obavezujuće mere i zakoni. Stoga se može govoriti o jedinstvenoj evropskoj socijalnoj politici,⁵⁹ posebno u oblasti zapošljavanja, rodne ravnopravnosti i socijalne uključenosti, bez obzira na to što je regulacija značajnih segmenata ovih politika još uvek u nadležnosti zemalja članica (na primer, penzioni sistem) (Jovanović, 2006).

Politike rodne ravnopravnosti u oblasti zapošljavanja, takođe, imaju obavezujući karakter za države članice i pristupnice. Politike u ovoj oblasti rezultat su dugotrajnog i katkada veoma mučnog pregovaranja između „starih“, „novih“ i „najnovijih“ članica koje imaju ne samo različite sisteme socijalne zaštite, već i različitu ekonomsku, pa i političku moć unutar Unije. Ujednačavanje i približavanje socijalnih politika dešava se kroz nekoliko modela pravno neobavezujućih politika i načina upravljanja: urođnjavanje,

⁵⁸ Open Method of Coordination. Preuzeto 26. jula 2017. sa http://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/open_method_coordination.html.

⁵⁹ Social Policy. Preuzeto 26. jula 2017. sa http://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/social_policy.html.

otvoreni metod koordinacije, izveštavanje i preporuke. Međutim, razvoj politika rodne ravnopravnosti u EU jasno pokazuje da su „meki“ instrumenti odigrali presudan značaj u uokviravanju rodnih problema u obavezujuće forme.

Poseban prodor ka višim standardima i zahtevima ka ujednačavanju socijalne politike i politika rodne ravnopravnosti Unije desio se usvajanjem Ugovora iz Amsterdama⁶⁰ koji je omogućio koncipiranje niza zajedničkih strategija Unije, kao što je strategija zapošljavanja i strategija rodne ravnopravnosti.⁶¹

Na stvaranje evropskog zakonodavnog i strateškog okvira u oblasti rodne ravnopravnosti uticalo je nekoliko faktora. Jedan od tih faktora je način odlučivanja u Evropskoj uniji koji se od odlučivanja konsenzusom kretao ka odlučivanju kvalifikovanom većinom što je omogućilo lakše donošenje odluka i prevazilaženje blokade određenih zakonskih odredbi od strane nekih zemalja članica (Abels i Mushaben, 2012; van der Vleuten, 2007; Locher, 2012; Locher i Prügl, 2009).

Drugi veoma važan element razvoja politika, posebno onih politika u kojima zemlje članice još uvek zadržavaju veliku autonomiju odlučivanja, jesu, pre svega, urođnjavanje, a potom i različiti novi načini upravljanja, na primer putem „mreža“ i koordinacije (Beveridge i Velluti 2008; Walby, 2004; Beveridge, 2012). Otvoreni metod koordinacije je jedan od inovativnih načina upravljanja takozvanim „mekim“ politikama.

Treći faktor koji Evropsku uniju razlikuje od svih ostalih sličnih regionalnih organizacija i struktura je strategija „bumeranga“ u stvaranju politika i zakonodavstva. U slučaju politika rodne ravnopravnosti to znači da za promene u toj oblasti feministički pokreti država članica lobiraju evropske institucije da stvore određeni zakonodavni ili strateški okvir, koji se onda vraća državam članicama kao obaveza „odozgo“ (Walby, 2004). Veliku ulogu u ujednačavanju zakonodavstva i politika osim Evropske komisije, imaju i Evropski parlament i Sud pravde Evropske unije (Abels i Mushaben, 2012; van der Vleuten, 2007; Shaw, 2002; Schiek i Chege, 2009). Četvrti i možda najvažniji faktor

⁶⁰ Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts. Official Journal of the European Communities (97/C, 340/01). Preuzeto 26. jula 2017. sa

<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:1997:340:FULL&from=EN>.

⁶¹ Social Policy. Preuzeto 26. jula 2017. sa

http://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/social_policy.html.

uticaja na politike rodne ravnopravnosti u Evropskoj uniji bila je politika proširenja o kojoj će biti reči u potpoglavlju 4.2 *Rod i politika pridruživanja Evropskoj uniji* (van der Vleuten, 2007; Roth, 2008; Lombardo i Meier 2007, Woodward, 2010; Walby, 2004; Abels i Mushaben, 2012).

Od *Ugovora o stvaranju evropske ekonomske zajednice* (Pariski ugovor) iz 1957. godine⁶² do *Lisabonskog ugovora* (Ugovor o Evropskoj uniji) iz 2009. godine,⁶³ evropske politike rodne ravnopravnosti prešle su dug i katkada mukotrpan put razvoja od politike jednakih mogućnosti, preko urođnjavanja, do interseksionalnosti i antidiskriminacije (Krizsan et al., 2014; Schiek i Chege, 2009; Walby, 2004; Verloo, 2006; 2013). Proces urođnjavanja različitih sektorskih politika i zakonodavstva vodio je ka sve složenijim zahtevima za uvođenje i produblјivanje feminističkih ideja i praksi u zakonodavstvo i politike Evropske unije (Krizsan et al., 2014; Walby, 2004; van der Vleuten, 2007; Woodward, 2010; Lombardo i Verloo, 2009, 2011). Najbolji primer za to jesu politike protiv nasilja prema ženama koje su od istraživanja javnog mnjenja, preko studija i finansijskih instrumenata (na primer: *Daphne III Funding Programme*⁶⁴) došle na agendu prioriteta Evropske unije 2009. godine, i kulminirale jasnim zahtevom za sveobuhvatnom zajedničkom politikom u borbi protiv nasilja prema ženama u *Evropskoj strategiji ravnopravnosti između muškaraca i žena 2010–2015* (Evropska komisija, 2010: 8; Beveridge, 2012; Krizsan i Popa, 2010).

Razvoj politika rodne ravnopravnosti u Evropskoj uniji može se posmatrati i u kontekstu tri vizije, odnosno tri komplementarne strategije za ostvarivanje rodne ravnopravnosti o čemu je bilo reči u potpoglavlju 3.3.1 *Feministički koncepti politikâ rodne ravnopravnosti* (Squires, 1999, 2005, 2007; Walby, 2004; Verloo, 2001; Booth i Bennett, 2002; Lombardo i Verloo, 2011). To praktično znači da su se politike rodne

⁶² Treaty Establishing the European Economic Community and Related Instruments (EEC Treaty). 11957E. Preuzeto 12. avgusta 2017. sa

<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:11957E>.

⁶³ Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union - Consolidated version of the Treaty on European Union. Official Journal C 326, 26/10/2012 P. 0001 - 0390. Preuzeto 12. avgusta 2017. sa

<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:12012M/TXTifrom=EN>

⁶⁴ Daphne III Funding Programme. Preuzeto 12. avgusta 2017. sa

http://ec.europa.eu/justice/grants1/programmes-2007-2013/daphne/index_en.htm

ravnopravnosti, pre svega u oblasti ekonomskih integracija (jednaka plata za rad jednake vrednosti), preko posebnih politika za žene (direktive o zaštiti majčinstva i trudnih radnica, posebne politike i institucije rodne ravnopravnosti), kretale ka horizontalnom širenju, odnosno urodnjavanju koje obuhvata sve politike – od politike zapošljavanja, preko poljoprivrede i transporta, do socijalne politike (Rees, 1998). Takođe, Evropska unija je od 1957. godine i samo jednog člana *Ugovora evropske ekonomske zajednice* (član 119 o jednakoj plati za rad jednake vrednosti) razvijala prvo direktive (obavezujuće zakonodavstvo), a kasnije i takozvane „meke” politike i mere: programe, preporuke, saopštenja, kao i institucije koje dovode do daljeg ujednačavanja i približavanja nacionalnih politika država članica (Woodward, 2010, 2012; Lombardo i Meier 2007; Antonijević, 2011, 2013).

Najveći uticaj na razvoj politika rodne ravnopravnosti ima Evropska komisija, koja ima ulogu ne samo „čuvara Ugovora”, u smislu nadgledanja transponovanja obaveza članstva, već i kreatora politika koje vode ka većem stepenu integracije država članica u sve većem obuhvatu (van der Vleuten, 2012). U tom smislu, najznačajniji je *Ugovor iz Amsterdama*⁶⁵ (1997) koji u članovima 2, 3, 13 i 141 otvara mogućnost stvaranja legislative u ovoj oblasti, pre svega direktiva. Jedno od ključnih dostignuća *Ugovora iz Amsterdama* jeste to što se jednake mogućnosti za žene i muškarce nalaze među osnovnim ciljevima Unije, što je precizirano u članu 2 (Burri i Prechal, 2010: 3).

Ugovor iz Amsterdama (1997) u članu 141 definiše posebne mere koje države članice treba da usvoje kako bi se dosledno sprovelo načelo jednakog tretmana žena i muškaraca i jednakih mogućnosti. Stav 4 istog člana definiše načelo mera afirmativne akcije, navodeći da politika jednakog tretmana ne treba da onemogući države članice da uvedu posebne mere za manje zastupljeni pol u oblasti zapošljavanja i napredovanja u karijeri kako bi predupredile moguće prepreke u građenju profesionalne karijere (Burri i Prechal, 2010: 3).

Posebno je značajno što Evropska unija nastupa kao pravni subjekt i pred ugovornim telima UN (potpisivanje na primer *Konvencija Međunarodne organizacije*

⁶⁵ Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts. Official Journal of the European Communities (97/C, 340/01). Preuzeto 26. jula 2017. sa <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:1997:340:FULLifrom=EN>.

rada⁶⁶), a često ima zajedničke izjave ili deklaracije i u drugim regionalnim organizacijama.⁶⁷ Takođe, sve zemlje članice Evropske unije su takođe i članice *Saveta Evrope*,⁶⁸ pa se pitanja nediskriminacije, socijalnih prava, rodne ravnopravnosti i borbe protiv nasilja prema ženama dodatno ojačavaju obavezama koje proističu iz *konvencija Saveta Evrope*.⁶⁹ Posebnost zakonodavstva u Evropskoj uniji čini njegov primat u odnosu na domaće zakonodavstvo. Zahvaljujući karakteru precedentnosti⁷⁰ zakonodavstvo Evropske unije (osnivački Ugovori i direktive) direktno se primenjuju u zemljama članicama (Vasiljević i sar., 2017: 13; Hicks, 2007).

Krajnji rezultat dugogodišnjeg razvoja socijalne politike i politika rodne ravnopravnosti je *Lisabonski ugovor* (2009),⁷¹ poznat i pod imenom *Ugovor o Evropskoj uniji* (engl.: *Treaty of European Union*). Njegov dalekosežni značaj je uključivanje rodne ravnopravnosti u spisak fundamentalnih vrednosti na kojima počiva Unija (u članu 2), uz poštovanje ljudskog dostojanstva, ljudskih i manjinskih prava, slobode, demokratije i vladavine prava. To je otvorilo vrata daljem širenju spektra politika iz oblasti rodne ravnopravnosti, kako po dubini (obavezujući karakter) tako i horizontalno (pokrivajući sve veći broj politika) (isto). Takođe, *Lisabonski ugovor* (2009) dalje razrađuje princip nediskriminacije i rodne ravnopravnosti. Na primer, u članu 3 ovog ugovora kao jedan od ciljeva Evropske unije navodi se borba protiv socijalne isključenosti i diskriminacije, kao i promovisanje principa ravnopravnosti žena i muškaraca.

Pored Komisije,⁷² Evropskog parlamenta⁷³ i Suda pravde Evropske unije,⁷⁴ veliki uticaj na stvaranje politika rodne ravnopravnosti u EU imao je razvoj transnacionalnog

⁶⁶ Agreement on cooperation between the International Labour Organization and the European Atomic Energy Community Official Journal 18 , 09/03/1961. Preuzeto 21. jula 2017. sa <http://ec.europa.eu/world/agreements/downloadFile.do?fullText=yes& treatyTransId=11161>.

⁶⁷ Treaties Office Database. Preuzeto 21. jula 2017. sa <http://ec.europa.eu/world/agreements/searchByType.do?id=2>.

⁶⁸ Council of Europe. Preuzeto 21. jula 2017. sa <http://www.coe.int/en/web/portal/home>.

⁶⁹ Council of Europe. Complete list of the Council of Europe's treaties. Preuzeto 21. jula 2017. sa <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list>.

⁷⁰ Evropski osnivački ugovori i direktive koje proističu iz njih su pravno obavezujuće i direktno se primenjuju u zakonodavstvu zemalja članica. Applying EU law. Preuzeto 21. jula 2017. sa https://ec.europa.eu/info/law/law-making-process/overview-law-making-process/applying-eu-law_en.

⁷¹ Ugovor o Evropskoj uniji – konsolidovana verzija Ugovora iz Lisabona. Preuzeto 21. jula 2017. sa <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/index.htm>.

⁷² Evropska komisija. Preuzeto 21. jula 2017. sa https://ec.europa.eu/commission/index_en.

⁷³ Evropski parlament. Preuzeto 21. jula 2017. sa <http://www.europarl.europa.eu/portal/en>.

feminističkog pokreta, rodnih teorija i nacionalnih feminističkih inicijativa. Neke autorke smatraju da se može povući paralela između procesa nastajanja zakonodavstva i politika Evropske unije i feminističkih „talasa”, odnosno strategija koje su feministički pokreti u okviru ovih talasa primenjivali kako bi poboljšali položaj žena (Booth i Bennet, 2002; Walby, 2004; Woodward, 2010; Lombardo i Verloo, 2011; Antonijević 2013). U kontekstu evropskog zakonodavstva, ideje i strategije prvog talasa feminističkog pokreta mogu se poistovetiti sa stvaranjem jednakih mogućnosti za žene, pre svega kroz direktive koje se odnose na jednaku platu za rad jednake vrednosti i direktive o primeni načela jednakog tretmana za muškarce i žene u pogledu zapošljavanja, stručnog usavršavanja, napredovanja i uslova rada. Ovi procesi pokrivaju period od 1957. do 1976. godine (Woodward, 2010). Takođe, može se reći da je većina direktiva EU u oblasti rodne ravnopravnosti, kao i afirmativne akcije/posebne mere koje podstiču učešće manje zastupljenog pola u ekonomskim procesima, na tragu liberalnog feminizma (Booth i Bennet, 2002; Vasiljević i sar., 2017; Woodward, 2010).

Feministkinje drugog talasa su se opirale ideji da „jedini način da žene dobiju ravnopravnost jeste da budu sposobne da se povinuju standardima koje su postavili muškarci“ (Walby, 2011: 86). U kontekstu *ženske perspektive* (Booth i Bennet, 2002) možemo razumeti stvaranje posebnih programa, akcionih planova i institucija u EU koje bi bile zadužene da osnaže poziciju žena, kako na nivou država članica tako i u Evropskoj uniji. U okviru ovako shvaćene politike rodne ravnopravnosti, Evropska unija razvija direktive, strategije i akcione planove koji se odnose na posebnu zaštitu zaposlenih majki, trudnica i dojlja, kampanje kojima se sprečava nasilje prema ženama i u porodici, podstiče povećanje broja zaposlenih žena, žena u politici, kao i osnivanje posebnih institucija u okviru Evropskog parlamenta⁷⁵ i Komisije⁷⁶ koje će se baviti pitanjima rodne ravnopravnosti, kao i Instituta za rodnu ravnopravnost⁷⁷.

⁷⁴ Sud pravde Evropske unije. Preuzeto 21. jula 2017. sa https://europa.eu/european-union/about-eu/institutions-bodies/court-justice_en.

⁷⁵ European Parliament – Committees. FEMM Women’s Rights and Gender Equality. Preuzeto 21. jula 2017. sa <http://www.europarl.europa.eu/committees/en/femm/home.html>.

⁷⁶ European Commission. Directorate-General, Justice and Consumers. Preuzeto 21. jula 2017. sa https://ec.europa.eu/info/departments/justice-and-consumers_en.

⁷⁷ European Institute for Gender Equality. Preuzeto 21. jula 2017. sa <http://eige.europa.eu/>.

Teoretičarke i aktivistkinje trećeg talasa smatrale su da cilj feminističkih politika mora biti dekonstrukcija postojećih praksi, kao i sticanje dubljeg uvida u strukturne razlike u položaju žena i muškaraca, ali i među samim ženama. Strategija urođnjavanja ili *rodne perspektive* (Booth i Bennet, 2002) je prihvaćena kao vrsta strategije koja ima transformativni potencijal. Uvedena je u zakonodavstvo Evropske unije preko *Ugovora iz Amsterdama* (1997) koji članom 3 obavezuje države članice da pitanja rodne ravnopravnosti dosledno sprovedu u oblasti svih politika od značaja za Uniju (Lopandić, 2003: 47; Antonijević, 2011; Hubert i Stratigaki, 2016).

Ugovor	Odredba koja se odnosi na rodnu ravnopravnost
1957. Rimski ugovor (Ugovor o Evropskoj ekonomskoj zajednici)	Član 119 o jednakoj plati za rad jednake vrednosti.
1997. Ugovor iz Amsterdama	Rodna ravnopravnost jedan od osnovnih zadataka Unije. Ugovor obavezuje države članice da otklone neravnopravnosti i uvedu strategiju urođnjavanja. Unija takođe mora da preduzme sve korake protiv rodno zasnovane diskriminacije, kao i diskriminacije po drugim osnovama.
2009. Ugovor iz Lisabona (Ugovor o Evropskoj uniji)	Evropska unija se obavezuje (članovima 2 i 3) da će se zalagati za rodnu ravnopravnost i boriti protiv rodno zasnovane diskriminacije. Ovaj ugovor takođe predviđa širenje osnove za diskriminaciju na druga lična svojstva uključujući i seksualnu orijentaciju (članovi 8 i 9).

Tabela 7: *Najznačajniji članovi u vezi sa rodnom ravnopravnošću u osnivačkim ugovorima o EU* (prema: Burri i Prechal, 2008, 2010)

Sumirajući pedeset godina politika rodne ravnopravnosti u Evropskoj uniji, Alison Vudvard (Alison Woodward) (2010) veoma slikovito opisuje napredak koji su učinile zemlje članice na unapređenju politika i zakona rodne ravnopravnosti na teritoriji cele Unije. Naime, ona navodi primer udate žene u Belgiji (jednoj od zemalja osnivačica Evropske unije) koja 1957. godine nije imala pravo na sopstveni račun u banci bez saglasnosti muža. Ukoliko je bila zaposlena imala je značajno manju platu od muškog kolege na istom radnom mestu, a vrlo je verovatno da nije bila fakultetski obrazovana (isto, 25). Položaj žena u Evropskoj uniji, iako naravno različit od članice do članice, danas je generalno bolji nego 1957. godine, a mnogo toga je urađeno na zaštiti

žena od diskriminacije (posebno na tržištu rada) i na promovisanju kulture ravnopravnosti i tolerancije.

Produblјivanje politika rodne ravnopravnosti i njihovo širenje u druge oblasti van zapošljavanja najočiglednije je kada se sagleda kroz sadržaj direktiva. Pregled direktiva EU u oblasti rodne ravnopravnosti jasno pokazuje kako se uokviravanje rodne ravnopravnosti produblјivalo od jednakog tretmana i mogućnosti ka urođnjavanju:

Naziv Direktive	Cilj
Direktiva o jednakoj plaćenosti 1975. (75/117/EEC) ⁷⁸	Obezbeđuje otklanjanje rodne diskriminacije u oblasti jednake plaćenosti.
Direktiva o jednakom tretmanu muškaraca i žena u pristupu zaposlenju, stručnoj obuci, unapređenju i uslovima rada 1976. (76/207/EEC) ⁷⁹ i Dopunjena Direktiva o jednakom tretmanu muškaraca i žena u pristupu zaposlenju, stručnoj obuci, unapređenju i uslovima rada 2002. (2002/73/EC) ⁸⁰	Obezbeđuje eliminaciju direktne i indirektnе diskriminacije na osnovu pola, bračnog i porodičnog statusa, pristupa zapošljavanju, stručnoj obuci, uslovima rada, napredovanju ili otkazu.
Direktiva o socijalnom osiguranju 1979. (79/7/EEC) ⁸¹	Obezbeđuje ravnopravno postupanje prema ženama i muškarcima u šemama socijalnog osiguranja protiv bolesti, invaliditeta, starenja, povreda na radu, bolesti u vezi profesije i nezaposlenosti.
Direktiva o sprovođenju načela jednakog tretmana muškaraca i žena u programima socijalne zaštite na radu 1986. (86/378/EEC) ⁸² i Dopunjena Direktiva o sprovođenju načela jednakog tretmana	Obezbeđuje socijalno osiguranje angažovanih radnika, uključujući tu i samozaposlenih radnika, osobe koje traže posao, penzionisane ili radnike sa invaliditetom.

⁷⁸ Council Directive of 10 February 1975 on the approximation of the laws of the Member States relating to the application of the principle of equal pay for men and women (75/117/EEC) *Official Journal* L 45, 19. 2. 1975.

⁷⁹ Council directive of 9 February 1976 on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions (76/207/EEC), *Official Journal* L 39, 14. 2. 1976.

⁸⁰ Directive of the European Parliament and of the Council of 23 September 2002 amending Council Directive 76/207/EEC on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions (2002/73/EC) *Official Journal* L 269, 5. 10. 2002.

⁸¹ Council Directive of 19 December 1978 on the progressive implementation of the principle of equal treatment for men and women in matters of social security (79/7/EEC) *Official Journal* L 6, 10. 1. 1979.

⁸² Council Directive of 24 July 1986 on the implementation of the principle of equal treatment for men and women in occupational social security schemes, (86/378/EEC) *Official Journal* L 225, 12. 8. 1986.

muškaraca i žena u programima socijalne zaštite na radu 1996. (96/97/EC) ⁸³	
Direktiva o primeni jednakog tretmana samozaposlenih radnika i radnica 1986. (86/613/EEC) ⁸⁴	Obezbeđuje socijalno osiguranje angažovanih radnika, uključujući tu i samozaposlenih radnika, radnika u poljoprivredi, kao i zaštitu samozaposlenih žena tokom trudnoće i materinstva.
Direktiva o poboljšanju sigurnosti i zdravlja na poslu zaposlenih trudnica i porodilja ili dojilja 1992. (92/85/EEC) ⁸⁵	Obezbeđuje minimum mera kako bi se unapredila bezbednost i zdravlje na radu trudnica, porodilja ili dojilja, uključujući i zakonsko pravo na porodiljsko odsustvo u trajanju od najmanje 14 nedelja.
Direktiva o roditeljskom odsustvu 1996. (96/34/EC) ⁸⁶	Obezbeđuje minimalne standarde roditeljskog odsustva i odsustva sa posla radi nege deteta kako bi se uskladio rad i porodični život i promovisanje jednakih mogućnosti i tretmana žena i muškaraca.
Direktiva o teretu dokazivanja u slučajevima diskriminacije po osnovu pola 1997. (97/80/EC) ⁸⁷	Zahteva promene u pravnim sistemima država članica u vezi sa teretom dokazivanja u slučajevima kada radnici i radnice podnose tužbu za zaštitu od diskriminacije od strane poslodavca, a na osnovu pola.
Direktiva o jednakom tretmanu u zapošljavanju i odabiru zanimanja 2002. (2002/73/EC) ⁸⁸	Dopunjena direktiva iz 1976. godine o jednakom tretmanu. Direktiva je dopunjena definicijama indirektno diskriminacije, seksualnog uznemiravanja, kao i zahtevom državama članicama da ustanove tela i mehanizme za promovisanje, analizu, nadgledanje i podršku jednakom tretmanu žena i muškaraca.
Direktiva koja se odnosi na Okvirni sporazum o radu sa skraćenim radnim vremenom 1997.	Direktivu su zajedno formulisali i potpisali Unija evropskih konfederacija industrije i poslodavaca

⁸³ Council Directive of 20 December 1996 amending Directive 86/378/EEC on the implementation of the principle of equal treatment for men and women in occupational social security schemes (96/97/EC) *Official Journal* L 46, 17. 2. 1997.

⁸⁴ Council Directive of 11 December 1986 on the application of the principle of equal treatment between men and women engaged in an activity, including agriculture, in a self-employed capacity, and on the protection of self-employed women during pregnancy and motherhood (86/613/EEC) *Official Journal* L 359, 19. 12. 1986.

⁸⁵ Council Directive of 19 October 1992 on the introduction of measures to encourage improvements in the safety and health at work of pregnant workers and workers who have recently given birth or are breastfeeding. (92/85/EEC) *Official Journal* L 348, 28. 11. 1992.

⁸⁶ Council Directive of 3 June 1996 on the framework agreement on parental leave concluded by UNICE, CEEP and the ETUC (96/34/EC) *Official Journal* L 145, 19. 6. 1996.

⁸⁷ Council Directive of 15 December 1997 on the burden of proof in cases of discrimination based on sex (97/80/EC) *Official Journal* L 14, 20. 1. 1998.

⁸⁸ Directive of the European Parliament and of the Council of 23 September 2002 amending Council Directive 76/207/EEC on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions (2002/73/EC) *Official Journal* L 269, 5. 10. 2002.

(97/81/EC) ⁸⁹	(UNICE), Evropski centar za preduzeća sa javnim učešćem (CEEP) i Evropska konfederacija sindikata (ETUC). Direktiva se odnosi na jednak tretman i otklanjanje diskriminacije radnika koji su zaposleni sa fleksibilnim radnim vremenom.
Direktiva o implementaciji jednakih mogućnosti i jednakog tretmana muškaraca i žena u pristupu dobrima i uslugama i njihovoj ponudi 2004. (2004/113/EC) ⁹⁰	Direktiva o sprovođenju principa jednakog tretmana žena i muškaraca u pristupu robi i uslugama koje su dostupne javno. Po prvi put proširuje zakonodavstvo rodne ravnopravnosti van oblasti zapošljavanja.
Dopunjena Direktiva o uvođenju principa jednakih mogućnosti i jednakog tretmana muškaraca i žena po pitanjima zapošljavanja i zanimanja 2006. (2006/54/EC) ⁹¹	Direktiva treba da obezbedi transparentnost, jasnost i koherentnost prava u oblasti rodne ravnopravnosti u zaposlenju i odabiru zanimanja i da objedini sve ostale direktive. Stupila je na snagu 2011. godine.

Tabela 8: *Izbor najvažnijih direktiva Evropske unije u oblasti rodne ravnopravnosti* (prema: Woodward, 2010; Evropska unija, 2005; Etinski i Krstić, 2009; Burri i Prechal, 2008, 2010; Antonijević, 2013; Bego, 2015)

Silvija Volbi smatra da su dva elementa presudno uticala na stvaranje specifičnog rodnoeg režima unutar Evropske unije (Walby, 2004). Prvi je *politika socijalne inkluzije/kohezije* iskazana u *Lisabonskoj strategiji (2000)*⁹² i *Ugovoru o Evropskoj uniji (2009)*,⁹³ koja predstavlja rezultat konsenzusa država članica oko prirode i dometa države blagostanja u Evropskoj uniji u uslovima neoliberalne ekonomije (Walby, 2004). Drugi je feministička teorija i praksa, koja je, kroz transnacionalne feminističke inicijative, značajno doprinela stvaranju politika rodne ravnopravnosti, kao i neprekidnom zagovaranju njihovog horizontalnog širenja i vertikalnog produbljivanja (Walby, 2004; Strid, 2009; Woodward, 2010; Booth i Bennett, 2002; True, 2003; True i Minstrom, 2001; Lang, 2009).

⁸⁹ Council Directive of 15 December 1997 concerning the framework agreement on part-time work concluded by UNICE, CEEP and the ETUC. (97/81/EC) *Official Journal* L 14, 20. 1. 1998;

⁹⁰ Council Directive of 13 December 2004 implementing the principle of equal treatment between men and women in the access to and supply of goods and services, (2004/113/EC) *Official Journal* L 373/37, 21. 12. 2004.

⁹¹ Directive of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation (recast), (2006/54/EC) *Official Journal* L 204/23, 26. 7. 2006.

⁹² Lisbon European Council – Conclusions of the Presidency. (2000, Mart 23). Preuzeto 17. jula 2017. sa http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm.

⁹³ The Treaty on European Union, *Official Journal* C 326 , 26/10/2012 P. 0001 – 0390.

Vrhunac razvoja socijalna politika Unije dostiže 2000. godine usvajanjem *Lisabonske strategije* koja je trebalo da omogući Evropskoj uniji da postane „najkonkurentnija privreda na svetu zasnovana na znanju, sposobna za održivi ekonomski rast, sa većim brojem i kvalitetnijim poslovima i većom socijalnom inkluzijom”.⁹⁴ Lisabonska strategija je omogućila čitav niz rodno senzitivnih intervencija u politike zapošljavanja, socijalne inkluzije i nediskriminacije na tržištu rada (Copeland i Papadimitriou, 2012).

Najvažnija uloga u procesu socijalne inkluzije pripada Komisiji koja koordinira, nadgleda i savetuje zemlje članice kroz metod otvorene koordinacije i razmenu iskustava. Proces socijalnog uključivanja posebno je značajan za „nove” i „najnovije” članice Evropske unije, ali i zemlje koje su u procesu dobijanja kandidature ili su već kandidati za članstvo, jer im pomaže da se tokom transformacije društva i ekonomije ne ostave po strani oni kojima je podrška najneophodnija.⁹⁵ U krajnjem ishodu to znači da zemlje kandidati tokom usklađivanja sa zakonodavstvom EU moraju da izveštavaju po istim principima kao i zemlje članice. Na samom početku procesa integracija Vlada Srbije je takođe uključila pitanja socijalne inkluzije na političku agendu i ona su tada bila nešto prisutnija nego danas. Tada je usvojena *Strategija za smanjenje siromaštva*⁹⁶ (2003) i osnovan tim za socijalnu inkluziju pri kabinetu potpredsednika Vlade.⁹⁷

Politika ujednačavanja mekog i različitih formi pritisaka tvrdog zakonodavstva često se opisuje u literaturi kao pokretna meta, odnosno kao proces koji se stalno usložnjava, kako se usložnjava i sama Evropska Unija (Abels i Mushaben, 2012). Međutim, oba načina dovode do značajnih pomaka i rezultata u zemljama članicama i pristupnicama EU. U tom smislu, Lisabonska strategija (2000) i politike socijalne uključenosti ključne su za razumevanje evropskog projekta i njegovog uticaja na socijalno građanstvo žena i prevazilaženje dihotomije privatno i javno, s jedne strane, a sa druge, na probleme višestruko marginalizovanih i diskriminiranih grupa. U tome je

⁹⁴ Lisbon European Council – Conclusions of the Presidency. (2000, Mart 23). Preuzeto 17. jula 2017. sa http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm.

⁹⁵ Načela kohezije politike Evropske unije. Preuzeto 17. jula 2017. sa http://www.seio.gov.rs/upload/documents/publikacije/nacela_kohezije_politike_giz2017.PDF.

⁹⁶ Strategija za smanjenje siromaštva. (2003). Beograd: Vlada Republike Srbije. Preuzeto sa http://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/211704/strategija-za-smanjenje-siromastva-u-srbiji_cyr.pdf.

⁹⁷ Inkluzija. Preuzeto 17. jula 2017. sa <http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/rs/>.

evropski socijalni i rodni režim, bez obzira na unutrašnje razlike zemalja članica, za nijansu bolji u odnosu na neke druge, na primer u odnosu na anglosaksonski (američki, čak i britanski) ili pacifički (Walby, 2004). Socijalna uključenost je deo opšteg cilja Evropske unije da izgradi društvo u kojem ekonomski rast, zapošljavanje i kvalitetniji poslovi neće doneti boljitak samo određenom broju stanovnika, već taj cilj podrazumeva i veću društvenu koheziju, ali i mir.

*Lisabonska strategija*⁹⁸ (2000) je dodatno ojačala i politike i zakonodavnu aktivnost u oblasti rodne ravnopravnosti, posebno povodom unapređenja položaja žena na tržištu rada i dovela do sveobuhvatnijih promena u ovoj oblasti. Na primer, posle 2000. godine usvojeno je nekoliko direktiva koje su na direktan način vodile ka većoj zaštiti žena od diskriminacije na radu, kao što su *Direktiva o jednakom tretmanu u zapošljavanju* (2002),⁹⁹ *Direktiva o robama i uslugama* (2004)¹⁰⁰ i *Obnovljena direktiva o jednakom tretmanu u zapošljavanju i zanimanju* (2006)¹⁰¹ (Burri i Prechal, 2008, 2010; Walby, 2004). Ove direktive su uticale na primat evropskog zakonodavstva nad nacionalnim, posebno u oblastima koje regulišu rad u nestandardnim formama, koji većinom obavljaju žene (privremeni, povremeni poslovi, fleksibilno, skraćeno ili rad sa pola radnog vremena). *Obnovljena direktiva*¹⁰² na primer zabranjuje sve forme diskriminacije, uključujući i diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije (Walby, 2004). Takođe u članu 26 ova direktiva ohrabruje sve države članice da „preispitaju svoje zakonodavstvo i omoguće zaposlenim muškarcima individualno i neprenosivo pravo na roditeljsko odsustvo, uz zadržavanje prava koja se odnose na zaposlenje“.¹⁰³

⁹⁸ Lisbon European Council - Conclusions of the Presidency. (2000). Preuzeto 17. jula 2017. sa http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm.

⁹⁹ Directive 2002/73/EC of the European Parliament and of the Council of 23 September 2002 amending Directive of the European Parliament and of the Council of 23 September 2002 amending Council Directive 76/207/EEC on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions (2002/73/EC) Official Journal L 269, 5. 10. 2002.

¹⁰⁰ Council Directive of 13 December 2004 implementing the principle of equal treatment between men and women in the access to and supply of goods and services, (2004/113/EC) Official Journal L 373/37, 21. 12. 2004.

¹⁰¹ Directive of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation (recast), (2006/54/EC) Official Journal L 204/23, 26. 7. 2006.

¹⁰² Isto.

¹⁰³ Isto.

Na primer, Silvija Volbi (2004) smatra je poslednja grupa direktiva rodne ravnopravnosti (nastalih posle 1996. godine) proširila EU zakonodavstvo na

„pitanja koja utiču na porodicu, iako je putem principa subsidijarnosti politika podrške porodici i dalje formalno u isključivoj nadležnosti država članica. Ova strateška faza ide izvan bilo kakvog „muškog“ modela uključujući u organizaciju zapošljavanja aspekte koji su tipični za ženske živote kao što su nega dece. Stoga u izvesnom smislu ja tvrdim da je ovaj poslednji set direktiva potencijalno transformativan, zato što je muškarcima, kroz odredbe o roditeljskom odsustvu i odsustvu za očeve, dato pravo da neguju, što nije tipična pojava u životu većine muškaraca“ (Walby, 2004: 19).

Na primer, *Obnovljena direktiva* iz 2006. godine¹⁰⁴ objedinjuje sve prethodne direktive koje se odnose na jednak tretman žena i muškaraca u oblasti zapošljavanja i rada. Dodatno, Komisija je u članu 29 naložila državama članicama da prilikom uobličavanja i sprovođenja zakona, propisa, administrativnih pravila, politika i aktivnosti obezbede da jedan od ciljeva bude i ravnopravnost žena i muškaraca, odnosno da pitanja rodne ravnopravnosti uvedu u sve aspekte planiranja i sprovođenja politika i zakona. Ovim je članom politika urođnjavanja, postala obavezujuća za države članice EU (Burri i Prechal, 2008, 2010; Antonijević, 2013; Hubert i Stratigaki, 2016).

Među feminističkim teoretičarkama nema jedinstvenog mišljenja o tome koliko je sprovođenje urođnjavanja zaista uspešno u Evropskoj uniji. Na primer, neke autorke smatraju da u kontekstu sprovođenja specifičnih politika za osnaživanje žena urođnjavanje može biti kontraproduktivno (Stratigaki, 2005). Diskurs koji upotrebljavaju da bi kritikovale urođnjavanje podrazumeva iskaze kao što su: „obećanja i zamke“, „sejanje semena sopstvenog neuspeha“, „da li je urođnjavanje zaista transformativno“ i slično (Squires, 2005; Woodward, 2004; Perrons, 2005; Stratigaki, 2005; Beveridge i Nott, 2002; Mazey, 2002).

Upravo je sprovođenje urođnjavanja i njegovo prevođenje u praksu Evropske unije jedan od osnovnih izazova na koji su se osvrnule i Lombardo i Mejer (2006). One tvrde da čak pet faktora mora biti ispunjeno da bi urođnjavanje bilo uspešno. Prvi faktor

¹⁰⁴ Isto.

uspešnog urođnjavanja podrazumeva razumevanje pitanja rodne ravnopravnosti u kontekstu širem od fokusa politika isključivo na žene. Drugo, urođnjavanje je efikasno ukoliko se uključi u širu političku agendu, što je direktno povezano sa trećim faktorom, a to je raspodela moći i prisustvo žena na mestima gde se donose odluke. Četvrti faktor zahteva promene u procesu donošenja odluka, odnosno transformaciju institucija, praksi i aktera koji su uključeni. Peti faktor uspešnog urođnjavanja podrazumeva prevazilaženje dihotomije *istost/razlika* i omogućavanje interseksionalnog pristupa, sa istovremenim fokusom na specifične potrebe žena (Lombardo i Meier, 2006). I Ferlo (Verloo, 2005) tvrdi da uspešno urođnjavanje mora istovremeno da deluje i kao strategija *izmeštanja* (engl.: *displacement*) (Squires, 1999) i kao strategija *osnaživanja* (engl.: *empowerment*). Kao strategija

„urođnjavanje se razume kao transformativno zato što može da reši i ispravi neurođnjenost sistema i procesa. S druge strane, ukoliko je urođnjavanje zaista zasnovano na strategiji izmeštanja (*displacement*) onda problem u vezi sa sprovođenjem i prevođenjem urođnjavanja u praksu jesu teorijski očekivani“ (Verloo, 2005: 347).

Na primer, Lombardo i Meier (2006), analizirajući primenu urođnjavanja na politike podrške porodici u Evropskoj uniji, posmatraju na koji način je ona uokvirena, odnosno šta je posmatrano kao problem, a šta kao potencijalno rešenje problema (Lombardo i Meier, 2006). Zaključak je da je politika podrške porodici u EU uglavnom uokvirena kao problem u čijem su fokusu žene, njihovo učešće na tržištu rada koje je onemogućeno zbog toga što ne postoji usklađivanje porodičnog i poslovnog života. Iz toga proističe da patrijarhalna podela rodni uloga u privatnoj sferi porodice nije u fokusu rešenja problema, već osnaživanje žena da uđu na tržište rada, kao i osnivanje servisa koji im u tome mogu pomoći. **„Činjenica da upravo žene u najvećoj meri podnose teret usklađivanja privatnog i poslovnog života prihvaćena je kao norma“** (isticanje moje) (isto, 157). Ako se u analizu EU okvira politike podrške porodici uvedu pitanja inteseksionalnosti, problem postaje još složeniji jer su „žene predstavljene kao homogena kategorija bez rase, seksualne orijentacije, etničkog porekla, različitih mogućnosti ili bilo koje druge dimenzije života koju one doživljavaju“ (isto, 158). Stoga se većina autorki slaže da je ključ za uspešnu primenu urođnjavanja

uokviravanje politika na način koji će doprineti dekonstrukciji patrijarhalnog režima koji je duboko utkan u sistem funkcionisanja institucija, kako javnih tako i privatnih (Lombardo i Meier, 2006; Walby, 2005). Ferlo (2004) takođe tvrdi da mere kao što su servisi za brigu o deci, roditeljski dodatak i rad sa skraćenim radnim vremenom, koje imaju za cilj ravnopravnu podelu rada i bolji položaj žena u privatnoj i javnoj sferi, diskurzivno bivaju uobličene kao fleksibilni oblici zapošljavanja, veće učešće žena na tržištu rada, poboljšanje demografske situacije (više dece) ili bolje funkcionisanje porodica (Verloo et al., 2004). Ovo je posebno značajno za razumevanje uokviravanja politika podrške porodici u Srbiji koje „prepisuju“ sve probleme i manjkavosti evropskog nivoa dodajući neke „lokalne specifičnosti“, o čemu će biti više reči u poglavlju V *Uobličavanje politika podrške porodici u Srbiji (2000–2014)*.

Neosporno je, međutim, da su bez obzira na brojne prepreke, neke zemlje članice EU (Švedska, Finska, Holandija), kao i sama Evropska unija, među najuspešnijima na svetu, ne samo u odnosu na položaj žena generalno već i u odnosu na primenu urođnjavanja (Walby, 2011; Sainsbury i Bergqvist, 2009; Hafner-Burton i Pollack, 2002; Abels i Mushaben, 2012). Bez obzira na sve izazove, prepreke i pozitivne primere, kao u osnovi osporavan koncept i praksa, urođnjavanje „uključuje ponovno osmišljavanje, struktuiranje i označavanje ključnih postavki feminizma. Urođnjavanje je istovremeno nova forma orodnjene politike i prakse javnih politika i nova strategija za razvoj teorije“ (Walby, 2005: 321). U tom smislu, uokviravanje i primena urođnjavanja predstavlja poseban izazov u kontekstu proširenja o čemu će više reči biti u narednom potpoglavlju.

4.2 Rod i politika pridruživanja Evropskoj uniji

Politika pridruživanja spada u spoljnu politiku Evropske unije i prema mišljenju nekih autora predstavlja jednu od njenih najuspešnijih politika (Weidenfeld i Wessels, 2010). Tokom pedeset godina stalnog proširivanja članstva Evropska unija je razvila kriterijume i instrumente prijema, koji su se takođe menjali i usložnjavali prilikom svakog proširenja.

Od 1957. do 2013. godine Evropska unija je imala osam proširenja. Proširenje u kojem je primljeno čak deset zemalja desilo se 2004. godine kada je većina država koja je pripadala takozvanom Istočnom bloku ušla u Evropsku uniju uz Kipar i Maltu, kao i

Sloveniju (koja je bila jedna od republika u bivšoj Jugoslaviji). Druga značajna proširenja, pre 2004, desila su se 1981. godine kada je primljena Grčka i 1986. godine kada su primljene Španija i Portugalija. Proširenje Evropske unije (tada Evropske ekonomske zajednice) na ove tri zemlje značilo je garanciju mira i stabilnosti na jugu Evrope, kao i rekonstrukciju demokratskih tekovina posle diktatorskih vojnih režima (Galligan i Clavero, 2012). Sledeće suštinski važno proširenje za samu Uniju, ali i za politike rodne ravnopravnosti desilo se 1995. kada u Uniju ulaze Austrija, Finska i Švedska. U trenutku pridruživanja sve tri zemlje imaju dobar i razrađen sistem socijalne zaštite,¹⁰⁵ a Finska i Švedska prednjače u politikama rodne ravnopravnosti, tako da je ovo proširenje imalo veliki uticaj i na razvoj starih članica Unije. Na primer, slabo razvijene direktive Evropske unije u oblasti rodne ravnopravnosti, socijalne zaštite i prava radnika nisu budile entuzijazam za pridruživanje kako među sindikatima, tako i među vodećim feministkinjama u Švedskoj. Međutim, s druge strane, prijem Švedske u Evropsku uniju posebno su pozdravile feministkinje širom Evrope jer su videle novu priliku da feminističke ideje i praksa imaju veći uticaj na donošenje odluka u Uniji, posebno u samoj Komisiji (Galligan i Clavero, 2012: 111).

O već pomenutom proširenju 2004. godine i politikama rodne ravnopravnosti postoji veliki broj autorskih radova i publikacija (Avdeyeva, 2009, 2010; Ilieva i Delinesheva 2005; Krizsan i Pap, 2005; Krizsan i Zentai, 2006; Krizsan, 2009; Open Society Institute, 2006; Tesiu i Bocioc, 2005; Sedelmeier, 2009, 2011; van der Molen i Novikova, 2005; Matynia, 2003; Einhorn, 1993, 2010; Gal, 2000; Roth, 2008). Većina radova fokusirana je na takozvane *troškove i koristi* od proširenja za zemlje nekadašnjeg socijalizma. Ovo je bio preovlađujući diskurs i u radovima koji su se u prvim godinama evropskih integracija mogli naći i u Srbiji (Lukić i Jovanović, 2002a; *Ekonomski ravnopravne*, n.d.; Babović, 2010). O specifičnim izazovima u oblasti rodne ravnopravnosti i borbe protiv diskriminacije (zabrana abortusa, porast netrpeljivosti

¹⁰⁵ Austrijski model socijalne zaštite pripada takozvanom konzervativnom modelu, sa jasnom podelom rada, velikim razlikama u plaćenosti između žena i muškaraca i socijalnim beneficijama koje majke drže podalje od tržišta rada (Verloo et al., 2004).

prema Romima, rasizam, homofobija i rat protiv „genderizma“¹⁰⁶) sa kojima su se suočavale (i još uvek se suočavaju) zemlje Centralne i Istočne Evrope u procesu pridruživanja, takođe je mnogo pisano (Graff, 2014; Vincze, 2014; Weiner, 2009; van der Molen i Novikova, 2005; Matynia, 2003; Einhorn, 1993, 2010; Gal, 2000; Roth, 2008). Isto tako, feminističke koalicije i ekspertske organizacije pažljivo su analizirale i pratile na koji način se zakonodavstvo Unije u oblasti rodne ravnopravnosti trasponuje u nacionalno zakonodavstvo (UNIFEM, 2006; Ilieva i Delinesheva, 2005; Krizsan i Pap, 2005; Krizsan i Zentai, 2006; Krizsan, 2009; Open Society Institute, 2006; Tesiu i Bocioc, 2005; Sedelmeier, 2009, 2011; *Karat Coalition*¹⁰⁷). Svih deset zemalja počelo je pregovore za ulazak u Uniju između 1994. i 1995. godine, što znači da je proces pregovaranja trajao oko deset godina.

Takođe, za ovo proširenje razvijeni su posebni kriterijumi prijema, takozvani Kopenhaški kriterijumi¹⁰⁸ koji podrazumevaju da zemlja kandidat mora da ispuni tri nivoa uslova: 1) *političke kriterijume*, 2) *ekonomske kriterijume* i 3) *zakonodavne kriterijume*. Iako se često pretpostavlja da su ekonomski kriterijumi najvažniji, zapravo najsloženiji set zahteva nalazi se u političkim kriterijumima koji podrazumevaju demokratiju, vladavinu prava, ljudska prava i poštovanje i zaštitu manjina.

Jedan od posebno razrađenih kriterijuma u okviru političkih kriterijuma za pridruživanje je posedovanje *administrativnog kapaciteta* zemlje kandidata za primenu evropskog zakonodavstva i sprovođenje reformi. To podrazumeva stalnu edukaciju javne administracije za sprovođenje EU zakonodavstva i politika, kao i upravljanje fondovima (Verheijen, 2007; Lazarević i sar., 2013). Administrativni kapacitet posebno je važan za temu ovoga rada, jer predstavlja srž procesa kreiranja politika, a samim tim i politika rodne ravnopravnosti i urođnjavanja kao jedne od njih. To znači da država

¹⁰⁶ „Genderizam“ je izraz koji se koristi u negativnom značenju kojim se objedinjavaju feminističke i rodne inicijative i konstruišu kao rodna ideologija. Najviše ga koristi Katolička crkva, posebno u Poljskoj, kako bi opisala negativan uticaj pojma „rod“ na tradicionalna i verska ubeđenja (videti: Graff, 2004).

¹⁰⁷ Karat Coalition. Study: Gender assessment of the impact of EU accession on the status of women in the labour market in CEE – 4 national studies: Bulgaria, Czech Republic, Hungary, Poland. Preuzeto 18. aprila 2017. sa <http://www.karat.org/resources/gender-assessment-of-the-impact-of-eu-accession-on-the-status-of-women-in-the-labour-market-in-cee-4-national-studies-bulgaria-czech-republic-hungary-poland-2003/>.

¹⁰⁸ European Neighbourhood Policy And Enlargement Negotiations. Conditions for membership. Preuzeto 17. jula 2017. sa https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/policy/conditions-membership_en.

kandidat mora da izgradi institucije, mehanizme i instrumente za uobličavanje i sprovođenje politika rodne ravnopravnosti u praksi na transparentan i participativan način, uključujući i izvršenje budžeta, odnosno trošenja sredstava. Na primer, u slučaju Srbije, Lazarević i sar. (2013) ističu da je upravo faza formulacije politika najmanje razrađena faza, iako ona podrazumeva najvažnije elemente u procesu donošenja politika, kao što su „definisanje prioriteta, analizu problema, identifikovanje opcija politike (pri čemu donošenje zakona nije jedina opcija!), njihovu procenu i poređenje, kao i odluku o najpoželjnijoj opciji”, uključujući i međuministarske konsultacije i konsultacije sa javnošću (isto, 8).

Slabost administrativnih kapaciteta u kreiranju politika ogleda se u normativnom entuzijazmu i tehnokratskom pristupu reformama (Lombardo i Meier, 2006). To je između ostalog i jedna od najkritikovanijih karakteristika procesa pridruživanja, naročito onog iz 2004. (Istočni blok, plus Slovenija, Kipar i Malta), 2007. (Rumunija i Bugarska) i 2013. godine (Hrvatska), posebno kada je reč o politikama rodne ravnopravnosti (Vasiljević, 2003; 2017). Izgradnja administrativnog kapaciteta, posebno u oblasti politika rodne ravnopravnosti, još je značajnija ako se uzme u obzir da sve do ulaska u Evropsku uniju odgovornost za njihovo kreiranje i sprovođenje leži isključivo na političkoj eliti, državnoj administraciji i pritisku feminističkog pokreta na nacionalnom nivou. Nakon prijema u EU zemlje članice imaju na raspolaganju druge mehanizme za praćenje ostvarivanja politika rodne ravnopravnosti kao što je *otvoreni metod koordinacije, izveštavanje i Evropski sud pravde* (Avdeyeva, 2009, 2010; Sedelmeier, 2009). Značajan uticaj na politike rodne ravnopravnosti u procesu pridruživanja ima naravno i Evropska komisija koja preko svojih godišnjih izveštaja o napretku, kao i instrumenata pomoći vrši „meki“ pritisak na zemlje kandidate da ispune kriterijume i u oblasti rodne ravnopravnosti.¹⁰⁹

Iskustva zemalja iz poslednjeg velikog proširenja EU na zemlje Istočne Evrope 2004. godine pokazuju da je na nacionalnom nivou politička podrška politikama rodne ravnopravnosti uglavnom samo deklarativna, i da, osim donošenja brojnih strategija i zakona, birokratski aparat nema ni interesovanja, a ni ekspertize da sprovodi usvojene

¹⁰⁹ European Neighbourhood Policy And Enlargement Negotiations. Strategy and Reports. Preuzeto 17. jula 2017. sa https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/countries/package_en.

zakone i strategije (Roth, 2008; Avdeyeva, 2009, 2010; Hassenstab i Ramet, 2015: 41–168; Bego, 2015: 65–85). Na primer, brojne analize ukazuju na nedovoljne materijalne i ljudske resurse *agencija/direktorata/kancelarija* i sličnih administrativnih tela za sprovođenje politika rodne ravnopravnosti (Tavares da Silva, 2010). S jedne strane, njihov rad zavisi od političke volje, kao i od bilateralne pomoći donatora ili Ujedinjenih nacija, a sa druge nije transparentan, niti otvoren prema saradnji sa feminističkim pokretom. U strukturi javne administracije ove institucije su pozicionirane tako da ne mogu da utiču na rad drugih ministarstava i službi što direktno utiče na uspešnost sprovođenja urođnjavanja (Roth, 2008; Avdeyeva, 2009, 2010; Hassenstab i Ramet, 2015: 41–168; Bego, 2015: 65–85). S druge strane, saradnja feminističkih organizacija sa Evropskom komisijom u nadgledanju sprovođenja politika i zakona u oblasti rodne ravnopravnosti povodom daljeg lobiranja i pritiska pokazala se kao ključna u naporima da se poboljša položaj žena u državama kandidatima (Antonijević, 2013; Avdeyeva, 2009, 2010; UNIFEM, 2006; Ilieva i Delinesheva, 2005; Krizsan i Pap 2005; Krizsan i Zentai, 2006; Krizsan, 2009; Open Society Institute, 2006; Tesiu i Bocioc, 2005; Sedelmeier, 2009, 2011; *Karat Coalition*).

Poseban problem u državama kandidatima predstavlja urođnjavanje sektorskih politika i otpor birokratskih struktura koje ga razumeju kao nepotrebnii pritisak na budžet i „pomodarstvo” koje stiže sa pridruživanjem i nema stvarni uticaj na politike. Razumevanje transformativnog potencijala strategije urođnjavanja u zemljama kandidatima ne postoji i ono u većini slučajeva ostaje na nivou integracionističkog pristupa (Antonijević, 2013, 2016; Röder, 2009; Krizsán i Zentai, 2006; Špehar, 2012; Groves et al., 2009; Ignjatović i Bošković, 2013, 2017; Kakucs i Peto, 2008; von Wahl, 2008). To zapravo znači, da se pitanja rodne ravnopravnosti jednostavno „zalepe“ nekim drugim političkim prioritetima, a da sama transformacija rada javne uprave u smislu transparentnijeg, odgovornijeg i participativnijeg uobličavanja i upravljanja javnim politikama ostaje neiskorišćena. Drugim rečima, urođnjavanje bez promene postojeće političke paradigme ostaje samo jedan od načina da se efikasnije postignu ciljevi drugih javnih politika, ali ne i rodna ravnopravnost (Walby, 2011: 82–83; videti još i Lombardo et al., 2009).

Međutim, bez obzira na neujednačenost razvoja politika rodne ravnopravnosti na nivou zemalja članica, proces pridruživanja ima značajan uticaj na rodnu ravnopravnost

u zemljama kandidatima. Kroz različite modele pritiska i pomoći, zemlje kandidati moraju da ispune kriterijume i u oblasti rodne ravnopravnosti (Avdeyeva, 2009, 2010; Bego, 2015; Hassenstab i Ramet, 2015). To zapravo znači, ne samo usvajanje i transponovanje direktiva iz ove oblasti u domaće zakonodavstvo, već pre svega prihvatanje rodne ravnopravnosti i različitosti kao osnovne vrednosti društva i njihova konkretna primena u praksi. Stoga su pitanja rodne ravnopravnosti i nediskriminacije deo ne samo politika zapošljavanja, već i političkih kriterijuma za prijem, što je očigledno u izveštajima Evropske komisije o napretku zemalja kandidata.¹¹⁰ To je posebno značajno za Srbiju, jer politički kriterijumi podrazumevaju ne samo normativni optimizam u usvajanju zakona, već i nadgledanje sprovođenja zakona u praksi, što znači, ne samo reformu sudstva, već i jačanje uloge nezavisnih institucija i civilnog sektora u tom procesu. Na koji način se strategija urođnjavanja i kreiranje politika rodne ravnopravnosti sprovode u kontekstu poluperiferije, odnosno postkonfliktnog i postsocijalističkog društva biće više reči u sledećem potpoglavlju.

4.3 Državni feminizam, evropeizacija i rod na poluperiferiji

Svi izazovi oko razumevanja i sprovođenja politika rodne ravnopravnosti, posebno strategije urođnjavanja, u procesu pridruživanja zemalja bivšeg Istočnog bloka prisutni su i u slučaju zemalja *Zapadnog Balkana*,¹¹¹ kojima pripada i Srbija. U ovom potpoglavlju biće više reči o prirodi, toku i rezultatima procesa pridruživanja na urođnjavanje politika u Srbiji s posebnim osvrtom na uticaj feminističkog pokreta kroz odnos države i ženskih organizacija. Međutim, prilikom analize kako i koliko je strategija urođnjavanja uključena u proces pridruživanja Srbije, treba uzeti u obzir određene strukturalne razlike između Srbije i zemalja bivšeg Istočnog bloka s jedne

¹¹⁰ European Neighbourhood Policy And Enlargement Negotiations. Strategy and Reports. Preuzeto 17. jula 2017. sa https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/countries/package_en.

¹¹¹ Zapadni Balkan je geopolitički termin koji upotrebljava EU administracija kako bi označila sledeće zemlje: Srbiju, Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu, Albaniju, Makedoniju i Kosovo. U slučaju Kosova svrstavanje u ovu grupu ne determiniše njegov krajnji status, jer iako ga je priznala većina članica EU, Evropska unija nema jedinstven stav prema statusu Kosova. Srbija i Crna Gora se nalaze u procesu pregovaranja, Makedonija i Albanija su zemlje kandidati, a Bosna i Hercegovina i Kosovo još nemaju status kandidata. Termin Zapadni Balkan zamenio je termin Jugoistočna Evropa koja obuhvata i Tursku (Anastasakis, 2005).

strane, i komparativne sličnosti Srbije sa zemljama iz regiona koje su već članice EU s druge (na primer Hrvatska). To znači imati na umu ne samo postkonfliktni kontekst, posebno zemalja Zapadnog Balkana i Srbije, već i karakter tranzicije, globalizacije, ali i evropeizacije koji je značajno drugačiji početkom 21. veka, nego početkom devedesetih kada je započelo pridruživanje zemalja bivšeg Istočnog bloka. Takođe, naučene lekcije i iskustva novih zemalja članica, ali i same evropske administracije pokreću sve složenije procese, kriterijume i pravila koje zemlje kandidati treba da ispune u formi „pokretne mete“ (Abels i Mushaben, 2012; Woodward, 2010; Anastasakis, 2005). Nadalje, sama Evropska unija suočava se sa jednom od najozbiljnijih kriza od svoga nastanka u ekonomskom, ali i političkom smislu (migrantski talas, Bregzit, jačanje autokratskih i nedemokratskih režima i u samoj Evropskoj uniji, ali i van nje). Politika proširenja u takvom momentu nije prioritet na agendi evropskih institucija, ne samo iz ekonomskih već pre svega političkih razloga.

Evropske integracije Srbije započele su 2000. godine demokratskim promenama u političkoj vlasti, odnosno slomom režima koji je Srbiju uvukao u ratne sukobe, siromaštvo i sankcije Ujedinjenih nacija. Prvih nekoliko godina demokratske vlasti bilo je posvećeno obnavljanju institucija i demokratskih procesa (slobodni i fer izbori, izgradnja demokratskih institucija kontrole vlasti), ali i (neuspešnog) suočavanja sa ratnom prošlošću. Mnogi autori su ukazivali na to da je rezultat nacionalističke vlasti u Srbiji temeljno razorio društvo i njegove mehanizme, do nivoa “sociocida” što se odrazilo i na rodne odnose (Vujadinović, 2013; Milić, 2004a; Papić, 2012b). Na međunarodnom planu, članstvo Srbije u međunarodnim i regionalnim organizacijama je obnovljeno (*Ujedinjene nacije*,¹¹² *Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju – OEBS*,¹¹³ *Savet Evrope*¹¹⁴). Obnavljanje članstva u ovim organizacijama omogućilo je ženskom pokretu da kao instrument pritiska i proširivanja svog delovanja na državu koristi izveštavanje pred ugovornim telima, kao i mehanizme monitoringa koje imaju

¹¹² Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. Republika Srbija i Ujedinjene nacije. Preuzeto 26. jula 2017. sa <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/spoljna-politika/multilateral/un?lang=lat>.

¹¹³ Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. Republika Srbija i Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju. Preuzeto 26. jula 2017. sa <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/spoljna-politika/multilateral/oebs?lang=lat>.

¹¹⁴ Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. Republika Srbija i Savet Evrope. Preuzeto 26. jula 2017. sa <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/spoljna-politika/multilateral/savet-evrope?lang=lat>

ove organizacije. Takođe, ove organizacije poseduju i značajna sredstva da pomognu rad pre svega ženskih organizacija i grupa, a potom i samoj državi da unapredi svoje kapacitete u oblasti rodne ravnopravnosti i ljudskih prava. Poseban značaj za evropske integracije bio je povratak Srbije u *Savet Evrope* i *OEBS*, zato što se Evropska komisija u svojim izveštajima o napretku u oblasti političkih kriterijuma u donošenju konačne ocene u određenoj oblasti često oslanja i na izveštaje ovih organizacija.

Proces evropskih integracija Srbije započet je pristupanjem Srbije (tada u sastavu Savezne Republike Jugoslavije) procesu stabilizacije i pridruživanja koji je instrument politike proširenja EU.¹¹⁵ Sam sporazum Srbija će potpisati tek 2008. godine, dve godine posle odvajanja Crne Gore iz državne zajednice i dobijanja državne samostalnosti. Prvi veliki pomak u ispunjavanju obaveza iz procesa pridruživanja Srbija čini 2009. godine kada dobija status bezviznog režima za države Šengenskog sporazuma. Upravo je donošenje dva systemska zakona u oblasti ljudskih prava: *Zakona o ravnopravnosti polova* (2009)¹¹⁶ i *Zakona o zabrani diskriminacije* (2009),¹¹⁷ bio jedan od uslova za potpisivanje Šengenskog sporazuma.¹¹⁸ Ovaj sporazum značio je sklanjanje poslednje barijere u slobodnom kretanju ljudi i građanima Srbije doneo je dobrobiti bezviznog putovanja u zemlje članice EU (bez Velike Britanije). Iste 2009. godine Srbija podnosi zahtev za prijem u članstvo, a marta 2012. dobija status zemlje kandidata. Pretpristupni pregovori započinju 2014. godine sa čak 35 pregovaračkih poglavlja, od kojih je Srbija (do jula 2017. godine) otvorila osam. Od osam poglavlja za temu ovog rada najvažnija su tri: poglavlje 19 – Socijalna politika i zapošljavanje, 23 – Pravosuđe i osnovna prava i 24 – Pravda, sloboda i bezbednost. Za poglavlja 23¹¹⁹ i 24¹²⁰ Srbija je

¹¹⁵ Istorijat odnosa Srbija i EU. Ministarstvo za evropske integracije Vlada Republike Srbije. Preuzeto 26. jula 2017. sa <http://www.seio.gov.rs//srl/srbija-i-eu/istorijat-odnosa-srbije-i-eu/>.

¹¹⁶ Zakon o ravnopravnosti polova („Sl. glasnik“, br. 104/2009).

¹¹⁷ Zakon o zabrani diskriminacije („Sl. glasnik“, br. 22/2009).

¹¹⁸ European Commission. Migration and Home Affairs. Schengen Area. Preuzeto 26. jula 2017. sa https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/borders-and-visas/schengen_en.

¹¹⁹ Ministarstvo pravde Vlade Republike Srbije. Pregovori sa Evropskom unijom – Poglavlje 23. Preuzeto 26. jula 2017. sa <https://www.mpravde.gov.rs/tekst/2986/pregovori-sa-eu.php>.

¹²⁰ Vlada Republike Srbije, Pregovaračka grupa za Poglavlje 24. Akcioni plan za poglavlje 24. Pravda, sloboda, bezbednost. Preuzeto 26. jula 2017. sa http://www.bezbednost.org/upload/document/akcioni_plan_pg_24.pdf

izradila akcione planove za ispunjavanje obaveza iz evropskog zakonodavstva prema kojima se prati napredak.¹²¹

Napredak u oblasti ispunjavanja kriterijuma za članstvo prati, s jedne strane Evropska komisija i Evropski parlament, a sa druge, civilno društvo u Srbiji. Pod civilnim društvom u kontekstu ovog rada razumem širok spektar nedržavnih aktera koji utiču na kreiranje javnih politika ili zagovaraju određene društvene promene, odnosno ne samo organizacije ili grupe. U tom smislu, civilno društvo, odnosno društveni pokret vidim kao dvodimenzionalni koncept. Prva dimenzija obuhvata ideje i diskurse razvijene u određenom društvenom i političkom kontekstu i zasnovane na (samo)identifikaciji specifične društvene grupe (osobe sa invaliditetom, Romkinje, LGBT, samohrani roditelji). Druga dimenzija podrazumeva postojanje kolektivnih aktera koji predstavljaju ideje pokreta u javnom i društvenom životu, kao što su nevladine organizacije (McBride i Mazur, 2010: 30). U tom kontekstu posmatram i ženski pokret koji nije sastavljen samo od ženskih organizacija, već ga čine formalne i manje formalne grupe i koalicije, kao i pojedinačne žene (i muškarci) koji pripadaju različitim sektorima: politika, sindikalno organizovanje, administracija, univerzitet i drugo.

Postoji više modela uključenosti civilnog društva u proces pregovaranja. Jedan od mehanizama je i *Nacionalni konvent o Evropskoj uniji*¹²² koji podržava i sama EU, ali i drugi bilateralni donatori. Uloga Nacionalnog konventa je da analizira efekte pridruživanja Srbije EU i da kroz najširi konsenzus predstavnika civilnog društva utiče na transparentnost, participativnost i sadržaj samih pregovora¹²³.

U radnim grupama *Nacionalnog konventa* ima tek nekoliko ženskih organizacija i to u onim grupama koje se neposredno odnose na rodnu ravnopravnost i ljudska prava (poglavlje 19 i 23), ali ne i u drugim radnim grupama u kojima bi bilo moguće primeniti strategiju urođnjavanja. Međutim, *Nacionalni konvent* nije jedini, iako je jedini formalni mehanizam za učešće civilnog društva u pregovorima pristupanju EU. Ženske organizacije imaju svoje neformalne i formalne mreže kako u zemlji tako i van nje, koje

¹²¹ Istorijat odnosa Srbija i EU. Ministarstvo za evropske integracije Vlada Republike Srbije. Preuzeto 26. Juli 2017. sa <http://www.seio.gov.rs//srl/srbija-i-eu/istorijat-odnosa-srbije-i-eu/>.

¹²² Nacionalni konvent o Evropskoj uniji. Preuzeto 26. jula 2017. sa <http://eukonvent.org/>.

¹²³ Način rada Nacionalnog konventa o Evropskoj uniji. Preuzeto 26. jula 2017. sa <http://eukonvent.org/nacin-rada-nkeu/>.

putem lobiranja i pritisaka imaju veliki uticaj na to koje teme će se naći u izveštajima Komisije o napretku Srbije u EU (*Mreža za Evropski ženski lobi*,¹²⁴ *Romska ženska mreža*¹²⁵ i *Mreža Žene protiv nasilja*¹²⁶). Na primer, švedska feministička organizacija *Kvinna till Kvinna* od 2011. godine kao jedan od dugoročnih ciljeva svog programa na Zapadnom Balkanu ima „obezbeđivanje da se pitanja rodne ravnopravnosti, učešća žena i ženskih prava nađu na (političkoj) agendi kada se zemlje Zapadnog Balkana prijave za članstvo u EU” (*A year passed*, 2011: 17). U svojim godišnjim izveštajima od 2011. godine *Kvinna till Kvinna* navodi kontinuiranu podršku redovnim kontaktima između ženskih organizacija iz regiona i EU zvaničnika kako bi se „stavovi i problemi žena reflektovali u *Izveštajima o napretku zemalja Zapadnog Balkana*” (*A year passed*, 2013: 27). Zagovaranje za feminističke politike ostvaruje se takođe i putem drugih mehanizama, kao što su Ujedinjene nacije i Savet Evrope, i to pre svega kroz pisanje izveštaja u senci prema *Konvenciji o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena*¹²⁷ (CEDAW) (Ignjatović i Bošković, 2017; *Glas razlike iz Srbije*, 2007; *Pisani komentari*, 2007; *Senka nad Srbijom*, 2013).

Međutim, i pre podrške *Kvinna till Kvinna* fondacije konkretnom lobiranju zvaničnika EU, ženski pokret u Srbiji u evropske integracije i demokratske promene ulazi snažnom antiratnom agendom i dobrom povezanošću sa transnacionalnim i regionalnim feminističkim grupama i pokretima (Višnjić, 2011; Ćetković, 1998; Blagojević, 1998; Milić, 2002, 2004a, 2011; Zaharijević, 2013, 2015; Vujadinović, 2009, 2013; Kajevska Miškovska, 2014). Stoga je posebna pažnja u ovom potpoglavlju usmerena na kontekstualizaciju i konceptualizaciju politika rodne ravnopravnosti kao dinamičnog odnosa i uticaja feminističkog pokreta na državni aparat kroz koncept *državnog feminizma* (McBride i Mazur, 2010; Kantola, 2006, 2010; Squires, 2007; Outshoorn i Kantola, 2007; Kantola i Dahl 2005; Kantola i Squires, 2012). Kroz koncept državnog feminizma posmatram kako su uobličene institucije, zakonodavni i strateški okvir rodne ravnopravnosti u procesu pridruživanja posle 2000. godine od strane

¹²⁴ Mreža za ženski evropski lobi. Preuzeto 1. avgusta 2017. sa <https://mrezaewl.wordpress.com/about/>.

¹²⁵ Romska ženska mreža. Preuzeto 1. avgusta 2017. sa <http://mrza.info/about-us/>.

¹²⁶ Mreža Žene protiv nasilja. Preuzeto 1. avgusta 2017. sa <http://www.zeneprotivnasilja.net/>.

¹²⁷ Zakon o ratifikaciji Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena („Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori“, br. 11/81).

ženskog pokreta s jedne strane i države s druge. Poseban fokus je na strategiji urođnjavanja koja ima potencijal da utiče na uvođenje rodne perspektive u sektorske politike, kao što su politike podrške porodici. Kao osnov za analizu odnosa ženskog pokreta i institucija za rodnu ravnopravnost i njegovog uticaja na proces uobličavanja javnih politika koristim materijale i zaključke (platforme) sa tri nacionalne konferencije koje je organizovao ženski pokret 2000, 2006. i 2014. godine na Paliću, poznate pod nazivom *Palićke konferencije*.

Državni feminizam koristim kao sveobuhvatni termin koji definiše do koje mere i koliko uspešno feminističke ideje i prakse ženskog pokreta utiču na stvaranje, formulisanje i sprovođenje javnih politika na državnom nivou (Antonijević, 2016). Ovakav pristup podrazumeva fokus na dinamične i promenljive odnose moći (u resursima i mehanizmima za pritisak i lobiranje) između društvenih pokreta i administrativnih institucija, odnosno preispitivanje ne samo institucija države, već diskursa i praksi koje diskurs proizvodi, formirajući na taj način znanje o određenim pojavama i odnosima (Bacchi i Ronnblom, 2014: 174). U tom smislu država je opisana kao diskurzivni proces, odnosno ona „nije inherentno patrijarhalna, već je istorijski oblikovana kao patrijarhalna kroz političke procese čiji su rezultati još uvek otvoreni” (Kantola, 2010: 302). Ovakvo razumevanje odnosa države i društvenog pokreta počiva na ideji da moć nije samo ograničavajuća, već je i produktivna, odnosno ona nije posedovana (statična), već je vršena (dinamična) u okviru određenih odnosa (Bacchi i Ronnblom, 2014: 175). Stoga se odnos između feminističkog pokreta i institucija države može sagledati kao problematizovanje učešća ženskih organizacija u formulisanju javnih politika, odnosno preispitivanje dometa i uticaja koje takvo učešće može doneti. Istovremeno, ulazak *femokratkinja* u sistem državne uprave otvara mogućnosti da se sistem transformiše u cilju postizanja dobrobiti za žene i rodne ravnopravnosti (Kesić, 2007: 107; Špehar, 2007). Ovo je posebno značajno za razumevanje procesa kreiranja praktičnih politika u kojem učestvuje čitav niz različitih, državnih, ali i van državnih aktera. Drugim rečima,

„feministički cilj postaje težnja da se uticaj države na rod učini smislenijim, ali takođe i nađe način na koji država može koristiti feminističkim ciljevima i kako se ona može

transformisati kroz feminističku borbu. (...) prepoznato je da država može biti i pozitivan, ali i negativan resurs za feministkinje” (Kantola, 2010: 302).

Upravo je urođnjavanje prepoznato kao jedna od feminističkih strategija koja je povezana sa transponovanjem feminističkih ideja i prakse u državni aparat. Kantola i Skvajrs, na primer, tvrde da urođnjavanje

„potencijalno može biti važna alatka za rodne mehanizme u postizanju rodne ravnopravnosti. Ono može obezbediti rodnim mehanizmima dalji razvoj instrumenata javne politike kao što je rodni nadzor (engl.: *gender monitoring*) nad javnim politikama, kontrolne liste, uputstva, međuministarska tela, obuke za rodno osveščivanje i integrisanje roda u nacionalne planove” (Kantola i Squires, 2012: 394).

U normativnom i praktičnom smislu najvažniji elementi uspešnog sprovođenja politika rodne ravnopravnosti, posebno urođnjavanja su upravo

„institucije obrazovane u okviru državne strukture, čije se nadležnosti odnose na rodnu ravnopravnost, instrumenti koji služe kreiranju, ostvarivanju i zaštiti normativno garantovane rodne ravnopravnosti, kao i strategije koje definišu pravce delovanja, prioritete i obaveze organa javne vlasti u oblasti rodne ravnopravnosti (Pajvančić i Petrušić, 2014: 27).

U kontekstu ove disertacije pod institucijama od značaja za politike rodne ravnopravnosti razumem različite administrativne oblike birokratskog organizovanja na nivou izvršne, zakonodavne i/ili institucija zaštite prava (ombudsman, na primer) (Tavares da Silva, 2004, 2010; Jahan, 2010; European Institute for Gender Equality, 2014). Najčešći termin koji se na srpskom i srodnim jezicima upotrebljava za birokratizovane strukture koje imaju nadležnosti da kreiraju, sprovode i nadgledaju politike rodne ravnopravnosti je *mehanizam za rodnu ravnopravnost* (Jarić i Radović, 2010, 168–169; Pajvančić i Petrušić, 2014; Antonijević, 2016). Termini koji se upotrebljavaju kao sinonimi su još i *rodni mehanizmi* i *institucije za rodnu ravnopravnost*. Mekbrajd i Mazur (2010) upotrebljavaju termin *agencije za žensku politiku* (engl.: *women’s policy agency*).

Osim što se osnivaju na svim nivoima vlasti, od lokalnih, preko nacionalnih do transnacionalnih (u međunarodnim organizacijama i naddržavnim strukturama, na primer EU), ove institucije mogu biti formalizovane (osnovane odlukom vlade ili parlamenta) ili stvorene *ad hoc* kao privremena i povremena radna tela, saveti i komisije, neformalne mreže i lobističke grupe unutar formalnih institucija kao što je npr. Parlament (na primer, *Ženska parlamentarna mreža*¹²⁸) (Tavares da Silva, 2004, 2010; Jahan, 2010; European Institute for Gender Equality, 2014). U odnosu na druge autorke, Mekbrajd i Mazur definišu institucije rodne ravnopravnosti na osnovu sledećih nešto užih kriterijuma: „(1) svaka agencija ili vladino telo koje formalno osnovano vladinim statutom ili uredbom (zakonom) i (2) svaka agencija ili vladino telo koja je formalno zadužena za unapređenje položaja žena i promociju rodne ravnopravnosti” (McBride i Mazur, 2010: 29).

Nadalje, Mekbrajd i Mazur državni feminizam definišu kao dinamični odnos koji agencije/tela/institucije za rodnu ravnopravnost imaju u odnosu na ideje i pitanja koje pokreće ženskih pokret (McBride i Mazur, 2010: 5). S druge strane, Autšorn i Kantola (Outshoorn i Kantola, 2007) navode i neka druga značenja državnog feminizma: na primer, u kontekstu nordijskog feminizma ovaj pojam označava postizanje rodne ravnopravnosti kroz državu i uključuje simultano delovanje ženskog pokreta i femokratkinja unutar države (isto, 2). U okviru zemalja bivšeg socijalističkog bloka, neke autorke tvrde da državni feminizam ima izrazito negativno značenje i uključuje politike koje su namenjene ženama, ali formulisane od strane muške partijske elite (Outshoorn i Kantola, 2007: 2; Kesić, 2007: 17). Država je ovde shvaćena kao istovremeno patrijarhalna (radikalni feminizam) i kapitalistička tvorevina (feministička kritika marksizma). Međutim, posebno kad je reč o zemljama nastalim raspadom bivše Jugoslavije neke autorke tvrde da su se feministkinje u socijalizmu bavile, pre svega, feminističkom kritikom svojevrsnog „slepila” državnog socijalizma za rodne odnose, ali da nisu preispitivale socijalističku državu kao takvu (Jalušić, 1999; Zaharijević, 2013). Zaharijević (2013) tvrdi da je država postala patrijarhalna, a patrijarhat postao suština

¹²⁸ Ženska parlamentarna mreža. Pristupljeno 1. avgusta 2017. sa <https://zpmserbija.wordpress.com/>.

socijalne i političke strukture socijalističkog režima tek retrospektivno, a ne pre nego što je sam socijalistički režim prestao da postoji (isto, 9).

Za razliku od perioda socijalizma gde su se feminističke ideje o emancipaciji, uz kritičku perspektivu, uklapale u ideološki okvir državnog uređenja, u periodu od prvih višestranačkih izbora 1990. do sloma nedemokratskog i ratnog režima 2000. godine odnos feminističkog pokreta i države neke autorke definišu kao odnos međusobno *suprotstavljenih aktera* (Zaharijević, 2015). Adriana Zaharijević (2013, 2015) određuje ova dva *režima građanstva* (engl.: *citizenship regime*) (Shaw i Stiks, 2010) kao *socijalistički režim građanstva* pre devedesetih i *tranzicijski režim građanstva* od devedesetih. Koncept *režima građanstva* Šo i Štiks (2010) preuzimaju iz rodne teorije. Tom konceptu ekvivalentan je *rodni režim* koji podrazumeva „čitav niz institucionalnih praksi koja se odnose na to kako su rodna pitanja regulisana u određenom društvu, uvažavajući njihove razlike od države do države” (Shaw i Stiks, 2010: 6; o rodnom režimu videti još i Walby, 2004. i Connell, 1987, 2009). U tom smislu, *režim građanstva* označava niz pravnih statusa u širem političkom kontekstu, koji su centralni za ostvarivanje građanskih, političkih i u mnogim slučajevima socijalno ekonomskih prava na određenoj teritoriji (Shaw i Stiks, 2010: 6).

Prema Zaharijević, socijalistički režim građanstva pre devedesetih i tranzicijski režim građanstva od devedesetih su usloveli razvijanje različitih oblika feminističkog aktivizma i odnosa prema državi: od *blagonaklonih disidentkinja* u socijalizmu do *neloyalnih građanki* u tranziciji (Zaharijević, 2013, 2015). Zaharijević podrazumeva da se ni posle 2000. godine, iako se društveni kontekst promenio, diskurs *protiv* sistema nije u potpunosti transformisao u *uključujući* diskurs (Walby, 2011: 74, videti još i Stojaković, 2011; Višnjčić, 2011). Međutim, počev od 2000. godine jedan broj feministkinja ulazi u strukture državne uprave i/ili u politiku kao femokratkinje, a ženske grupe počinju saradnju sa njima na uspostavljanju politika, zakona i institucija. Ta saradnja im omogućava da kanališu svoje zahteve kroz različite državne institucije i utiču na javne politike u različitim sferama života i u različitim sektorima (Antonijević, 2016; Ignjatović i Bošković, 2017). Ovaj proces praćen je osnivanjem mehanizama za rodnu ravnopravnost na svim nivoima odlučivanja u izvršnoj i zakonodavnoj vlasti (Pajvančić, 2008; Pajvančić i Petrušić, 2014).

U tom smislu, smatram da se tranzicijski režim građanstva ne može posmatrati kao period sa nepromenjenim karakteristikama *do* i *posle* 2000. godine, odnosno da se ne može celokupno delovanje feminističkog pokreta i ženskih grupa svesti samo na kritički odnos prema državi i nelojalne građanke (iako su neke grupe trajno zadržale taj stav). Naprotiv, za jedan deo pokreta granice između civilnog društva i administracije postaju poroznije i femokratkinje u saradnji sa ženskim organizacijama koristeći različite strategije uspevaju u sprovođenju određenih (ženskih) politika i njihovom urođnjavanju. Govoreći upravo o tom periodu Blagojević primećuje sledeće:

„[A]ktivizam tokom devedesetih u velikoj meri je bio vaninstitucionalni, odbramben i zaštitnički. Rečju, on se pojavio kao reakcija na uskraćivanje građanskih prava (glasa) ili iz potrebe da se zaštite posebno ugrožene grupe žena (na primer, izbeglice ili žrtve nasilja). Međutim, u Srbiji posle 2000. godine to se u velikoj meri promenilo (Milić, 2001). Komunikacija između nevladinih organizacija i države postala je lakša i državne institucije su često posmatrale nevladine organizacije kao partnere u teškom i bolnom procesu rekonstrukcije društva. Feministkinje su se redovno pojavljivale u medijima i njihovi raniji naponi su u velikoj meri bili prepoznati. Ipak, institucionalna nagrada je još uvek nedostajala i još uvek je veoma mali broj žena uključen u institucionalnu politiku“ (Blagojević, 2006: 160).

Međutim, tekstovi koji beleže istoriju feminističkih debata u Srbiji posle 2000. godine, a koji opisuju uticaj kroz *saradnju*, a ne *nelojalnost*, veoma su ograničeni, što predstavlja poseban istraživački izazov (Šijački, 2006; Ignjatović i Bošković, 2013; 2017; Antonijević, 2016). To naravno ne znači da je saradnja između države i civilnog društva bila bez sukoba, nerazumevanja, međusobnog nepoverenja i pritisaka (Blagojević, 1998; Milić, 2002, 2011; *Glas razlike iz Srbije*, 2007; *Pisani komentari*, 2007; *Senka nad Srbijom*, 2013). U tom smislu, važan materijal za analizu okvira rodnih politika koje zastupaju ženske grupe i njihovog kritičkog odnosa prema državi predstavljaju alternativni izveštaji ugovornim telima prema *Konvenciji o eliminaciji svih oblika diskriminacije*

žena¹²⁹ (CEDAW) (Ignjatović i Bošković, 2017; *Glas razlike iz Srbije*, 2007; *Pisani komentari*, 2007; *Senka nad Srbijom*, 2013). U ovim izveštajima moguće je „pročitati” različita uobličavanja (*framing*) rodnih politika: od zahteva za distanciranjem od ratne politike i zastupanje koncepta tranzicione pravde, do ozbiljnih analiza političkih i socijalnih aspekata reformi demokratske vlade (isto, videti još i Antonijević, 2016). Takođe, u njima je evidentna suština nesporazuma između ženskih organizacija s jedne i mehanizama za rodnu ravnopravnost s druge, a koji se sastoji u tome da

„feminističke ženske grupe žele zadržati autonomiju i kritičnost što je razumljivo i nužno, ali njihovi stavovi variraju od zagovaranja tvrdokorne pozicije autsajdera i autonomnog pritiska iz civilnog društva kao jedine svrsishodne strategije prema državi, do integracionističkog ponašanja nekih grupa koje su bavljene politikom prepustile rodnim mehanizmima, a one funkcioniraju kao socijalni servis” (Kesić, 2007: 83; videti još i Blagojević, 1998; Milić, 2002, 2011).

Nadalje, dinamičan i fluidan odnos civilnog društva i države na početku procesa evropskih integracija u Srbiji stvara nove institucionalne forme i prakse koje reflektuju *hibridni karakter novih reformskih institucija*, kombinujući državne i elemente civilnog društva i odgovarajući, istovremeno, državnoj administraciji, ali i stranim donatorima (Mikuš, 2015: 151). Tako su stvoreni ne samo mehanizmi za rodnu ravnopravnost, već i kancelarije za inkluziju Roma, kancelarije za saradnju sa civilnim društvom i druge „nestandardne” forme i oblici javne uprave. Ovaj hibridni karakter institucija biće osnovno obeležje i jedan od faktora (ne)uspešnosti mehanizama za rodnu ravnopravnost u sprovođenju feminističke agende. Drugi faktor je proces *profesionalizacije* civilnog društva u Srbiji s jedne strane, a sa druge konflikt između *ekspertize* i *solidarnosti* (Vasiljević, 2009; Bagić, 2001; Špehar, 2007). Oni se kontekstualno uklapaju u dva globalna trenda koji dugoročno imaju uticaj na odnos ženskog pokreta i države i u Srbiji: restrukturiranje i uloga države u neoliberalnom kapitalizmu i globalizaciji i fragmentacija ženskog pokreta (Squires, 2007: 115–135).

¹²⁹ Zakon o ratifikaciji Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena („Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori“, br. 11/81)

Kako primećuje Skvajrs, pod uticajem neoliberalnog koncepta države i *novog javnog menadžmenta* (engl.: *new public management*) i pojava naddržavnih tvorevina i međunarodnih institucija (kao što je između ostalih i Evropska unija), formalna moć države da utiče na stvaranje javnih politika biva *preoblikovana, premeštena i preformulisana* (isto, 130). Takođe, fragmentacija ženskog pokreta kroz, s jedne strane *profesionalizaciju i servisiranje države*, a sa druge senzitivizaciju na različite interese ne samo žena, već i drugih srodnih društvenih pokreta kroz teorijsku i praktičnu primenu koncepta *intersekcionalnosti*, dovela je do toga da se polje intervencija u javne politike širilo i produbljivalo, dok su se resursi (finansijski i ljudski) smanjivali (Hughson, 2015b). Skvajrs tvrdi da *agencije za žensku politiku* jesu jedan vid predstavljačkog mehanizma ideja i praksi feminističkog pokreta (Squires, 2007). Međutim, delovanjem faktora profesionalizacije, uvođenja rodnih eksperata, pa i femokratkinja pitanje čije interese zastupaju mehanizmi za rodnu ravnopravnost dodatno se komplikuje kroz preispitivanje ne samo sa kim, već i na koji način se vode konsultacije i debate oko feminističkih pitanja. Odnosno, mehanizmi za rodnu ravnopravnost postaju institucije koje „mnogo više [one] nude tehničku ekspertizu o novim javnim politikama i temama, nego što omogućavaju predstavnički mehanizam za glasove ženskih nevladinih organizacija” (Squires, 2007: 116). I umesto da deluju na stvaranje povoljnih uslova i mehanizama za sprovođenje strategije urođnjavanja kako bi se određene teme i pitanja od značaja za položaj žena i rodnu ravnopravnost rešavala kroz nadležne institucije, pre svega sistemski (European Institute for Gender Equality, 2014: 11), mehanizmi za rodnu ravnopravnost postaju *nevladine organizacije unutar države* delujući *ad hoc* i projektno. To je suprotno ideji da, osim što treba da budu podržavane od strane vlada, sa odvojenim budžetom i resursima, agencije za ženske politike moraju biti voljne da podrže pozicije ženskog pokreta i da uključe pitanja roda u sve oblasti, odnosno da „sprovode urođnjavanje koje je oslonjeno na poglede ženskog pokreta” (Mazur, 2005: 15).

Faktor globalizacije i internacionalizacije feminističkog pokreta, oličenog pre svega u delovanju Ujedinjenih nacija i drugih bilateralnih agencija, takođe igra veliku ulogu u institucionalizaciji feminističkih ideja i prakse na lokalnom, odnosno nacionalnom nivou. U tom smislu prihvatljiva je konstatacija Džudit Skvajrs da je „transnacionalni feminizam produbio razlike između neformalnog lokalnog aktivizma i

profesionalnog feminističkog aktivizma”, odnosno da je „zamenio termin sestrinstvo” (Squires, 2007: 124). Na primer, u Srbiji je uticaj UN agencija i bilateralnih donatora (u slučaju Srbije najviše nordijskih zemalja, pre svega Švedske i Norveške) nametnuo određeni diskurs i prakse koje su kao jedinog relevantnog partnera u razvijanju agende rodne ravnopravnosti prepoznale državu i rodne mehanizme, a kao njihove saradnike rodne ekspertkinje i konsultantkinje, a ne ženske grupe. S druge strane, rodni problemi kojima se bavio ženski pokret i ženske organizacije bili su uslovljeni agendama pojedinih donatora, odnosno prioritetima spoljne politike tih zemalja u odnosu na Srbiju. U tom smislu, neke organizacije, naročito one manje, lokalne, morale su da menjaju fokus svoga delovanja u odnosu na to od koga su mogle da dobiju finansijsku podršku (Bagić, 2001). S druge strane, rodni mehanizmi, ekspertkinje, a i neke organizacije civilnog društva fokusirale su se na određena pitanja koja su diskurzivno bila uobličena u neoliberalnoj kapitalističkoj agendi, kao što je na primer preduzetništvo, a ne ekonomija staranja. Konsenzus¹³⁰ oko toga koliko je *profesionalizacija* ženskih grupa dobra ili loša za pokret – ne postoji, a konflikt, teorijski i praktični, između aktivizma i profesionalizma tek ostaje da se razreši.

U okviru uticaja ženskog pokreta na javne politike, Špehar tvrdi da se mogu identifikovati tri dominantne strategije koje najuspešnije integrišu feminističke ideje u praksu institucija. Ona ih naziva *nezavisna*, *integracionistička* i *dvostruka strategija* (Špehar, 2007: 48). Prva strategija podrazumeva da jedino nezavisne ženske grupe artikulišu interese žena i odgovaraju na izazove strukturalnih rodnih odnosa moći. Druga strategija podrazumeva institucionalizaciju ženskog aktivizma u okviru državnih institucija kao osnovnog preduslova promene u rodnim politikama. Treća strategija tvrdi da jedino porast broja žena u političkim strankama, izvršnoj i zakonodavnoj vlasti može dovesti do značajnijih promena u rodnim politikama (isto, 48–49). Sve tri strategije polaze od stava da se proces stvaranja praktičnih politika sastoji od najmanje tri koraka koji podrazumevaju: 1) postavljanje rodnog problema na agendu javne politike, 2) identifikovanje nekoliko alternativnih rešenja i pravljenje izbora, 3)

¹³⁰ „Feministkinje su aktivistkinje, a ne elitistkinje“, jedan je od slogana *Žena u crnom* (Žene u crnom, 2004: 17).

donošenje zakona / praktične politike i 4) sprovođenje zakonodavstva / javne politike (isto, 59). U tom smislu, uspešnost uticaja ženskog pokreta na kreiranje politika i institucionalizaciju feminističke prakse može se meriti u okviru sledećih indikatora: 1) određeni rodni problem dospelo je na dnevni red politike, 2) ženski pokret ima ključni uticaj u usvajanju određenog zakona, i 3) uticaj na promenu planova i agendi političkih lidera (isto, 60).

Slično Špehar, Mekbrajd i Mazur predlažu tipologiju uticaja ženskog pokreta na proces izrade javnih politika u odnosu na mehanizme za rodnu ravnopravnost (2010). U odnosu na to koliko uspešno ostvaruje svoj uticaj, ženski pokret je svrstan u četiri kategorije.

Dvostruki odgovor – država prihvata predstavnice ženskog pokreta u proces izrade politika i ciljevi politike se poklapaju sa ciljevima pokreta	Kooptacija – predstavnice ženskog pokreta su uključene u proces izrade politika, ali ciljevi pokreta nisu prevedeni u ciljeve praktične politike
Prisvajanje – ciljevi pokreta se poklapaju sa ciljevima praktične politike, ali su predstavnice ženskog pokreta potpuno isključene iz procesa donošenja politika	Bez odgovora – ženski pokret niti ima pristup procesu izrade praktične politike, niti uticaj na ishod

Tabela 9: *Tipologija uticaja ženskog pokreta* (prema: McBride i Mazur, 2010: 19)

U odnosu na to kako ostvaruje saradnju sa ženskim pokretom Mekbrajd i Mazur uspostavljaju tipologiju mehanizama za rodnu ravnopravnost.

Uspešni insajder – uspešno brani pozicije ženskog pokreta i efikasno urođjava debate o javnim politikama	Marginalni saveznik – prihvata ciljeve pokreta, ali ne uspeva u urođjavanju debate o politikama
Feministički protivnik – uspeva u urođjavanju debate o javnim politikama, ali ne u okvirima koji su podržani od strane pokreta	Simbolički saveznik – postoji, ali niti artikuliše ciljeve pokreta, niti je aktivan u procesu urođjavanja javnih politika

Tabela 10: *Tipologija mehanizama za rodnu ravnopravnost u odnosu na saradnju sa ženskim pokretom* (prema: MacBride i Mazur, 2010: 19)

Tipologija Mekbrajd i Mazur (2010) rezultat je istraživačkog projekta koji je trajao gotovo 30 godina i obuhvatio više od 70 različitih mehanizama za rodnu ravnopravnost pre svega u zapadnim, postindustrijskim demokratijama.¹³¹ Teorijski okvir državnog feminizma ima izvesnu, ali ipak nedovoljnu recepciju i u Srbiji i našem neposrednom okruženju (Hrvatska: Kesić, 2007; Slovenija, Hrvatska i Makedonija: Špehar, 2007, 2012a, 2012b; Slovenija: Kralj i Rener, 2015; i Srbija: Ignjatović i Bošković, 2013; Duhaček, 2015; Antonijević, 2016).

Međutim, primena samog koncepta državnog feminizma u Srbiji ne može biti sasvim adekvatna bez teorijskog promišljanja „prevođenja” feminističke teorije i prakse ženskog pokreta u praktične državne politike u postsocijalističkom, postkonfliktnom kontekstu. U tom smislu, posebno je značajan rad Marine Blagojević Hjuson koja je uvodeći koncept *poluperiferije* (engl.: *semi-periphery*) objasnila specifičnosti rodnog režima i ekonomskog, društvenog i političkog postsocijalističkog razvoja Srbije (i drugih poluperiferijskih prostora) u odnosu na „centar”, koji u ovom slučaju predstavlja Evropska unija (Hughson, 2015b: 64). Na primer, posmatrajući poluperiferiju ne samo kao prostorni („u Evropi – ali ipak van Evrope”, „blizu – ali ipak daleko”), već i vremenski utemeljen koncept (premoderno, moderno i postmoderno), Blagojević Hjuson objašnjava dinamiku društvenih promena kao proces društvenog, političkog i ekonomskog „raz-razvoja” uz istovremeno postojanje višestrukih modernosti, posebno u oblasti rodnih režima (Walby, 2009). U tom smislu, *raz-razvoj* nije jednostavno kretanje unazad, već paralelno postojanje više nivoa modernosti u istom društvenom i istorijskom kontekstu. U tom smislu, „divljaštvo” etničkih konflikata i njihove posledice, retradicionalizacija rodnih odnosa, posebno u porodici, kao i porast nasilja prema ženama, homofobije i rasizma, stoje rame uz rame sa visokom obrazovanošću i participacijom žena na tržištu rada i snažnim emancipatorskim potencijalom ženskog pokreta ka demokratizaciji politika (Blagojević, 2009; Hughson, 2015a; 2015b).

¹³¹ Washington State University. School of Politics, Philosophy, and Public Affairs. Research Network on Gender Politics and the State. Preuzeto 1. avgusta 2017. sa <https://pppa.wsu.edu/research-network-on-gender-politics-and-the-state/>.

“Dok moderni i postmoderni elementi društava na Balkanu, od posmatrača van tog konteksta, mogu biti pogrešno shvaćeni kao podržavajući za „dokaze” pretpostavljene sličnosti, veći deo društvene realnosti, kako na strukturalnom tako, tako i na nivou diskursa oblikovan je premodernim elementima tih društava. Ovi elementi (premodernosti), latentni u doba ekonomskog rasta i brzog razvoja, mogu, i zaista postaju dominantni u periodima regresije, krize, i najdrastičnije u etničkim konfliktima i ratovima” (Blagojević, 2009: 100).

Poluperiferijsku (raz)gradnju društva i demokratskih institucija, moguće je objasniti strukturalnim karakteristikama permanentnog *zaostajanja* i *hvtanja koraka* sa centrom (Blagojević Hughson i Bobić, 2014; videti još Blagojević, 2009). U strukturalne karakteristike poluperiferije prema Blagojević Hjuson spadaju još i *zavisnost*, *imitacija*, *otpor* i *transfer* (Blagojević Hughson i Bobić, 2014: 533). Ove strukturalne karakteristike poluperiferije kontekstualizuju uobličavanje javnih politika, posebno politika rodne ravnopravnosti u realnost *fasadnih demokratija* (Špehar, 2012a, 2012b) u kojima svaka intervencija u javni diskurs i praksu deluje u kontekstu *politike pseudoakcija* (Špehar, 2016), odnosno *imitacije* demokratizacije, rodne ravnopravnosti, socijalne kohezije i tako dalje. Istovremeno, proizvodnja politika na poluperiferiji je na više nivoa *zavisna* od globalizacije, tranzicije i evropeizacije, demonstrirajući istovremeno ambivalentni odnos privlačenja „da se bude isti” i odbijanja u odnosu na centar, odnosno odnos *otpora* s jedne i *transfera* politika rodne ravnopravnosti iz centra ka periferiji sa druge strane, u najvećoj meri kroz *imitaciju*, a ne autohtonu proizvodnju znanja (Hughson, 2015a). Stoga istinski izazov, u kontekstu poluperiferije, osim jačanja uticaja ženskog pokreta i feminističkih ideja na formulisanje javnih politika, jeste proizvodnja znanja kako ih uspešno sprovesti u svakodnevnoj praksi.

Delovanje strukturalnih karakteristika poluperiferije posebno je izazovno ako se posmatra u kontekstu konkretizacije politika rodne ravnopravnosti kroz zahteve i mobilizaciju ženskog pokreta u odnosu na institucije države. U tom smislu, zanimljiv predmet izučavanja predstavljaju *Paličke konferencije*, u literaturi nedovoljno obrađen primer pozicioniranja ženskog pokreta u odnosu na državu koja prolazi ozbiljne i teške društvene, ekonomske i političke promene.

Iako su okupljale veliki i raznoliki broj aktivistkinja, političarki, sindikalki, čak i umetnica, *Paličke konferencije* ostale su potpuno nezabeležene kao delić feminističke istorije u kontekstu Srbije 21. veka (osim u Šijački, 2006; Antonijević, 2016). Ova činjenica dobija na značaju ako se uporedi simbolička vrednost koja je u smislu postavljanja *kamena temeljca* feminističke teorije i prakse data dvema drugim konferencijama „Drug-ca žena. Žensko pitanje – novi pristup?” iz 1978. godine i „Šta možemo da učinimo za sebe?” iz 1994. godine. Ove dve konferencije su često pominjane u literaturi kao prelomni događaji socijalističkog i postsocijalističkog perioda bivše Jugoslavije (Mladenović i sar., 1993; Višnjić, 2011; Bonfiglioli, 2008; *Asocijacija za žensku inicijativu*, 2003; Milić, 2011; Kajevska Miškovska, 2014). Takođe, recepcija ovih konferencija je veoma pozitivna, za razliku od recepcije *Paličkih konferencija* koja je minimalna ili negativna u poređenju sa prethodnim periodima (Stojaković, n. d.).

Međutim, smatram da *Paličke konferencije* predstavljaju kontekstualni i konceptualni okvir za institucionalizaciju feminističke prakse u Srbiji posle 2000. godine, jer

„Ako je feminizam ograničen na samo jednu poziciju u jednom vremenskom okviru, onda to isključuje sve ostalo što se događalo u okviru feminizma toga vremena. Stoga se pokret pojavljuje u verziji koja je limitirana u odnosu na ono što on zaista jeste” (Schmidt-Gleim i Verloo, 2003: 6).

Diskurs zaključaka i preporuka *Paličkih konferencija* korespondira sa agendom pridruživanja EU kao jednim od dominantnih metaokvira društvene, političke i ekonomske promene – uslovljen je njome i na nju intenzivno utiče. Naime, *Prva palička konferencija* (2000) imala je za cilj mobilizaciju ženskog pokreta za demokratske promene u Srbiji. *Druga konferencija* (2006) je organizovana sa idejom da se potvrdi evropski put Srbije koji je bio značajno usporen, čak ugrožen, posle ubistva premijera Đinđića 2003. godine. *Treća palička konferencija* (2014) organizovana je sa ciljem da se ženski pokret pozicionira u kontekstu razvojne strategije i budućnosti Srbije nakon dobijanja statusa kandidata za prijem u Evropsku uniju 2014. godine (Šijački, 2006; Pajvančić, 2008; *Ženska platforma za razvoj Srbije* 2014). Sve tri agende korespondiraju sa tri vizije rodne ravnopravnosti (Squires 1999, 2005, 2007; Walby 2004), kao i sa

trima strategijama protiv rodni nejednakosti: jednaki tretman, posebni programi za osnaživanje žena i urođnjavanje (Verloo, 2001; Booth i Bennett 2002; Squires 2007).

Paličke konferencije pokazuju kako u uslovima stalne i brze društvene promene, ženski pokret mora da pronađe odgovarajuće *političke mogućnosti, mobilizirajuće strukture i strateško uokviravanje* određenog problema (Verloo, 2005: 358), kako bi stalno proširivao polje svog delovanja i da, istovremeno, rešava osnovne izazove politika rodne ravnopravnosti (Hughson, 2015b). U tom smislu, a u kontekstu strukturalnih karakteristika poluperiferije, istovremeno razvijanje praktičnih politika i njihovo sprovođenje predstavlja veliki, često nepremostiv izazov (isto).

Na primer, zahtevi *Prve paličke konferencije* (2000) bili su usmereni na podsticaj politika koje su težile očuvanju dostignutih prava iz socijalističkog vremena i bile protiv ratne politike i socijalne nejednakosti, kao i politika koje pozitivno utiču na veće učešće žena u javnom i političkom životu. Iz ovih zahteva proistekli su konkretni predlozi oko izmene i dopune zakona i formulisanja strategija u oblasti političke participacije i nasilja prema ženama (Šijački, 2006; Pajvančić, 2008).

Prva konferencija je organizovana pod naslovom *Ženska politička perspektiva*¹³² i sa idejom da se postigne konsenzus oko najvažnijih pitanja koje bi nova, demokratska politička elita¹³³ trebalo da sprovede kako bi se otklonila rodna diskriminacija i ostvarila ravnopravnost. Zahtevi upućeni političkim liderima tadašnje *Demokratske opozicije Srbije* (DOS) sa konferencije na Paliću kretali su se u spektru zahteva prvog i drugog talasa feminizma, odnosno u okviru strategija jednakog tretmana i specifičnih politika rodne ravnopravnosti (kvote, mehanizmi za rodnu ravnopravnost, borba protiv nasilja prema ženama, jednakost u ekonomskoj sferi). Na konferenciji je definisano šest tačaka zajedničkog interesa *Ženske političke perspektive*:

¹³² Konferenciju je organizovala grupa aktivistkinja: Aleksandra Vladisavljević, Brankica Grupković, Dragana Petrović, Gordana Čomić, Sonja Lokar uz podršku UNIFEM-a, i Pakta za Stabilnost Jugoistočne Evrope – Gender Task Force. Na Konferenciji je učestvovala 61 učesnica (*Lista učesnica, 2000; Agenda, 2000*).

¹³³ Promena vlasti u Srbiji desila se na izborima 24. septembra 2000. godine, odnosno protestima koji su organizovani neposredno posle toga, 5. oktobra 2000. godine, dakle samo 8 meseci posle održavanja *Prve paličke konferencije*.

- Minimalno 30% žena u političkim partijama, na kandidatskim listama i svim nivoima odlučivanja;
- Ravnopravna podela rada i odgovornosti u kući i vlasti u državi;
- Ostvarivanje ravnopravnosti u obrazovanju, zapošljavanju, platama, karijeri i penzijama;
- Siguran i legalan abortus, besplatna kontracepcija i zdravstvena preventiva za žene, adekvatna i svima dostupna osnovna zdravstvena zaštita;
- Život bez ratne politike, straha i nasilja nad ženama za ličnu i socijalnu sigurnost;
- Vaspitanje i obrazovanje za mir, ravnopravnost, solidarnost i poštovanje različitosti (*Ženska politička perspektiva*, 2000).

Promenom vlasti 2000. godine stvoreni su uslovi za uobličavanje i usvajanje niza politika i zakona koji bi bili početak procesa ispunjenja zahteva sa Palića. To je podrazumevalo ne samo osnivanje novih institucija, posebno u oblasti ljudskih prava i rodne ravnopravnosti, već i širok spektar lobiranja za izmenu postojećih i izradu novih zakona. S obzirom na to da ustavni i zakonski okvir rodne ravnopravnosti nije postojao, uporište u izradi i lobiranju za primenu različitih mera u cilju otklanjanja neravnopravnosti žena (pre svega u političkom, a potom i ekonomskom životu) predstavljao je međunarodni pravni okvir, pre svega *Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije prema ženama*¹³⁴ (CEDAW) (Pajvančić, 2006; Ignjatović i Bošković, 2017).

Jedan od prvih uspostavljenih mehanizama za rodnu ravnopravnost na nacionalnom nivou bio je *Savet za ravnopravnost polova Vlade Republike Srbije*,¹³⁵ osnovan 2003. godine. Savet je imao savetodavnu a ne izvršnu ulogu u strukturi vlasti, nije imao budžet, a ni zaposlene ljude koji bi se isključivo bavili radom Saveta (poslovno-tehničku podršku Savetu davali su zaposleni u *Ministarstvu rada, zapošljavanja i socijalne politike*).

Nadležnosti Saveta bile su široke i sastojale su se iz predlaganja mera i ocenjivanja efekata u oblasti rodne ravnopravnosti, praćenja ostvarivanja i usklađenosti

¹³⁴ Zakon o ratifikaciji Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena („Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori“, br. 11/81)

¹³⁵ Odluka o obrazovanju Saveta za ravnopravnosti polova („Sl. glasnik RS“, br. 13/03, 83/04, 3/05 i 86/2007)

zakona, praćenja stanja u oblasti ravnopravnosti kroz statistiku, ali i posebne izveštaje, kao i edukaciju zaposlenih u državnim organima u cilju promovisanja ravnopravnosti polova i drugo (Pajvančić, 2006). Članstvo Saveta činili su predstavnici *Ministarstva prosvete i sporta, Ministarstva finansija, Ministarstva unutrašnjih poslova, Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike, Ministarstva zdravlja, Ministarstva kulture, Ministarstva za državnu upravu i lokalnu samoupravu*, kao i istaknute naučne radnice i predstavnice udruženja za pitanja ravnopravnosti polova (Pajvančić i Petrušić, 2014: 34; Pajvančić, 2006; Vujačić 2008).

Međutim, široke nadležnosti i raznolik sastav Saveta nisu korespondirali sa njegovim minimalnim resursima (ljudskim i finansijskim) s jedne strane, a sa druge, velikim očekivanjima ženskog pokreta formulisanih u šest zaključnih tačaka *Prve paličke konferencije*. Takođe, Savet je *Odlukom o obrazovanju Saveta za ravnopravnost polova*¹³⁶ normativno, a potom i faktički uključio predstavnice ženskog pokreta u svoj rad, prihvatajući na taj način i neke od ideja pokreta. Međutim, s obzirom na kapacitete i političku snagu, on je mogao da podrži ženski pokret, njegove ideje i očekivanja isključivo na simboličkom, ali ne i na faktičkom nivou. U tom smislu, primenom tipologije Mekbrajd i Mazur (2010) Savet se može svrstati u kategoriju *marginalnog saveznika* ženskog pokreta. Nadalje, u budžetskom smislu, programi Saveta (osim redovnih sednica) zavisili su, isključivo, od sredstava različitih donatora, uglavnom UN agencija (Vujačić, 2008; *Glas razlike iz Srbije*, 2007). To je u velikoj meri uticalo na izgradnju međusobnog poverenja između mehanizama za rodnu ravnopravnost i ženskog pokreta, jer su i jedni i drugi zavisili od sredstava iz donacija, a budžetska sredstva su im bila nedostupna. U tom smislu, Savet tipološki pripada *simboličkom savezniku* koji postoji bez kapaciteta da artikuliše ciljeve pokreta u javne politike i bez mogućnosti da bude aktivan u tom procesu (McBride i Mazur, 2010). Stoga, prve ocene mehanizama za rodnu ravnopravnost od strane ženskog pokreta nisu pozitivne:

„Postojeći institucionalni mehanizmi za zaštitu i afirmaciju principa rodne ravnopravnosti nemaju mandate da donose obavezujuće odluke, što ih ostavlja na

¹³⁶ Isto

marginama odlučivanja i čini zavisnim od izvršne, zakonodavne ili lokalne vlasti. Nijedno od postojećih tela nema mandate da odlučuje po individualnim pritužbama zaposlenih, ili građana“ (*Glas razlike iz Srbije*, 2007: 16).

Poređenjem CEDAW¹³⁷ izveštaja u senci ženskih organizacija (*Glas razlike iz Srbije*, 2007) i faktičkih nadležnosti Saveta za ravnopravnost polova postaje jasno je da postoji razmimoilaženje između očekivanja ženskog pokreta i političkih mogućnosti, mobilizirajućih struktura i strateškog uokviravanja određenog problema (Verloo, 2005: 358). Naime, koalicija organizacija¹³⁸ koje su napisale izveštaj definiše funkcionisanje Saveta kao „skupljanje moći“ bez jasnog mandata i uticaja na državu po pitanju primene i unapređenja ljudskih prava (*Glas razlike iz Srbije*, 2007: 10). Izveštaj navodi takođe da novi institucionalni mehanizmi „mogu da postanu administrativna prepreka samoorganizovanom ženskom aktivizmu“ (isto, 10), aludirajući pre svega na korišćenje donatorskih sredstava za sprovođenje aktivnosti. U Izveštaju se dalje navodi:

„Mehanizmi za rodnu ravnopravnost koriste resurse ženskih NVO¹³⁹, ali ne pokazuju dovoljnu spremnost za definisanje pravila o načinima komunikacije, obezbeđivanju javnosti rada, poštovanju vidljivosti i vlasništva rada i ideja ženskih organizacija. Istovremeno je primetan trend sistematske marginalizacije nezavisnih nevladinih organizacija od vladinih institucija“ (isto, 20).

U tom smislu, uticaj ženskog pokreta na kreiranje politika može se svrstati u dve kategorije koje su opisane kod Mekbrajd i Mazur (2010): *kooptiranje* i *prisvajanje*. S obzirom na to da su predstavnice ženskog pokreta uključene u proces izrade politika, ali ciljevi pokreta nisu prevedeni u ciljeve praktične politike, može se zaključiti da ženski pokret kooptira sa rodnim mehanizmom. S druge strane, iako se ciljevi pokreta poklapaju sa ciljevima praktične politike, predstavnice ženskog pokreta su potpuno

¹³⁷ Zakon o ratifikaciji Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena („Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori“, br. 11/81)

¹³⁸ Koaliciju su činile: Glas razlike – Grupa za promociju ženskih političkih prava, Autonomni ženski centar, ASTRA, Incest trauma centar i Žene u crnom.

¹³⁹ Misli se na znanje i ekspertizu, ali i na novac donatora koji je pre pojave mehanizama za rodnu ravnopravnost bio distribuiran isključivo nevladinim organizacijama.

isključene iz procesa donošenja politika, odnosno njihove ideje i ekspertiza su prisvojene od strane rodnog mehanizma (isto, 19).

Istovremeno, za razliku od zemalja postindustrijske demokratije koje su analizirale Mekbrajd i Mazur (2010), ženske nevladine organizacije u Srbiji se nikada nisu sistemski i kontinuirano zalagale za uspostavljanje rodnih mehanizama. U zemljama u razvoju, pa i u Srbiji, to su najčešće radili međunarodni akteri (Outshoorn i Kantola, 2010: 4), kao deo sopstvenog mandata, ali i međunarodnih obaveza države potpisnice CEDAW, na primer. Ilustrativno je da Višnjić (2011: 7–10) u svojoj analizi feminističkih intervencija i kampanja od 1995. do 2006. ne pominje nijednu koju su ženske organizacije vodile povodom formiranja mehanizama za rodnu ravnopravnost, iako je takva jedna kampanja vođena na samom početku devedesetih (Ćetković, 1998; Antonijević, 2016).

Okvir politike za koji su se zalagale ženske organizacije ticao se većeg učešća žena na mestima odlučivanja, ali su istovremeno kritikovale institucije koje su se u to ime osnivale zbog marginalizovanog položaja u sistemu javne uprave, zbog nepostojanja resursa i moći (Antonijević, 2016). Analizirajući napredak države po pitanju člana 3 CEDAW,¹⁴⁰ koji se odnosi na obavezu uspostavljanja pravnog i strateškog okvira rodne ravnopravnosti, uključujući i izvršna tela i mehanizme koji te politike treba da sprovedu i nadgledaju, ženske grupe smatraju da uspostavljeni mehanizmi ne poseduju takve potrebne nadležnosti. U Izveštaju (*Glas razlike iz Srbije*, 2007) se eksplicitno navodi:

„Ne postoji mogućnost delovanja tela za rodnu ravnopravnost po individualnim žalbama, prijavama i izveštajima. **Nijedno od formiranih tela ne može samostalno da se upušta u procenu postojanja diskriminacije i pribavljanje podataka u pojedinačnim slučajevima. Nijedno od formiranih rodnih tela nema mogućnost donošenja obavezujućih odluka.** Oba nacionalna mehanizma nemaju mandate za sve obaveze koje proističu iz Konvencije. Država nije obezbedila **odgovarajuće pozicije i znanje**, odgovarajuće osoblje (administrativno i stručno) i **odgovarajuća sredstva** da bi

¹⁴⁰ Član 3 CEDAW se odnosi na obaveze države da uspostavi zakonodavne i druge mere u političkoj, ekonomskoj, društvenoj i kulturnoj sferi kako bi obezbedila potpun razvoj i napredak žena, kao i ostvarivanje i uživanje ljudskih prava i osnovnih sloboda ravnopravno sa muškarcima (Vujačić, 2008: 12; Zakon o ratifikaciji Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena („Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori“, br. 11/81)).

mehanizmi ostvarivali i one aktivnosti za koje su ovlašćeni. **Nije obezbeđena koordinacija** u delovanju mehanizama na različitim nivoima” (isticanje moje) (*Glas razlike iz Srbije, 2007: 20*).

Ovakva analiza delovanja mehanizama za rodnu ravnopravnost pokazuje da je ženski pokret posle nedemokratskog i ratnog perioda u kojem su se ljudska i ženska prava kontinuirano kršila očekivao nezavisna tela slična *Ombudsmanu* koja imaju mandat da istražuju, osude i sankcionišu kršenja ljudskih prava i nepoštovanje međunarodnih standarda rodne ravnopravnosti. Mehanizmi za rodnu ravnopravnost na izvršnom nivou vlasti, kao što je Savet, osim nedostatka znanja i resursa, povrh svega ne mogu da ispune očekivanja sa feminističke agende: društvena i sudska zabrana rodno zasnovane diskriminacije i nasilja prema ženama, zaštita manjinskih grupa žena, distanciranje od ratne retorike i suočavanje sa prošlošću, institucionalna, a ne deklarativna posvećenost poštovanju ženskih prava (*Glas razlike iz Srbije, 2007: 9*). Uočljiv je nesklad između onoga što Savet može da radi, na primer, urođnjavanje javnih politika i onoga što očekuju ženske grupe: telo koje štiti ljudska prava žena i sankcioniše njihovo kršenje.

Ovakva kvalifikacija mehanizama za rodnu ravnopravnost od strane ženskog pokreta uklapa se u specifični kontekst u kojem *hibridnost institucija* (Mikuš, 2015) deluje paralelno sa *nepostojanjem strukture* (engl.: *structurlessness*) reformi i društvenog, političkog i ekonomskog razvoja kao osnovnim karakteristikama poluperiferije (Blagojević, 2009: 101). Takva situacija svodi građenje institucija, mehanizama i instrumenata saradnje na nivo iscrpljujućeg individualnog angažmana motivisanih pojedinaca i pojedinki, a ne organizovanog i struktuiranog pristupa reformama, vladavini prava i jačanju demokratije. Nepostojanje strukture Blagojević (2009) opisuje na sledeći način:

„I tako, paradoksalno, s jedne strane postoji veliki „otvoreni prostor” za političku i intervenciju u javne politike zato što su ograničenja strukture slaba, dok istovremeno nedostatak strukture snažno limitira obim njihovog efektivnog delovanja. Nedostatak vladavine prava, slabe institucije i nizak nivo društvenog poverenja reflektuju ovo stanje ‘bez strukture’ na poluperiferiji (Blagojević, 2009: 101).

Sličan paradoks u stvaranju mehanizama za rodnu ravnopravnost desio se na pokrajinskom nivou gde je prvi pokrajinski mehanizam za rodnu ravnopravnost Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova imao budžet za svoje aktivnosti,¹⁴¹ koristio donatorska sredstva, ali i prosleđivao budžetska sredstva ženskim organizacijama i ostalim nivoima vlasti (lokalnim samoupravama, centrima za socijalni rad). Istovremeno, uticaj ovog mehanizma na rodne politike na nacionalnom nivou ostaje bez značajnijeg odjeka na nacionalnom nivou, osim kao primer dobre prakse koji je teško ponoviti u drugačijem kontekstu.

Do 2006. godine kada je održana druga konferencija na Paliću, bez obzira na brojne prepreke, postignute su značajne promene u oblasti praktičnih politika i zakona i delovanju institucija rodne ravnopravnosti. Pre svega, izmenjeni su *Porodični zakon* (2005),¹⁴² *Zakon o radu* (2005),¹⁴³ *Krivični zakon* (2005)¹⁴⁴. Izmene ovih zakona uvele su u pravni sistem Srbije neke od novih mera koje su regulisale privatnu sferu života, kao što su zaštitne mere od nasilja u porodici koje su podrazumevale i udaljenje nasilnika iz porodične kuće ili stana, kriminalizacija silovanja u braku i nasilja prema ženama (Konstantinović Vilić i Petrušić, 2010). U *Zakonu o radu* po prvi put je zakonski definisan koncept indirektna i direktne diskriminacije i uključena seksualna orijentacija kao osnov za diskriminaciju na radnom mestu. *Ustav republike Srbije*,¹⁴⁵ iako donet uz brojne kontroverze i otpore pre svega stručne zajednice, uključio je odredbe o rodnoj ravnopravnosti na nivou ustavnog principa, kao i afirmativne mere koje su potom omogućile donošenje niza mera i politika koje su imale za cilj jednake mogućnosti za žene i muškarce u javnoj i privatnoj sferi (Pajvančić, 2008, 2012; Efremova, 2012). Savet

¹⁴¹ Odluka o budžetu Autonomne pokrajine Vojvodine za 2003. godinu, „Službeni list AP Vojvodine“, br. 22/2002, 1/2003 – ispr., 6/2003 i 9/2003 – ispr.).

¹⁴² Porodični zakon. („Sl. glasnik RS“, br. 18/2005, 72/2011 – dr. zakon i 6/2015).

¹⁴³ Zakon o radu („Sl. glasnik RS“, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014 i 13/2017 – odluka US).

¹⁴⁴ Krivični zakonik („Sl. glasnik RS“, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016). Već 2002. godine članom 118a nasilje u porodici postaje krivično delo. Međutim, primena ovog zakona počinje tek 2005. godine (Konstantinović Vilić i Petrušić, 2010).

¹⁴⁵ Ustav Republike Srbije („Sl. glasnik RS“, br. 98/ 2006).

za rodnu ravnopravnost započeo je rad na prvoj *Strategiji za poboljšanje položaja žena i rodnu ravnopravnost* (Agenda, 2006).

Najaktivniju ulogu u lobiranju za usvajanje novih zakona imale su sa jedne strane ženske organizacije koje su sarađivale sa ekspertkinjama sa univerziteta, i političarke u Parlamentu sa druge, posebno one koje su bile u Odborima za ljudska i manjinska prava i rodnu ravnopravnost (Pajvančić, 2012).

Druga palička konferencija održana je od 3–5. februara 2006. godine u senci usporavanja reformi posle ubistva premijera Đinđića i jačanja konzervativnih i desnih političkih grupacija, pogoršavanja ekonomskog i socijalnog položaja žena i otežanom sprovođenju zakona i strategija (*Glas razlike iz Srbije*, 2007). Pod nazivom *Ženska evropska perspektiva*, konferencija je organizovana kako bi potvrdila, između ostalog, i opredeljenje ženskog pokreta za evropske integracije Srbije. Kao glavne organizatorke navode se tri organizacije *Asocijacija za žensku inicijativu*, *UNIFEM* i *Pakt za stabilnost Jugoistočne Evrope – Gender Task Force*, kao i pojedinačne aktivistkinje.¹⁴⁶ Osim ženskih organizacija (oko 15 predstavnica), deo učesnica došao je iz institucija (mehanizma za rodnu ravnopravnost, vladinih tela za sprovođenje procesa integracija, odnosno smanjenja siromaštva), regiona (Hrvatska, Slovenija i Crna Gora), političkih partija demokratske orijentacije i međunarodnih organizacija (*UNIFEM*, *Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju*, *UNDP*, *Kvinna till Kvinna*, *Nacionalni demokratski institut*, *Kanadska agencija za međunarodni razvoj*). Ovde je važno napomenuti da osim predstavnica organizacija *Kvinne till Kvinne* i *UNIFEM*, sve ostale predstavnice međunarodnih organizacija bile su građanke Srbije. Konferencija je podrazumevala i pripremni rad na pregledu stanja i dostignuća u periodu od 2000. do 2006. godine. Na konferenciji je učestvovala 71 učesnica (Šijački, 2006; *Izveštaj o radu malih grupa*, 2006; *Lista učesnica*, 2006).

Na samoj konferenciji rad je organizovan u malim grupama koje su bile osmišljene da pokriju različite sektore angažovanja žena koje su dolazile iz institucionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost, civilnog društva i ženskih grupa, političkih partija, medija i sindikata. U smislu pozitivne i negativne promene, u svakoj

¹⁴⁶ Aleksandra Vladislavljević, Brankica Grupković, Gordana Čomić, Marijana Pajvančić, Milka Puzigaća, Sonja Lokar.

od sektorskih grupa posmatrane su četiri teme: 1) Promene na opštem planu, 2) Promene u položaju žena, 3) Institucionalni mehanizmi i zakoni u praksi, 4) Akteri u društvu. Na taj način mogla je da se formuliše lista prioriteta, odgovarajućih strategija i konkretnih akcija koje će biti preduzete u svakom od navedenih sektora, pod zajedničkim naslovom, a koja je nosila naslov „Kakvu Srbiju želimo 2010. godine” (*Agenda*, 2006).

U periodu od 2000. godine do 2006. godine najviše pomaka učinjeno je u oblasti političke participacije žena, njihove vidljivosti u javnom životu, kao i u javnoj percepciji feminističkih pitanja i prakse. Istaknuto je takođe da ima pomaka u zaštiti i vidljivosti problema nasilja prema ženama, kao i problema žena iz manjinskih i marginalizovanih grupa, više ženske solidarnosti i umreženosti, očuvanje nekih prava (na abortus, porodiljsko odsustvo). Zanimljivo je da je lista negativnih trendova duža, a da je sve ono što je povod za zadovoljstvo, povod i za nezadovoljstvo ženskog pokreta. Na primer, kao negativni trend pomenuti su porast diskriminacije žena na tržištu rada, segregacija u zanimanjima, nepoštovanje zakona o porodiljskom odsustvu i slično. Dva negativna trenda su posebno istaknuta, a to su loša saradnja sa Međunarodnim sudom za ratne zločine u Hagu i klerikalizacija društva. Pored toga, kao negativne tendencije identifikovani su još i porast korupcije, netransparentne privatizacije, mizoginija u društvu i javnom govoru, kao i fragmentacija i slabljenje podrške ženskom pokretu (*Žene za Evropu*, 2006).

Na kraju konferencije usvojena je platforma *Žene za Evropu*, koja je sadržala čak 11 tačaka i 18 prioriteta. Neki od zahteva *Druge paličke konferencije* sublimirani su u samo jedan pojam, kao što su *modernizacija, evropeizacija, decentralizacija, demokratizacija*; dok su neki od zahteva konkretizovani, kao na primer: „Poštovanje ljudskih/ženskih i manjinskih prava (Romkinje, žene izbeglice i raseljena lica i pripadnice drugih manjinskih i marginalizovanih grupa)”. Među ostalim zahtevima nalaze se i „stvaranje društva socijalne pravde i socijalne kohezije”, „mirno rešavanje otvorenih problema”, „vladavina prava”, „borba protiv siromaštva”, „održivi razvoj utemeljen u razumevanju lokalnog konteksta sa naglaskom na socijalnom partnerstvu”, „odvojenost crkve od države” (*Žene za Evropu*, 2006). Većina zahteva sa ove liste aktuelna je i danas, odnosno, 2017. godine.

Na *Drugoj paličkoj konferenciji* predstavljeno je nekoliko ključnih politika rodne ravnopravnost i napravljeni su prvi koraci ka urodnjavanju procesa pridruživanja, a samoj konferenciji prisustvovala je i na njoj aktivno učestvovala Tanja Mišćević šefica pregovaračkog tima Srbije za pristupanje Evropskoj uniji. S druge strane, u diskursu same konferencije pojavljuju se pojmovi koji su u vezi sa evropskom agendom: *socijalna kohezija, socijalno partnerstvo, društvo socijalne pravde (Žene za Evropu, 2006)*.

Treća palička konferencija organizovana je osam godina posle druge i četrnaest godina posle prve konferencije, 2014. godine. Ovaj period (četrnaest godina) je bio dovoljno dug da se postignu značajni pomaci u oblasti razvoja institucija, zakonodavnog i strateškog okvira politika rodne ravnopravnosti. Istovremeno, zbog svetske ekonomske krize, sporih reformi, korupcije, pooštavanja pitanja Kosova i (ne)saradnje sa Haškim tribunalom, političke, ekonomske i društvene reforme se usporavaju. Iz poluperiferijske perspektive može se zaključiti da pomak u jednoj oblasti nikada nije potpun i konačan, već uvek „na pola puta” između dobrih namera i „pseudo” sprovođenja (Špehar, 2016). U nekim oblastima postignut je značajan i vidljiv napredak, na primer u statističkom beleženju trendova po polu, što je rezultiralo objavljivanjem čak četiri statističke publikacije o ženama i muškarcima u Srbiji, kao i dve studije o korišćenju vremena (*Žene i muškarci u Srbiji, 2005, 2008, 2011, 2014; Korišćenje vremena u Republici Srbiji, 2012, 2016*). S druge strane, u oblasti evidencija o prevalenciji nasilja prema ženama, koja takođe predstavlja vid statistike, nisu učinjeni značajni pomaci. Ova statistika se još uvek ne vodi jedinstveno, sistemski i kontinuirano, tako da se izveštaji o učestalosti porodičnog i partnerskog nasilja zasnivaju na izveštajima ženskih grupa za podršku i medija (*Zaključni komentari, 2013*).

U vremenskom periodu od 2006. do 2014. godine u Srbiji su se dogodile značajne promene u oblasti uobličavanja javnih politika, pa i politika rodne ravnopravnosti. Pre svega, posle perioda intenzivne saradnje između organizacija civilnog društva i novih, demokratskih vlasti od 2000. godine, dolazi do perioda stagnacije i marginalizacije uticaja društvenih pokreta u političkoj areni. Rad organizacija civilnog društva odvija se u nekoj vrsti zakonskog i institucionalnog vakuma koji je proizveo pravnu nesigurnost i progon posebno organizacija za ljudska prava (*Senka nad Srbijom, 2013*). Istovremeno, organi javne vlasti nisu u dovoljnoj meri koristili svoja ovlašćenja, delovali su projektno, a ne sistemski.

Novi *Zakon o udruženjima građana*¹⁴⁷ je usvojen tek 2009. godine, nakon dugog i složenog procesa pregovaranja njegovih odredbi sa državnom administracijom, i tako otvorio vrata za formalizaciju odnosa civilnog društva i države (*Otvoreno pismo: Institucionalni okvir saradnje države i civilnog sektora*, 2009). Ovaj zakon je omogućio kakvu-takvu transparentnost u saradnji nevladinih organizacija sa državnim organima i finansiranje njihovih programa. On je takođe otvorio mogućnosti za nevladine organizacije da aktivno učestvuju u procesu kreiranja, sprovođenja i nadziranja javnih politika (Benmansur i sar., 2009). Istovremeno, bilo je to ispunjenje jednog od zahteva sa *Druge paličke konferencije*.

U ovom periodu (od 2006. do 2014. godine) desile su značajne promene i u politikama rodne ravnopravnosti. Pre svega, *Savet za ravnopravnost polova*, a kasnije i *Sektor za ravnopravnost polova* pri Ministarstvu rada i socijalne politike, *Zakonom o Ministarstvima*¹⁴⁸ prerastao je u *Upravu za rodnu ravnopravnost*¹⁴⁹. Uprava za rodnu ravnopravnost bila je prvi izvršni mehanizam za rodnu ravnopravnost na nacionalnom nivou koji je imao (skromni) budžet i ljudske resurse s jedne, ali značajnu finansijsku, pa i stručnu pomoć donatora s druge strane. Ovakva konstelacija, kao i mesto Uprave u sistemu državne uprave, proizvela je gotovo potpunu distanciranost Uprave od ženskog pokreta (*Senka nad Srbijom*, 2013: 4) i apsolutnu zavisnost od finansijskih sredstava donator. To je naravno uslovalo izdvajanje prioriteta u oblasti javnih politika na kojima je Uprava radila, kao i načina na koji je to činila, prateći uglavnom zahteve donatora, a ne ženskog pokreta (Blankert et al., 2014: 31). Na primer, zahvaljujući uticaju donatora (Švedske) Uprava je ponovo pokrenula neke od zaboravljenih tema ženskog pokreta: proces evropskih integracija, pitanja plaćenog i neplaćenog rada (diskurzivno uobičenog u „usklađivanje poslovnog i privatnog života” i slično (Uprava za rodnu ravnopravnost, 2012b; Uprava za rodnu ravnopravnost, 2008).

Za temu ovog rada posebno su zanimljivi zaključci i preporuke sa regionalne konferencije pod nazivom „*Rodna ravnopravnost i pridruživanje EU*” održane 2008. godine. Zaključci i preporuke grupisani su u tri celine: 1) opšti zaključci i preporuke, 2)

¹⁴⁷ Zakon o udruženjima građana („Sl. glasnik RS“, br. 51/2009 i 99/2011).

¹⁴⁸ Zakon o ministarstvima („Sl. glasnik RS“, br. 44/2014, 14/2015, 54/2015, 96/2015 – dr. zakon i 62/2017).

¹⁴⁹ Uprava za rodnu ravnopravnost („Sl. glasnik RS“, br. 101/2007).

zaključci i preporuke nacionalnim vladama i 3) zaključci i preporuke Evropskoj komisiji. Preporuke nacionalnim vladama iz regiona grupisane su u tri celine: 1) pridruživanje Evropskoj uniji 2) mehanizmi za rodnu ravnopravnost na lokalnom nivou i 3) saradnja sa organizacijama civilnog društva (Uprava za rodnu ravnopravnost, 2008). U okviru prve grupe preporuka fokus je na strategiji urođnjavanja, rodnoj analizi, rodno osetljivom budžetu i statistici, kao i rodnoj proceni uticaja (engl.: *gender impact assessment*) (isto, 4–6). Sve ove alatke spadaju u sredstva za uključivanje rodne perspektive u javne politike tokom celog ciklusa donošenja praktične politike (Bacchi i Eveline, 2010). U okviru preporuka saradnje sa civilnim društvom navodi se sledeće:

„Iskustvo i ulogu ženskog pokreta treba očuvati, valorizovati i pronaći adekvatne modalitete saradnje sa ustanovljenim mehanizmima za rodnu ravnopravnost unutar državne uprave, stvarajući ambijent prepoznavanja domena intervencije, razmene vizija o ciljevima i prioritetima, i definisanje oblasti i prostora za saradnju i sinergično delovanje u cilju poboljšanja položaja žena i unapređivanja rodne ravnopravnosti” (isto, 5).

Svi ovi prioriteti i preporuke izlistani su i u platformi *Žene za Evropu* usvojenoj na drugoj *Paličkoj konferenciji*: širenje i jačanje kapaciteta ženskog pokreta, jačanje i razvoj međusektorske saradnje „bez instrumentalizacije i uz razumevanje uloga pojedinačnih sektora i akterki u njima”, kao i „razvoj znanja i kadrova za kreiranje i vođenje specifičnih rodno osetljivih politika” (*Žene za Evropu*, 2006).

Nažalost, gotovo nijednu od navedenih preporuka ni sa pomenute konferencije ni iz paličke platforme *Žene za Evropu*, Uprava nije uspela u potpunosti da sprovede u delo. Naprotiv, većinu aktivnosti Uprava je sprovodila kao projektne aktivnosti, najmanje pažnje posvećujući upravo najvažnijem zadatku rodnog mehanizma: strategiji urođnjavanja (*gender mainstreaming*) (*Senka nad Srbijom*, 2013: 7–8). Izveštaj *Senka nad Srbijom* (2013) doslovce navodi da „u okviru ovlašćenja koja imaju ova tela, najmanje je aktivnosti koje se odnose na analizu zakonske regulative, izradu predloga za izmene i dopune i praćenje implementacije postojećih zakona i strategija” (isto, 8). Razlozi za to su, između ostalog, što Uprava nije bila dobro pozicionirana u sistemu državne uprave (kao organ jednog Ministarstva) i nije imala ni mandat, ni instrumente

da sprovede urođnjavanje na uspešan način. Istovremeno, Uprava nije u potpunosti koristila mogućnosti koje je pružao *Savet za rodnu ravnopravnost* kao savetodavno telo vlade da kroz ovo telo plasira i sprovodi ideje urođnjavanja (Antonijević, 2016: 361). S druge strane, jaz između ženskih organizacija civilnog društva i Uprave se produbljivao, jer je Uprava delovala kao nevladina organizacija u okviru javne uprave, a ne državni mehanizam za reprezentovanje feminističkih ideja i njihovu institucionalizaciju u praksu javne uprave (Squires, 2007).

Među prioritetima u radu Uprave našla su se pitanja koje ženski pokret jeste pokretao, kao što su nasilje prema ženama, politička participacija žena posebno u lokalnim sredinama, ekonomsko osnaživanje i medijsko predstavljanje žena i drugo. S druge strane, u programu rada Uprave našla su se i neka pitanja koja su stigla na dnevni red politika rodne ravnopravnosti preko agende pridruživanja, odnosno pod uticajem donatora (*Švedske agencije za međunarodni razvoj*), kao što je usklađivanje poslovnog i privatnog života ili rodna ravnopravnost u poslovanju (Blankert et al., 2014). Ovo su oblasti koje ženski pokret nije identifikovao kao prioritete ni u platformi *Žene za Evropu*, ni u alternativnim izveštajima CEDAW komitetu. Nadalje, Uprava je gotovo u potpunosti ignorisala težak položaj određenih kategorija žena, kao što su Romkinje, invalidkinje i lezbejke (*Senka nad Srbijom*, 2013; *Pisani komentari*, 2007). Na primer, *Evaluacija Akcionog plana* (2015) za sprovođenje *Nacionalne Strategije za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti 2010–2015*¹⁵⁰ (2009) identifikovala je da su intervencije za rešavanje ranjivosti žena iz višestruko marginalizovanih i diskriminisanih grupa

„rasute u svim oblastima NAP, nisu sistematizovane i, samim tim, imaju mali potencijal da donesu promenu. Uprkos dobrim namerama, neke mere nosile su visok rizik od segregacije/getoizacije kao u slučaju posebnih nastavnih lekcija za devojke iz višestruko diskriminisanih grupa” (*Evaluacija Akcionog plana*, 2015: 13).

¹⁵⁰ Nacionalna Strategija za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti 2010–2015 („Sl. glasnik RS“, br. 15/2009).

Način rada Uprave bio je baziran na projektima, kratkoročnim i *ad hoc* aktivnostima za koje su bili angažovani pojedinačni eksperti i ekspertkinje. Rezultat ovakvog odnosa Uprave i ženskih organizacija bilo je njihovo otvoreno odbijanje da učestvuju u izradi Nacionalne strategije,¹⁵¹ koju je 2006. godine uz transparentan i participativan proces izradio *Savet za ravnopravnost polova*, a Uprava je ceo proces ponovo započela 2008. godine (videti još i *Građanske inicijative*, 2009: 48–51). Protestno pismo Upravi za rodnu ravnopravnost potpisale su čak 44 ženske organizacije iz cele Srbije. U pismu se navodi:

„Ključne tačke marginalizacije koje su ženske organizacije prepoznale jesu:

1. neuvažavanje dugogodišnjeg rada i ekspertize ženskih organizacija na pitanjima poboljšanja položaja žena i rodne ravnopravnosti,
2. fiktivna participativnost procesa bez stvarne mogućnosti uticaja,
3. oduzimanje moći ženskim organizacijama u odnosu na državne strukture.“¹⁵²

Uprava je imala uspeha u usvajanju strateških dokumenata za rodnu ravnopravnost kao što su *Zakon o ravnopravnosti polova*¹⁵³ (*Službeni glasnik RS* 104/2009) i *Nacionalna Strategija za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnost sa Akcionim planom 2010–2015*¹⁵⁴ (*Službeni glasnik RS* 15/2009), kao i u pokretanju novih i oživljavanju starih tema (žene i nove tehnologije, usklađivanje poslovnog i privatnog života) (*Uprava za rodnu ravnopravnost* 2012a, 2013). Imajući u vidu sve navedeno, Uprava bi se mogla svrstati, prema tipologiji Mekbrajd i Mazur (2010), u *feminističkog protivnika* koji uspeva u urođnjavanju debate o javnim politikama, ali ne u okvirima koji su podržani od strane pokreta s jedne strane, a sa druge u *simboličkog saveznika* koji postoji, ali niti artikuliše ciljeve pokreta, niti je aktivan u procesu urođnjavanja javnih politika. Istovremeno uticaj ženskog pokreta na

¹⁵¹ Klaster „Žene Siromaštvo Razvoj”. Otvoreno pismo Upravi za rodnu ravnopravnost. Preuzeto 23. februara 2016. sa <http://www.womenngo.org.rs/prakticne-politike/zagovaranje/69-2009-otvoreno-pismo-upravi-za-rodnu-ravnopravnost>.

¹⁵² Isto.

¹⁵³ Zakon o ravnopravnosti polova („Sl. glasnik RS“, br. 104/2009).

¹⁵⁴ Nacionalna Strategija za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnost sa Akcionim planom 2010–2015 („Sl. glasnik RS“, br. 15/2009).

kreiranje javnih politika u ovom periodu može se okarakterisati dvojako, i to kao odnos *prisvajanja* gde se ciljevi pokreta poklapaju sa ciljevima praktične politike, ali su predstavnice ženskog pokreta potpuno isključene iz procesa donošenja politika, ali i kao *bez odgovora*, jer ženski pokret niti je imao pristup procesu izrade praktične politike, niti uticaj na ishod (isto, 19; videti još i *Senka nad Srbijom*, 2013, i Višnjić, 2011).

Proces usvajanja *Zakona o ravnopravnosti polova* (2009) i *Zakona o zabrani diskriminacije*¹⁵⁵ (2009) trajao je u Srbiji gotovo deset godina (Šijački 2006a, Pajvančić 2012). Oba zakona doneta su uz veliko protivljenje i državnih i van državnih struktura (pre svega Pravoslavne crkve i nekih desno orijentisanih vanparlamentarnih stranaka) (Pajvančić, 2012). Njihova izrada, a posebno izrada *Zakona o ravnopravnosti polova*, izazvala je debate između ženskog pokreta i mehanizama za rodnu ravnopravnost koje su imale u fokusu teorijski i praktični sukob između aktivizma i profesionalizacije (Višnjić, 2011).

*Zakonom o ministarstvima*¹⁵⁶ iz 2014. godine je ukinuta *Uprava za rodnu ravnopravnost*. U ime vladajuće većine (Srpske napredne stranke) u Narodnoj skupštini Srbije, razloge za ukidanje *Uprave za rodnu ravnopravnost* predočila je narodna poslanica i prva koordinatorka *Ženske parlamentarne mreže* Marija Obradović. Ona je istakla da ukidanje Uprave nije pitanje štednje, odnosno manjka novca u budžetu za poslove u oblasti rodne ravnopravnosti, već rada i učinka rada Uprave. Poslanica Obradović je istakla da:

„U ovom trenutku javnost treba da zanima rezultat *Uprave za rodnu ravnopravnost*. To zaista jako lepo zvuči, **kao naziv nosi neke evropske vrednosti**, to je nešto što nas očekuje i za šta ćemo se zalagati i ubuduće, ali, iskreno mislim da sve kolegice koje su bile i u prethodnoj parlamentarnoj mreži, a koje će biti i ubuduće, ne znam da li mogu da se sete nekih rezultata *Uprave za rodnu ravnopravnost* u prethodnih 18 meseci. Kada bih ja merila, rekla bih da *Ženska parlamentarna mreža* **bez dinara, samo dobrom voljom**, je napravila mnogo više rezultata nego što je to uradila Uprava u prethodnom periodu.

¹⁵⁵ Zakon o zabrani diskriminacije („Sl. glasnik RS“, br. 22/2009).

¹⁵⁶ Zakon o ministarstvima („Sl. glasnik RS“, br. 44/14).

Znači, novac nije uvek broj jedan i ne kažem da samo isključivo zbog uštede želimo da ukinemo Upravu. Na mestu broj jedan su efekti i rezultati rada” (isticanje moje).¹⁵⁷

Kako bi pojačala svoj argument o neefikasnosti rada Uprave, narodna poslanica je odlučila da poredi dva institucionalna mehanizma, od kojih je prvi *Uprava za rodnu ravnopravnost* (formalan, uspostavljen putem zakona i sa budžetom), a drugi *Ženska parlamentarna mreža* (stvoren *ad hoc*, zasnovan na dobrovoljnosti i bez budžeta). Međutim, iako neformalan mehanizam, *Ženska parlamentarna mreža* je koristila i resurse ženskog pokreta i novac donatora kako bi izgradila svoje kapacitete i uticaj na kreiranje zakona i politika (Mičić, 2017). Međutim, s obzirom na to da je neformalni mehanizam, odnosno nije uspostavljena *Poslovníkom Narodne skupštine*,¹⁵⁸ te da nije u obavezi da podnosi izveštaje o svom radu, nemoguće je tačno utvrditi koliko sredstava je utrošeno na rad *Ženske parlamentarne mreže*.¹⁵⁹

U svom izlaganju povodom ukidanja *Uprave za rodnu ravnopravnost* koordinatorka *Ženske parlamentarne mreže* je istakla sve probleme koji su pomenuti i u nezavisnom izveštaju ženskih organizacija *Senka nad Srbijom* (2013). a to su:

„potpuni izostanak realizacije, koordinacije sa drugim državnim organima, sa autonomnom pokrajinom, sa organima jedinica lokalne samouprave u oblasti rodne ravnopravnosti, prebacivanje i izbegavanje odgovornosti. Neizvršavanje obaveza u vezi normativno pravne delatnosti Uprave, odnosno nisu učestvovali u izradi zakonskih i drugih propisa u oblasti unapređenja ravnopravnosti polova. Nedonošenje, nesprovođenje strateških dokumenata. Rad isključivo na projektima i neobaveštavanje ministarstva.”¹⁶⁰

¹⁵⁷ Prva sednica prvog redovnog zasedanja, 26. 4. 2014. Otvoreni parlament. Preuzeto 14. avgusta 2017. <http://otvoreniparlament.rs/transkript?od=2014-03-01&ido=isaziv=61&kljucnaRec=Uprava+za+rodnu+ravnopravnost>.

¹⁵⁸ Poslovník Narodne Skupštine. Preuzeto 14. avgusta 2017. sa [http://www.parlament.gov.rs/narodna-skupstina-/vazna-dokumenta/poslovník-\(precisceni-tekst\)/ceo-poslovník-\(precisceni-tekst\).1423.html](http://www.parlament.gov.rs/narodna-skupstina-/vazna-dokumenta/poslovník-(precisceni-tekst)/ceo-poslovník-(precisceni-tekst).1423.html).

¹⁵⁹ *Ženska parlamentarna mreža*. Preuzeto 14. avgusta 2017. sa <https://zpmrsrbija.wordpress.com/>.

¹⁶⁰ Prva sednica prvog redovnog zasedanja, 26. 4. 2014. Otvoreni parlament. Preuzeto 14. avgusta 2017. <http://otvoreniparlament.rs/transkript?od=2014-03-01&ido=isaziv=61&kljucnaRec=Uprava+za+rodnu+ravnopravnost>.

U daljem obrazloženju ukidanja institucije za rodnu ravnopravnost, poslanica je naglasila da će biti osnovan funkcionalniji i efikasniji organ javne uprave, kao što je, na primer, *Kancelarija za rodnu ravnopravnost*: „Znači, mnogo bi pametnije bilo da **organizujemo kancelariju koja će imati iste, slične nadležnosti, pokrivaće ovu oblast, ali kancelariju koja bi mogla da daje sugestije svim ministarstvima**”,¹⁶¹ (isticanje moje). Međutim, na istoj sednici na kojoj se raspravljalo o strukturi nove Vlade propuštena je šansa da se predloženi oblik mehanizma za rodnu ravnopravnost osnuje *Zakonom o ministarstvima* (2014), kao i da se svi nedostaci u vezi sa uticajem i nadležnostima otklone, i konstituiše efikasniji i delotvorniji mehanizam za rodnu ravnopravnost.

Mehanizam za rodnu ravnopravnost u novom sazivu Vlade Srbije iz 2014. godine osnovan je tek nekoliko meseci kasnije *Odlukom o osnivanju Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost*,¹⁶² koju je donela Vlada Srbije. Neposredno pre osnivanja koordinacionog tela, koalicija ženskih organizacija podržana od strane međunarodnih organizacija (*OSCE, UN Women*) tokom avgusta i septembra 2014. godine organizovala je kampanju za osnivanje tela za rodnu ravnopravnost pod sloganom *Hoćemo institucije rodne ravnopravnosti! Ispunite obećanje!*¹⁶³. Pismo u kojem se zahteva osnivanje funkcionalnog tela za rodnu ravnopravnost potpisalo je čak 50 organizacija i 68 pojedinki i pojedinaca.¹⁶⁴

Kampanja ženskih organizacija bila je deo pripreme za održavanje *Treće paličke konferencije* pod nazivom *Ženska platforma za razvoj Srbije* koja je održana od 31. oktobra do 2. novembra 2014. godine (*Agenda, 2014*). Namera *Treće paličke konferencije* bila je da pozicionira ideje ženskog pokreta u kontekst razvojne strategije i budućnosti Srbije nakon dobijanja statusa kandidata, 2014. godine. Takođe, konferencija je pripremana u skladu sa vizijom rodne ravnopravnosti kao preduslova

¹⁶¹ Isto.

¹⁶² Odluka o osnivanju Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost. Preuzeto 14. avgusta 2017. sa <http://www.mgsi.gov.rs/sites/default/files/Odluka%20o%20formiranju%20Telo%20za%20rodnu%20ravnopravnost.pdf>.

¹⁶³ Hoćemo institucije rodne ravnopravnosti, 29 avgust 2014. Preuzeto 14. avgusta 2017. sa <http://www.cmv.org.rs/javno-zagovaranje/hocemo-institucije-rodne-ravnopravnosti/>.

¹⁶⁴ Pismo Mandataru povodom tela za rodnu ravnopravnost na nacionalnom nivou, 4. juli 2014. Preuzeto 14. avgusta 2017. sa <http://www.liderke.org/pismo-mandataru-povodom-tela-za-rodnu-ravnopravnost-na-nacionalnom-nivou/>.

razvoja **evropske i moderne** (isticanje moje) Srbije (*Izveštaj sa konferencije Palić III, 2014*).

Na pripremnom sastanku povodom konferencije istaknuto je da:

“[o]rganizovanje treće ovakve Konferencije se prepoznaje kao neophodno i vrlo važno za sagledavanje šta je postignuto, šta su trenutni izazovi i kuda dalje kada je u pitanju unapređenje svakodnevnog kvaliteta života žena, postizanje rodne ravnopravnosti ali i kada su u pitanju druga pitanja od značaja za budućnost Srbije. Kakvu Srbiju žene žele!” (*Zapisnik sa pripremnog sastanka, 2014*).

Trećoj palićkoj konferenciji prisustvovalo joj je više od sto učesnica, a obuhvatila je čak 12 različitih oblasti razvojnih politika: vladavina prava i antidiskriminacija, politička participacija, ljudska bezbednost i eliminisanje nasilja nad ženama, preduzetništvo i zapošljavanje, obrazovanje i nauka, kultura i mediji, poljoprivreda i održivi ruralni razvoj, sindikalno organizovanje žena, zdravlje i sport, socijalna politika i ekonomija staranja, budžet i upravljanje javnim politikama, žene i nove tehnologije (*Izveštaj sa konferencije Palić III, 2014*).

U organizaciju i pripreme pred konferenciju bio je uključen veći broj pojedinki i aktivistkinja (preko dvadeset), a održano je i nekoliko pripremnih sastanaka, organizovana anketa za prikupljanje informacija o prioritetnim oblastima i izrađen pregled stanja koji je obuhvatio sve ključne prethodno navedene oblasti. Organizatorke konferencije su uključile veliki broj ženskih grupa, pojedinačnih ekspertkinja/eksperata iz različitih sektora u pripremu konferencije, ali i u njen rad.¹⁶⁵ To nije zahtevao samo veliki broj tema koje su pokrenute, već i ponovni mobilizatorski i reformatorski impuls ženskog pokreta u situaciji u kojoj se činilo da je agenda rodne ravnopravnosti s jedne strane sveprisutna u javnom diskursu političke elite, a sa druge život žena u Srbiji nije poboljšan u mnogim važnim parametrima.

¹⁶⁵ „Širi inicijatorsko/organizacioni tim učestvovao na sastancima uoči konferencije (jun 2014. i/ili sept. 2014): Aleksandra Vladisavljević, Brankica Grupković, Marijana Pajvančić, Dragana Petrović, Gordana Čomić, Biljana Maletin, Lidija Prokić, Sofija Mandić, Marija Srđić, Nevena Petrušić, Sonja Liht, Maja Ciganović, Sonja Drljević, Dragan Božanić, Maja Đundić, Sanja Nikolin, Zorana Antonijević, Rozeta Aleksov, Zorica Mršević” (*Izveštaj sa konferencije Palić III, 2014*).

„Sada, u 2014. godini verovale smo da je važno da se ponovo okupimo i uspostavimo zajedničku platformu kroz proces konstruktivnog dijaloga i uz korišćenje prethodno naučenih lekcija. **Potrebno je da poštujući razlike koje među nama postoje, mobilizujemo svoje snage da bismo kroz razmenu ideja definisale zajedničku viziju Srbije** (isticanje moje), kao i odgovarajuće razvojne ciljeve u svim ključnim oblastima, za koje bi se žene iz različitih sektora zalagale u periodu 2014–2020. godine. Namera nam je bila da koristeći naučene lekcije iz prethodnog perioda predložimo nove strategije za očuvanje i unapređenje ženskih ljudskih prava i rodne ravnopravnosti, kao i da odredimo konkretne ciljeve od značaja za razvoj Srbije” (*Izveštaj sa konferencije Palić III, 2014*).

Agenda Konferencije takođe pokazuje ne samo da je spektar tema proširen, već da je i produbljen. To se posebno odnosi na temu nasilja prema ženama koja je smeštena u okvir (*frame*) politike bezbednosti (a ne socijalne politike) ili pitanja socijalne politike koje stoje u okviru ekonomije staranja i demografskih izazova, a ne ekonomskog razvoja. Nadalje, vrlo važna tema urođnjavanja budžeta je direktno povezana sa uticajem na kreiranje javnih politika, a politika održivog ekonomskog razvoja sa urođnjavanjem poljoprivrednih politika (*Izveštaj sa konferencije Palić III, 2014*). Konferencija je zapravo pokazala da princip urođnjavanja može delovati na više nivoa, posebno ako je deo zvanične političke agende (*agenda-setting*), a ne samo „dodavanje ženskih pitanja” (*integrationist*) određenoj sektorskoj politici (Daly, 2005; Squires, 2005; Shaw, 2002; Mazey, 2002).

Radni deo konferencije bio je organizovan u malim grupama, gde su na osnovu sopstvenih interesovanja i ekspertize, a uz pomoć facilitatorki, učesnice definisale naredne korake. Na samoj konferenciji začeta je i predstavljena ideja o praćenju napretka u ostvarivanju ciljeva *Platforme* u vidu plana monitoringa i evaluacije koji je kasnije poslužio kao osnova za ocenjivanje pojedinih oblasti (Nikolin, 2015). Na samoj konferenciji je posle dugog procesa pregovaranja usvojena *Ženska platforma za razvoj Srbije* (2014), koju su prihvatile i potpisale sve učesnice. Tekst *Platforme* uobličan je kroz dva pristupa, jedan se odnosio na *zahteve* upućene donosiocima odluka i kreatorima politika, a sa drugi se bavio *preuzimanjem odgovornosti*:

„Mi, žene i muškarci potpisnici platforme, zahtevamo:

- Jednake mogućnosti pristupa pravdi i efikasnu i delotvornu zaštitu prava
- Ravnopravno učešće žena i muškaraca u kreiranju politika i strategija u svim oblastima društva uključujući proces EU integracija
- Izmene antidiskriminacionog zakonodavstva i Zakona o rodnoj ravnopravnosti
- Uvođenje rodne perspektive kao principa u kreiranje svih zakona i politika u svim oblastima društva
- Dalje jačanje institucija rodne ravnopravnosti
- Nadzor i kontrolu nad sprovođenjem propisa i odgovornost za njihovu primenu
- Usvajanje novih politika i strategija za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti i konzistentno i sistematično urođnjavanje svih strategija razvoja, i akcionih planova na svim nivoima
- Konzistentno i sistematično uvođenje rodnog budžetiranja na svim nivoima, u svim institucijama
- **Urođnjavanje**¹⁶⁶ (isticanje moje) svih državnih institucija i redovna revizija
- Urođnjavanje svih projekata razvoja na državnom, regionalnom i lokalnom nivou
- Dostojanstven rad i pravičnu zaradu”

(*Ženska platforma za razvoj Srbije, 2014*)

Istovremeno, potpisnice i potpisnici *Platforme* su se obavezali da će svako u svom delokrugu rada nastaviti da radi na pitanjima rodne ravnopravnosti, urođnjavanja i ženskih prava na principima *plišanog trougla* (odnosno umrežavanja civilnog društva, politike i akademije) (Woodward, 2004).

„Svesni/ne svoje odgovornosti i svojih prava, mi, žene i muškarci potpisnici ove platforme, obavezujemo se da ćemo **voditi dijalog, ostati umreženi, iskazivati solidarnost kada su ženska prava ugrožena**, i međusobno **razmenjivati informacije i znanja** (isticanje moje) kako bismo uspešnije sprovodili ciljeve definisane *Platformom*” (*Ženska platforma za razvoj Srbije, 2014*).

¹⁶⁶ Urođnjavanje se ovde prvi put pojavljuje u značenju *gender mainstreaming* u dokumentima koje definiše i usvaja ženski pokret.

Način na koji je *Treća palička konferencija* organizovana, njen sadržaj i rezultati, kao i neformalno organizovana grupa aktivistkinja koja je proizašla iz nje pod nazivom *Ženska platforma*, pokazali su da je proces urođnjavanja ipak ušao u institucije, kao i da je princip uvođenja rodne perspektive zaživeo kako na nivou političkog diskursa tako i na nivou prakse. Na primer, *Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova* predstavio je na konferenciji svoj dugogodišnji rad na urođnjavanju budžeta i rodnoj analizi učinka određenih javnih politika (na primer, zapošljavanja teško zapošljivih kategorija) (*Agenda*, 2014).

Odluku o osnivanju *Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost* Vlade Republike Srbije (30. oktobra 2014) potvrdila je na otvaranju *Treće paličke konferencije* 31. oktobra 2014. potpredsednica Vlade Srbije Zorana Mihajlović (*Agenda*, 2014). U normativnom i praktičnom smislu *Koordinaciono telo* je predstavljalo korak unazad u razvoju institucionalnih mehanizma za rodnu ravnopravnost u Srbiji, jer osnivanje, delokrug rada, budžet i resursi ovoga tela nisu definisani zakonskim aktom, već odlukom vlade koja je *ad hoc* karaktera i promenljiva. *Koordinaciono telo* nema sopstveni budžet, ni zaposlene angažovane na poslovima rodne ravnopravnosti. Delokrug rada *Koordinacionog tela* definisan je članom 2 *Poslovnika o radu* koji navodi da:

„*Koordinaciono telo* razmatra sva pitanja i koordinira rad organa državne uprave u vezi s rodnom ravnopravnošću, sa ciljem unapređivanja rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji i o svom radu dostavlja izveštaj Vladi svakih 90 dana, u skladu sa tač. 2 i 4 Odluke o osnivanju *Koordinacionog tela* za rodnu ravnopravnost. *Koordinaciono telo* svoje predloge, mišljenja i stručna objašnjenja dostavlja Vladi, ministarstvima, posebnim organizacijama, drugim organima i stručnim organizacijama u čijoj nadležnosti je i oblast rodne ravnopravnosti.”¹⁶⁷

¹⁶⁷ Poslovnik o radu Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost. Preuzeto 14. avgusta 2017. sa <http://www.mgsi.gov.rs/sites/default/files/P%00%BEsl%00%BEvnik%20%00%BE%20r%00%B0du%20K%00%BE%00%BERdin%00%B0ci%00%BE%00%BEg%20t%00%B5l%00%B0%20z%00%B0%20r%00%BEdnu%20r%00%B0vn%00%BEpr%00%B0vn%00%BEst.pdf>.

Koordinaciono telo je do kraja 2014. godine usvojilo i *Akcioni plan* delovanja sa identifikovanim prioritetima.¹⁶⁸ Prioriteti u *Akcionom planu* bili su zasnovani na predlozima civilnog društva i akademskih institucija tokom konsultativnih sastanaka na teme *Unapređenje ekonomskog položaja žena* i *Borba protiv nasilja prema ženama*. Ove dve oblasti politika rodne ravnopravnosti identifikovane su kao prioriteti *Koordinacionog tela*, ali i ženskog pokreta u Srbiji, što pokazuju brojni izveštaji i aktivnosti ženskih organizacija i akademske zajednice (*Senka nad Srbijom*, 2013; *Zaključna zapažanja*, 2013). Takođe, problem nasilja prema ženama posebno je istaknut u *Izveštajima o napretku Srbije u pridruživanju Evropskoj uniji* u okviru *Poglavlja 23 – Pravosuđe i osnovna prava* (*Evropska komisija*, 2013: 53), izveštajima nezavisnih tela i međunarodnih organizacija (Petrušić, 2015; *Zaključna zapažanja*, 2013).

Diskurs *Akcionog plana* *Koordinacionog tela* definiše nasilje prema ženama kao uopštenu „borbu protiv nasilja u društvu”, odnosno kao „zaštitu žena i dece”. Ekonomsko osnaživanje žena uokvirava se u neoliberalnom ključu gde su žene prezentovane kao „neiskorišćeni potencijal društva”, odnosno u formi pomoći „ženama da se uključe u biznis” i slično.¹⁶⁹ Narativom koji je upotrebljen da se istakne značaj upravo ove dve teme, kako u saopštenjima *Koordinacionog tela* tako i konkretnim *Akcionim planom*, odnos *Koordinacionog tela* sa ženskim pokretom možemo opisati kao *prisvajanje*, a samo telo kao *simboličkog saveznika* (McBride i Mazur, 2010). Nadalje, politike koje kreira ovakav narativ ostaju u okviru „uključivanja” (*inclusion*) (Squires, 2007) žena u određenu oblast, odnosno perspektivi jednakog tretmana (Booth i Bennett, 2002; Verloo, 2001), a ne urođnjavanja. Urođnjavanje se u *Akcionom planu* pojavljuje sporadično u nekoliko aktivnosti koje podrazumevaju uključivanje rodno aspekta u izvršenje budžeta i sredstava pretpristupne pomoći Evropske unije, i rodnu analizu politika i zakona u oblasti preduzetništva (Strategija razvoja malih i srednjih preduzeća, Strategija razvoja industrijske proizvodnje i Strategija regionalnog razvoja).¹⁷⁰ Takođe, većina sredstava predviđenih za ostvarivanje aktivnosti iz *Akcionog plana* ne dolazi iz državnog budžeta, već iz donatorskih sredstava. Rad *Koordinacionog*

¹⁶⁸Akcioni plan *Koordinacionog tela* za rodnu ravnopravnost za 2015. godinu. Preuzeto 14. avgusta 2017. sa <http://www.mgsi.gov.rs/lat/dokumenti/akcioni-plan-2015>.

¹⁶⁹ Isto.

¹⁷⁰ Isto.

tela se i dalje zasniva na projektnim (*ad hoc*) aktivnostima, a ne sistemskim promenama, iako se neke od tih promena, pre svega zakonodavnog i strateškog okvira, kao i donošenje podsticajnih mera, pominju u *Akcionom planu*. Takođe, neke organizacije civilnog društva, pre svega one etablirane i sa višedecenijskom ekspertizom, poimence su pomenute kao akteri u izvršavanju nekih oblasti *Akcionog plana* uglavnom u kontekstu borbe protiv nasilja prema ženama.¹⁷¹ U tom slučaju „organizacije ženskog pokreta postaju eksperti za rodnu ravnopravnost, pre nego grupe građana i građanki koje zagovaraju ženska prava” (Kantola i Squires, 2012: 393).

U kontekstu teorijskog promišljanja i praktičnog osmišljavanja feminističkih intervencija u insitucijama, koncept državnog feminizma pokazao se kao izuzetno koristan. Pre svega on je doprineo boljem razumevanju institucionalizacije feminističkih praksi i uloge državnih i van državnih aktera u uobličavanju i sprovođenju javnih politika u oblasti rodne ravnopravnosti. Analize odnosa ženskog pokreta i rodni mehanizama, kao i uticaja ženskog pokreta na kreiranje javnih politika dovele su do jasnijeg razumevanja na koji način dinamika ovih odnosa, diskursi i prakse feminizma utiču na krajnja rešenja u oblasti javnih politika. Takođe, koncept državnog feminizma doveo je do preispitivanja učešća žena u političkom životu, odnosno do promene praksi reprezentovanja žena u politici i do većeg insistiranja na kvotama u izvršnim telima, pa čak i korporativnom sektoru. Skvajers tvrdi da

„[u]potreba mehanizama za rodnu ravnopravnost kako bi se povećao obuhvat ženskih tema i interesa može takođe da se posmatra i kao vid grupne strategije predstavljanja. I kvote i agencije za rodnu ravnopravnost imaju za cilj da obezbede suštinsko predstavljanje žena, nudeći dva različita modela grupnog predstavljanja” (Squires, 2007: 116–117).

Nadalje, koncept državnog feminizma pokreće pitanje odgovornosti države, njenih institucija i izabраниh predstavnika. I konačno, ovaj koncept ima potencijal da pokrene važna pitanja o kvalitetu i efikasnosti upravljanja (*good governance*), u koja

¹⁷¹ Isto.

spadaju i pitanja transparentnosti u donošenju odluka i učešću nedržavnih aktera, stvaranja mehanizama za saradnju i umrežavanje (Outshoorn i Kantola, 2007: 7).

U kontekstu Srbije u procesu evropskih integracija, globalizacije, postkonfliktnog društva na poluperiferiji, pitanje državnog feminizma se dodatno usložnjava. Kontrola države ne samo nad sopstvenim resursima, već nad regulacijom i normativizacijom određenih segmenata života građana, ograničena je primatom međunarodnog i regionalnog prava, deregulacijom tržišta i privatizacijom, odnosno pomeranjem odgovornosti sa države na vandržavne aktere. Razvoj demokratskih procedura i institucija u zemljama *fasadnih demokratija* (Špehar, 2012: 365) pokazuje da je njihova posvećenost ženskim pravima i rodnoj ravnopravnosti više deklarativnog nego istinskog karaktera (Isto, 375). To je pre svega izraženo kroz diskurse i prakse slabih institucija koje nemaju resurse da sprovođenje politika rodne ravnopravnosti uspešno realizuju, dok se istovremeno zahtevi i obim intervencija povećavaju (Hughson, 2015b). S druge strane ovih institucionalnih „pseudoakcija” (Špehar, 2016) stoji stvarno ugrožavanje, smanjivanje i ograničavanje ženskih prava i rodna diskriminacija, nasilje i siromaštvo u kojem žene žive.

Za razumevanje specifičnog odnosa ženskog pokreta i mehanizama za rodnu ravnopravnost u procesu urođnjavanja politika izuzetno je korisna analiza Džudit Skvajrs (2005) prikazana u Tabeli 11.

Urođnjavanje	Uključivanje	Preokret	Izmeštanje
Model	Integracionistički	Stavljanje na agendu	Transformativni
Akteri	Eksperti	Identitetske grupe	Angažovani građani i građanke
Cilj	Neutralno kreiranje politika	Prepoznavanje marginalizovanih glasova	Denaturalizovanje i politizovanje normi politika
Proces	Birokratski	Konsultativni	Uključujući
Pokazatelji	Instrumenti politika	Politika „prisustva”	Kulturna transformacija
Prednosti	Delotvorna integracija	Prepoznata perspektiva određenih grupa	Senzitivnost na različitost
Slabosti	Retorička zamka	Ostvaruje se kao politika „samo za žene”	Složenost, nedostatak specifičnosti

Tabela 11: *Strategije urođnjavanja* (Squires, 2005: 373)

Na osnovu klasifikacije Džudit Skvajers može se zaključiti da se institucionalizacija feminističkih praksi i urođnjavanje politika u Srbiji kretalo između uključivanja i preokreta sa naznakama približavanja transformativnom modelu u delovanju ženskog pokreta u okviru *Treće paličke konferencije*.

U tom smislu poseban izazov predstavlja uobličavanje politika podrške porodici u cilju postizanja egalitarnijih rodni odnosa i režima u privatnoj sferi, a ne nekih drugih ciljeva (na primer, konkurentnost privrede, natalitet i drugo). Na koji način su se uokviravale ove debate između rodni mehanizama, ženskog pokreta i drugih aktera, biće više reči u sledećem poglavlju i konkretnim studijama slučaja.

*To je ono što je neizostavno slučaj
na Istoku; priča uvek zvuči jasno sa
izvesne udaljenosti, ali što si bliže
sceni događaja to neodređenija
ona postaje.*

(Orvel, 1936)

V Uobličavanje politika podrške porodici u Srbiji (2000–2014)

U ovom poglavlju detaljno analiziram uokviravanje politika podrške porodici od 2000. do 2014. godine. Analiza je usmerena na uobličavanje roditeljstva i nege u javnoj i privatnoj sferi kroz nacionalne debate između civilnog društva i državnih organa odgovornih za donošenje pojedinih zakonskih i strateških rešenja. Kroz tri studije slučaja u ovom poglavlju detaljno ću analizirati debatu oko roditeljskog dodatka, mera koje bi trebalo da dovedu do usklađivanja porodičnog i poslovnog života i konceptualizaciju pitanja nege kao zaposlenja i kao emotivnog rada. Sve tri studije slučaja na konceptualnom nivou provociraju pitanja koja se u feminističkoj teoriji i praksi debatuju decenijama, a obuhvataju pitanja roditeljstva, materinstva i nege kao emotivnog, privatnog i/ili javnog posla od šireg društvenog i ekonomskog značaja.

5.1 Sadržaj i definicija politika podrške porodici

Politike podrške porodici predstavljaju niz kompleksnih i višedimenzionalnih intervencija države u sferu privatnosti i porodice. Ove politike takođe nastoje da istraže odnose između porodice (mikrostrukture) i društva i tržišta (makrostrukture). U tom smislu, politike podrške porodici predstavljaju predmet *par excellence* izučavanja rodnih teorija oslanjajući se na feminističku konceptualizaciju države blagostanja i na kritiku podele na privatnu i javnu sferu (Boje i Leira, 2000; Daly i Lewis, 2000; Lewis, 1992; Fraser, 1997, 2000; Hartmann, 1987; Okin, 1998; Orloff, 2009; Pateman, 1998; Pejtmen, 2001; Razavi, 2013; Sainsbury, 1994, 1996, 1999, 2008, 2013; Walby, 1997).

Politike podrške porodici u širem smislu sastavni su deo socijalnih politika svake države. U tom smislu razvoj, sprovođenje i vrednovanje politika podrške porodici trebalo bi da predstavlja sabirnu tačku kreiranja javnih politika oko koje su okupljeni svi relevantni akteri: institucije, eksperti, istraživači, civilno društvo (Robila, 2014: 3). To je posebno značajno ukoliko se uzme u obzir kompleksnost politika podrške porodici u smislu da one imaju višestruku funkciju: od povećanja stope rađanja do podrške individualnim izborima oko roditeljstva i karijere, horizontalne redistribucije solidarnosti i nege između generacija, kao i između domaćinstava sa i bez dece. Politike podrške porodici mogu imati funkciju brane od siromaštva, posebno siromaštva dece,

ali i aktivnu ulogu u zapošljavanju. Jedan od ciljeva politika podrške porodici je i povećanje rodno ravnopravnih odnosa i jednakih mogućnosti kroz defamilirizaciju nege, ohrabrivanje učešća muškaraca u poslovima nege, kao i omogućavanje veće zapošljivosti žena (Gornick et al., 2009; Lewis, 1997, 2009; Lewis et al., 2000; Ferragina i Seeleib-Kaiser, 2015; Popaye et al., 1998; Meier et al., 2007; Robila, 2014). Takođe, u kontekstu erozije države blagostanja i preovladavanja neoliberalne tržišne agende, značaj i uloga socijalnih politika i države blagostanja raste kako bi se očuvao, odnosno postigao određeni stepen ekonomskog prosperiteta i socijalne sigurnosti za sve građane (Ahrendt et al., 2015; Ferragina i Seeleib-Kaiser, 2015).

Novi interes za politike podrške porodici primetan je na globalnom, regionalnom i nacionalnom nivou,¹⁷² (Robila, 2004, 2014). Na primer, u uslovima demografskih promena i finansijske krize interes za politike podrške porodici raste i u Evropskoj uniji, posebno u poslednjih dvadeset godina. Glavni cilj ovih politika je između ostalog da unapredi politike zapošljavanja i socijalne politike u oblasti nege dece i starih i uskladi porodični i poslovni život (Bothfeld i Rouault, 2015; European Commission, 2007; 2008; European Commission and EU Expert Group on Gender, Social Inclusion and Employment, 2005; European Union and European Gender Equality Institute, 2015).

Interesovanje za politike podrške porodici izraženo je i na nivou Ujedinjenih nacija (United Nations, 2015) i u okviru *Agende održivog razvoja 2030*.¹⁷³ U tom smislu značajno je zapažanje izraženo u neformalnoj analizi ekspertske grupe Ekonomsko-socijalnog saveta Ujedinjenih nacija da „porodice mogu da doprinesu otklanjanju siromaštva i gladi, dostizanju osnovnog obrazovanja za sve, promovisanju rodne ravnopravnosti i osnaživanju žena“.¹⁷⁴

U najširem smislu, cilj politika podrške porodici jeste da poboljša standard života članova porodice s jedne strane, ali i da ojača kohezione odnose unutar porodice. U užem smislu, politike podrške porodici obuhvataju one javne politike koje su ciljano

¹⁷² OECD Family Database – OECD. Preuzeto 13. januara 2017. sa <http://www.oecd.org/els/family/database.htm>.

¹⁷³ Family policies and the 2030 Sustainable Development Agenda. Preuzeto 18. februara 2017. sa <https://www.un.org/development/desa/family/meetings-events/family-policies-and-the-2030-sustainable-development-agenda.html>.

¹⁷⁴ Isto.

usmerene na porodicu i na njene članove (na primer, roditeljsko odsustvo radi brige o detetu ili nasilje u porodici). U širem opsegu, politike podrške porodici obuhvataju i one politike koje nisu eksplicitno usmerene na porodicu, ali imaju dalekosežni uticaj na nju (na primer, politike koje regulišu migraciju ili politike zapošljavanja) (Robila, 2014: 3). I na kraju, politike podrške porodici mogu imati za cilj transformaciju rodni režima unutar privatne sfere. Rodna ravnopravnost kao cilj politike podrške porodici retko kada je eksplicitno navedena, ali promena odnosa moći u privatnoj sferi implicitno jeste predmet interesovanja ovih politika.

Okvir delovanja politika podrške porodici obuhvata pitanja koja se tiču braka i porodice (definisane prava i obaveza u oblasti braka, vanbračne zajednice ili razvoda, mere protiv nasilja u porodici i prema ženama), podizanja dece i roditeljstva (usvojiteljstvo i hraniteljstvo, zaštitu roditeljstva i materinstva, pronatalitetne mere) i politike koje podržavaju porodice u stanju rizika od siromaštva i socijalne isključenosti (regresiranje troškova vaspitanja i obrazovanja dece, mere usmerene ka starim osobama ili osobama sa invaliditetom).

Za razumevanje intervencija države u privatnu sferu odnosa između članova porodice, neophodno je definisati šta se podrazumeva pod pojmom porodica. Pre svega, porodicu moramo razumeti u istorijskoj, geografskoj, ekonomsko-političkoj i rodnoj perspektivi. U savremenoj zapadno-evropskoj teoriji i praksi, porodica u kontekstu 20. i 21. veka se razume kao „širok spektar socijalnih odnosa, pri čemu glavna zajednička karakteristika može biti prisustvo maloletnih i finansijski zavisnih osoba” (Meier et al., 2007: 109). Prema ovom shvatanju porodicu čine i oni članovi „koji su u odnosu sa drugim članovima na drugačiji način, a ne formalnim (bračnim) ugovorom i ne nužno vezani krvnim vezama” povezani (isto). To zapravo znači da definicija porodice u velikom broju zapadno-evropskih država u 20. i 21. veku obuhvata i vanbračne, istopolne, jednoroditeljske ili proširene porodice, a usvojena deca i deca u hraniteljstvu smatraju se članovima porodica (Shapiro, 2005: 124–126; Lang i Risman, 2006: 287–303). Međutim, čak i onim društvima u kojima je usvojena široka i uključujuća definicija porodice, politike podrške porodici sadržajno, svojim obimom i posledicama koje proizvode ne odgovaraju ovakvoj definiciji porodice.

Transformativni potencijal politika podrške porodici na rodne odnose i režime u jednoj političkoj i društvenoj zajednici zavisi, pre svega, od diskurzivnog okvira u kojem

su uobličene. Odnosno, da li su diskurzivno oblikovane u okviru, na primer, povećanja ekonomske efikasnosti i smanjenja siromaštva (finansijske olakšice za porodice sa decom, dečji i roditeljski dodatak, politike zapošljavanja u oblasti nege), pristupa socijalnim uslugama i zaposlenosti (pravo na rad i pravo na negu, roditeljsko odsustvo zbog nege dece, ostvarivanje prava na različite servise podrške) ili normativizacije i normalizacije određenih modela porodične strukture (istopolne, usvojiteljske, hraniteljske, jednoroditeljske ili višegeneracijske porodice, pronatalitetne politike, politike seksualnog obrazovanja).

U kom specifičnom strateškom okviru će biti definisana politika podrške porodici zavisi od nekoliko faktora. Pre svega od društveno političkih okolnosti, odnosno od makrookvira političkog sistema za koji se zauzima politička elita koja ima vlast. Drugo, od socijalnih pokreta i drugih društvenih (i interesnih) grupa i njihove snage i mogućnosti da utiču na „dijagnozu problema” (Verloo, 2007). I treće i ne najmanje važno, od važećih društvenih normi koje uređuju i utiču kako na javnu tako i na privatnu sferu, uključujući tu i sferu porodičnog života.

Kako svi ovi faktori utiču na (re)definisanje politike podrške porodici, vidljivo je već oko toga kako se definiše porodica u zakonodavnim i strateškim dokumentima u Srbiji. Na primer, oko definicije porodice vlada konfuzija i neusaglašenost u zakonodavstvu Srbije. Naime, tri različita zakona definišu porodicu na tri različita načina u zavisnosti od toga u kom strateškom okviru zakonodavac, odnosno donosioci odluka i oni koji imaju moć formulišu pitanje porodice.

Prema *Zakonu o finansijskoj podršci porodicama sa decom* (2002)¹⁷⁵ porodicu čine

„roditelji, odnosno staratelji, hranitelji, usvojitelji i deca, kao i srodnici u pravoj liniji, a u pobočnoj do drugog stepena srodstva, pod uslovom da žive u zajedničkom domaćinstvu. Izuzetno od stava 1. ovog člana, prilikom utvrđivanja redosleda rođenja dece, u porodicu se ubrajaju i deca koja ne žive u njoj“¹⁷⁶ (član 2).

¹⁷⁵ Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom („Sl. glasnik RS“, br. 16/2002, 115/2005 i 107/2009).

¹⁷⁶ Isto.

Ovoj definiciji porodice veoma je slična definicija iz *Krivičnog zakona*¹⁷⁷ (član 112, stav 28) koji u članove porodice ubraja

„supružnike, njihovu decu, pretke supružnika u pravoj liniji krvnog srodstva, vanbračne partnere i njihovu decu, usvojitelje i usvojenike, hranitelje i hranjenike, kao i braća i sestre, njihovi supružnici i deca, bivši supružnici i njihova deca i roditelji bivših supružnika, **ako žive u zajedničkom domaćinstvu** (isticanje moje), kao i lica koja imaju zajedničko dete ili je dete na putu da bude rođeno, iako nikada nisu živela u istom porodičnom domaćinstvu“.¹⁷⁸

Obe navedene definicije porodice osim na krvnim vezama i odnosima između članova porodice, insistiraju i na zajedničkom domaćinstvu, odnosno mestu stanovanja članova porodice. Jedino u slučaju kada osobe imaju zajedničko dete ili dete koje je na putu da bude rođeno, mogu se priznati kao porodica iako nikada nisu živеле u istom domaćinstvu. To zapravo znači da će se kao porodica priznati samo one bračne ili vanbračne zajednice koje imaju decu. Nasuprot tome, u delu *Porodičnog zakona*¹⁷⁹ (član 197, stav 3) koji se bavi zaštitom od nasilja u porodici, članovima porodice smatraju se i one osobe koje žive ili su živеле u istom porodičnom domaćinstvu, kao i one osobe koje su vanbračni partneri ili bivši vanbračni partneri, odnosno

„lica koja su međusobno bila ili su još uvek u emotivnoj ili seksualnoj vezi, odnosno koja imaju zajedničko dete ili je dete na putu da bude rođeno, **iako nikada nisu živela u istom porodičnom domaćinstvu**“ (isticanje moje).¹⁸⁰

Dakle, osnovna razlika u ovim definicijama je da prve dve definicije određuju porodicu ne samo kroz krvne veze, već i kao oblik organizovanja i privređivanja u istom prostoru. Sa druge strane, definicija iz *Porodičnog zakona* uvažava postojanje različitih formi porodičnih odnosa (krvni, emotivni, seksualni), ali naglašava da nije potrebno da

¹⁷⁷ Krivični zakon („*Sl. glasnik RS*“, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009 i 111/2009, 61).

¹⁷⁸ Isto.

¹⁷⁹ Porodični zakon („*Sl. glasnik RS*“, br. 18/2005, 72/2011, 6/2015).

¹⁸⁰ Isto.

članovi porodice žive u istom porodičnom domaćinstvu. Ovo je pre svega zanimljivo sa stanovišta globalizacije porodičnih odnosa i urbanizacije domaćinstava koja sve više postaju mesta trošenja i raspodele resursa, a ne njihovog stvaranja (kao kod proširenih seoskih domaćinstava), jer se izvori prihoda nalaze van porodičnog domaćinstva u *javnoj sferi* plaćenog rada.

Pitanje određivanja porodice u odnosu na prostor življenja neodrživo je i iz perspektive transnacionalnih porodičnih formi, gde jedan ili više članova porodice živi izvan zajedničkog porodičnog domaćinstva i samo povremeno boravi u njemu. Ovo je posledica ne samo migracija i tehnološkog razvoja koji omogućava interakciju članova porodice i van zajedničkog prostora življenja, već i drugačijih formi porodičnih zajednica. Poseban značaj ima i određivanje porodice kao emotivne i seksualne veze koja ne mora nužno rezultirati rođenjem deteta ili dece. Nadalje, određivanje porodice van konteksta zajedničkog domaćinstva posebno je značajno u kontekstu borbe protiv nasilja u porodici. Naime, dugotrajno nasilje u porodici najčešće eskalira upravo u onim situacijama kada jedan član porodice, u najvećem broju slučajeva žena, napusti zajedničko porodično domaćinstvo i nasilnog muža ili partnera. Brojne nevladine organizacije zahtevale su usklađivanje definicije porodice iz *Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom* i *Krivičnog zakonika* sa savremenijom definicijom iz *Porodičnog zakona*.¹⁸¹ Objašnjenje je da bi izmenjena definicija povoljnije uticala na procesuiranje slučajeva nasilja nad bivšom partnerkom ili suprugom sa kojom nasilnik više ne živi u istom domaćinstvu. Neophodno je da normativno određenje porodice odražava savremeno razumevanje porodične strukture, demografskih i rodni promena koje se unutar nje dešavaju u poslednjih nekoliko decenija. U tom smislu, smatram da bi trebalo usvojiti definiciju porodice koja bi obuhvatila sve aspekte i forme porodičnog života. Stoga bi odgovarajuća definicija porodice mogla da glasi: *Porodica je grupa ljudi koji su u intimnom, bliskom međusobnom odnosu preko krvnog srodstva, seksualnih,*

¹⁸¹ Centar za istraživanje javnih politika. Definicija porodice u krivičnom zakonodavstvu Srbije i zaštita žena žrtava nasilja. Preuzeto 25. februara 2017. sa <http://www.publicpolicy.rs/arhiva/893/definicija-porodice-u-krivicnom-zakonodavstvu-srbije-i-za-scaron-tita-zena-zrtava-nasilja#.WLHR1XyvIU>.
Autonomni ženski centar. Izmeniti definiciju porodice u Krivičnom zakoniku. Preuzeto 4. marta 2017. sa <http://www.womenngo.org.rs/prakticne-politike/zagovaranje/752-2015-izmeniti-definiciju-porodice-u-krivicnom-zakoniku>.

emotivnih ili pravno obavezujućih veza, a koji su živeli ili žive u zajedničkom domaćinstvu. Ukoliko bi porodica bila ovako definisana u zakonodavnom i strateškom okviru Srbije, rodno transformativni potencijal politika i zakona koji regulišu oblast porodice i intimne sfere bio bi nesporan.

Transformativni potencijal politika podrške porodici takođe zavisi od normativnog i diskurzivnog razumevanja materinstva i roditeljstva. U tranzicionom periodu u Srbiji, od devedesetih do danas, osim odlaganja roditeljstva i kasnijeg stupanja u brak, pojavljuju se nove forme porodičnih zajednica koje odlikuje neformalnost (nepostojanje registracije bračne zajednice), prisustvo ili odsustvo dece, istopolna partnerstva (bez prava da se formalizuju, tj. registruju), kao i veliki broj jednoroditeljskih porodica prouzrokovanih visokom stopom razvoda (žene predstavljaju većinu među samohranim roditeljima) (Bobić, 2003; Blagojević Hjuson 2012, 2013; Blagojević, 2011; Đorđević et al., 2014; Vujadinović, 2013). Prema nekim autorkama ovo je odraz modernih koncepata porodičnih struktura na koje je svakako uticala i emancipacija žena u javnoj sferi, pre svega tokom socijalističkog perioda (Milić i Tomanović, 2009, 2010; Milić, 2004b, 2007; Bobić 2003). S druge strane, faktori koji utiču na promene porodičnih struktura i modela jesu takođe i siromaštvo i nezaposlenost, ali i promena pogleda na roditeljstvo koja podrazumeva zasnivanje porodice i rađanje dece načinom lične afirmacije, a ne „dužnošću” ili „očekivanim rezultatom” partnerskih i bračnih odnosa (Blagojević, 1996; Bobić, 2003; Tomanović i sar., 2014; Blagojević Hugson i Bobić, 2014; Vujadinović, 2013), a ovo potvrđuje i Strategija za podsticanje rađanja.¹⁸² Istovremeno, iako definisano zakonima (*Porodični zakon, Ustav Republike Srbije*) kao zajednička dužnost, ali i emotivno ispunjenje oba roditelja, roditeljstvo nije podsticano politikama koje bi posebno ciljale muškarce i promovisale pozitivne modele muškosti u privatnoj sferi (Reljanović i Ilić, 2014; Blagojević, 1996).

Međutim, pod uticajem konflikata u bivšoj Jugoslaviji i tranzicije od socijalističkog ka kapitalističkom neoliberalnom ekonomskom i političkom uređenju, u javnoj sferi osim pomenutih modernih porodičnih modela, prevlađuju konzervativne

¹⁸² Strategija za podsticanje rađanja („Sl. glasnik RS”, br. 13/2008).

diskurzivne prakse u kojima se veličaju uloge žena u privatnoj sferi, kao majki i negovateljica i samim tim čuvarke nacije (Mladenović et al., 1993; Vujadinović, 2009, 2013; Drezgić, 2008, 2014; Sekulić, 2014; Milojević, 2013). Nasuprot tome, iako visoko vrednovano u nacionalističkom javnom diskursu, materinstvo je u realnosti ozbiljna prepreka većoj zaposlenosti žena (Nikolić Ristanović i sar., 2012; Zorić i sar., 2008; Petrušić, 2015). Tokom tranzicije pojačavaju se nastojanja Srpske pravoslavne crkve, konzervativnih političkih partija i drugih aktera na društvenoj sceni da „vrate vreme u nazad” i da kao nacionalni i društveni ideal postave **ženu-majku**, čija je jedina uloga da rađa i neguje decu, nasuprot **žene-radnice** ili **majke-radnice** iz socijalističkog perioda (Drezgić, 2014; Dodić Gudac, 2006; Joksimović et al., 2007; Pavlović, 2007; Blagojević Hjuson, 2013; Vujadinović, 2013). Vrhunac ovih stavova predstavljao je otpor donošenju i usvajanju *Zakona o ravnopravnosti polova* (2009) i *Zakona o zabrani diskriminacije* (2009). Proces njihovog usaglašavanja trajao je više od sedam godina, a oba zakona su usvojena uz snažno protivljenje i opstrukciju Srpske pravoslavne crkve, konzervativnih stranaka (Pajvančić, 2012), pa čak i konzervativne akademske javnosti (Antonić, 2011).

Posmatrano iz okvira politika rodne ravnopravnosti, u središtu politika podrške porodici nalazi se stalna diskusija o rodnoj distribuciji odgovornosti i moći u privatnoj sferi domaćinstva i porodice, kao i vrednosti plaćenog i neplaćenog rada. Ove politike takođe predstavljaju intervenciju države u intimnu sferu individualnih izbora, kao što su zapošljavanje i profesionalna karijera naspram brige za decu, stare ili nemoćne, odluka o broju dece i rađanju). Stoga one mogu biti upotrebljene kako za postizanje ciljeva rodne ravnopravnosti tako i za antifeminističke i konzervativne politike „zaštite žena” i vraćanja tradicionalnim rodnim ulogama majki i negovateljica, do neoliberalne ideologije „efikasnije iskorišćenosti” tržišta radne snage, pre svega ženske (Hjuson Blagojević, 2013; Vilenica, 2013; Ciccia and Verloo, 2013; Meier et al. 2007; Walby 2005). Uostalom, kako primećuje Silvija Volbi ne samo da su javne forme patrijarhata preuzele primat nad privatnim (Walby, 1990), već

„antifeminizam može imati različite oblike, osim one da ‘vrati kazaljke’ i gurne žene nazad u kuću. Moguće je intenzivirati eksploataciju žena u javnoj sferi. Istorija promene rodnih odnosa nije samo ona u kojoj žene odlaze iz ili bivaju vraćene u privatnu sferu;

nije jednostavni progres ili regres, već jedan kompleksni međusobni odnos između raznolikih feminističkih i patrijarhalnih sila i oblika rodnog režima“ (Walby 2005, 159–160).

Na globalnom nivou, kao i u Srbiji, ekonomski i društveni globalizacijski trendovi imali su (i još uvek imaju) dalekosežan uticaj na politike podrške porodici. U kontekstu zapadnih postindustrijskih demokratija i postsocijalističkih država na evropskom tlu, značajne promene desile su se, pre svega, u obimu i prirodi plaćenog i neplaćenog rada – nege. To se desilo pod uticajem veće horizontalne i vertikalne radne mobilnosti, nesigurnosti radnih mesta (prekarnog rada) i promenama u demografskoj strukturi društva (niska stopa rađanja, starenje stanovništva, migracija sa sela u grad, ‘odliv mozгова’ pre svega mlade, obrazovane i kvalifikovane radne snage). Potrebe za (ne)plaćenim poslovima nege povećane su, ne samo u razvijenim postindustrijskim demokratijama, već i u zemljama bivšeg socijalističkog bloka (Einhorn, 1993, 2010; Einhorn i Slavova, 2014; Gal, 2000).

Trend pada zaposlenosti žena i promene u strukturi i dostupnosti socijalnih usluga bio je zastupljen u svim zemljama koje su prolazile kroz proces pridruživanja Evropskoj uniji. Rezultat tog trenda bilo je dodatno opterećivanje žena u privatnoj sferi, odnosno povećanje obima njihovog reproduktivnog rada u okviru porodice. Poseban problem predstavljala je više deklarativna nego konkretna politička podrška postsocijalističkih elita na vlasti punoj emancipaciji žena, posebno kroz rad i učešće u politici (Tesić i Bocić, 2005; Krizsan i Pap, 2005; Ilieva i Delinesheva, 2005; *Open Society Institute*, 2006). Bez obzira na usvojene zakone i strategije koji promovišu rodnu ravnopravnost i nediskriminaciju žena, sprovođenje ovih zakona još uvek je izazov za sve postsocijalističke demokratije (von Wahl, 2008; Roth, 2008; Avdeyeva, 2009, 2010).

U Srbiji je tranzicija ka ekonomskom modelu otvorenog (neregulisanog) tržišta praćena smanjivanjem udela i uloge države u pružanju usluga i servisa u oblasti socijalne zaštite i pojačanog pritiska na porodicu kao jedinog pružaoca nege nemoćnima, starima i deci (Babović i Vuković, 2015; Milić, 2004a; Blagojević Hugson i Bobić, 2014; Vujadinović 2013). Niska stopa rađanja i visok nivo migracije mladih, obrazovanih ljudi prouzrokovali su *krizu nege* (Fraser, 2006) uključujući između ostalog i povećan broj starih lica koja žive sama i nisu u mogućnosti da se brinu o sebi. Starenje

stanovništva, osim što ima dugoročne ekonomske i društvene posledice, uzrokuje takođe „dubok jaz u potrebama i načinima na koji se ispunjavaju potrebe za negom” (Hjusion Blagojević, 2013: 200). Sve ove pojave uticale su na jačanje procesa *komodifikacije nege*, odnosno pretvaranje nege (neplaćenog rada žena u porodici i domaćinstvu, *rada iz ljubavi*) u nisko vrednovane i slabo plaćene poslove na tržištu (rad za platu), što utiče na trend feminizacije siromaštva. S druge strane, u sferi neplaćenog rada na poslovima nege u porodici i domaćinstvu, proces deinstitutionalizacije (familijarizacije) nege (prebacivanja odgovornosti za negu sa institucija države i tržišta na porodicu) zahteva veći angažman žena u privatnoj sferi. To posredno utiče i na njihovu sposobnost da traže i zadrže posao za platu, češće prihvatanje fleksibilnih oblika rada (sa nepunim ili skraćenim radnim vremenom), što ima za posledicu povećanje rodnog jaza u platama i penzijskom osiguranju, segregaciju poslova i zanimanja (Avlijaš i sar., 2013; Zorić i sar., 2008; Babović, 2010). U postindustrijskim demokratijama deinstitutionalizacija nege ima za posledicu eksploataciju ženske radne snage, najčešće neregistrovanih i ilegalnih migranata (Ungerson, 1997; Fraser, 2006; Tronto, 2013; Morokvašić, 2010). Za feminističke teoretičarke, posebno one koje se bave državom blagostanja i njenim uticajem na položaj žena kroz praktične politike u oblasti nege, pitanje je bilo kako vrednovati rad u oblasti nege, a da se istovremeno ne obnavlja rodna podela rada u privatnoj i javnoj sferi na štetu žena (Lister, 2000).

Zahvaljujući socijalističkom nasleđu, u Srbiji je i dalje prisutan trend visoke obrazovanosti žena i težnje ka njihovoj punoj zaposlenosti. S druge strane, ovaj trend je takođe i posledica ekonomske nužde, ali i evropeizacije (harmonizacije ekonomskih politika sa politikama EU), kao i ideološkog opredeljenja elite na vlasti da forsira model liberalnog tržišta radne snage. Takođe, poreska politika u doba socijalizma, a i kasnije, nije se menjala u svom modelu, odnosno porezi su bili i ostali vezani za zaposlenje – dakle individualno, a ne porodicu – odnosno kolektivno (kao u nekim modelima države blagostanja u zapadnoj Evropi, na primer Nemačkoj). To je rezultiralo sveobuhvatnijom emancipacijom žena *koje rade* (Špehar, 2006). Rezultat svih ovih faktora je preovlađujući model porodice sa *dvostrukim hraniocem* (*dual earner model*), odnosno i žene i muškarci su zaposleni puno radno vreme. Međutim, model dvostrukog hranioca nije (bio) praćen i modelom dvostrukog negovatelja (Fraser, 2000), pa je opterećenost žena poslovima nege u privatnoj sferi postojala i u socijalističkom periodu (Blagojević,

1991; Brunnbauer, 2000). Čak se postavlja pitanje da li u ovoj oblasti možemo da govorimo o retraditionalizaciji rodne podele rada u porodici tokom tranzicije, pošto je ona već postojala u tradicionalnom obliku i u vreme socijalizma (Božinović, 1996; Dodić Gudac, 2006). Drugim rečima, „sve žene su radile, uglavnom puno radno vreme, ali su samo muškarci imali karijere” (Cermakova, 1997: 391, citirano u Haškova i Saxonberg, 2010). Iako je zvanična državna politika u vreme socijalizma ohrabivala punu zaposlenost žena kroz različite mere podrške porodici (Božinović, 1996; Dodić Gudac, 2006; Radojičić, 2015) može se reći da je u domenu usklađivanja posla i porodice ostala tradicionalna rodna podela rada, odnosno

„u doba samog socijalističkog režima državljanstva, pojmovi građanina, majke i radnika nisu bili sporni. Ako je za feministkinje bilo ičega kontroverznog u tome što se žene prevashodno tretiraju kao majke-radnice, onda je srž te kontroverze bila u činjenici da muškarci, sa svoje strane, nisu bili percipirani kao radnici i očevi (Einhorn, 1993: 5). Građanstvo muškaraca se, naime, na sličan način definisalo njihovom pozicijom u procesu proizvodnje, ali se njihova roditeljska uloga po pravilu izostavljala kako iz definicije građanina, tako i iz razumevanja njihove emancipacije.” (Zaharijević, 2015: 78).

S druge strane, kako tvrde mnoge teoretičarke, tranzicija je uveliko počivala (i počiva još uvek) na eksploataciji ženskih resursa kroz nisko plaćeni rad u javnoj sferi, neplaćeni rad u kući i rad na crno (Blagojević, 1997; Milić, 2007; Vilenica i Marković, 2014). Imajući u vidu socijalističko nasleđe i period tranzicije ka ekonomiji neregulisanog tržišta, neke teoretičarke tvrde da se u postsocijalističkim zemljama o značajnim promenama u politikama podrške porodici, posebno u segmentu usklađivanja poslovnog i privatnog života, kao i fleksibilnih oblika rada može govoriti **isključivo i samo u kontekstu evropskih integracija, a ne nasleđenih praksi socijalizma** (Špehar, 2006). Špehar tvrdi (2006) da je zapravo tek proces usklađivanja zakonodavstva sa zakonodavstvom Evropske unije u ovoj oblasti doprineo postepenoj transformaciji rodnih režima u privatnoj sferi. Poseban problem, predstavlja primena i mehanizmi kontrole sprovođenja zakonodavstva koja ostaje u domenu „pseudoakcije” država koje teže članstvu u Evropskoj uniji (Špehar, 2016).

U slučaju Srbije, pogoršavanje opšte ekonomske situacije devedesetih kao posledica konflikata reflektuje se, pre svega, drastičnim padom opšte zaposlenosti, ali i dostupnosti i kvaliteta socijalnih usluga i beneficija. Tokom demokratske tranzicije (posle 2000. godine) taj trend se nastavio, pa istraživanja u Srbiji pokazuju da ne postoji pomak u ravnopravnoj podeli rada u privatnoj sferi, tj. da žene i dalje rade najmanje dva sata dnevno više od muškaraca sve poslove u vezi sa domaćinstvom, i većinu onih u vezi sa negom drugih članova porodice (Babović, 2016; *Korišćenje vremena u Republici Srbiji*, 2012, 2016; Blagojević Hjuson, 2013). Takođe, na ekonomski položaj žena drastično utiče kontrola primene, a ponekad i nedorečene pravne norme, pre svega *Zakona o radu*,¹⁸³ pa trudnoća i materinstvo postaju sama srž diskriminacije žena na tržištu rada. U smislu procesa pridruživanja Evropskoj uniji, politike pomirenja poslovnog i privatnog života oslanjaju se na čitav niz direktiva Evropske unije sa kojima je takođe potrebno uskladiti zakonodavstvo i strateški okvir u Republici Srbiji (Woodward, 2010; *Evropska unija*, 2005; Etinski i Krstić, 2009; Burri i Prechal, 2008, 2010; Antonijević, 2013; Bego, 2015). Stoga politike podrške porodici koje omogućavaju usklađivanje poslovnog i privatnog života, predstavljaju osnov za postizanje egalitarnijih rodnih odnosa kako u privatnoj tako i u javnoj sferi.

Patrijarhalni stavovi i konzervativni porodični obrasci tokom perioda tranzicije reflektuju se kroz stavove i delovanje medija, institucija, političkih organizacija, ali i građana i građanki. Na primer, istraživanja pokazuju da i same žene u velikoj meri percipiraju rad u oblasti nege, odnosno u sferi privatnog, kao isključivi rad i dužnost žena, bilo njih samih, bilo plaćene pomoći (žena) ili pomoći ženskih članova porodice (Aleksić, 2002; Blagojević Hjuson 2013; Ignjatović i sar., 2011; Ignjatović i Bošković, 2013).

¹⁸³ Zakon o radu. („*Sl glasnik RS*“, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014 i 13/2017 – odluka US).

5.2 Diskurzivne prakse i uobličavanje politika podrške porodici u Srbiji od 2000. do 2014

Diskurzivne prakse i uobličavanje politika podrške porodici u Srbiji od početka demokratske i neoliberalne transformacije društva i institucija, tj. od 2000. do 2014. godine, prikazujem kroz tri studije slučaja: 5.2.1 *Materinstvo ili roditeljstvo*, 5.2.2 *Usklađivanje poslovnog i privatnog života* i 5.2.3 *Komodifikacija nege*. Svaka studija slučaja fokusira se na set zakona i strategija u određenom segmentu koji predstavlja reprezentativan primer politike podrške porodici (na primer: novčana davanja, zakonske promene u oblasti usklađivanja rada i nege, promene u korporativnoj i organizacionoj kulturi, kao i oblicima zaposlenja i slično). U okviru studija slučaja, koristeći kritičku analizu okvira (Verloo, 2007), posmatram na koji način su akteri uključeni u debate uobličavali (*framing*) određena pitanja i koncepte, kao što su na primer roditeljstvo i/ili materinstvo, (ne)plaćeni rad, nega, odnosno kako je određeni problem bio predstavljen (*diagnosis*) i šta su bila predložena rešenja za njegovo otklanjanje (*prognosis*). Takođe, analiziram aktere uključene u rešavanje problema, njihove odnose moći i njihove ideološke, vrednosne, normativne i simboličke pozicije u odnosu na dati problem (videti Obrazac za obradu dokumenta, Dodatak 1). Studije su poredane hronološki, odnosno onako kako se se određeni problemi pojavljivali kao predmet javnih debata. Hronologija u redosledu studija slučaja je uslovna i metodološka. Neke od posmatranih debata (uobličavanja problema) odvijale su se istovremeno, oko istih zakona i strategija, ali različitih koncepata. Fokus samih studija slučaja je na diskurzivnim praksama u procesu uobličavanja problema i potencijalnih rešenja kroz debatu.

Prva studija slučaja pod naslovom *Materinstvo ili roditeljstvo* odnosi se na diskusiju koja se vodila između različitih aktera oko mera populacione politike u širem, odnosno oko roditeljskog dodatka u užem smislu. Ova debata započela je 2002. godine definisanjem predloga *Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom*,¹⁸⁴ a ponovo se razbuktavala u situacijama izmena i dopuna zakona tokom 2006. i 2009. godine, sve do

¹⁸⁴ Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom („Sl. glasnik RS“, br. 16/2002, 115/2005 i 107/2009).

odluke Ustavnog suda 2014.¹⁸⁵ Predmet analize studije slučaja je različito uobličavanje roditeljskog dodatka kao (novčane) mere populacione politike od strane različitih aktera: ženskih nevladinih organizacija, nezavisnih tela za ljudska prava i donosilaca odluka i zakonodavaca – Ustavni sud. Primenom kritičke analize okvira na debate oko roditeljskog dodatka moguće je sagledati na koji način su se prema pronatalitetnim politikama, ideološki i vrednosno, određivale ženske organizacije, kako nezavisna tela za zaštitu ljudskih prava, a kako nadležna ministarstva i sudovi. U teorijskom smislu, ova studija slučaja naslanja se na pitanje definisanja nege, i u tom kontekstu definisanja muškosti i ženskosti, tj. uloge muškaraca i žena u poslovima nege.

Druga studija slučaja pod naslovom *Usklađivanje poslovnog i privatnog života* prati genezu razvoja politike usklađivanja poslovnog i privatnog života u Srbiji posle 2000. godine i *prisustvo/odsustvo* šireg društvenog dijaloga o ovoj temi. Analiza je usmerena na odredbe *Zakona o radu*¹⁸⁶ i *Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom*¹⁸⁷ koje se odnose na porodijsko odsustvo i odsustvo radi brige o detetu, kao i predloge politike usklađivanja porodičnog i poslovnog života u okviru *Strategije za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti*,¹⁸⁸ kao i *Strategije zapošljavanja*¹⁸⁹. U konceptualnom smislu u fokusu ove studije slučaja je usklađivanje plaćenog posla i (neformalnog) rada, tj. nege u porodici, koji predstavlja samu srž rasprave različitih feminističkih tradicija koja se intenzivno vodi oko rodne podele rada u javnoj i privatnoj sferi (Fraser, 2000, 2006; Lister, 2000; Pateman, 1998; Okin, 1998a, 1998b). Reč je, kao što je već navedeno u teorijskom delu rada, o *Vulstonkraft dilemi* između *ravnopravnosti i razlike*, odnosno između *građanke-radnice* (engl.: *citizen-wage-worker*) naspram *građanke-negovateljice* (engl.: *citizen-carer*) (Lister, 2000; Pateman).

Treća studija slučaja pod naslovom *Komodifikacija nege* prati diskusiju koja se

¹⁸⁵ Ustavni sud Republike Srbije. Odluka o odbijanju predloga za ocenu ustavnosti/zakonitosti, IU:3-40/2012, („Sl. glasnik RS“, br. 104/2014).

¹⁸⁶ Zakon o radu. („Sl. glasnik RS“, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014 i 13/2017 – odluka US).

¹⁸⁷ Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom. („Sl. glasnik RS“, br. 16/2002, 115/2005 i 107/2009).

¹⁸⁸ Strategije za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti. („Sl. glasnik RS“, br. 15/2009).

¹⁸⁹ Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2005–2010. godine. (2005). Beograd: Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike, Vlada Republike Srbije. Preuzeto sa http://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/211704/strategija-za-smanjenje-siromastva-u-srbiji_cyr.pdf.

vodila oko izmena i dopuna *Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom* (2002) i *Zakona o radu* (2005), koje je predložio *Zaštitnik građana* 2013. godine na inicijativu nekoliko udruženja roditelja dece sa invaliditetom.¹⁹⁰ U istom kontekstu analiziraju se i predlozi praktične politike zapošljavanja teško zapošljivih kategorija žena upravo u domenu nege starih, bolesnih i osoba sa invaliditetom. Koncept komodifikacije nege doprinosi uzavreloj debati o ideološkom, društvenom i ekonomskom vrednovanju nege, koja se u okviru feminističke teorije i prakse vodi decenijama, a koja se u svojoj sadržini svodi na davanje odgovora na pitanje da li je komodifikacija nege u interesu žena (Federici, 2013; Sainsbury, 2013; Lister, 2000; Fraser 2006).

Tri studije slučaja predstavljaju konceptualizaciju nege u okviru politika podrške porodici kroz tri osnovne forme: 1) novčane nagrade za negu (roditeljski dodatak), odsustvo radi nege (deteta) (roditeljsko odsustvo) i usluge nege za decu i odrasle (socijalne usluge). Odsustvo radi nege deteta, kao i novčana davanja za negu, spadaju u politike koje se odnose na „pravo da se neguje“, i generalno vraćaju koncept nege u okvire privatnog, porodičnog života, uz mogućnost pozitivnog, ali i negativnog uticaja na rodnu ravnopravnost. Za razliku od toga, usluge nege za decu i stare podržavaju proces defamilirizacije nege, odnosno podržavaju koncept „prava da se ne neguje“ (Ulmanen, 2013: 66).

5.2.1 Materinstvo ili roditeljstvo

U ovoj studiji slučaja biće reči o uokviravanju demografske politike u Srbiji posle 2000. godine, i to na primeru novčane mere roditeljskog dodatka, definisane *Zakonom o finansijskoj podršci porodici sa decom* (2002). Namera zakonodavca bila je da definiše meru koja bi trebalo da utiče na smanjenje troškova roditeljstva, odnosno da ohrabri buduće roditelje na potomstvo i/ili poboljša uslove života porodicama sa decom (isto; videti još i *Strategija za podsticanje rađanja*¹⁹¹).

Kroz kritičku analizu okvira, ova studija slučaja pokušava da pruži odgovore na

¹⁹⁰ Zaštitnik građana. Predlog zakona o izmenama i dopunama Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom (2013). Preuzeto sa <http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr/zakonske-i-druge-inicijative/2825-2013-05-14-07-58-42>.

¹⁹¹ Strategija za podsticanje rađanja („Sl. glasnik RS“, br. 13/2008).

sledeća pitanja: kako je koncept *roditeljstva*, odnosno *majčinstva* uobličen od strane feminističkih organizacija, kako ga razumeju nezavisna tela za ljudska prava, a kako država, odnosno kreatori politika? Kakve su posledice različitih koncepata roditeljstva i majčinstva po određene forme porodice, odnosno društvene grupe? I konačno, kakva je vizija rodne ravnopravnosti sadržana u načinima na koji je problem roditeljstva, odnosno majčinstva uobličen?

Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom usvojen je u aprilu 2002. godine. U konceptualnom i praktičnom smislu on u potpunosti zamenjuje *Zakon o društvenoj brizi o deci*¹⁹² iz socijalističkog perioda i perioda tranzicije pre 2000. godine. Prema mišljenju zakonodavca, novi zakon predstavlja novinu u oblasti pronatalitetne politike jer razdvaja socijalne mere od populacionih mera. U tom smislu Zakon ima dva osnovna cilja „ublažavanje nejednakosti u životnom standardu porodica sa decom koje pripadaju različitim materijalnim stratuma i smanjivanje troškova roditeljstva” (*Demografija*, 2002, 1)¹⁹³.

U nameri da odvoji mere socijalne politike od pronatalitetnih mera, zakonodavac je predvideo uvođenje novog prava na *roditeljski dodatak* koje je definisano članom 9, stavom 2 *Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom* (2002), odnosno detaljno razrađen u članu 14 istog zakona. Ostale pronatalitetne mere koje su postojale i u prethodnom sistemu društvene brige o deci (tokom socijalističkog i perioda devedesetih) obuhvataju *naknadu zarade za vreme porodijskog odsustva, odsustva sa rada radi nege deteta i odsustva sa rada radi posebne nege deteta*, definisanih članom 10 ovog Zakona¹⁹⁴. Nosilac prava za ostvarivanje ovih naknada je u svim slučajevima isključivo majka. Ostale mere u okviru zakona spadaju u mere socijalne politike. To su dečji dodatak, naknada troškova boravka u predškolskoj ustanovi za decu bez roditeljskog staranja, za decu sa smetnjama u razvoju i regresiranje troškova boravka u predškolskoj ustanovi dece iz materijalno ugroženih porodica (članovi zakona od 11 do

¹⁹² Zakon o društvenoj brizi o deci („Sl. glasnik RS“, br. 49/92, 29/93, 53/93, 67/93, 28/94, 47/94, 48/94, 25/96, 29/200116/2002).

¹⁹³ *Demografija* je bilten koji izlazi uz podršku nadležnog ministarstva za rad i socijalna pitanja, a uređuju ga i za njega pišu stručnjaci u oblasti demografije, socijalne politike i brige o deci. Svi brojevi su dostupni na: <http://www.minrzs.gov.rs/cir/dokumenti/briga-o-porodici/demografski-pregled>.

¹⁹⁴ Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom („Sl. glasnik RS“, br. 16/2002, 115/2005 i 107/2009).

13). Međutim, u poređenju sa prethodnim *Zakonom o društvenoj brizi o deci* (1992) iz tranzicionog perioda, koji je važio do 2002. godine, novi *Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom* (2002) smanjuje obim obuhvata dečijeg dodatka, tj. uvodi kriterijume i cenzuse za sve vrste novčanih davanja po osnovu porodičnog odnosno roditeljskog statusa (Matković i Mijatović, 2009).

Na primer, *Zakonom o društvenoj brizi o deci* (1992) osim novčanih dodataka (materinskog – za nezaposlene majke, i dečijeg – za siromašne porodice sa većim brojem dece) bile su predviđene i mere pune naknade zarade zaposlenoj majci koja se brine o detetu, pomoć za opremu novorođenčeta,

„dečiji dodatak za treće i četvrto dete u visini od 30% prosečne zarade u privredi Republike, do punoletstva, odnosno završetka srednjeg obrazovanja i potpuno regresiranje troškova boravka u predškolskoj ustanovi za treće i četvrto dete” (Gavrilović i Jugović, 2001: 89; videti još i Dodić Gudac, 2006).

Gavrilović i Jugović (2011) smatraju da je prilikom formulisanja *Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom* (2002) „prevladalo (je) uverenje da sve što je do tada postojalo može se apriori odbaciti zajedno sa ukupnim političkim nasleđem” (socijalizma) (dodavanje moje) (2011: 89). Odnosno da je, s obzirom na situaciju siromaštva i postkonfliktnog propadanja celokupnog društva i institucija socijalističke države blagostanja, do odvajanje pronatalitetnih od mera socijalne prirode došlo preuranjeno i bez pažljivog promišljanja o negativnim posledicama siromaštva na stopu rađanja (isto). Na primer, Gavrilović i Jugović (2011) smatraju da se pronatalitetne i mere socijalne politike ne mogu odvojiti, jer se one međusobno prožimaju i podržavaju na osnovu proste činjenice da povećanje broja dece neminovno stavlja porodicu u nepovoljniji materijalni položaj. S druge strane, zakonodavac je zauzeo stav da upravo odvajanje ovih mera može dovesti do toga da pronatalitetne mere ostvare svoj puni efekat (*Demografski pregled*¹⁹⁵, 2002: 1–3). Oba stanovišta mogu se problematizovati iz perspektive uokviravanja demografske politike sa pozicije koja odlučivanje o rađanju

¹⁹⁵ Svi brojevi *Demografskog pregleda* dostupni na internet stranici Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja <https://www.minrzs.gov.rs/lat/demografski-pregled.html>.

shvata isključivo kao individualizovani proces, odnosno stava koji ga posmatra kao deo političke i ekonomske odgovornosti društva.

Transformacija *Zakona o društvenoj brizi o deci* (1992) u *Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom* (2002) može se posmatrati i u kontekstu ideološke promene pronatalitetne politike u Srbiji od *politike planiranja porodice* ka *aktivnoj populacionoj politici* (Drezgić, 2008, 2010; Višić, 2013). U krajnjoj konsekvenci ideoloških razmimoilaženja nalaze se razlike između politika koje osiguravaju različite servise dostupne roditeljima kako bi im se olakšalo kombinovanje roditeljstva i drugih oblika samoaktuelizacije, ali i osigurao životni standard, u odnosu na politike koje utiču, često na restriktivan način, na proces donošenja odluka pojedinaca i porodice kako bi se dostigao određeni nivo fertiliteta (Drezgić, 2010: 195; Višić, 2013). Iako nikada nisu sprovedene u praksi tokom perioda tranzicije, kao u nekim postsocijalističkim zemljama (Poljska), pretnje restriktivnijih politika prema abortusu prisutne su od početka devedesetih pa do danas. Tu prednjači, pre svega, Srpska pravoslavna crkva i desničarske stranke. Diskurs koji se upotrebljava ovom prilikom koristi koncepte kao što su *bela kuga*, individualizacija i sebičluk (žena), raspad tradicionalne porodice za koji uglavnom opet optužuju žene (Drezgić, 2008, 2014; Vujadinović, 2013).

Javna debata o različitim aspektima *Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom* (2002) vodi se od donošenja prve verzije ovoga zakona 2002. godine. Od tada je Zakon je imao nekoliko izmena – prvo 2005, a potom i 2009. godine, a o najnovijim izmenama govorilo se i 2016. godine. Cilj Zakona definisan je u članu 1 kao

„poboljšanje uslova za zadovoljavanje osnovnih potreba dece, poseban podsticaj rađanju dece i podrška materijalno ugroženim porodicama sa decom, porodicama sa decom sa smetnjama u razvoju i deci bez roditeljskog staranja“.¹⁹⁶

U *Zakonu o finansijskoj podršci porodicama sa decom* porodicu čine „roditelji, odnosno staratelji, hranitelji, usvojitelji i deca, kao i srodnici u pravoj liniji, a u pobočnoj do drugog stepena srodstva, pod uslovom da žive u zajedničkom domaćinstvu“.¹⁹⁷ U

¹⁹⁶ Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom. („Sl. glasnik RS“ br. 16/2002, 115/2005 i 107/2009).

¹⁹⁷ Isto.

ovako formuliranoj definiciji porodice akcentat je na odnosima onih koji je čine, a ne nužno i na njihovoj krvnoj vezi, takođe i na životu u zajedničkom domaćinstvu, koje se definiše kao „zajednica življenja, privređivanja i trošenja sredstava”.¹⁹⁸ U izuzetnim slučajevima, u porodicu se mogu ubrajati i deca koja ne žive u njoj.¹⁹⁹ Zakonodavac ne objašnjava detaljno šta znači „deca koja ne žive u njoj”, ali praksa pokazuje da se to najverovatnije odnosi na decu koja posećuju ili privremeno borave u domaćinstvu drugog roditelja posle razvoda braka ili vanbračne zajednice.

Zakon ima nekoliko ciljeva: da definiše uslove za pružanje finansijske pomoći porodicama sa decom kako bi se unapredili uslovi života i bazične potrebe dece, da se ohrabri rađanje dece i da se da podrška onim porodicama koje se nalaze u stanju socijalne i materijalne potrebe.²⁰⁰ Do početka devedesetih *dečija zaštita* bila je dostupna svim porodicama sa decom. Od 1991. godine, zbog finansijske krize, tranzicijskih promena i opšteg osiromašenja društva i države, ova pomoć bila je pružana samo porodicama sa niskim primanjima ili bez ikakvih primanja (Drezgić, 2008). U članu 9 *Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom* reguliše se obuhvat finansijske pomoći porodici:

„1) naknada zarade za vreme porodijskog odsustva, odsustva sa rada radi nege deteta i odsustva sa rada radi posebne nege deteta; 2) roditeljski dodatak; 3) dečiji dodatak; 4) naknada troškova boravka u predškolskoj ustanovi za decu bez roditeljskog staranja; 5) naknada troškova boravka u predškolskoj ustanovi za decu sa smetnjama u razvoju; 6) regresiranje troškova boravka u predškolskoj ustanovi dece iz materijalno ugroženih porodica.”²⁰¹

Osim roditeljskog dodatka koji će biti predmet detaljne analize, Zakonom su definisani i dečiji dodatak, čija je svrha da se podigne materijalni standard porodica sa više dece. Nosilac prava na dečiji dodatak je biološka majka deteta, usvojitelji i hranitelji (pravo ostvaruje usvojiteljka, odnosno hraniteljka). Osim prava na regresiranje

¹⁹⁸ Isto.

¹⁹⁹ Isto.

²⁰⁰ Isto.

²⁰¹ Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom („Sl. glasnik RS“, br. 16/2002, 115/2005 i 107/2009).

troškova boravka u predškolskoj ustanovi dece iz materijalno ugroženih porodica koje se finansira iz budžeta opštine ili grada, sva ostala prava smatraju se pravima od opšteg (što znači javnog) značaja i interesa, pa se otud finansiraju iz republičkog budžeta.²⁰² To znači da se država sa svojim institucijama, a posebno budžetom, pravno i moralno obavezuje da će ispunjavati odredbe iz zakona i sprovoditi ga efikasno i dosledno u korist svih građanki i građana. S druge strane, prepuštajući regresiranje troškova boravka dece iz materijalno ugroženih porodica u predškolskoj ustanovi, zakonodavac odgovornost prenosi na niži nivo vlasti. U praksi to dovodi do nejednakog socijalno-ekonomskog razvoja, arbitrarnih uslova za ostvarivanje prava i u krajnjem slučaju diskriminacije dece na osnovu mesta prebivališta. U krajnjem ishodu, ovako formulisane mere dovode do uvećavanja socijalnih razlika, a ne njihovog smanjivanja što bi trebalo da bude intencija zakonodavca (Gavrilović i Jugović, 2011). Kao ilustracija može poslužiti i statistički podatak da je najniža stopa prirodnog priraštaja u najsiromašnijim opštinama u Srbiji (Bjelobrk, 2012). Taj podatak na očigledan način potvrđuje tezu o modernizaciji porodice i porodičnih odnosa, odnosno da se odluke o rađanju donose u skladu sa procenom budućih roditelja o mogućnostima za sopstvenu decu i njihovo blagostanje.

Prema zakonodavcu, sve mere predviđene ovim zakonom imaju za cilj da doprinesu smanjivanju troškova roditeljstva s jedne strane, a sa druge da uvećaju natalitet. Stoga se neke od mera koje promoviše Zakon vide i kao specifične mere demografske politike koja je osmišljena sa ciljem da ohrabri roditeljstvo i poveća broj dece po porodici, tako što će redukovati troškove roditeljstva. U tom smislu, u kriterijume koji moraju biti ispunjeni spada i broj dece, te se novčana naknada uglavnom daje za drugo i treće dete, a tek ponekad za prvo i četvrto (najnovije izmene Zakona iz 2009. godine). Jedan od osnovnih razloga za formulisanje ovog kriterijuma leži u činjenici da se rizik od siromaštva povećava sa brojem dece u porodici, posebno u jednoroditeljskim porodicama (Blagojević, 2011; Đorđević i sar, 2014; Arsić i sar. 2015). Stoga se Zakon može posmatrati i u strateškom okviru koji promoviše mere koje vode ka *smanjenju siromaštva*. Međutim, najnovijim izmenama iz 2009. godine pravo na

²⁰² Isto.

roditeljski dodatak ostvaruje se i rođenjem prvog deteta, te se otud ova mera može posmatrati i kao mera *pronatalitetne politike*.

Zakon o finansijskoj podršci porodicama sa decom reguliše *novčana davanja*, odnosno jednokratnu ili kontinuiranu pomoć koju ostvaruju pojedinci/pojedinke na osnovu *roditeljskog statusa* (broja rođene dece ili dece o kojoj se brinu). Jednokratnost odnosno kontinuiranost novčanog davanja predstavlja osnovnu razliku između roditeljskog dodatka (jednokratna pomoć) i dečijeg dodatka (kontinuirana pomoć na mesečnom nivou do 19, odnosno 26 navršene godine života deteta), odnosno naknade za porodiljsko odsustvo ili odsustvo radi brige o detetu (koji takođe ima ograničeno vreme trajanja od nekoliko meseci). Takođe, da bi ostvarili neko od prava regulisanih Zakonom, pojedinci, odnosno pojedinke moraju da poseduju još neka *lična svojstva* kao što su državljanstvo, ostvarivanje prihoda i posedovanja imovine, ali i *moralne kvalitete* (da se brinu o deci i da decu nisu napustili ili dali u hraniteljstvo).²⁰³ Ovi kriterijumi omogućavaju da država i donosioci odluka definišu roditeljski dodatak u skladu sa svojim ideološkim i političkim uverenjima, odnosno konceptualizacijom majčinstva i roditeljstva.

Roditeljski dodatak posebno se definiše u članovima Zakona 14, 15, 15a i 16 pod istoimenim naslovom *Roditeljski dodatak*.²⁰⁴ Roditeljski dodatak je *novčana mera* politike podrške porodici koja treba da smanji troškove roditeljstva i pozitivno utiče na odluku o roditeljstvu. Čini se da zakonodavac smatra da se odluke o rađanju donose na osnovu individualizovanih procena roditelja o troškovima roditeljstva. Međutim, istraživanja pokazuju da **isključivo novčane mere ne mogu** da doprinesu smanjenju demografskog deficita i da služe kao jedini motivator za roditeljstvo. Problem nedovoljnog rađanja dece može biti pozitivno rešen jedino u kombinaciji sa nekim drugim merama kao što su, na primer: deljeno i fleksibilno roditeljsko odsustvo, dostupnost nege za malu decu, odnosno fleksibilno i dostupno školovanje, sistem oporezivanja koji smanjuje troškove roditeljstva, politike zapošljavanja koje su prijateljske prema porodici, ali i druge mere koje obuhvataju upravljanje migracijama, ravnomerni i pravedni regionalni razvoj (Bobić, 2003, 2013; Blagojević, 1997; Milić,

²⁰³ Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom („Sl. glasnik RS“, br. 16/2002, 115/2005 i 107/2009).

²⁰⁴ Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom („Sl. glasnik RS“, br. 16/2002, 115/2005 i 107/2009).

2004b).

Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom (2002) i *Zakon o radu*²⁰⁵ (2005) bili su predmet interesovanja ženskih feminističkih organizacija od samog početka. Jedan od osnovnih razloga ležao je u činjenici da je proces pridruživanja Evropskoj uniji i prilagođavanje zakonodavstva u sferi rada i socijalne politike imalo dalekosežne posledice po položaj žena u zemljama kandidatima, što pokazuju brojna istraživanja u zemljama bivšeg istočnog bloka koje su sada članice Evropske unije (Tesić i Bocić, 2005; Krizsan i Pap, 2005; Ilieva i Delinesheva, 2005; *Open Society Institute*, 2006; Avdeyeva, 2009, 2010).

Jedna od najaktivnijih organizacija koje su zagovarale zakonske i strateške promene na početku prve polovine 21. veka bila je organizacija *Glas razlike – Grupa za promociju ženskih političkih prava* (Beograd), uz još nekoliko organizacija kao što su *Asocijacija za žensku inicijativu* (Beograd), *Femina Creativa* (Subotica), *Asocijacija poslovnih žena* (Novi Sad) i *Ženski istraživački centar* (Niš). Cilj ovih organizacija, od 2000. do 2007. godine bio je da prate, analiziraju i skreću pažnju javnosti na zakonske i strateške promene u oblasti socijalnih i ekonomskih prava u procesu pridruživanja EU.

Najvažnije oblasti delovanja ženskog pokreta u ovom ranom periodu, pre institucionalizacije, odnosile su se na političku participaciju žena, radna prava, zapošljavanje i reproduktivni, odnosno neplaćeni rad nege (Višnjić 2011, 7–8). S obzirom na to da su prva vladina tela za rodnu ravnopravnost počela da se osnivaju tek od 2002. godine, prvo u pokrajinskoj, a potom i u nacionalnoj administraciji, prve analize i predloge za institucionalne, zakonske i strateške promene iznosile su upravo ženske nevladine organizacije. Posle 2007. njihov uticaj slabi, neke od organizacija se gase, a osnovni pokretač promena postaju mehanizmi za rodnu ravnopravnost, odnosno vladina tela i agencije. Međutim, njihov uspeh u zastupanju određenih politika i feminističkih stavova promenljivog je karaktera i zavisi od političke klime, stabilnosti institucije i sposobnosti administrativnog aparata da neke od predloga pretoči u praktične politike. Kao što je već bilo reči u prethodnom poglavlju, odnos mehanizama za rodnu ravnopravnost i ženskog pokreta pruža uvid u kapacitete institucija da

²⁰⁵ Zakon o radu („Sl. glasnik RS“, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014 i 13/2017 – odluka US).

transparentno, participativno i informisano kreiraju politike. To je posebno značajno u slučaju urođnjavanja različitih politika čiji efekti mogu imati pozitivan, ali i negativan učinak na rodne odnose u privatnoj sferi.

Tokom perioda od 2000. do 2009. godine, vođeno je nekoliko kampanja kako bi se podigla svest opšte populacije, a posebno žena o relevantnim promenama u domenu radnog zakonodavstva, odnosno u oblasti nege (Višnjić, 2011; Jovanović i sar., n. d; Konstantinović-Vilić i sar., 2003; Lukić i Jovanović, 2002a; 2002b; 2003; Lukić i sar., 2006). Kampanje su se sastojale iz javnih rasprava o pomenutim zakonima širom Srbije, kao i od analiza i objašnjenja posledica koje mogu imati usvojeni zakoni (isto).

Prva verzija *Zakona o finansijskog podršci porodici sa decom*²⁰⁶ usvojena je 2002. godine, a analiza Zakona koju je sproveo *Glas razlike* predstavljena je u dve publikacije: „*Materinstvo ili roditeljstvo. Briga o deci – zajednička briga oba roditelja*” (Jovanović i sar., n. d.²⁰⁷) i „*Šta kaže Evropa*” (Lukić i Jovanović., 2002b). Najdetaljnija analiza nalazi se u publikaciji pod nazivom „*Materinstvo ili roditeljstvo. Briga o deci – zajednička briga oba roditelja*”, koja se bavi pitanjima nege dece kao zajedničke obaveze oba roditelja. Na pristupačan i razumljiv način autorke objašnjavaju feminističku kritiku podele na produktivni/plaćeni rad i reproduktivni/neplaćeni rad. Brošura je koncipirana kao dijalog između pretpostavljenih zainteresovanih građana/građanki, koji postavljaju pitanja, i zakonodavaca, odnosno kreatora javnih politika u vidu objašnjenja pojedinih instituta zakona (primeri pitanja: *Da li imam još neka prava u vezi sa roditeljstvom?* ili *Šta je sa usvojenjem?*) (Jovanović i sar., n. d.). Osim već pomenutog Zakona, publikacija se, između ostalog, bavi i nedovoljnim vrednovanjem neplaćenog rada u kući i porodici, a koji uglavnom obavljaju žene, zatim položajem samohranih i razvedenih majki i pomirenjem poslovnog i privatnog života. Sva prava i obaveze trudnih radnica, roditelja i razvedenih roditelja koja proističu iz određenih zakona (*Zakon o radu, Zakon o finansijskoj podršci roditeljima sa decom*) objašnjena su korak po korak, kao i njihov odnos prema međunarodnim i evropskim standardima. Opravdanje za nastanak ovakve publikacije autorke vide u pravu građana i građanki „na (odgovorno) roditeljstvo” i

²⁰⁶ Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom („*Sl. glasnik RS*“, br. 16/2002, 115/2005 i 107/2009).

²⁰⁷ Na samoj brošuri nije navedena godina izdanja, ali je moguće pretpostaviti da je ona napisana neposredno po usvajanju *Zakona o radu* i *Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom*.

pravu „na (efikasan) rad” (isto, 6). Takođe, za autorke je jasna veza između promena do kojih dolazi u domaćem zakonodavstvu i rešenja koja nudi (nameće) praksa Evropske unije, odnosno da će analiza „pomoći poslodavcima i kreatorima socijalne i ekonomske politike da pronađu adekvatne mere za ostvarenje principa konkurencije i ravnopravnosti” (isto, 7). Takođe, autorke smatraju da rađanje i podizanje dece mora biti shvaćeno kao društvena uloga, a ne isključivo biološka reprodukcija, i da one/oni koji je obavljaju „zaslužuju podršku, poverenje i razumevanje porodičnog okruženja, ali i državnih institucija i dugoročne politike” (isto). Autorke zauzimaju jasan stav koji proističe iz feminističke kritike podele na privatno i javno s jedne strane, i zahteva da država vodi aktivnu, rodno osvešćenu politiku roditeljstva s druge.

Analiza *Zakona o finansijskoj podršci porodicama sa decom* nalazi se pod naslovom, odnosno kao odgovor na pitanje *Da li populaciona politika treba da se odnosi samo na žene?* (Jovanović i sar., n. d.). Jasno je, dakle, da autorke čitaju Zakon u okviru mera populacione politike. One navode da se u javnom diskursu tokom rasprave o pojedinim rešenjima unutar Zakona najviše pažnje posvetilo povezivanju skraćivanja trajanja porodičnog odsustva (i prava žena na rad), sa odlučivanjem na rađanje (isto, 25). Naime, oko uzavrele diskusije na temu „bele kuge” i uloge žena u obnavljanju stanovništva, više puta je od strane različitih aktera (najčešće političkih stranaka i konzervativno orijentisanih udruženja građana) ponovljen stav da je odluka o rađanju direktno povezana sa zaposlenošću žena, odnosno da se zaposlena žena ređe odlučuje za rađanje. Na primer, pretraživanjem novinskih tekstova iz 2003. godine i analizom naslova članaka može se zaključiti da je opšte raspoloženje javnog mnjenja bilo usmereno na populacione mere *Zakona o finansijskoj podršci porodicama sa decom*, a ne na odredbe koje su bile moderne i transformativne (korišćenje roditeljskog odsustva na primer). Na osnovu pretrage po ključnim rečima čak 54 novinska članka imala su u svom naslovu ili tekstu sintagmu „bela kuga“, dok po ključnim rečima „podrška porodici sa decom” nije pronađen nijedan tekst.²⁰⁸ Tekstovi uglavnom imaju dramatične naslove: „Svake godine Srbija manja za grad od 30.000 stanovnika”, „Devet kovčega na jednu

²⁰⁸ Pretraga „bela kuga”. (2003). Medijski arhiv Ebart. Preuzeto 4. marta 2017. sa <http://www.arhiv.rs/novinska-pretraga/bela%20kuga/sve-rubrike/sve-novine/2003/cela-godina/ceo-mesec/>.

kolevku”, „Poslednji čas za srpski spas”, „Jedan porođaj – dva abortusa”, „Fizički i biološki genocid”.²⁰⁹ Isti diskurs preovladava i prilikom izmena i dopuna Zakona iz 2005. i 2009. godine, iako je primetno da postoji više tekstova koji se na ozbiljan i kritički način bave pitanjem roditeljstva i sadržajem samog Zakona (odrednica: roditeljski dodatak), kao i uzrocima niske stope rađanja u Srbiji.²¹⁰ Mere koje predlaže konzervativna politička zajednica, na čelu sa Srpskom pravoslavnom crkvom, kao rešenje demografskih problema jesu, naravno, restriktivnije politike abortusa s jedne strane, a sa druge protekcionističke i paternalističke politike zaštite materinstva. Majčinstvo postaje nacionalni i politički zadatak žena.²¹¹

Veliki deo analize Zakona, autorke posvećuju kritici zakonske odredbe prema kojoj je jedini nosilac prava na roditeljski dodatak – majka. Iako ova mera, nosi rodno neutralno ime *roditeljski dodatak*, drugi roditelj – otac, nema pravo da zatraži roditeljski dodatak na osnovu svog roditeljskog statusa, jer se svi uslovi za dobijanje istog vezuju za majku.²¹² Autorke tvrde da je ovakvo viđenje titulara (nosioca) prava veoma konzervativno jer je majka percipirana „kroz biološku sposobnost da zatrudni i rodi dete i kroz unapred postavljene, društveno konsturisane uloge dobre majke. Uloga oca kao ravnopravnog roditelja, ostaje potpuno zapostavljena” (Jovanović i sar. n. d.: 26). U smislu transformacije rodni odnosa u okviru politika podrške porodici, mere koje jedino majku priznaju kao adekvatnu da brine o detetu, podjednako su štetne po položaj žena i rodnu ravnopravnost, kao i one koje zabranjuju abortus.

Na osnovu analize Pravilnika²¹³ kojima se bliže određuju uslovi i načini ostvarivanja naknade za roditeljski dodatak, primetno je da su svi pobrojani uslovi i kriterijumi vezani za majku. Na primer, prilikom prijave za dobijanje novčane pomoći u

²⁰⁹ Isto.

²¹⁰ *Rodna ravnopravnost*. (16. decembar 2005). Danas. Preuzeto 4. marta 2017. sa <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/danas-specijalni-dodatak/2005/12/16/C1256F7A005A8C61C12570D8007BC62D/rodna-ravnopravnost>; Lazić, J., *Budžet, bela kuga i kvaka 22* (26. novembar 2009). Vreme. Preuzeto 4. marta 2017. sa <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vreme/2009/11/26/C12575130037F71BC125767A00334278/budzet-bela-kuga-i-kvaka-22>.

²¹¹ *Pravoslavni roditelj*. (bez datuma). Preuzeto 4. februara 2017. sa <http://www.pravoslavniroditelj.org/>.

²¹² Pravilnik o bližim uslovima i načinu ostvarivanja prava na finansijsku podršku porodici sa decom. („Sl. glasnik RS”, br. 29/2002, 80/2004, 123/2004, 17/2006, 107/2006, 51/2010, 73/2010 i 27/2011 – odluka US).

²¹³ Isto.

obliku roditeljskog dodatka majka mora da pribavi „dokaze” o sopstvenoj sposobnosti da bude roditelj, odnosno da dokaže da je „dobra majka”. Naime, majka mora da dokaže da je sposobna da se brine o detetu (deci), odnosno da nijedno od svoje dece nije napustila ili dala na usvojenje ili hraniteljstvo.²¹⁴ Drugim rečima, propisanim kriterijumima, država zahteva da majke dokažu svoju moralnu podobnost da budu *primerene* majke i samo tako mogu da ostvare roditeljski dodatak. Kategorizujući majke kao „dobre i podobne” odnosno „loše i nepodobne”, zakonodavac ih postavlja u situaciju društvene stigmatizacije, posebno mlade roditelje/mlade majke i siromašne porodice koje su iz različitih razloga morale da daju svoju prvorodenu decu na usvojenje ili hraniteljstvo (Jovanović i sar., n. d.: 27). Na ovaj način kreatori politika i donosioci odluka kroz institucionalnu praksu doprinose uvođenju konzervativnih kontrolnih mehanizama ponašanja pojedinaca, posebno pojedinki s jedne strane, a sa druge formalizuju, normativizuju i normalizuju institucionalnu diskriminaciju, posebno na osnovu materijalnog i socijalnog stanja.

Zakon²¹⁵ prepoznaje oca kao titulara prava na roditeljski dodatak u izuzetnim slučajevima kada otac mora dokazati da majka deteta nije živa, nije sposobna da se brine o detetu ili je napustila dete (decu) (član 14). Dakle, otac – roditelj, pravo na roditeljski dodatak za dete može ostvariti jedino ako je **jedini** nosilac roditeljskog prava u odsustvu (mrtve ili nepodobne) majke! Jovanović i druge autorke (n. d.) ukazuju da je ovakvo rešenje ne samo konzervativno, već i protivno *Ustavu Republike Srbije*²¹⁶ (2006) (član 65) koji garantuje jednakost roditelja u vršenju roditeljskog prava, *Porodičnom zakonu*²¹⁷ (2005) (Član 7) gde roditeljsko pravo i vršenje tog prava pripada majci i ocu ravnopravno, kao i *Konvenciji o pravima deteta* (član 18, stav 1)²¹⁸ koja nalaže državama potpisnicama Konvencije da ulože

„najveće napore da se obezbedi priznavanje principa da oba roditelja imaju zajedničku odgovornost u podizanju i razvoju deteta. Roditelji ili, u zavisnosti od slučaja, zakonski

²¹⁴ Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom („Sl. glasnik RS”, br. 16/2002, 115/2005 i 107/2009).

²¹⁵ Isto.

²¹⁶ Ustav Republike Srbije („Sl. glasnik RS”, br. 98/2006).

²¹⁷ Porodični zakon („Sl. glasnik RS” br. 18/2005, 72/2011 – dr. zakon i 6/2015).

²¹⁸ Zakon o ratifikaciji Konvencije ujedinjenih nacija o pravima deteta („Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori”, br. 15/90 i „Sl. list SRJ – Međunarodni ugovori”, br. 4/96 i 2/97).

staratelji imaju prevashodnu odgovornost za podizanje i razvoj deteta. Najbolji interesi deteta će biti njihova osnovna briga“.²¹⁹

U konzervativnom viđenju očinstva, odnosno roditeljstva od strane zakonodavca, može se prepoznati razumevanje uloge očeva samo iz perspektive „odsutnih očeva“, odnosno onih koji ne učestvuju u odgajanju, vaspitanju i podizanju dece (Hearn i Pringle, 2009; United Nations, 2011). Ova odredba je posebno problematična ako se očinstvo sagleda kao jedan od fudamentalnih osnova na kojima se gradi identitet muškarca, posebno sa aspekta potencijalnog pozitivnog i transformativnog uticaja na rodne uloge i odnose (Rehel, 2014: 111; Hobson, 2002). Jasno je da ovakva rešenja praktičnih politika „oblikuju izbore koje muškarci prave kao očevi i kultivišu određene identitete i interese“ (Teredkinas i Reingardienė, 2005: 9).

Nadalje, Zakon postavlja još restriktivnije uslove za dobijanje roditeljskog dodatka kroz određivanje minimalnog iznosa poreza na imovinu kod potencijalnih korisnika, odnosno korisnica. Drugim rečima, pravo na roditeljski dodatak „ne može se ostvariti ako majka ili članovi porodice u kojoj živi plaćaju porez na imovinu na poresku osnovicu veću od 12.000.000 dinara“.²²⁰ Kao jedine nositeljke prava na roditeljski dodatak, to stavlja majke u još nepovoljniji položaj ekonomske zavisnosti, odnosno prilikom pregovaranja oko upisa u zajedničku imovinu sa svojim bračnim ili vanbračnim partnerom. Majke postaju odgovarajuće korisnice roditeljskog dodatka samo ukoliko uopšte ne poseduju ili poseduju beznačajnu imovinu u ličnom vlasništvu.²²¹ Dakle, uvodeći vlasništvo nad imovinom kao jedan od kriterijuma, zakonodavac je jasno stavio meru roditeljskog dodatka u meru socijalne politike, a ne populacione politike. S druge strane, propisujući takve kriterijume, zakonodavac je

²¹⁹ Isto.

²²⁰ Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom („Sl. glasnik RS“, br. 16/2002, 115/2005 i 107/2009).

²²¹ Poreska osnovica od 12.000.000 dinara (oko 10.000 evra) se izračunava prema formuli po kojoj se površina stana pomnoži sa cenom kvadrata u pripadajućoj zoni. Ako uzmemo u obzir da je cena kvadratnog metra u Srbiji u proseku 500 evra po kvadratnom metru (podatak za Valjevo na primer), to znači da majka i ostali članovi porodice zajedno, kako bi ostvarili pravo na roditeljski dodatak, ne smeju da poseduju imovinu veću od 20 kvadrata. Ukoliko je nekretnina u užoj gradskoj zoni, onda je veličina dozvoljenog stana još manja.

dodatno diskriminisao određenu grupu roditelja na osnovu socijalnog i materijalnog statusa.

Korisnice prava na roditeljski dodatak mogu biti samo one majke koje su državljanke države Srbije. Ovo stavlja u nepovoljan položaj one majke čija su deca državljani Srbije na osnovu mesta rođenja i državljanstva oca. To znači da kao jedini nosilac prava na roditeljski dodatak strana državljanka udata ili u vanbračnoj zajednici sa državljaninom Srbije neće biti u mogućnosti da ostvari roditeljski dodatak. Istovremeno, ni njen suprug, partner i otac deteta (dece) neće moći da ostvari ovo pravo, jer ostali uslovi prema kojim otac postaje nosilac prava na roditeljski dodatak nisu ispunjeni. Drugim rečima, majka je živa i u mogućnosti da se brine o detetu.²²²

Predlog autorki analize Zakona je da se nadoknada za roditeljski dodatak reguliše tako da njeno potraživanje mogu izvršiti oba roditelja, ali **samo zajedno**, ili, u slučaju jednoroditeljskih porodica, onaj roditelj koji se brine o detetu (Jovanović i sar., n.d.: 27). Odgovarajuća dokumentacija (o poreskim i drugim primanjima, socijalnom, porodičnom statusu, neosuđivanju i tako dalje) predaje se nadležnima u Centru za socijalni rad. Tom prilikom, moguće je izvršiti uvid u to da li se radi o porodicima koje jesu ili potencijalno mogu biti korisnice drugih usluga centra (kao što su dečiji dodatak, mere porodične zaštite u slučaju nasilja u porodici...), odnosno odgovornost Centra za socijalni rad je da izvrši evaluaciju i uvid u svaki pojedinačni slučaj i donese odgovarajuću odluku (isto, 27). Odgovornost za pravednu raspodelu roditeljskog dodatka dakle leži na institucijama koje su u obavezi da analiziraju svaki pojedinačni slučaj i donesu odgovarajuće odluke sa dužnom pažnjom, a ne na dokazivanju pojediniki i pojedinaca da su podesni da ga prime.

Autorke posmatraju roditeljski dodatak u okviru koji se oslanja na feminističku koncepciju države blagostanja koja podrazumeva odgovornost države da podrži individualne izbore građana i građanki bez diskriminacije i predrasuda u odnosu na njihov bračni, socijalni ili roditeljski status, ili rod. Uloga moderne države blagostanja i njenih institucija jeste da prilikom formulisanja i sprovođenja zakona stvori mogućnosti

²²² Apostolovski, A. (16. novembar 2009). *Majka Albanka, otac Srbin, dete diskriminisano*. Politika. Preuzeto 4. marta 2017 sa <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/politika/2009/11/16/C12575130037F71BC125766F00703C0F/majka-albanka-otac-srbin-dete--diskriminisano>.

njegovog nesmetanog uživanja, a ne da kažnjava, osuđuje ili isključuje određene grupe roditelja i dece. Ako posmatramo roditeljski dodatak u strateškom okviru mere populacione politike, onda je jasno da samo komplementarnim merama, koje podrazumevaju veće i stabilnije zapošljavanje žena, pristup servisima nege i brige o deci, nemoćnima i starima, puno učešće muškaraca u poslovima nege dece i porodičnom životu, kao i odgovarajuća i stimulatívna poreska politika mogu dovesti do povećanja stope rađanja. Nesporni primer za takvu vrstu kombinovanja mera jesu skandinavske zemlje, posebno Švedska (Robila, 2014; Ostner i Schmitt, 2008; Sainsbury, 2001). Na primer, kombinovanje nekoliko mera kao što su velikodušna roditeljska odsustva, dostupna i jeftina dečja zaštita i ustanove za čuvanje dece i individualna poreska politika delovali su stimulatívno na porast broja rođene dece u Švedskoj. S druge strane, jedan od razloga pada stope rađanja u južnoj, centralnoj i istočnoj Evropi direktno je povezan sa niskim učešćem žena na tržištu rada i lošim uslovima za kombinovanje rada i roditeljstva generalno (Jovanović i sar., n. d.: 28; *United Nations*, 2015; *European Union Gender Equality Index*²²³). Neosporno je stoga da država ima ne samo dužnost da podrži građane i građanke u formiranju, održavanju i obnavljanju porodičnog života, već i da kroz svoje javne politike i zakone doprinese promeni konzervativnih rodni odnosa i obrazaca u privatnoj sferi intimnog života.

Feministička analiza roditeljskog dodatka *Glasa razlike* (Jovanović i sar., n. d.) ostaje bez odjeka kako među donosiocima odluka tako i u okviru feminističkih organizacija. Tek su izmene *Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom* u 2005. godini dovele do toga da se ova debata ponovo pokrene uz neke nove aktere. Naime, 2012. i 2013. godine dva nezavisna tela osporila su ustavnost i zakonitost odredbe roditeljskog dodatka gde je majka jedini nosilac prava, i podneli tužbu Ustavnom sudu Srbije. Njihove tužbe Ustavnom sudu Srbije bile su zasnovane na pritužbama koje su ova tela primala od strane građana i građanki, a koje su zasnovane na realnim poteškoćama u ostvarivanju svojih prava.

Predmet zahteva za ocenu ustavnosti pred Ustavnim sudom Srbije *Pokrajinskog zaštitnika građana* bio je član 14 *Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom* koji

²²³ European Union Gender Equality Index. Preuzeto 6. maja 2016. sa <http://eige.europa.eu/gender-statistics/gender-equality-index>.

definiše majku kao jedinog titulara prava na roditeljski dodatak, kao i član 16 koji definiše kao uslov za dobijanje roditeljskog dodatka određeni iznos poreza na imovinu.²²⁴ Pokrajinski zaštitnik građana je smatrao da su ova dva člana Zakona u suprotnosti sa članovima 15, 21, 63 i 65 Ustava Srbije. Član 15 Ustava Srbije garantuje ravnopravnost žena i muškaraca, i obavezuje državu da vodi politiku jednakih mogućnosti. Član 21 reguliše jednakost svih građana pred zakonom i Ustavom bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi, uključujući i diskriminaciju zasnovanu na „imovnom stanju”. Član 63, stav 2 Ustava Republike Srbije navodi da država ima obavezu da „podstiče roditelje da se odluče na rađanje dece i pomaže im u tome”.²²⁵ Član 65 reguliše prava i dužnosti roditelja da izdržavaju, vaspitavaju i obrazuju svoju decu, i da su u tome ravnopravni. Posebno je važan stav 2 koji navodi da „sva ili pojedina prava mogu jednom ili oboma roditeljima biti oduzeta ili ograničena samo odlukom suda, ako je to u najboljem interesu deteta, u skladu sa zakonom”.²²⁶

Razloge za pokretanje predloga za ocenu zakonitosti i ustavnosti *Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom*, pokrajinski ombudsman nalazi u potrebi da se afirmiše pretpostavka o ravnopravnom položaju majke i oca u porodici, odnosno da se otkloni predrasuda da je žena/majka jedina koja treba da brine o porodici.²²⁷ Pokrajinski ombudsman polazi ne samo od predstavki građana i građanki koje su dobili povodom ostvarivanja prava na roditeljski dodatak, već i od rodno transformativnog potencijala ove mere koja nosi naziv roditeljski dodatak, ali i od činjenice da ovu meru tumači u okviru mera populacione politike. To bi značilo da su roditelji ravnopravni u pravima i odgovornostima u okviru populacione politike, odnosno da mere ove politike moraju u podjednako meri da afirmišu i žene i muškarce kao roditelje. Pokrajinski ombudsman smatra da bi u tom slučaju mera trebalo da bude „usmerena na dete, te da

²²⁴ Pokrajinski ombudsman. Predlog za ocenjivanje ustavnosti (2012). Preuzeto 6. maja 2016. sa <http://rp.ombudsmanapv.org/index.php/2012-11-27-20-00-25/zakonodavne-inicijative/42-predlog-za-ocenjivanje-ustavnosti-zakona-o-finansijskoj-podrsci-porodici-sa-decom>.

²²⁵ Ustav Republike Srbije („Sl. glasnik RS”, br. 98/ 2006).

²²⁶ Isto.

²²⁷ Pokrajinski ombudsman. Predlog za ocenjivanje ustavnosti (2012). Preuzeto 6. maja 2016. sa <http://rp.ombudsmanapv.org/index.php/2012-11-27-20-00-25/zakonodavne-inicijative/42-predlog-za-ocenjivanje-ustavnosti-zakona-o-finansijskoj-podrsci-porodici-sa-decom>.

bude određena tako da pripada detetu preko roditelja kao zakonskih zastupnika“,²²⁸ stoga titular prava mogu biti **oba roditelja ukoliko zajedno vrše roditeljsko pravo**. Rešenje koje predlaže pokrajinski ombudsman u potpunosti se poklapa sa rešenjem feminističke organizacije *Glas razlike* (Jovanović i sar., n. d.). Mišljenje pokrajinskog ombudsmana je sledeće:

„Razvoj porodice u pravcu potpune ravnopravnosti oba roditelja u svim oblastima znači i obezbeđivanje ravnopravnog pristupa podsticajima i merama. Nediskriminatorno definisane mere i korisnici/ce i pretpostavka ravnopravnog položaja majke i oca u porodici će dovesti i do otklanjanja predrasuda o tome da žena jedina treba da brine o potomstvu, čime se razvija politika jednakih mogućnosti predviđena članom 15. Ustava Republike Srbije.“²²⁹

Predlog za ocenu ustavnosti *Poverenika za zaštitu ravnopravnosti*²³⁰ takođe se odnosi na neusaglašenost člana 14 *Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom* sa članovima 4, 7 i 22 *Zakona o zabrani diskriminacije*²³¹ iz 2009. godine i članovima 21 i 64 *Ustava Srbije*. Tako član 4 *Zakona o zabrani diskriminacije* govori o ravnopravnosti svih osoba i uživanju ravnopravnog statusa bez obzira na lična svojstva. Član 7 istog *Zakona* definiše pojavu posredne diskriminacije kada se

„lice ili grupa lica, zbog njegovog odnosno njihovog ličnog svojstva, stavlja u nepovoljniji položaj aktom, radnjom ili propuštanjem koje je prividno zasnovano na načelu jednakosti i zabrane diskriminacije, osim ako je to opravdano zakonitim ciljem, a sredstva za postizanje tog cilja su primerena i nužna“.²³²

²²⁸ Isto.

²²⁹ Isto.

²³⁰ Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. Predlog za ocenu ustavnosti i zakonitosti *Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom* (2013). Preuzeto sa <http://www.ravnopravnost.gov.rs/sr/zakonodavne-inicijative-i-mišljenje-o-propisima/predlog-za-ocenu-ustavnosti-i-zakonitosti-zakona-o-finansijskoj-podršci-porodici-sa-decom..>

²³¹ *Zakon o zabrani diskriminacije* („Sl. glasnik RS”, br. 22/2009).

²³² Isto.

Takođe, institucija Poverenika je smatrala da su odredbama člana 14 *Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom* povređena prava iz *Konvencije o pravima deteta* i ukazala na dobru praksu *Evropskog suda za ljudska prava* u toj oblasti.²³³ Poverenica je posebno ukazala na

„odluku Evropskog suda za ljudska prava u slučaju Veler protiv Mađarske broj 44399/05, u kojoj je sud utvrdio da je Mađarska povredila član 14 Evropske konvencije o ljudskim pravima propisivanjem da samo majke koje su državljanke Mađarske mogu ostvariti pravo na materinski dodatak. Sud je zaključio da je Mađarska stavila u nejednak položaj decu čije su majke strane državljanke, odnosno, da su diskriminirani na osnovu roditeljskog statusa“.²³⁴

Tumačeći član 14 *Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom* Poverenik je zaključio da je očigledno je da su očevi diskriminirani na osnovu ličnog svojstva – svoga pola, odnosno stereotipne rodne uloge muškarca u porodici. Poverenik za zaštitu ravnopravnosti smatrao je da je zakon neustavan jer krši, takođe, i prava deteta. Naime, član 22 *Zakona o zabrani diskriminacije*²³⁵ smatra diskriminacijom deteta davanje prednosti (na osnovu prvenstva rođenja, državljanstva majke, imovnog stanja roditelja i dr.) ili pravljenje razlike između dece po bilo kom ličnom svojstvu deteta ili njegovih/njenih staratelja i članova porodice. Ovim članovima zakona pridružuju se i članovi 21 i 64 *Ustava Republike Srbije* koji regulišu pitanja diskriminacije, odnosno prava deteta.²³⁶

Institucija Poverenika je smatrala da u slučajevima kada je majka jedini titular roditeljskog dodatka i istovremeno nije državljanica Srbije, u nepovoljniji položaj se stavljaju deca kao krajnji korisnici čijoj dobrobiti je namenjena ova mera. Drugim rečima, određujući kao jedan od uslova za dobijanje roditeljskog dodatka državljanstvo

²³³ Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. Predlog za ocenu ustavnosti i zakonitosti Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom (2013). Preuzeto sa <http://www.ravnopravnost.gov.rs/sr/zakonodavne-inicijative-i-mišljenje-o-propisima/predlog-za-ocenu-ustavnosti-i-zakonitosti-zakona-o-finansijskoj-podršci-porodici-sa-decom>.

²³⁴ Isto.

²³⁵ Zakon o zabrani diskriminacije („Sl. glasnik RS” br. 22/2009).

²³⁶ Ustav Republike Srbije („Sl. glasnik RS” br. 98/2006).

Srbije i/ili zdravstveno osiguranje koje majka mora da ostvaruje preko Republičkog fonda za zdravstveno osiguranje Srbije, zakonodavac nije predvideo situaciju u kojoj majka iako nije državljanica Srbije rađa decu sa ocem koji jeste, odnosno deca se upisuju kao državljani Srbije preko oca. U ovim slučajju, kao i u mnogim drugim, otac ne može da zahteva pravo na roditeljski dodatak jer je majka živa i u stanju je da se brine o deci.²³⁷

Uzimajući sve ovo u obzir, i Pokrajinski ombudsman i Poverenik za zaštitu ravnopravnosti smatrali su da je uslov prema kojem je jedino majka nosilac prava na roditeljski dodatak neustavan, protivzakonit i suprotan *Konvenciji o pravima deteta Ujedinjenih nacija*, kao i postojećim odredbama *Ustava Srbije* i *Zakona o zabrani diskriminacije*. Ovom prilikom pokrenuto je i pitanje ispravnog naziva ove mere. Naime, naziv „*roditeljski dodatak*” upućuje na pravo oba roditelja da ga zatraže. Stvarni uslovi za dobijanje roditeljskog dodatka upućuju na nešto sasvim drugo, stoga je Poverenik predložio da bi adekvatniji naziv ove mere bio „*materinski dodatak*”.²³⁸

Zanimljiv obrt u diskusiji oko roditeljskog dodatka dešava se podnošenjem predstavke *Autonomnog ženskog centra* Ustavnom sudu Srbije. Naime, Autonomni ženski centar upućuje *Podnesak zainteresovane strane* Ustavnom sudu uz zahtev da odbaci argumentaciju Pokrajinskog ombudsmana protiv člana 14 ZFPPD (*Autonomni ženski centar*, 2012). Svoje argumente da majka **mora da ostane jedini nosilac prava** Autonomni ženski centar zasniva na *Zakonu o ravnopravnosti polova*,²³⁹ *Konvenciji o eliminaciji svih oblika diskriminacije prema ženama*,²⁴⁰ i *Ustavu Srbije* (član 21),²⁴¹. Svi ovi pravno obavezujući dokumenti imaju kao jednu od osnovnih odredbi princip *afirmativne akcije*, odnosno stavljanje žena u povlašćeni položaj zbog nepostojanja *de facto* ravnopravnosti u porodici. Naime, Autonomni ženski centar tvrdi da bi izjednačavanje mogućnosti/uslova da očevi ravnopravno sa majkama ostvaruju pravo na roditeljski dodatak uticalo na dalje produbljivanje nejednake pozicije žena u porodici

²³⁷ Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. Predlog za ocenu ustavnosti i zakonitosti Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom (2013). Preuzeto sa <http://www.ravnopravnost.gov.rs/sr/zakonodavne-inicijative-i-mišljenje-o-propisima/predlog-za-ocenu-ustavnosti-i-zakonitosti-zakona-o-finansijskoj-podršci-porodici-sa-decom>.

²³⁸ Isto.

²³⁹ Zakon o ravnopravnosti polova („Sl. glasnik RS”, br. 104/2009).

²⁴⁰ Zakon o ratifikaciji Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena („Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori”, br. 11/81).

²⁴¹ Ustav Republike Srbije („Sl. glasnik RS”, br. 98/ 2006).

i raspodelom moći unutar porodice u korist muškaraca, odnosno da bi rezultiralo zloupotrebom ovoga prava od strane očeva.

„U slučaju kada bi otac bio titular mere, mogao bi da zloupotrebljava pravo s obzirom na to da (u proseku) ima više moći i može, zloupotrebom te moći, da utiče na slobodnu odluku žene (kontrolišući primenu kontraceptivnih sredstava, prisiljavajući je na seksualni odnos, odnosno na rađanje bez njene volje)“ (*Autonomni ženski centar*, 2012).

Autonomni ženski centar se u obrazloženju ovakvog svog stava poziva na član 16 (e) CEDAW Konvencije²⁴² koja zahteva od država potpisnica Konvencije da obezbede uslove za slobodno odlučivanje o rađanju, braku i porodičnim odnosima (Šimonović, 2004: 51–53). U Opštoj preporuci CEDAW Komiteta broj 21 – *Jednakost u braku i rodbinskim vezama*, CEDAW Komitet daje konkretnije tumačenje člana 16 Konvencije (isto). Naime, većinu problema i diskriminacije prema ženama Komitet vidi u zakonskim odredbama i kulturnim i običajnim praksama koje onemogućavaju žene da slobodno odlučuju o broju dece, izboru partnera, zadržavanju sopstvenog državljanstva, imovinskim pitanjima u braku, mogućnostima sklapanja ugovora po sopstvenoj volji i zaposlenja, kao i o štetnosti poligamije itd. Stoga je neophodno da države obezbede sve odgovarajuće mere radi uklanjanja diskriminacije žena u svim pitanjima koja se odnose na brak i porodične odnose.²⁴³ U slučaju roditeljskog dodatka u kojem je jedini nosilac prava majka, *Autonomni ženski centar* smatra da je razlikovanje očeva i majki opravdano, odnosno da je

„*Pokrajinski ombudsman* na pogrešan način razumeo princip ravnopravnosti žena i muškaraca u domenu rađanja i da nije uzeo u obzir postojanje stvarne nejednakosti u rađanju i roditeljstvu, koja opravdava rešenja za koje se opredelio zakonodavac u Zakonu o finansijskoj podršci porodici sa decom (*Autonomni ženski centar*, 2012: 3).

²⁴² Zakon o ratifikaciji Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena („Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori“, br. 11/81).

²⁴³ Isto.

Autonomni ženski centar smatra da je kao mera populacione politike, novčani podsticaj rađanju adekvatno vezan za majku deteta, jer je biološka činjenica i konstanta da majke rađaju decu i one kao takve treba da budu i prepoznate u zakonu. Tumačenje Autonomnog ženskog centra zanemaruje činjenicu da je *dečiji dodatak* kao mera socijalne politike takođe vezan za majku. Roditeljstvo u strateškom okviru koji zastupa Autonomni ženski centar ne vidi se kao proces pregovaranja dve odrasle osobe, već kao jednostrana odluka jedne od uključenih strana, majke ili oca, u zavisnosti od moći koju jedan od roditelja poseduje u okviru porodice, a u strateškom okviru borbe protiv nasilja prema ženama i siromaštva.

Autonomni ženski centar je feministička organizacija koja se više od dve decenije bavi isključivo analizom i zagovaranjem politika sprečavanja nasilja u porodici. Njihovim zalaganjem i direktnim lobiranjem doneti su mnogi značajni strateški i zakonodavni dokumenti koji su na pozitivan način uticali na položaj žena u privatnoj sferi porodice i odnosa institucija prema žrtvi porodičnog i partnerskog nasilja²⁴⁴. Razumljivo je stoga da i u tumačenju odredbi *Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom*, Autonomni ženski centar polazi od uobličavanja problema roditeljstva kroz okvir nasilja prema ženama. Međutim, u ovakvom tumačenju člana 14 ZFPPD otac se sagledava ne kao ravnopravni roditelj podjednako važan za odrastanje, vaspitanje i odgajanje deteta, već isključivo kao **potencijalni nasilnik**. S druge strane, majke su viđene isključivo kao žrtve u svojoj biološkoj ulozi rađanja. Iako realno sagledavaju posledice ove mere na poziciju žena u okviru nejednakih odnosa moći u porodici, *Autonomni ženski centar* ne postavlja problem ostvarivanja ovog prava ako je majka strana državljanica ili majka ima više živorođene dece sa različitim partnerima ili dece koja su prethodno data na usvajanje, odnosno hraniteljstvo; što su sve situacije koje majke, ali i decu dovode u neravnopravan položaj na osnovu zakonskog rešenja kojim se pravo na roditeljski dodatak ostvaruje isključivo preko majke. Ispravno, fokus intervencije Autonomnog ženskog centra je na nejednakim pozicijama moći unutar porodice koje, međutim, u ovakvom uokviravanju, ostaju nepromenjene. Drugim rečima, roditeljski dodatak kao mera posmatra se isključivo u okviru populacione i

²⁴⁴ Autonomni ženski centar, <https://www.womenngo.org.rs/>, pristupljeno 6. maja 2016.

socijalne politike, a ne u okviru politike rodne ravnopravnosti, kao potencijalno transformativna mera koja može da utiče na pozitivniju ulogu muškaraca u porodici (Stanojević, 2015).

Na primeru debate koja se vodila oko roditeljskog dodatka, može se sagledati kako dve vodeće feminističke organizacije *Autonomni ženski centar* (*Autonomni ženski centar*, 2012) i *Glas razlike* (Jovanović et. al., n. d.) koje zastupaju feminističke stavove i principe ravnopravnosti, ženskih prava i socijalne pravde imaju dijametralno različite vizije i obrazloženja po pitanju *roditeljstva*. U pitanju je naravno razlika u razumevanju principa rodne ravnopravnosti koji utiču na *uokviravanje problema roditeljstva* kod obe ove organizacije, odnosno da li se problem roditeljstva vidi kroz prizmu ravnopravnosti kao *istosti*, kao *razlike* ili kao *izmeštanja*, odnosno transformacije (Squires, 2007). Naime, *Glas razlike*, kao što je već ukazano, odbija da problem roditeljstva sagleda kroz „biološku sposobnost (majke) da zatrudni i rodi dete“, odnosno da ga izjednači sa majčinstvom (Jovanović i sar., n. d.: 26). I *Autonomni ženski centar* smatra da „kada je u pitanju roditeljstvo, ravnopravnost muškaraca i žena podrazumeva ono što predstavlja sadržinu čl. 65 *Ustava* – jednaka prava i dužnosti roditelja u vaspitanju, obrazovanju i izdržavanju dece“ (*Autonomni ženski centar*, 2012: 1). Međutim, zbog stvarne nejednakosti žena i muškaraca dozvoljene su, čak i poželjne, posebne mere koje bi tu nejednakost otklonile. Roditeljski dodatak je za *Autonomni ženski centar* jedna takva mera, jer **„u domenu rađanja, muškarci i žene ne mogu biti ravnopravni iz bioloških razloga. Ravnopravnost bi postojala kada bi moglo da se dogovori da će jedno dete roditi majka, a drugo otac, ili obrnuto“** (2012: 2) (isticanje moje). Samim tim, vezivanje prava na roditeljski dodatak za majku opravdano je njenom biološkom sposobnošću, tj. majčinstvom. Argumente za svoje viđenje roditeljstva *Autonomni ženski centar* nalazi u međunarodnim i domaćim dokumentima koji regulišu ženska prava i rodnu ravnopravnost (*CEDAW* i *Zakon o ravnopravnosti polova*).

Sagledavanjem roditeljstva isključivo u kontekstu majčinstva, odnosno biološke predispozicije žena da rode i doje decu, zanemaruju se druga pitanja kao što su zajedničko odlučivanje o vaspitanju i odgajanju dece i majki i očeva. Stoga tumačenje *Autonomnog ženskog centra* člana 14. *Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom* ostaje u okviru vizije rodne ravnopravnosti kao *razlike* a ne kao *transformacije*. Ova suštinska razlika između dve feminističke organizacije lako je uočljiva ako se uzme u

obzir definicija ravnopravnosti koju koristi AŽC, a koja se kreće u okviru koncepta *istosti*. Naime, *Autonomni ženski centar* smatra da „ravnopravnost podrazumeva istovrsno postupanje prema muškarcima i ženama u istim situacijama, kao što je na primer jednaka zarada za jednak posao, jednako pravo glasa, jednako pravo na obrazovanje i slično“ (*Autonomni ženski centar*, 2012: 1).

Ustavni sud Republike Srbije odbija obe žalbe (*Pokrajinskog ombudsmana i Poverenika*) 2014. godine²⁴⁵ i donosi mišljenje koje je delimično saglasano sa obrazloženjima koje nudi AŽC, posebno u delu razumevanja roditeljstva isključivo kao biološke sposobnosti da se rodi i doji dete. U obrazloženju Ustavnog suda navodi se da zakon ustanovljava „dovoljne uslove“²⁴⁶ za očeve da ostvare pravo na roditeljski dodatak. U obrazloženju ovakvog stava, Ustavni sud tvrdi da je

„zakonodavac je odredbom člana 14, stav 4 Zakona dao prednost majci isključivo **iz razloga praktične prirode**. Naime, sa jedne strane, **statistički gledano, majka je ta koja se u najvećem broju slučajeva u životu neposredno brine o detetu nakon njegovog rođenja**, a sa druge strane, zakonodavac se opredelio da posebnim finansijskim merama stimuliše različitim novčanim iznosima rađanje samo određenog broja dece (najviše četvoro) i izabrao je jednostavniji način da registruje redosled rođene dece preko majke, na osnovu drevnog pravnog principa *mater semper certa est* (*majka je uvek poznata*) (isticanje moje).²⁴⁷

Pored pozivanja na „razloge praktične prirode“ za koje ne navodi šta bi mogli biti, Ustavni sud tvrdi da su prema statistici majke u najvećem broju slučajeva one koje se neposredno brinu o novorođenčetu, pa je otud opravdano da one budu jedini nosioci prava.²⁴⁸ Međutim, neka od najnovijih istraživanja svakodnevnog života žena i muškaraca pokazuju rastući trend učešća mlađih muškaraca u podeli odgovornosti oko nege male dece (Blagojević Hjuson, 2013, Stanojević, 2015). Takođe, istraživanja o

²⁴⁵ Ustavni sud Republike Srbije. Odluka o odbijanju predloga za ocenu ustavnosti/zakornosti, broj IU:3-40/2012. („Sl. glasnik RS”, br.104/2014).

²⁴⁶ Odnosno da zahtevaju roditeljski dodatak u uslovima kada je majka nije živa, nije u stanju da se brine o detetu ili nije adekvatna.

²⁴⁷ Ustavni sud Republike Srbije. Odluka o odbijanju predloga za ocenu ustavnosti/zakornosti, broj IU:3-40/2012. („Sl. glasnik RS”, br.104/2014).

²⁴⁸ Isto.

sprovedenju sistemskih transformativnih mera javne politike u pravcu većeg učešća očeva u podizanju i nezi male dece pokazuju njihov značajan uticaj na promene u rodnim odnosima i rodnim ulogama u porodici (na primer u Švedskoj) (Balkmar i Pringle, 2006; Wells i Sarkadi, 2012).

U razradi svog obrazloženja Ustavni sud je proizveo i takozvanu „interpretativnu izjavu” na osnovu koje se nadalje moraju tumačiti odredbe zakona koje se odnose na državljanstvo majke. Naime, Sud je zaključio da u specifičnim situacijama, bez obzira na uslove propisane zakonom, otac može zatražiti pravo na roditeljski dodatak. Naime, Ustavni sud priznaje da „propisani uslov državljanstva majke, kao primarnog titulara prava na roditeljski dodatak, na indirektan način na osnovu roditeljskog statusa može dovesti u nejednak položaj decu kao beneficijare prava, ukoliko potiču iz mešovutih brakova”.²⁴⁹ U tim slučajevima, primenjuje se odredba zakona koja definiše sprečenost majke zbog „drugih objektivnih okolnosti” (član 14, *Zakona o finansijskoj porodici sa decom*), a „objektivne okolnosti” tumačiće se kao neposredovanje državljanstva Republike Srbije, odnosno „nedostatak državljanstva Republike Srbije, po nalaženju Suda, ima (se) smatrati objektivnim razlogom, u smislu ostvarivanja prava na roditeljski dodatak, zbog koga je majka sprečena da se neposredno brine o detetu”.²⁵⁰

Međutim, bez obzira na interpretativnu izjavu suda, osnov po kojem državljanstvo majke predstavlja uslov za dobijanje nekog prava u Republici Srbiji predstavlja kršenje člana 2 Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije prema ženama, koja nalaže svim državama potpisnicama Konvencije da otklone sve zakonodavne i druge prepreke koje mogu dovesti žene u nepovoljniji položaj (Šimonović, 2004). U tom smislu, rešenje koje je predložio *Glas razlike* i *Pokrajinski ombudsman* moglo bi biti adekvatnije i u ovim slučajevima. Titular prava u tom slučaju trebalo bi da bude dete koje bi to pravo ostvarilo preko svojih legitimnih zastupnika roditelja.

„Pravo će, logično, ostvarivati roditelji kao zastupnici deteta, koji se neposredno brinu o detetu – bez obzira da li se radi o majci ili ocu. Sposobnost da se bude roditelj treba

²⁴⁹ Isto.

²⁵⁰ Isto.

ceniti u odnosu na oba roditelja, ukoliko žive zajedno i brinu se o detetu. S obzirom da procenu treba vršiti u odnosu na oba roditelja, oni bi se zajedno pojavljivali kao podnosioci zahteva" (*Ekonomski ravnopravne n. d.*, 40–41).²⁵¹

Odluka Ustavnog suda nije donešena jednoglasno. U izdvojenom mišljenju²⁵² sutkinja Marija Draškić osporila je obrazloženje Suda, posebno u delu koji se odnosi na državljanstvo. Naime, sutkinja Draškić tvrdi da je obrazloženje Suda u vezi sa članom 14 ZFPPD i uslova da majka bude državljanka Srbije suprotno članu 18 Ustava Republike Srbije, koji se odnosi na zaštitu i garantovana prava u oblasti ljudskih i manjinskih prava, ali i suprotno odlukama Evropskog suda za ljudska prava (slučajevi: *Weller v. Hungary*, *Andrejev v. Latvia*, *Dhahbi v. Italy*),²⁵³ te da se on mora potpuno ukloniti iz Zakona, a ne rešiti interpretativnom izjavom. U svom obrazloženju izdvojenog mišljenja sutkinja Draškić insistira da tumačenje člana 14 predloženo od strane Ustavnog suda, a u pogledu dece iz „mešovitih brakova” čini njihove majke „nevidljivim” iz perspektive ljudskih prava. Majke koje imaju „pogrešno” (ne-srpsko) državljanstvo svrstane su u kategoriju majki koje se smatraju nepodesnim, odnosno „lošim” da obavljaju roditeljsko pravo, a njihovo sopstveno državljanstvo nije sagledano samo kao nedostatak već i kao hendikep.²⁵⁴ Ovakvo rešenje stavlja u posebno nepovoljan položaj one majke koje nisu državljanke Srbije, a koje se nalaze u situaciji nasilja ili nekog drugog vida diskriminacije u okviru bračne zajednice ili partnerskog odnosa.

Takođe, imajući u vidu postkonfliktnu situaciju u zemljama bivše Jugoslavije, kao i nerešena pitanja oko državljanstva, pre svega izbeglica i interno raseljenih osoba sa prostora zahvaćenih konfliktom, izdvojeno mišljenje sutkinje Draškić dobija na još većem značaju. Kako je već pokazano, korišćenje koncepta državljanstva kao sredstva za „fragmentaciju, rastakanje i etnički inženjering” (Stiks, 2010) u državama naslednicama Jugoslavije u smislu povezivanja državljanstva sa etničkim poreklom uspešno je realizovano ne samo na nivou diskursa, već i na nivou praksi, uključujući tu i sudsku

²⁵¹ Datum izdavanja brošure nije naveden, ali je predgovor datiran na 2002. godinu.

²⁵² Izdvojeno mišljenje. Ustavni sud Republike Srbije. Odluka o odbijanju predloga za ocenu ustavnosti/zakovitosti, broj IU:3-40/2012. („Sl. glasnik RS”, br.104/2014).

²⁵³ Isto.

²⁵⁴ Isto.

praksu. Naime, odlukom Ustavnog suda potvrđuje se ispravnost namere zakonodavca da neposedovanje državljanstva Republike Srbije tretira isto kao i okolnosti kada majka „nije živa (ili) (...) je napustila dete”.²⁵⁵ Nadalje, ova namera je obrazložena legitimnim pravom zakonodavca da određenu meru usmeri „samo na svoju sopstvenu populaciju”, posebno ako mera predstavlja instrument populacione politike, odnosno ako se finansira iz javnih izvora.²⁵⁶ Jednostavnije rečeno, „svaki instrument populacione politike, pa i ovaj, znači povećanje nataliteta sopstvenog stanovništva, odnosno usmeren je upravo na domaće državljane”.²⁵⁷ To zapravo znači da je Sud indirektno priznao da je mera usmerena na roditelje, a ne na decu kako je to prethodno bilo argumentovano. Nadalje, Sud je i direktno potvrdio da meru roditeljskog dodatka posmatra kao meru populacione politike.

Većina aktera u debati oko člana 14 *Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom* posmatra novčanu naknadu za roditelje u okviru mera pronatalitetne politike. Ipak, primetno je da se u odnosu na potrebe aktera diskusija o svrsi i krajnjem dometu mere ponekad pomera od roditelja/majki kao titulara prava ka deci kao krajnjim korisnicima prava. Ako su deca krajnji korisnici prava, onda nema nikakvih prepreka da budu i nosioci prava, odnosno da to pravo ostvaruju preko majke i oca ravnopravno (ukoliko se o detetu brinu zajedno), odnosno preko jednog od roditelja (ukoliko je ona/on jedina/ni koji se brine o detetu).

Ograničenja za ostvarivanje roditeljskog dodatka (osnovica poreza na imovinu, redosled dece, kao i njihov broj i drugo) navode na zaključak da je mera namenjena isključivo siromašnim porodicama, a ne svim roditeljima. Stoga se postavlja pitanje da li se roditeljski dodatak sagledava u okviru pronatalitetne ili socijalne politike, čiju jasnu ulogu igra i dečiji dodatak na primer?

Jasno je da izolovana novčana mera kao što je roditeljski dodatak, ukoliko nije praćena čitavim nizom mera (usklađivanje porodičnog i poslovnog života, rodno odgovorne politike zapošljavanja, oporezivanja, dostupni i pristupačni servisi nege za malu decu i stare, kao i politike upravljanja migracijama) neće dovesti do željenog

²⁵⁵ Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom („Sl. glasnik RS”, br. 16/2002, 115/2005 i 107/2009).

²⁵⁶ Ustavni sud Republike Srbije. Odluka o odbijanju predloga za ocenu ustavnosti/zakovitosti, broj IU:3-40/2012. („Sl. glasnik RS” br.104/2014).

²⁵⁷ Isto.

povećanja broja dece (Robila, 2014; Ostner i Schmitt, 2008; Sainsbury 2001). Stoga je potrebno da odgovorne demografske politike budu usmerene ne samo na stvaranje preduslova za roditeljstvo, već i transformisanje rodni odnosa i režima unutar porodice što treba da vodi ka odgovornom i deljenom roditeljstvu. Koncept nege je lociran između normativnog okvira obaveza i dužnosti, koji na poseban način ističe ulogu države u, s jedne strane, slabljenju, a sa druge, jačanju postojećih normi u vezi sa negom (Daly i Lewis, 2000: 285). Drugim rečima, intervencije države u ovoj sferi mogu doprineti i promeni i retradicionalizaciji.

Osnovna uloga roditeljskog dodatka je da smanji troškove roditeljstva, a ne da utiče na odluku da li će neko biti roditelj ili ne. Ta odluka mora biti podržana kroz složeni pristup roditeljstvu kao društvenoj ulozi s jedne strane i individualnoj afirmaciji s druge. To zapravo znači da država mora da usvoji ne samo niz različitih mera komplementarnih novčanim merama, već da pruži građanima, budućim roditeljima, ekonomsku stabilnost, mogućnost dostojanstvenog rada, bezbednost i život bez straha.

*Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom*²⁵⁸ pored *Zakona o radu*²⁵⁹ jedan je od najčešće menjanih i komentarisanih zakona. S obzirom na oblasti koje pokriva izuzetno je važno da koncepti kojima se zakon služi, kao što su porodica, roditeljstvo, nega, budu jasno definisani. Takođe, od presudne je važnosti odrediti u kom okviru se određena mera sprovodi, od čega će naravno zavistiti njen obuhvat, ali i njeni dometi s jedne strane, a sa druge ideološko opredeljenje same države. To zapravo znači da univerzalnost pojedinih mera, posebno novčanih naknada kao što je recimo, roditeljski dodatak može značiti jasnu opredeljenost države da podrži roditeljstvo bez obzira na socijalni, bračni, roditeljski status ili broj dece. Univerzalnost mera u praksi odgovarala bi strateškom i političkom opredeljenju države da ohrabruje i podržava roditeljstvo u okviru demografske politike. Nasuprot tome, određena ograničenja u okviru novčanih davanja navode na zaključak da zapravo nije u pitanju mera demografske već socijalne politike smanjenja siromaštva roditelja sa decom, odnosno dece (u slučaju dečijeg dodatka). Nije sporno da se ostvarivanje prava na dečiji dodatak ostvaruje preko

²⁵⁸ Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom („Sl. glasnik RS” br. 16/2002, 115/2005 i 107/2009).

²⁵⁹ Zakon o radu („Sl. glasnik RS” br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014 i 13/2017 – odluka US).

nosioca prava majke, gde je krajnji korisnik mere dete ili deca. Međutim, u slučaju roditeljskog dodatka, važno je istaći ne samo transformativni potencijal ove mere, već i njen vrednosni karakter, odnosno vrednovanje koncepta roditeljstva naspram koncepta majčinstva. To zapravo znači razumevanje roditeljstva kao racionalnog i odgovornog izbora koje vrše budući roditelji, žene i muškarci pojedinačno, ali i zajedno (Blagojević Hughson i Bobić, 2014: 530), odnosno kao kompleksnog procesa „pregovaranja” (vaganja *cost-benefita*) između budućih roditelja (koji dete odgajaju i vaspitavaju), države i tržišta. Ovakvo vrednovanje roditeljstva nikako ne znači ukidanje nekih drugih specifičnih prava žena da odlučuju o rađanju, odnosno prava na prekid trudnoće. Naprotiv, fokus na roditeljstvo omogućava na duže staze otvara mogućnost trajne promene rodnih režima i tradicionalnih rodnih uloga, kao i drugačijih oblika muškosti.

Stoga buduće intervencije u okviru politika podrške porodici, konkretno roditeljskog dodatka, moraju da uključe promenu diskurzivnih praksi koje podržavaju „adekvatne” i „naše” majke, ka onima koje roditeljstvo sagledavaju u kontekstu samopotvrđivanja i afirmacije, kako žena tako i muškaraca. Nadalje, politike roditeljstva treba da korespondiraju sa promenama u distribuciji moći i resursa unutar porodice, kao i onim koje se dešavaju u socijalnom i institucionalnom kontekstu (Blagojević Hjuson, 2014: 385). Jedan od takvih trendova jeste i podela odgovornosti unutar porodice, posebno u oblasti nege male dece, što ujedno predstavlja i priliku za muškarce da potvrde sebe kao *roditelje*. To zapravo znači da, u krajnjem rezultatu, pronatalitetne politike moraju da se fokusiraju i na muškarce, odnosno da ojačaju egalitarnije odnose unutar porodice uz uvažavanje različitih formi porodice i još uvek postojeće patrijarhalne prakse nejednake distribucije resursa i moći kako na makro tako i na mikro planu. Mere praktične politike u oblasti podrške roditeljstvu treba da reflektuju složene sociološke, kulturološke i ekonomske uslove u kojima porodica funkcioniše, kao i da budu komplementarne, a ne suprotne jedna drugoj. Naposljetku, kreatori politika moraju da donose informisane odluke o merama i aktivnostima javne politike, zasnovane na analizama koje uključuju, između ostalog, negu i rod kao analitičke kategorije i pravo oba roditelja da neguju svoju decu.

5.2.2 Usklađivanje poslovnog i privatnog života

U ovoj studiji slučaja analiziram na koji način je uobličavanje politika odsustva sa rada zbog brige o detetu uticalo na zakonodavne i strateške mere usklađivanja plaćenog i neplaćenog rada u Srbiji posle 2000. godine u oblasti rodne ravnopravnosti, zapošljavanja i nege. Pitanja na koja odgovaram su sledeća: Na koji način je problem usklađivanja porodice i karijere uobličen u Srbiji posle 2000. godine? Da li je i kako je uticao na promenu rodnog režima u privatnoj sferi? Ko su bili glavni akteri u procesu formulisanja ove politike, kakvi su bili njihovi međusobni odnosi moći? Kakva je vizija rodne ravnopravnosti zastupljena u načinu na koji je problem usklađivanja privatnog i poslovnog života uobličen u zakonima i javnim politikama?

Koncept usklađivanja porodičnog i poslovnog života dobija na značaju u izmenjenim društveno-ekonomskim uslovima kasnog 20. i ranog 21. veka. Zahtevi za većom mobilnošću radne snage s jedne i povećanje nesigurnosti i fleksibilnosti tržišta rada u uslovima neoliberalnog kapitalizma s druge, doveli su na globalnom nivou do neprestanog žongliranja i žena i muškaraca između potrebe za porodičnim životom i plaćenim poslom van njega. Stoga ciljevi politike usklađivanja poslovnog i porodičnog života jesu, između ostalog, egalitarniji porodični odnosi, ali i borba protiv diskriminacije žena i muškaraca na tržištu rada.

Pitanjima usklađivanja porodičnog i poslovnog života posvećuje se velika pažnja i na nivou praktičnih politika i akademskih feminističkih istraživanja. Interesovanje za ovaj segment politika podrške porodici nije u vezi samo sa ekonomskim zahtevima, već i sa velikim transformativnim potencijalom rodnih odnosa koji leži u ovim politikama (Stratigaki, 2004; Ciccia i Verloo, 2012; Saxonberg, 2014). Međutim, neke teoretičarke smatraju da, iako

„politike usklađivanja poslovnog i privatnog života imaju potencijal da proizvedu promenu u rodnim odnosima, podjednako omogućavajući ravnopravnost u domenima i nege i zapošljavanja, ipak neka tumačenja ovih politika mogu da postignu samo integraciju žena u sferu plaćene ekonomije, bez donošenja ikakvih posebnih promena na nekom drugom planu” (Walby, 2011: 84).

Porast interesovanja za politike usklađivanja porodičnog i poslovnog života vidljiv je na nacionalnom, regionalnom i transnacionalnom nivou. Na primer, Evropska komisija je od 2005. do 2015. godine objavila čak četiri komparativne studije o usklađivanju poslovnog i privatnog života (*European Commission, 2005; European Commission et al., 2007; European Commission and Directorate General for Employment, 2008; European Union i Gender Equality Institute, 2015*). Analiza Marije Stratigaki pokazuje da je od koncepta „podele rada“ (engl.: *sharing*) koji je direktno zadirao u rodne odnose unutar porodice, ova politika na nivou EU polako prerasla u „usklađivanje porodičnog i poslovnog života“ (engl.: *reconciling*) koji proističe iz koncepta tržišta rada i ima ekonomsku orijentaciju (Stratigaki, 2004).

Osim istraživanja komparativnih praksi i iskustava na nivou same Unije, evropsko zakonodavstvo razvilo je značajan broj direktiva i sudske prakse²⁶⁰ (engl.: *case law*) u ovoj oblasti (Buri i Prechal, 2008; Timmer i Senden, 2016). Takođe, ova tema bila je predmet velikog broja akademskih komparativnih studija (Ciccia i Verloo, 2012; Gornick et al., 1997; Lewis, 2009; Meier et al., 2007; Morgan, 2003, 2006, 2009; Perrons, 1999; Poelmans et al., 2013; Saxonberg, 2014; Robila, 2004; Boje i Ejrnaes, 2014) ili istraživanja zasnovanih na analizi pojedinačnih zemalja (Italija: Da Roit i Sasotinelli, 2013; Mađarska: Fodor i Kispeter, 2014; Francuska: Revillard, 2006; Velika Britanija: Lewis i Campbell, 2007; Slovačka, Češka i Poljska: Hašková i Saxonberg 2010; Saxonberg i Szelewa, 2007). Zanimljivo je takođe da se jedan broj radova odnosi i na kritiku EU zakonodavstva u ovoj oblasti (Guerrina, 2002; Hervey i Shaw, 2002; Stratigaki, 2004), kao i položaja očeva (Hearn i Pringle, 2009; Rehel, 2014; Hobson, 2002; Kilkey, 2006; Teređkinas i Reingerdiene 2005). Interesovanje za tematiku očeva i pomirenje poslovnog i privatnog života postoji i na nivou Ujedinjenih nacija (*United Nations* 2011, 2015).

Mere koje su obuhvaćene politikom usklađivanja poslovnog i privatnog života obuhvataju zaštitu trudnica i porodilja, različite oblike plaćenog odsustva radi nege deteta (porodiljsko odsustvo, roditeljsko odsustvo, odsustvo radi nege deteta sa

²⁶⁰ Legislation. European Commission, preuzeto 19. aprila 2017. sa http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/law/index_en.htm;
European Equality Law Network, preuzeto 19. aprila 2017. sa <http://www.equalitylaw.eu/>.

posebnim potrebama), poslovno okruženje koje podržava porodicu (fleksibilno ili skraćeno radno vreme, rad od kuće), kao i različite socijalne, vaspitne i obrazovne usluge (dnevni boravci, jaslice, vrtići, domovi za stare, usluga kućne nege). Ove mere mogu se dalje posmatrati u okviru četiri koncepta i njihovog uticaja na rod: 1) mere koje promovišu isključivu obavezu majke (porodiljsko odsustvo, odsustvo radi dojenja i/ili nege deteta), 2) mere koje promovišu deljenu odgovornost očeva (kvote za očeve, roditeljsko odsustvo), 3) mere koje imaju u fokusu deljenu odgovornost države (usluge za negu dece i starih) i 3) mere koje promovišu rodnu ravnopravnost (Blofield i Franzoni, 2015).

Javni diskurs oko pitanja usklađivanja poslovnog i privatnog života, početkom 21. veka u Srbiji, nesporno je povezan sa „evropskom agendom”, odnosno procesom pridruživanja i usklađivanja zakonodavstva (posebno onog u domenu rada i zapošljavanja). Međutim, kako pokazuju mnogobrojne studije, sama tema aktuelna bila je još tokom socijalističkog perioda (Božinović, 1996; Gudac Dodić, 2006; Vilenica i Marković, 2014). Naime, socijalistička država je na nivou ustavnog načela definisala posebnu zaštitu majki i dece, ističući potrebu osnivanja jaslica, vrtića i dečijih domova koji bi pomogli **zaposlenim majkama u odgajanju dece** (Gudac Dodić, 2006; Božinović, 1996). Iako je porodiljsko odsustvo trajalo samo 90 dana,²⁶¹ uz mogućnost korišćenja skraćenog, četvoročasovnog radnog vremena do navršene treće godine života deteta (u posebno definisanim okolnostima), postojale su određene dodatne pogodnosti za zaposlene majke. Na primer, „zaposlenim majkama koje su dojile, omogućen je prekid rada svaka tri časa zbog dojenja deteta, a to pravo su mogle koristiti do šestog meseca nakon porođaja” (Gudac Dodić, 2006: 37). Za vreme porodiljskog odsustva majke su dobijale punu novčanu naknadu.

Emancipatorske politike zapošljavanja žena u socijalizmu imale su izuzetan uspeh. Zaposlenost žena kontinuirano je rasla i bila uvek veća od stope rasta zaposlenosti muškaraca (isto). Međutim, opterećenost žena u privatnoj sferi nije se posebno promenila (Saxonberg, 2014; Gudac Dodić, 2006; Čakardić, 2013). Naprotiv, kao posebno ilustrativan primer Božinović (1996) navodi istraživanje o svakodnevnom

²⁶¹ Postepeno, od sedamdesetih godina pa nadalje, porodiljsko odsustvo se produžavalo do maksimalnih godinu dana za prvo dete.

životu radnica Galenike iz pedesetih godina. Rezultati istraživanja pokazuju da su sve kućne poslove žene obavljale samostalno u 67% slučajeva, a uz pomoć druge žene (svekrve ili majke) u 6% slučajeva; dok je učešće muškaraca oko brige o deci bilo manje od 5% (180). Navodeći istu studiju, Gudac Dodić (2006) zaključuje da ekonomska nezavisnost i pravna ravnopravnost nisu bile dovoljne da u potpunosti ili bar delimično promene položaj žena u domenu porodičnih odnosa, odnosno da je

„uprkos mnogim promenama u izgledu i funkcionisanju porodice, svest o polnim ulogama u njenom okviru (je) bila najtvrdokornija i promene koje su se na tom nivou odvijale nisu bile dovoljne da ostvare ravnopravnost žene u osnovnom segmentu društva, porodici” (Gudac Dodić, 2006: 91).

Slična istraživanja nastala krajem 20. i početkom 21. veka (Blagojević, 1997; Aleksić, 2002) pokazuju iste rezultate, za razliku od istraživanja o svakodnevnom životu i rodnosti (rodni barometar) iz 2013. godine koje pokazuje neznatno poboljšanje o podeli kućnih poslova između žena i muškaraca, odnosno povećano učešće muškaraca u poslovima nege male dece (Blagojević Hjuson, 2013). Jedno od ključnih pitanja je na koji način tumačiti ovu pojavu u Srbiji, mada ona nesporno ukazuje na dva međusobno povezana trenda: egalitarnije rodne odnose u porodičnim strukturama među mlađom generacijom roditelja i promenu strukture i obima zaposlenosti i žena i muškaraca.

Već početkom devedesetih godina dvadesetog veka, na samom početku procesa tranzicije od jednopartijskog ka višepartijskom sistemu, feministički pokret u Srbiji je formulisao prve zahteve koji su se odnosili na sferu privatnih i porodičnih odnosa. Programski tekst, proglas, *Minimalni program ženskih zahteva* sastojao se od šest osnovnih tačaka. Između zahteva koji su se odnosili na institucionalizaciju borbe protiv nasilja prema ženama, uspostavljanje rodnog balansa u političkoj zastupljenosti i osnivanja *Ministarstva za žene*, nalazio se i zahtev koji se odnosio na usklađivanje porodičnog i poslovnog života:

„Ne prihvatamo ovakvu podelu na *privatno* i *javno*. Ne prihvatamo da se životi žena svode na *žensko pitanje*. Sva pitanja su ženska. (...) Dosta smo čekale na bolju budućnost

pod bremenom trostrukih obaveza: radnog mesta, održavanja života i rada na crno” (Ćetković, 1998: 19).

U tački/zahtevu pod brojem jedan, Beogradski ženski lobi²⁶² ističe pitanje rada i zapošljavanja kao jedan od prioriteta koje nova, višestranačka državna vlast mora da ispuni. Između ostalih zahteva koji su u ovom smislu formulisani, kao što je otvorenost svih profesija i poslova za žene, i zabrana diskriminacije na osnovu pola prilikom zapošljavanja, stoji i predlog o skraćivanju dnevnog radnog vremena sa osam na šest radnih sati, podjednako i za žene i za muškarce, kako bi oba roditelja bila u mogućnosti da dele odgovornost oko kućnih poslova i brige o deci (isto, 20).

Ovi zahtevi ostaju nepromenjeni i u drugom talasu tranzicije, odnosno krajem 2000. i početkom 2001. godine. Prve debate oko usklađivanja poslovnog i privatnog života počele su upravo u ovom periodu kada se pristupilo izradi seta zakona i strategija koji će oblikovati buduće tržište rada i socijalnu politiku u Srbiji, kao što su: *Zakon o radu*,²⁶³ *Zakon o privatizaciji*,²⁶⁴ *Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom*,²⁶⁵ *Strategija za smanjenje siromaštva*²⁶⁶ i drugo.

Pored *Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom*, *Zakon o radu* je jedan od najčešće menjanih sistemskih zakona. Prva verzija usvojena je 2005. godine i iste godine *Zakon* je promenjen. Potom, promene su usledile 2009, 2013. i 2014. godine. Iako je prva verzija *Zakona o radu* usvojena tek 2005. godine, ženski pokret pokreće rasprave i analize samog zakona dok je bio u fazi nacрта, između ostalog raspravljalo se i o ideološkim pretpostavkama za njegovo uobličavanje. Osnovni razlog za to bilo je iskustvo zemalja koje su se ranije priključile Evropskoj uniji i najava privatizacija

²⁶² Beogradski ženski lobi je neformalna grupa aktivistkinja koja se izdvojila iz grupe SOS telefon za žene i decu žrtve nasilja, koji je osnovan 8. marta 1990. Inicijalnu grupu činile su aktivistkinje, od kojih su se neke kasnije politički angažovale, dok je većina ostala u civilnom sektoru: Nadežda Ćetković, Sonja Drljević, Jelka Imširović, Maja Korać, Sonja Liht, Vera Litričin, Vera Vukelić, Lepa Mladenović i Staša Zajović (Ćetković, 1998: 8).

²⁶³ *Zakon o radu* („Sl. glasnik RS”, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014 i 13/2017 – odluka US).

²⁶⁴ *Zakon o privatizaciji* („Sl. glasnik RS”, br. 83/2014, 46/2015, 112/2015 i 20/2016 – autentično tumačenje).

²⁶⁵ *Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom* („Sl. glasnik RS”, br. 16/2002, 115/2005 i 107/2009).

²⁶⁶ *Strategija za smanjenje siromaštva*. (2003). Beograd: Vlada Republike Srbije. Preuzeto sa http://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/211704/strategija-za-smanjenje-siromastva-u-srbiji_cyr.pdf

preduzeća u društvenom i državnom vlasništvu. Stoga, već od 2001. godine ženska nevladina organizacija *Glas razlike* započinje kampanju *Ekonomski ravnopravne* u kojoj zajedno sa još nekoliko organizacija organizuje čitav niz aktivnosti u vezi sa ekonomskim osnaživanjem žena i njihovim učešćem na tržištu rada (*Ekonomski ravnopravne*, n. d.; Višnjić, 2011). Tokom kampanje organizovan je niz okruglih stolova i javnih diskusija na kojima su učestvovali kreatori politika, zajedno sa drugim akterima: civilnim društvom, sindikatima i mehanizmima za rodnu ravnopravnost. Jedna od najvažnijih aktivnosti u okviru kampanje bilo je pripremanje amandmana na zakonodavstvo u oblasti zapošljavanja i rada, kao i objavljivanje kvalitativnih i kvantitativnih studija o položaju žena (sa decom) na tržištu rada (Lukić i sar., 2006; Lukić i Jovanović, 2002a; *Ekonomski ravnopravne*, n. d.).

Ekspertkinje i aktivistkinje okupljene oko kampanje *Glasa razlike* svoje komentare grupišu oko nekoliko pitanja. U prvu grupu pitanja spada ideološki okvir političkog, ekonomskog i socijalnog uređenja države, odnosno liberalno-tržišne ili socijalno-tržišne orijentacije. Drugi set pitanja odnosi se na konkretnu analizu predloga *Zakona o radu* koja je usmerena na oblast zaštite na radu i samog rada, kao i na ustanovljavanje novih zakonskih odredbi vezanih za pitanje diskriminacije, odnosno seksualnog uznemiravanja na radnom mestu i regulisanja fleksibilnih oblika rada (isto). Treći set pitanja odnosi se na posebnu zaštitu žena (trudnica i porodilja). Sva ova pitanja direktno su povezana sa *evropskom agendom*, odnosno sagledavana su u strateškom okviru evropeizacije i pridruživanja.

Tokom kampanje *Glasa razlike* osnovne kritike bile su usmerene na dva aspekta Zakona o radu: zaštitu materinstva i zabranu diskriminacije. Zanimljivo je da je stav istraživačica i aktivistkinja, koji izražava stav ženskog pokreta (Višnjić, 2011), da je u delu koji se odnosi na zaštitu materinstva i zaštitu na radu Zakon o radu protekcionistički, odnosno paternalistički orijentisan. Drugim rečima, posebnom zaštitom žena posle perioda trudnoće favorizuje se koncept materinstva u odnosu na koncept roditeljstva s jedne strane, a onemogućava ravnopravno učešće žena na tržištu rada sa druge. U prvom predlogu Zakona, roditeljstvo se uopšte ne pominje, a zaposlena žena se uvek navodi kao zaposlena majka. Primedbe *Glasa razlike* odnose se i na eksplicitno pominjanje majke u delu zakona koji se odnosi na noćni/smenski rad, prekovremeni rad, kao i obavljanje posebno teških i fizički zahtevnih poslova.

Kompletna analiza insistira na zameni imenice *majka* imenicom *roditelj*, kao i na izbegavanju paternalističke zaštite materinstva i tretiranja brige o detetu kao isključive brige majke, a ne oba roditelja: „Materinistvo dobija političku/socijalnu konotaciju, ukoliko se briga o deci smatra isključivom sposobnošću i društvenom obavezom žena” (*Ekonomski ravnopravne*, n. d.).

Stav aktivistkinja, iako implicitno, zapravo predstavlja i kritički osvrt na neuspešnost socijalističkog uređenja i klasne ideologije da pozitivno utiče i na rodne odnose zato što „represivni model patrijarhalne porodice i nevidljivog rada u kući nikada nije stavljen u fokus zvanične politike i tako doveden u pitanje“ (Vilenica i Marković, 2014: 7; videti još: Božinović, 1996; Gudac Dodić, 2006; Čakardić, 2013). Krajnji ishod ovakve politike u periodu devedesetih godina 20. veka imao je za posledicu postepenu zamenu koncepta *zaposlena žena* konceptom *zaposlena majka* (Drezgić, 2010).

Očigledno je da su politike usklađivanja porodičnog i poslovnog života u doba socijalizma bile uokvirene u kontekstu ženske emancipacije i prava na rad. Tokom devedesetih godina, ovaj okvir se menja i politike prema materinstvu dobijaju eksplicitno nacionalistički značaj, odnosno u kontekstu radnog zakonodavstva dobijaju zaštitnički karakter *zaštite materinstva*. Sukob, preplitanje i međusobno potiranje ovih strateških okvira neće ostati bez uticaja na uobličavanje politika usklađivanja porodičnog i poslovnog života i u postsocijalističkom periodu tranzicije i neoliberalne transformacije društva u Srbiji posle 2000. godine. Zapravo, kako ću u kasnijoj analizi i pokazati, stiče se utisak da u tekstu *Zakona o radu*, u odredbama koje se odnose na usklađivanje privatnog i poslovnog života, paralelno opstaju sva tri okvira: emancipacija, zaštita materinstva i novi okvir *konkurentnosti*; uobličeni metadiskursom evropeizacije i pridruživanja Evropskoj uniji.

Analizu *Zakona o radu*, *Glas razlike* (i srodne ženske organizacije) vrši u kontekstu evropske agende pridruživanja i novom diskurzivnom okviru *konkurentnosti*. Naime, u nekoliko brošura *Glasa razlike* govori se o „konkurentnosti žena sa decom na tržištu rada”, o „pomirenju principa konkurentnosti sa principom socijalne pravde” (Lukić et al, 2006; Lukić i Jovanović, 2002a; *Ekonomski ravnopravne*, n. d.). Na primer, čak tri publikacije *Glasa razlike* kao jedan od osnovnih ciljeva imaju ispitivanje usklađenosti zakonodavstva Srbije i Evropske unije upravo u domenu zapošljavanja

(isto; videti još: Lukić i Jovanović, 2002b). Bez obzira na identifikovanje svih problema u Evropskoj uniji i kritički osvrt na neke od njenih najvećih izazova i danas (migracije, diskriminacija, slabljenje socijal-demokratskih ideja i ideala) (Lukić i sar., 2006: 19), aktivistkinje *Glasa razlike* nesporno prepoznaju Evropsku uniju kao strateški okvir za politike u Srbiji. Stoga i nije slučajna upotreba reči *konkurentnost*, jer ona zapravo predstavlja odjek *Lisabonske strategije* koju je Evropska unija usvojila 2000. godine.

U odnosu na regulativu pre 2000. godine, kao i na regulativu iz socijalističkog perioda, prava trudnica i porodilja nisu smanjena, već preraspoređena. Odsustvo sa rada zbog trudnoće, porođaja i nege deteta i dalje traje ukupno godinu dana (365 dana), s tim što samo porodiljsko odsustvo (koje može da koristi samo porodilja) traje 3 meseca, dakle isto onoliko koliko je trajalo i u socijalističkom periodu. Trudnica ima pravo da započne ovu vrstu odsustva najranije 45 dana (uz validno lekarsko odobrenje), odnosno obavezno 28 dana pre porođaja (*Zakon o radu*, član 94).²⁶⁷ Ova kategorija odsustva spada u obaveznu zaštitu trudnica i može da je koristi samo porodilja. Izuzetno, ovo pravo može da koristi i otac ukoliko „majka napusti dete, umre ili je iz drugih opravdanih razloga sprečena da koristi to pravo (izdržavanje kazne zatvora, teža bolest i dr.)“ (isto). Otac (biološki otac ili usvojitelj) ima pravo na plaćeno odsustvo zbog rođenja deteta u ukupnom trajanju od 5 dana (član 77 *Zakona o radu*, koji reguliše pravo na plaćeno odsustvo sa rada). Dakle, neposredno po rođenju deteta otac sa novorođenim detetom može provesti najduže 5 dana, a u prva tri meseca detetovog života jedino ukoliko majka nije podobna ili prisutna da može vršiti ovu ulogu. To zapravo znači da prava iz porodiljskog odsustva pripadaju samo majci i roditelji se ne mogu dogovarati oko korišćenja ovog odsustva. Krajnji cilj ove zakonske odredbe je da se zaštiti zdravlje porodilje i obezbedi adekvatna briga o novorođenčetu. Otac može koristiti ovo pravo i u slučaju da majka nije zaposlena, odnosno u slučaju da nikada nije bila u radnom odnosu (član 94 *Zakona o radu*).

Iako ova odredba omogućava ocu korišćenje porodiljskog odsustva u specifičnim slučajevima, uvidom u predstavke *Pokrajinskog ombudsmana* dobija se pravi utisak o nizu prepreka koje stoje očevima na ovom putu. Naime, otac S. R. obratio se nadležnim

²⁶⁷ Zakon o radu („Sl. glasnik RS”, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014 i 13/2017 – odluka US).

službama pre porođaja supruge kako bi na vreme ostvario pravo na porodiljsko odsustvo za koje ispunjava sve zakonom propisane uslove. Nadležne službe (izabrani lekar koji je vodio trudnoću supruge, Fond za zdravstveno osiguranje, lokalna samouprava, a na kraju i nadležna pravna služba Ministarstva za rad i socijalnu politiku) prebacivale su odgovornost s jedne na drugu i nijedna služba nije izdala potrebno rešenje. Na kraju, otac S. R. se obratio *Pokrajinskom zaštitniku građana* da bi ostvario ovo svoje pravo, odnosno da bi Pokrajinski zaštitnik građana uticao na efikasnije i usklađeno delovanje institucija u izdavanju adekvatnog rešenja. Naime, prilikom popunjavanja obrasca za predstavku S. R. je naveo kako „**nema žalbu na poseban organ, već se žali na nepostojanje procedure kako bi ostvario svoje pravo**”²⁶⁸ (isticanje moje).

Primer oca S. R. pokazuje da iako zakonski regulisana, mera, kojom se s jedne strane štiti zdravlje porodilje, a sa druge obezbeđuje adekvatna briga o novorođenčetu (u slučaju kada majka zbog zdravstvenog stanja ili invaliditeta nije u stanju da se brine o njemu), u praktičnom smislu i dalje se sagledava kroz koncept materinstva, a učešće oca u prvim danima rođenja deteta je svedeno na nivo incidenta, za koji čak ne postoje ni jasno definisane procedure ostvarivanja ovog prava!

Posle rođenja deteta i isteka prava na porodiljsko odsustvo, zaposlena žena ima pravo na odsustvo sa rada radi nege deteta do godinu dana. Isto pravo može da koristi i otac deteta (*Zakon o radu*, član 94), odnosno korišćenje ovoga prava stvar je dogovora roditelja. Ova mera podrazumeva punu zaposlenost oba roditelja. U slučaju da majka deteta nije zaposlena, pravo na odsustvo radi nege deteta zaposleni otac će ostvariti jedino pod posebnim uslovima, odnosno ukoliko majka nije u stanju da se brine o detetu, odnosno da nije živa.²⁶⁹ Vreme koje zaposlena majka može da provede brinući o detetu, povećava se na dve godine sa rođenjem trećeg deteta (*Zakon o radu*, član 94a). Na oca se primenjuju iste odredbe kao i slučajevima rođenja prvog deteta.

Mogućnost da se zaposleni roditelji dogovaraju povodom korišćenja roditeljskog odsustva nova je mera u zakonodavnom sistemu Srbije i predstavlja pozitivan iskorak

²⁶⁸ Onlajn predstavka građanina S. R. Pokrajinskom ombudsmanu od 25. maja 2015, br. 1218.

²⁶⁹ *Zakon o radu* („Sl. glasnik RS”, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014 i 13/2017 – odluka US).

ka uokviravanju nege male dece kao roditeljskog, a ne majčinskog posla. Međutim, iako su odsustvo radi brige o novorođenom detetu i drugi oblici nege deteta dostupni za oba zaposlena roditelja (uz određena zakonska ograničenja), u praksi najčešće žene koriste ovo odsustvo. Na primer, čak i u onim zemljama gde je mogućnost korišćenja odsustva radi nege deteta dostupna i majkama i očevima, ali nije obavezna, veći je procenat žena koje koriste odsustvo sa posla ili čak potpuno odustaju od plaćenog rada zbog nege deteta (Wells i Sarkadi, 2012). U Švedskoj, na primer, koja ima jedan od najvelikodušnijih sistema porodičnog odsustva radi nege deteta dostupan i majkama i očevima, očevi u mnogo manjoj meri koriste mogućnost odsustva (isto). Takođe, *Povelja o osnovnim pravima Evropske unije* u članu 33, stav 2 eksplicitno prepoznaje pravo da se usklade porodični i profesionalni život kao jedno od osnovnih prava Unije. Povelja takođe garantuje pravo na plaćeno porodiljsko odsustvo i odsustvo radi nege deteta.

Situacija u Srbiji u 2013. godini je prema podacima Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu bila takva da je od 65.554 rođenih beba, samo 225 očeva koristilo odsustvo radi nege deteta, a gotovo polovina tih očeva (128) živi u Beogradu.²⁷⁰ Uzroci većeg korišćenja odsustva sa rada zbog nege deteta od strane žena proističu iz nekoliko faktora, od kojih je prvi u vezi sa strukturom i obimom zaposlenosti žena u Srbiji. Naime, žene imaju nižu stopu zaposlenosti i višu stopu nezaposlenosti u odnosu na muškarce, struktura zaposlenosti žena veća je u okviru poslova u vezi sa državnim službama (administracija, prosveta, zdravstvo, socijalne službe), zatim u sektoru usluga (finansijske, ugostiteljske i usluge u turizmu i poslovima nege), kao i okviru nisko plaćenih poslova u određenim industrijskim granama (tekstilna, hemijska i prehrambena industrija). Shodno tome, žene rade na slabije plaćenim državnim poslovima ili slabije plaćenim nesigurnim poslovima u sektoru usluga i industriji (Kolin i Čičkarić, 2010; Hughson i Baćanović, 2014; *Žene i muškarci u Srbiji*, 2005, 2008, 2011,

²⁷⁰ Đorđević, K. *Tata na porodiljskom odsustvu*. Politika, 2. decembar 2007. Preuzeto 19. aprila 2017. sa <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/politika/2007/12/2/C1257250003F36C7C12573A500598E6B/tata-na-porodiljskom-odsustvu>;
Đorđević, K. *Otac na porodiljskom odsustvu*. Politika, 22. februar 2015. Preuzeto 19. aprila 2017. sa <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/politika/2015/2/22/C1257DB8003F2620C1257DF30071EA02/otac-na-porodiljskom-odsustvu>;
Reljanović, M., i Ilić, I. *Puj pike, ne važi*. Preuzeto 25. februara 2017. sa <http://pescanik.net/puj-pike-ne-vazi/>.

2014; Babović, 2015; *Senka nad Srbijom*, 2013; Petrušić 2015). Stoga se u okviru pregovaranja unutar porodice oko plaćenog odsustva ili odustajanja od plaćenog rada radi brige o detetu racionalno odlučuje da teret brige i nege oko dece ponesu žene, a ne muškarci.

„Ova rešenja pokazuju da je koncept roditeljskog odsustva vezan za činjenicu zaposlenosti (i njegovog koštanja), a ne za pravo zaposlenog da kao roditelj brine o detetu. Na taj način, porodiljsko i odsustvo radi nege deteta imaju dominantno naglašenu ekonomsku dimenziju, dok aspekt prava na roditeljstvo ostaje u drugom planu“ (Jovanović i sar., n. d.:16).

Dugoročne posledice ovakvih odluka su da se poslodavci teže odlučuju da zapošljavaju mlade žene u reproduktivnom periodu života ili da žene potpisuju nezakonite ugovore sa poslodavcima u kojima se obavezuju da neće ostajati u drugom stanju u određenom periodu, na primer, pet godina²⁷¹ (Nikolić Ristanović i sar., 2012; Arsić i sar., 2015). Stoga se može zaključiti da, iako je roditeljima ostavljena mogućnost da se dogovaraju oko usklađivanja poslovnih i porodičnih obaveza, nije učinjen korak dalje da se olakša pregovaračka pozicija žena u kontekstu patrijarhalnog društva i porodice koja očekuje da ona preuzme sve poslove oko novorođenog deteta i odustane od rada. Ovo se može postići tako što će se odsustvo radi brige o detetu, pa i porodiljsko odsustvo učiniti obaveznim i plaćenim i za očeve, a teret ovih obaveza, u finansijskom smislu, može preuzeti država. Na taj način biće moguće očuvati pravo na roditeljstvo i negu deteta s jedne strane, kao i mogućnost i žena i muškaraca da ravnopravno učestvuju na tržištu rada sa druge, odnosno pravo da se (ne) učestvuje u nezi (Ciccia i Verloo, 2012).

Iako je neosporna potreba da se omogući oporavak porodilje, takođe je evidentno da mogućnost zajedničke, deljene nege novorođenčeta u prvim nedeljama i mesecima života ima pozitivne efekte na život dece, porodičnu dinamiku i partnerske odnose (Teređkinas i Reingardienē, 2005; Rehel, 2014). Omogućavanje ravnopravnog

²⁷¹ Savanović, A. (30. januar 2010). *Nema posla ako žele decu*. Blic. Preuzeto sa <http://www.blic.rs/vesti/vojvodina/nema-posla-ako-zele-decu/yv7mfph> ; Reljanović, M., i Ilić, I. *Puj pike, ne važi*. Preuzeto 25. februara 2017. sa <http://pescanik.net/puj-pike-ne-vazi/>.

plaćenog odsustva i očevima i majkama neposredno posle rođenja deteta ima veliki transformativni potencijal na rodne odnose u privatnoj sferi i pomera koncept očinstva sa isključivo (patrijarhalne) uloge „hranioca porodice“ (engl.: *breadwinner*) i „pružaoca usluga“ (engl.: *servis provider*) ka „univerzalnog negovatelju“ (Fraser, 2000; videti još i: Teređkinas i Reingardienė, 2005; Rehel 2014; i za Srbiju: Stanojević, 2015; Hughson, 2017). Ovakvo shvatanje pozitivnih (podsticajnih) i negativnih (ograničavajućih) mera praktične politike već pokazuju pozitivne rezultate u nekim zemljama, posebno u oblasti primene obaveznog odsustva očeva (*United Nations*, 2011).

„Regulisanje odsustva sa rada ne samo da nudi roditeljima da provedu vreme sa svojom decom, već kreiraju norme o tome šta je dobro majčinstvo i očinstvo, i kao takve mogu dati svoj doprinos transformaciji društvene konstrukcije *normalnih* rodni uloga“ (Ciccia i Verloo, 2012: 509).

Međutim, *Zakon o radu* nejednako tretira roditelje u kontekstu prava na porodični život i negu deteta i vezuje ih s jedne strane za majčinstvo, a sa druge za zaposlenje (majke). U tom smislu, zakonodavac pravi ideološku razliku između majčinstva i očinstva i sprečava roditelje da zajednički neguju dete u prvim i najvažnijim mesecima života.²⁷²

Posebna zaštita materinstva definisana je u glavi 4. *Zakona o radu* pod istoimenim naslovom „Zaštita materinstva“. U članovima od 89 do 93a regulišu se pitanja u vezi sa zaštitom trudnoće i zdravljem porodilja – majki koje doje decu, prekovremenim i/ili noćnim radom roditelja sa detetom do tri godine i deteta sa invaliditetom. U slučaju obezbeđivanja vremena (pauze) za dojenje, kao i regulisanja noćnog rada, zakonodavac koristi izraz „zaposlena“ koji direktno upućuje na zaposlenu trudnicu ili porodilju (*Zakon o radu*, članovi 89–93a)²⁷³. Odrednica „*samohrani roditelj*“ (član 91, stav 2) pominje se u slučaju kada samohrani roditelj koji ima dete „do sedam godina života ili dete koje je težak invalid, može da radi prekovremeno, odnosno noću,

²⁷² Reljanović, M., i Ilić, I. *Puj pike, ne važi*. Preuzeto 25. februara 2017. sa <http://pescanik.net/puj-pike-ne-vazi/>.

²⁷³ *Zakon o radu* („Sl. glasnik RS”, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014 i 13/2017 – odluka US).

samo uz svoju pisanu saglasnost“.²⁷⁴ Član 92 Zakona pominje „roditelja“ i u slučaju preraspodele radnog vremena.²⁷⁵ „Zaposlena žena“ pominje se eksplicitno u članu 93a, koji predviđa mogućnost da se zaposlenoj ženi koja se vrati na posao pre isteka od predviđenog odsustva²⁷⁶ obezbedi skraćeno radno vreme (90 minuta) radi dojenja deteta.²⁷⁷

Međutim, očigledno je da se u delu zakona koji reguliše pitanja materinstva, paralelno pojavljuje i roditeljstvo, posebno u onim slučajevima kada se ne govori samo o biološkoj mogućnosti žena da rode i doje decu. Na primer, paralelno sa izrazom „zaposlena“ u članovima 91 i 92 zakonodavac koristi rodno neutralni oblik „jedan od roditelja“ (Zakon o radu, član 91 i 92)²⁷⁸ u vezi sa odredbama koje regulišu prekovremeni, odnosno noćni rad, kao i preraspodelu radnog vremena. Ovde je jasno da mogućnost prekovremenog i noćnog rada mogu koristiti oba roditelja, što znači i majka (koja doji dete), ali uz posebnu pismenu saglasnost. Ovo je posebno značajno ukoliko žene rade u netipično ženskim zanimanjima koji podrazumevaju noćni rad (na primer rad u policiji i vojsci) i u direktnoj je vezi sa ocenjivanjem i vrednovanjem rada, kao mogućnošću napredovanja (Bešlin i Markov, 2012; Bjeloš i sar., 2012).

Ova rešenja iz *Zakona o radu*²⁷⁹ prate međunarodne i evropske standarde propisane u oblasti zaštite materinstva, odnosno roditeljstva (Arsić i sar., 2015). Takođe, ona se nalaze na tragu zahteva *Glasa razlike* da se u oblasti regulisanja noćnog i prekovremenog rada zaposlene/zaposlenog omogući slobodni izbor roditelja (i majki i očeva) na rad, jer „roditeljstvo i briga o deci trebalo bi da su obaveze oba partnera, a ne samo žene“ (*Ekonomski ravnopravne*, n. d.: 11). Iako ne postoje empirijski podaci koji pokazuju u kojoj meri zaposlene majke i očevi u Srbiji zaista ravnopravno koriste ove mogućnosti iz zakona, neosporno je da mere koje regulišu oblast odsustva roditelja sa rada zbog nege dece, za razliku od drugih mera usmerenih na brigu o deci, imaju uticaja

²⁷⁴ Isto.

²⁷⁵ Isto

²⁷⁶ Porodiljskog odsustva u trajanju od 3 meseca.

²⁷⁷ Zakon o radu („Sl. glasnik RS”, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014 i 13/2017 – odluka US).

²⁷⁸ Isto.

²⁷⁹ Zakon o radu („Sl. glasnik RS”, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014 i 13/2017 – odluka US).

da u poslove nege privuku one koji je tradicionalno ne pružaju (muškarce) (Ciccia i Verloo, 2012: 508). S druge strane, kao što mnoge studije pokazuju, promene se najčešće i najbrže dešavaju na individualnom, ali ne i na transnacionalnom planu, posebno u organizacionim kulturama kompanija i preduzeća gde je i skoncentrisana najveća moć muškaraca (Hearn, 2015; Collinson i Hearn, 1996; *European Institute for Gender Equality*, 2015; Batak, 2014).

Osim *Zakona o radu*, mere koje imaju za cilj usklađivanje porodičnog i poslovnog života predviđene su i različitim strategijama: *Nacionalnom strategijom za unapređenje položaja žena i rodne ravnopravnosti* (za period 2011–2015),²⁸⁰ sektorskim politikama zapošljavanja (strategije zapošljavanja za period 2005–2010 i 2011–2020²⁸¹), čak i *Strategijom za podsticanje rađanja*,²⁸² gde je kao posebni cilj broj 2 istaknuto „usklađivanje rada i roditeljstva“. U nastavku analize osvrnuću se posebno na prve dve strategije koje se konceptualno povezuju sa dve važne uloge koje treba da ispuni evropski model države blagostanja preko svoje socijalne agende: (1) rodnu ravnopravnost i inkluziju i (2) konkurentnost.²⁸³

U *Akcionom planu Nacionalne strategije za unapređenje položaja žena i rodnu ravnopravnost*²⁸⁴ u okviru strateške oblasti „Poboljšanje ekonomskog položaja žena i ostvarivanja rodne ravnopravnosti“ definisan je poseban cilj 2 – „Iskorenjivanje ekonomske nejednakosti između muškaraca i žena, uvođenje politike jednakih mogućnosti i bolje korišćenje ženskih resursa za razvoj“.²⁸⁵ Obe formulacije su identične evropskom okviru iste politike, koji je uobličen u kontekstu metadiskursa konkurentnosti evropske privrede, odnosno ekonomskog osnaživanja žena²⁸⁶

²⁸⁰ Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti („Sl. glasnik RS”, br. 15/09).

²⁸¹ Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2005–2010. godina. (2005). Beograd: Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike, Vlada Republike Srbije. Preuzeto sa http://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/211704/strategija-za-smanjenje-siromastva-u-srbiji_cyr.pdf; Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2011–2020. godine („Sl. glasnik RS”, br. 37/2011).

²⁸² Strategija za podsticanje rađanja („Sl. glasnik RS”, br. 13/2008).

²⁸³ Lisbon European Council – Conclusions of the Presidency. (2000). Preuzeto 17. jula 2017. sa http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm.

²⁸⁴ Zaključak o Akcionom planu za sprovođenje Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti za period od 2010. do 2015. godine („Sl. glasnik RS”, br. 67/2010).

²⁸⁵ Isto.

²⁸⁶ Lisbon European Council – Conclusions of the Presidency. (2000). Preuzeto 17. jula 2017. sa http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm.

(Stratigaki, 2004). Međutim, postavlja se pitanje da li uokviravanje koncepta (ne)ravnopravnosti u odnosu na rad može transformisati rodne odnose, jer uzima rad a ne neгу kao normu (Fraser, 2000; Lister, 2000). Učešće žena na tržištu rada evidentno je značajan pokazatelj ravnopravnosti, te je uobičajeno predstaviti *problem neravnopravnosti žena* u njihovom (ne)učesću na tržištu rada, prvenstveno zbog poslova neге koje obavljaju u privatnoj sferi. Shodno tome, intervencije i mere politika i zakona fokusiraju se na povećanje učešća žena na tržištu rada, i to kroz politike samozapošljavanja i preduzetništvo, posebno u poslovima neге, kao i na ostvarivanje balansa između rada i neге, uvodeći, između ostalog, i rodno osetljivo radno okruženje. Ovo je dominantno razumevanje nejednakosti žena u industrijalizovanim zemljama zapadnog sveta još od šezdesetih godina 20. veka (Bacchi i Evelin, 2010: 76) i proističe iz strateškog okvira sagledavanja *problema nejednakosti*, odnosno ravnopravnosti kao *istosti* (Squires, 2007; Verloo, 2001). S druge strane, u istom strateškom diskursu prisutno je i uokviravanje problema kao *zaštite žena* od svih vidova diskriminacije i zlostavljanja na radnom mestu, pre svega zbog njihove biološke uloge u rađanju i dojenju dece. Ovaj okvir razumevanja rodne ravnopravnosti ostaje u domenu *razlike* (isto). Kao što je već diskutovano u teorijskom delu rada, oba okvira nedovoljna su da bi se trajno transformisali rodni odnosi i režimi. Odnosno, nedostaje treći okvir, okvir transformacije rodnih odnosa i režima, koji podrazumeva temeljno rekonstruisanje diskurzivnih praksi rada i neге, pre svega prilikom uokviravanja problema, a potom i pronalaženja rešenja za njegovo otklanjanje.

Kao što je pokazano u analizi zakona, a kao što će pokazati i analiza strategija i akcionih planova, transformativni potencijal politike balansa posla i porodice ostaće neiskorišćen, zato što uobličavanje ove politike ostaje u okviru vizije rodne ravnopravnosti kao *istosti*, odnosno *razlike*, a ne *transformacije* (Squires, 2007).

U *Akcionom planu* za sprovođenje strategije, a u strateškoj oblasti „Poboljšanje ekonomskog položaja žena i ostvarivanje rodne ravnopravnosti“, za temu ovoga rada posebno je zanimljiv već pomenuti poseban cilj 2. „Iskorenjivanje ekonomske nejednakosti između muškaraca i žene, uvođenje politike jednakih mogućnosti i bolje korišćenje ženskih resursa za razvoj“. U okviru posebnog cilja 2. definisano je nekoliko pojedinačnih ciljeva od kojih se pojedinačni cilj 2.1. „Stvaranje sistemskih preduslova za politiku jednakih mogućnosti u ekonomiji“ posebno bavi temom usklađivanja

porodičnog i poslovnog života kroz mnoštvo definisanih mera i aktivnosti. Očekivani rezultati pojedinačnog cilja 2.1., koji se konkretno odnose na balans između porodice i posla, su „poreski podsticaji, unapređeni propratni servisi, uvedeno fleksibilno radno vreme“.²⁸⁷

Za svaku grupu aktivnosti i mera predviđeni su pokazatelji uspešnosti, odgovorne institucije i akteri, kao i predviđena budžetska sredstva. Međutim, predviđena budžetska sredstva se ne navode u novčanom iznosu već kao izvor, na primer, „budžet Republike Srbije prema bilansnim mogućnostima“ ili „donatorska sredstva“.²⁸⁸ U krajnjem ishodu to znači da se zapravo ne zna koliko će koštati uvođenje određene mere, pa je samim tim vrlo upitna i njena uspešna primena.

Od niza mera i aktivnosti predviđenih ovim pojedinačnim ciljem 2.1. („poreski podsticaji, unapređeni propratni servisi, uvedeno fleksibilno radno vreme“),²⁸⁹ sledeće se odnose na oblast balansa porodičnog i poslovnog života:

„2.1.1. Uključivanje rodne dimenzije u zakonodavstvo radi promovisanja i jasnog određivanja načela ravnopravnosti polova radi postizanja efikasnije zaštite žena, posebno zaposlenih trudnica i majki, ravnopravnije mogućnosti u pogledu zasnivanja radnog odnosa, usavršavanja, napredovanja, **usklađivanja porodičnih i profesionalnih obaveza**, zaštite višestruko diskriminiranih grupa žena.

2.1.4. Uvođenje stimulativne poreske i finansijske politike, sa poreskim olakšicama i subvencijama pri otvaranju novih radnih mesta za žene, i žene preduzetnice **sa posebnim naglaskom na ravnomerniju raspodelu resursa i odgovornosti u domaćinstvu.**

2.1.6. Promovisanje politike zapošljavanja i rada koja doprinosi usklađivanju radnih uslova i porodičnog života (**evropski model „ravnoteže između karijere i porodice“**).

2.1.7. **Promovisanje slobodnog izbora fleksibilnih oblika rada poboljšanjem socijalne zaštite i usluga nege i staranja**, uz stvaranje jednakih mogućnosti za njihovo korišćenje“ (sva isticanja u tekstu moja).²⁹⁰

²⁸⁷ Zaključak o Akcionom planu za sprovođenje Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti za period od 2010. do 2015. godine („Sl. glasnik RS”, br. 67/2010).

²⁸⁸ Isto.

²⁸⁹ Isto.

Sve aktivnosti i mere predviđene *Nacionalnom strategijom za rodnu ravnopravnost*²⁹¹ i pratećim *Akcionim planom*²⁹² koje se odnose na balans karijere i porodice, u skladu su sa osnovnom tipologijom ovih politika koju su razvili Gornick i Majers (Gornick i Meyers, 2009) oslanjajući se na „utopijsku viziju” univerzalnog negovatelja/negovateljice (Fraser, 2000). U pitanju su, pre svega, 1) individualno pravo oba roditelja na plaćeno odsustvo sa rada, 2) regulativa koja omogućava fleksibilno radno vreme, kao i mogućnost kvalitetnih i dostupnih poslova sa skraćenim radnim vremenom i 3) visoko kvalitetne, univerzalno dostupne i javno finansirane usluge nege i staranja (Gornick i Meyers, 2009: 22–26). Čičija i Ferlo (2012) takođe ističu da ove politike osim (1) prava na zaštitu od nezaposlenosti za vreme odsustva radi brige o detetu i (2) prava da se primi novčana nadoknada za taj period, takođe uključuju (3) distribuciju prava na negu između roditelja (koncentracija nege) i (4) podršku očevima da koriste odsustvo (transformacija rodnih uloga) (Ciccia i Verloo, 2012: 514). Manje ili više eksplicitno, ove mere formuliše i Nacionalna strategija sa Akcionim planom.²⁹³ Prvi set aktivnosti obuhvata mere i aktivnosti oko uključivanja

„rodne dimenzije u zakonodavstvo radi promovisanja i jasnog određivanja načela ravnopravnosti polova radi postizanja efikasnije zaštite žena, posebno zaposlenih trudnica i majki, ravnopravnije mogućnosti u pogledu zasnivanja radnog odnosa, usavršavanja, napredovanja, **usklađivanja porodičnih i profesionalnih obaveza**, (isticanje moje) zaštite višestruko diskriminiranih grupa žena“.²⁹⁴

U okviru ovih aktivnosti predviđena je rodna analiza zakonodavstva i efekata koje ono proizvodi na položaj žena i muškaraca na tržištu rada, a u smislu „usklađivanja

²⁹⁰ Zaključak o Akcionom planu za sprovođenje Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti za period od 2010. do 2015. godine („Sl. glasnik RS”, br. 67/2010).

²⁹¹ Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti („Sl. glasnik RS”, br. 15/09)

²⁹² Zaključak o Akcionom planu za sprovođenje Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti za period od 2010. do 2015. godine („Sl. glasnik RS”, br. 67/2010).

²⁹³ Isto.

²⁹⁴ Zaključak o Akcionom planu za sprovođenje Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti za period od 2010. do 2015. godine („Sl. glasnik RS”, br. 67/2010).

zakonodavstva sa propisima Evropske unije koji se odnose na ravnopravnost polova^{.295} Zakoni koji će se analizirati iz rodnog ugla nisu eksplicitno navedeni (osim *Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom*), već se govori o oblastima koje oni pokrivaju kao što su sprečavanje zlostavljanja na radu, socijalna sigurnost i obezbeđenje, mirno rešavanje sporova, statistika.²⁹⁶ Stoga, zapravo, nije jasno koji zakoni će biti obuhvaćeni analizom kako bi došlo do „usklađivanja porodičnih i profesionalnih obaveza“, pa u krajnjem ishodu to znači da mogu biti bilo koji zakoni koji se trenutno nađu na dnevnom redu, a tiču se oblasti zapošljavanja i rada. Bez sistemskog pristupa analizi efekata zakona na rodne odnose i režime, teško je meriti kolika je stvarna uspešnost ove mere. Takođe, poreski zakoni i politike izuzeti su iz navedenih oblasti, iako se jedan od očekivanih rezultata odnosi upravo na ovu tematiku.

Drugi set aktivnosti predviđa mere za „uvođenje stimulativne poreske i finansijske politike, sa poreskim olakšicama i subvencijama pri otvaranju novih radnih mesta za žene, i žene preduzetnice **sa posebnim naglaskom na ravnomerniju raspodelu resursa i odgovornosti u domaćinstvu**“²⁹⁷ (isticanje moje). Jedina predviđena aktivnost odnosi se na „procenjivanje kućnih poslova prema ekonomskim uslovima i standardima rada, i ocenu efekata ovog rada na bruto domaći proizvod sa procenom koji deo kućnih poslova obavljaju žene“.²⁹⁸ Predviđeno je da nosilac ove aktivnosti bude *Republički zavod za statistiku*, a donator Švedska agencija za međunarodni razvoj, preko projekta podrške Švedske statistike unapređenju statistike u Republici Srbiji.²⁹⁹ Druge aktivnosti nisu predviđene, iako je moguće pretpostaviti da bi rodne analize i izmene zakonodavstva, posebno u oblasti poreske politike, bile posebno korisne za stvaranje boljih preduslova za usklađivanje porodice i posla. Nažalost, poreski zakoni i strategije nisu obuhvaćeni listom zakonskih oblasti predviđenih za rodnu analizu!

²⁹⁵ Isto.

²⁹⁶ Isto.

²⁹⁷ Isto.

²⁹⁸ Isto.

²⁹⁹ Zaključak o Akcionom planu za sprovođenje Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti za period od 2010. do 2015. godine („Sl. glasnik RS”, br. 67/2010).

Republički zavod za statistiku, uz pomoć Švedske statistike, do polovine 2017. godine je objavio nekoliko publikacija koje se odnose na korišćenje vremena u Republici Srbiji (2012, 2016). Na osnovu ovih publikacija moguće je videti udeo u broju sati koji žene provedu u neplaćenim poslovima reprodukcije porodice i privatnoj sferi, ali ne izraženo kroz novčanu vrednost toga rada i njegovog udela u bruto društvenom proizvodu.

Treća grupa aktivnosti i mera promoviše „politiku zapošljavanja i rada koja doprinosi usklađivanju radnih uslova i porodičnog života (evropski model *ravnoteže između karijere i porodice*)“.³⁰⁰ U ovoj grupi mera predviđeno je šest aktivnosti, od kojih se jedna odnosi na izradu studije o dostupnosti i kvalitetu usluga socijalne zaštite i staranja na lokalnom nivou, čak tri na unapređenje, poboljšavanje i obezbeđivanje usluga staranja kako za malu decu, tako i za stare i bolesne, peta aktivnost odnosi se na „sprovođenje javne kampanje za podsticanje muškaraca da podjednako učestvuju u ispunjavanju porodičnih obaveza, zajednički brinu o deci i o starim i bolesnim članovima porodice“, i šesta aktivnost je „kontinuirana analiza o uticaju primene rodne ravnopravnosti na muškarce u svakodnevnom životu“.³⁰¹ Posebno ću se fokusirati na ove aktivnosti, jer se eksplicitno pominju dva okvira: *evropski model ravnoteže karijere i porodice* s jedne strane i *uticaj na muškarce* sa druge.³⁰²

U smislu *evropskog okvira ravnoteže karijere i porodice* posebno je zanimljiva detaljna kvantitativna i kvalitativna analiza politika odsustva sa posla radi nege deteta Čičije i Ferlo (Ciccia i Verloo, 2012). Ona polazi od premise transformativnog potencijala politika podrške porodici i njihovog uticaja na rodnu ravnopravnost. Oslanjajući se na „*misaoni eksperiment*“ Nansi Frejzer (2000), diskutovan u trećem poglavlju, Čičija i Ferlo pokazuju u koja se četiri modela: (1) muški hranitelj (engl.: *male breadwinner*), 2) ravnopravni negovatelj/negovateljica (engl.: *parity caregiver*), 3) univerzalni hranitelj/hraniteljica (engl.: *universal breadwinner*) i 4) univerzalni negovatelj/negovateljica (engl.: *universal caregiver*); uklapaju nacionalne politike odsustva sa posla radi nege deteta u Evropskoj uniji. Na osnovu njihove analize

³⁰⁰ Isto.

³⁰¹ Isto.

³⁰² Isto.

nedvosmisleno se zaključuje da **ne postoji jedinstveni evropski model ravnoteže karijere i porodice**. Naprotiv, one su pokazale da u zemljama u Evropi i Evropskoj uniji postoji čak šest varijacija politika odsustva radi nege deteta koje se zasnivaju na idealnim modelima koje je razvila Frejzer (Fraser, 2000). Takođe, analiza Čičije i Ferlo (2012) pokazuje da različiti modeli ravnoteže posla i porodice nisu raspoređeni prema Esping-Andersen klasifikaciji država blagostanja na liberalnu, socijal-demokratsku i konzervativnu (korporativnu) (Esping-Andersen, 1990).

Idealni (utopijski) „model univerzalnog negovatelja/negovateljice“ (Fraser, 2000), kako egzaktno pokazuju Čičija i Ferlo, „empirijski ne postoji“, odnosno nije sproveden u potpunosti ni u jednoj od evropskih zemalja (Ciccina i Verloo, 2012: 520). Najbliže njemu su, naravno, skandinavske zemlje, posebno Švedska, Finska i Island, koje autorke svrstavaju u varijaciju ovog idealnog modela i definišu kao „ograničeni model (univerzalnog) negovatelja/negovateljice“ (isto). Ovaj model obuhvata velikodušnu novčanu kompezaciju, slična prava za oba roditelja, rezervisano vreme i druge nadoknade za očeve, ali i dovoljno dugo odsustvo sa posla radi nege deteta koje obuhvata period od 39 nedelja na Islandu do jedne godine u Švedskoj i Finskoj. U Švedskoj, Finskoj i Norveškoj ovo odsustvo je moguće produžiti na čak dve ili tri godine uz procentualno nižu zaradu (isto, 520). Kako statistike pokazuju, na primer u Švedskoj, i dalje najviše majke koriste ovu mogućnost, iako je s vremenom obim odsustva koje uzimaju očevi značajno povećan³⁰³ (Balkmar i Pringle, 2006). Prilika da se neguje dete u najranijem periodu života nedvosmisleno doprinosi ispunjenju jednog od ciljeva države blagostanja, a to je rodna ravnopravnost, međutim ne doprinosi drugom, a to je puna zaposlenost (Ciccina i Verloo, 2012: 522).

Iznenadujuće, u modelu „ograničenog negovatelja“ našla se i jedna od južnih evropskih zemalja – Portugalija, koja je opsežne reforme tržišta rada sprovela 2009. godine. Porodiljsko odsustvo je ograničeno na period od 120–150 dana, odsustvo samo za očeve na 20 dana punog plaćenog odsustva i dodatno odsustvo u trajanju do 3 meseca (izjednačeno sa majkama). Oba roditelja imaju pravo i na dodatnih mesec dana

³⁰³ Mohdin, A. (1. avgust 2016). *Is Sweden's 'daddy quota' closing the gender gap?* World Economic Forum. Preuzeto 4. jula 2017. sa <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/is-swedens-daddy-quota-closing-the-gender-gap/>.

odsustva koje mogu da raspodele između sebe, kao i da biraju između delimičnog i punog odsustva (12 meseci sa pola radnog vremena i 3 meseca sa punim radnim vremenom). Posebnu pažnju reforma roditeljskog odsustva posvetila je mogućnostima za fleksibilno korišćenje radnog vremena i nizu različitih opcija vezanih za trajanje i nivo beneficija. Ovo značajno približava Portugaliju skandinavskim zemljama, iako visoku poziciju bližu idealnom modelu kviri nizak nivo novčanih davanja koje imaju roditelji za vreme odsustva, a koja je direktno u vezi sa siromaštvom i niskim platama u ovoj zemlji (isto, 522).

U tom smislu, *Nacionalna strategija za unapređenje položaja žena i rodnu ravnopravnost* i prateći *Akcioni plan*³⁰⁴ s pravom se fokusiraju upravo na jačanje servisa za podršku roditeljima, na promenu tradicionalnih rodni obrazaca i odnosa u porodici i povećanu, ravnopravnu ulogu muškaraca u poslovima nege, kao i na fleksibilno radno okruženje. Svakako nije bez uticaja i činjenica da je jedan od najvećih i stoga najuticajnijih donatora za sprovođenje strategije, posebno u ovom delu, bila upravo *Švedska agencija za međunarodni razvoj* (Blankert et al., 2014).

Analiza Čičije i Ferlo (Ciccia i Verloo, 2012) takođe pokazuje da je model *muškog hranioca porodice* duboko ukorenjen i uporno opstaje u evropskoj državi blagostanja, bez obzira na sve kritike koje je sam model pretrpeo, pre svega od feminističkih teoretičarki, i izmenjene socijalno-ekonomske i političke uslove u kojima se evropska država blagostanja nalazi, a koji čini ovaj model neodrživim (Fraser, 2000). *Model muškog hranioca porodice* predstavlja poseban izazov ravnopravnosti žena i njihovom položaju na tržištu rada zbog održavanja praksi odsustva radi nege deteta za majke, dužih od godinu dana a bez pratećih politika podrške deljenoj brizi oko dece između žena i muškaraca (Fodor i Kispeter, 2014; Morgan, 2009; videti još i komparativnu studiju Švedska i Poljska: Suwada, 2017). U analizi Čičije i Ferlo (2012) navodi se da

„čak jedna trećina analiziranih zemalja (Austrija, Češka, Estonija, Francuska, Mađarska, Latvija, Poljska, Slovačka, Španija, Ujedinjeno kraljevstvo) ima politike koje su zasnovane na tradicionalnoj podeli rodni uloga. U ovim zemljama odsustvo radi nege deteta je

³⁰⁴ Zaključak o Akcionom planu za sprovođenje Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti za period od 2010. do 2015. godine („Sl. glasnik RS”, br. 67/2010).

najčešće regulisano dugim odsustvima (3 i više godina) koja su neplaćena ili slabo plaćena paušalnim (jednakim) iznosima. U drugim oblicima politika odsustva preovlađuju prava koja se odnose na porodicu, ograničena fleksibilnost radnog okruženja i samo nekoliko dana plaćenog odsustva za očeve“ (isto, 522).

Model *ravnopravnog negovatelja* (*parity caregiver*) autorke pronalaze u tri zemlje koje su nove članice Evropske unije, a to su: Bugarska, Litvanija i Rumunija. U uokviravanju politika odsustva radi nege deteta u ovim zemljama autorke prepoznaju opšti trend tranzicije u postsocijalističkim zemljama iz *modela sa dvostrukim hraniteljem* (engl.: *dual earner – dual carer model*) ka modelu postepene *refamilijarizacije nege* u odnosu na majke i produženo odsustvo za očeve (isto, 523). Kao i druge postsocijalističke zemlje, Bugarska, Rumunija i Litvanija imale su tradicionalno visoko učešće žena na tržištu rada u kombinaciji sa velikodušnim davanjima za socijalne usluge staranja, kao i dugim periodima odsustva sa rada za majke. Posle perioda tranzicije, smanjeno je vreme trajanja odsustva sa rada za majke, a uvedeno roditeljsko odsustvo za očeve koje im je po prvi put omogućilo ista prava, ne očekujući zapravo da ih oni koriste (isto, 523)! Kao što je već bilo reči u delu analize zakonske regulative odsustva sa posla radi nege u Srbiji, ono je slično primerima iz Bugarske i Rumunije. Na primer,

„u Bugarskoj roditeljsko odsustvo je i dalje suštinski pravo majke koje je moguće preneti na oca (ili babe i dede) samo na osnovu **saglasnosti majke** (isticanje moje). U Rumuniji samo jedan roditelj može da koristi celokupno odsustvo sa posla radi nege deteta, što dovodi do značajnog smanjenja korišćenja ovog prava od strane očeva“ (isto, 523).

Elemente regulative odsustva sa posla koja postoji u Srbiji mogu se pronaći u još dve varijacije modela muškog hranioca porodice u zemljama članicama Evropske unije (i van nje) koje navode Čičija i Ferlo (2012): *nepodržani muški hranilac* (Belgija, Kipar, Grčka, Irska, Italija, Malta, Holandija, kao i regulativa same Evropske unije u ovoj oblasti), odnosno *podržani muški hranilac* (Danska, Slovenija, Švajcarska) (isto 523–524). U oba modela fokus je isključivo na zaštiti materinstva, sa značajnim razlikama u visini isplata između podržavajućeg i nepodržavajućeg modela, kao i u veoma

ograničenim pravima očeva u korišćenju odsustva. Ovde je očigledno da su politike odsustva sa posla radi nege deteta u postsocijalističkim zemljama u procesu pridruživanja i zbog usklađivanja sa direktivama Evropske unije preuzele neke od modela pod pritiskom koncepta direktne primene zakonodavstva EU u nacionalno zakonodavstvo. S druge strane, zadržavajući određene elemente iz prethodnog sistema (dugo odsustvo za majke), bez mogućnosti da se on i dalje finansijski održava, suštinski nisu doprinele transformaciji rodni odnosa i režima. Takođe je evidentno da u ovim slučajevima deluju strukturalne karakteristike poluperiferije *otpora* i *imitacije* (Blagojević, 2009; Blagojević Hughson i Bobić 2014; Hughson, 2015a), odnosno „prepisivanja“ gotovih rešenja politika bez kontekstualizacije i osmišljavanja koraka za njihovo postepeno usvajanje i sprovođenje u praksu.

*Nacionalna strategija za unapređenje položaja žena i rodnu ravnopravnost*³⁰⁵ ispravno naglašava potrebu da se u cilju transformacije rodni režima očevima omogući ravnopravno učešće u poslovima nege. U tu svrhu predviđeno je „sprovođenje javne kampanje za podsticanje muškaraca da podjednako učestvuju u ispunjavanju porodičnih obaveza, zajednički brinu o deci i o starim i bolesnim članovima porodice“ i „kontinuirana analiza o uticaju primene rodne ravnopravnosti na muškarce u svakodnevnom životu“.³⁰⁶ Međutim, kako pokazuju različite politike u Evropskoj uniji, podrška očevima mora da obuhvati više od podizanja svesti, odnosno kampanja, a to podrazumeva promenu zakona i uvođenje obaveznog, plaćenog i univerzalnog odsustva i za očeve (Ciccia i Verloo, 2012).

Čičija i Ferlo (2012) navode nekoliko promena u politikama i zakonima koji regulišu oblast odsustva sa posla, a koji imaju potencijal da utiču na muškarce da u većoj meri koriste ova odsustva. Pre svega, u pitanju su „pravi podsticaji kako bi (očevi) zapravo mogli stvarno da ih iskoriste“, a u koje spadaju s jedne strane rezervisan period odsustva za očeve, a sa druge velikodušne nadoknade za odsustvo koje mogu da nadomeste značajan deo plate (isto, 518). „Nekoliko zemalja je uvelo individualna prava na odsustvo očeva koja ne mogu biti prenesena. To uključuje odsustvo i kvote za očeve,

³⁰⁵ Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti („Sl. glasnik RS”, br. 15/09)

³⁰⁶ Isto.

pravo na dodatno vreme ukoliko očevi dele jedan deo odsustva sa majkama (Nemačka, Finska, Italija, Portugalija)” (isto, 519). Kako različite studije pokazuju,

„praktične politike koje uključuju muškarce u negu mogu biti razvijene zajedno sa politikama koje će obezbediti rodni paritet ili balans u najvišim ekonomskim i političkim pozicijama i otkloniti neravnotežu koja doprinosi ne samo diskriminaciji žena u javnom životu, već i stalni nedostatak rodne ravnoteže u porodičnoj sferi“ (Scambor et al., 2013: 8).

Najbolji primer za uspešno sprovođenje politika odsustva za negu dece koje su namenjene očevima je Švedska. Naime, još 1974. godine Švedska je predvidela ravnopravnu zakonsku mogućnost za majke i očeve da koriste odsustvo sa rada radi nege deteta. Međutim, majke su i dalje bile u većini onih koje su uzimale odsustvo sa rada, a nekolicina očeva koji su to učinili u medijima su bili nazvani „plišani očevi“ (engl.: *velvet dads*).³⁰⁷ Takozvanu *kvotu za očeve* Švedska je uvela 1995. godine i omogućila 30 dana plaćenog odsustva samo za očeve. Ovo pravo nije bilo moguće preneti na nekog drugog, majku na primer, a ukoliko se ono ne iskoristi, očevi su gubili mesečnu nadoknadu. Ovo je povećalo odsustvo očeva radi nege deteta na čak 77 procenata očeva koji su iskoristili ovu mogućnost. *Kvota za očeve* je produžena na 60 dana 2002, a od 2016. godine na 90 dana. Prema ovom izveštaju, trenutno 9 od 10 očeva u Švedskoj koristi ovo odsustvo.³⁰⁸

Za sprovođenje predloženih mera oko usklađivanja porodičnog i poslovnog života i u *Nacionalnoj strategiji za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti*³⁰⁹ i u *Strategiji zapošljavanja za period 2005–2010.* i period 2011–2020.³¹⁰ bila je zadužena *Uprava za rodnu ravnopravnost*, koja je prestala da postoji

³⁰⁷ Mohdin, A. (2016). *Is Sweden's 'daddy quota' closing the gender gap?* World Economic Forum. Preuzeto 4. jula 2017. sa <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/is-swedens-daddy-quota-closing-the-gender-gap/>.

³⁰⁸ Isto.

³⁰⁹ Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti („Sl. glasnik RS”, br. 15/09).

³¹⁰ Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2005–2010. godina. (2005). Beograd: Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike, Vlada Republike Srbije. Preuzeto sa http://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/211704/strategija-za-smanjenje-siromastva-u-srbiji_cyr.pdf;

2014. godine³¹¹. Tokom perioda od 2011. do 2014. godine Uprava je realizovala nekoliko aktivnosti koje su bile u direktnoj vezi sa proklamovanim potciljem Strategije o „harmonizaciji radnih uslova i porodičnog života (evropski model *balansa između karijere i porodice*)“.³¹² Te aktivnosti obuhvatile su četiri različite studije i organizaciju regionalne konferencije na temu balansa porodičnog i profesionalnog života (Sekulić, 2012; Mitrović, 2012; Batak, 2014; *Jednake mogućnosti*, 2014; Uprava za rodnu ravnopravnost, 2012b). Studije su se odnosile na dostupnost socijalnih usluga na lokalnom nivou (Sekulić, 2012), rodnu nejednakost u odlučivanju (Mitrović, 2012), studije o praksi većih privatnih i javnih firmi u vezi sa usklađivanjem privatnog i poslovnog života (*Jednake mogućnosti*, 2014; Batak, 2014).

Sve studije naručene su od strane Uprave za rodnu ravnopravnost kao deo aktivnosti u sprovođenju *Akcionog plana Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i rodnu ravnopravnost*³¹³ koji je podržala Švedska agencija za međunarodni razvoj. Studije, kao i konferencija, trebalo je da doprinesu ostvarivanju pojedinačnog cilja 2.1. u okviru Akcionog plana koji predviđa „stvaranje sistemskih preduslova za politiku jednakih mogućnosti u ekonomiji“, a čiji očekivani rezultati podrazumevaju „unapređen ambijent za usklađivanje karijere i porodice: poreske podsticaje, unapređene propratne servise, uvedeno fleksibilno radno vreme“.³¹⁴ Međutim, jasno je da je izrada studija i organizovanje konferencija samo početni korak, a da zapravo nikakav pomak u „stvaranju sistemskih uslova“ ili „unapređenog ambijenta“ nije napravljen. Gašenjem Uprave za rodnu ravnopravnost, nažalost, došlo je do gašenja i same teme.³¹⁵

Analiza ovih studija pokazuje čitav niz metodoloških, pa čak i teorijskih problema koji onemogućavaju izvođenje zaključaka i preporuka na nivou opštosti (kao što su: izuzetno mali uzorak, analiza odgovora na upitnik čak i pored slabog odziva,

Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2011-2020. godine („Sl. glasnik RS“, br. 37/2011).

³¹¹ Zakon o ministarstvima. („Sl. glasnik RS“, br. 44/2014, 14/2015, 54/2015, 96/2015 – dr. zakon i 62/2017).

³¹² Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti („Sl. glasnik RS“, br. 15/09).

³¹³ Zaključak o Akcionom planu za sprovođenje Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti za period od 2010. do 2015. godine („Sl. glasnik RS“, br. 67/2010).

³¹⁴ Isto.

³¹⁵ Na osnovu sprovedene evaluacije i nakon ukidanja Uprave za rodnu ravnopravnost u aprilu 2014. godine, Švedska agencija za međunarodni razvoj prekinula je dalje sprovođenje i finansiranje ovog projekta (Blankert et al., 2014: 7).

fokus grupe i intervjui samo sa ženama, zanemarivanje posebnih podsticajnih politika (ako postoje) ovih preduzeća i tako dalje). Primera radi, među pitanjima u upitniku poslatom privatnim kompanijama našlo se pitanje koje tretira muškarce ne kao ravnopravne već kao pomažuće članove porodice u poslovima nege, a koje je glasilo ovako: „Usklađivanje privatnog i poslovnog života treba jednako omogućiti i muškarcima **kako bi pomogli oko porodičnih obaveza**“ (isticanje moje) (Batak, 2014: 35).

Takođe, nijedna od preporuka iz ovih studija nije sprovedena, ni od strane Uprave, a ni od strane Koordinacionog tela³¹⁶ koje je formirano posle ukidanja uprave. Pitanje pomirenja poslovnog i privatnog života ne nalazi se u prioriternim oblastima ekonomskog osnaživanja žena koje je Koordinaciono telo definisalo u svom *Akcionom planu*.³¹⁷

Na osnovu izveštaja o radu Uprave, kao i drugih izveštaja nije moguće zaključiti da li je bilo drugih aktivnosti osim studija i konferencije, na primer rodne analize efekata određenih zakonskih rešenja i slično (*Uprava za rodnu ravnopravnost*, 2012a, 2012b, 2013; Blankert et al. 2014). Na osnovu dve eksterne evaluacije od kojih je prvu podržala *Švedska agencija za međunarodni razvoj* (SIDA), koja je ujedno bila i najveći donator za sprovođenje strategije (Blankert et al. 2014), a drugu *UN Women* (2015), a sprovela grupa stručnjakinja, osnovni zaključak je da „nije bilo direktnih ili sistematskih izveštaja o realizaciji aktivnosti u okviru ili u vezi sa NAP“ (Nacionalnim akcionim planom za sprovođenje Strategije) (*UN Women*, 2015). Evaluacija programa Uprave sprovedena od strane švedskih eksperata, a za potrebe *Švedske agencije za međunarodni razvoj*, navodi isto (Blankert et al., 2014: 6–7). To zapravo znači da je efekat mera morao da bude rekonstruisan kroz različite metode istraživanja, intervjua i prikupljanja sekundarne dokumentacije.

Oblast pomirenja privatnog i poslovnog života istaknuta je kao jedna od nekoliko oblasti u kojima je „povećano znanje“ (*UN Women*, 2015: 14–15; Blankert et al., 2014:

³¹⁶ Odluka o osnivanju Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost. Preuzeto 14. avgusta 2017. sa <http://www.mgsi.gov.rs/sites/default/files/Odluka%20o%20formiranju%20Telo%20za%20rodnu%20ravnopravnost.pdf>.

³¹⁷ Akcioni plan Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost za 2015. godinu. Preuzeto 14. avgusta 2017. sa <http://www.mgsi.gov.rs/lat/dokumenti/akcioni-plan-2015>.

24), ali se ne navodi šta se pod povećanjem znanja podrazumeva: znanje opšte populacije o sopstvenim pravima ili podizanje kapaciteta administracije da bolje sprovodi mere politike, ocenjuje njene efekte ili slično. U preporukama Evaluacije posebno se ističu dve važne sugestije, prva: da buduća strategija za rodnu ravnopravnost mora biti **transformativnog karaktera**, i druga: da transformativni karakter podrazumeva **razumevanje rodne ravnopravnosti kao rodnih odnosa moći i hijerarhija, a ne „problema žena”** (*UN Women, 2015*) (isticanje moje). U tom smislu istaknuta je potreba za većim uključivanjem muškaraca u programe buduće strategije (isto). Takođe, evaluacija SIDE eksplicitno navodi kao jedan od osnovnih nedostataka u radu Uprave upravo efikasno sprovođenje urođnjavanja različitih politika (Blankert et al., 2014).

Na osnovu analize uokviravanja problema balansa između rada i porodice, evidentan je nedostatak sveobuhvatnih i kvalitetnih istraživanja sa relevantnim uzorkom i adekvatnom metodologijom o servisima za negu dece i starih, korišćenju roditeljskog odsustva od strane očeva, kao i prakse privatnih i javnih kompanija u podsticanju fleksibilnih oblika rada i usklađivanja porodičnog i poslovnog života. Primetan je, takođe, nedostatak znanja u ovoj oblasti kako donosilaca odluka i kreatora javnih politika, ali i nevladinog sektora i sindikata. Kako bi se obezbedilo adekvatno učešće svih aktera u kreiranju politika podrške porodici u procesu pridruživanja, posebno u kontekstu pregovaračkog poglavlja 19 – *Socijalna politika i zapošljavanje*,³¹⁸ od presudnog je značaja da se nivo razumevanja ove oblasti u okviru sindikalnih udruženja, državne administracije i ženskih grupa poveća.

Tri su preovlađujuća okvira u oblasti usklađivanja poslovnog i privatnog života. Metaokvir je svakako evropsko zakonodavstvo i proces usklađivanja. Drugi okvir posmatra rodnu nejednakost isključivo kroz prizmu *sličnosti* (osloboditi žene porodičnih obaveza nege kako bi mogle da učestvuju na tržištu rada ravnopravno sa muškarcima), a treći kroz viziju *razlike* (različitim merama zaštititi materinstvo). Vizija *transformacije* (podsticanje roditeljstva i uloge muškaraca) gotovo da ne postoji kao

³¹⁸ Poglavlje 19 – Socijalna politika i zapošljavanje. Preuzeto 1. maja 2017. sa <http://eupregovori.bos.rs/progovori-o-pregovorima/poglavlje-19/1557/2016/02/11/poglavlje-19--socijalna-politika-i-zaposljavanje-.html>.

okvir kod kreatora politika, ali ni kod ženskog pokreta (Squires, 2005, 2007). Međutim, na primeru Švedske mere pod nazivom *kvota za očeve* (engl.: *daddy quota*)³¹⁹ moguće je sagledati koliko pozitivne i dalekosežne mogu biti posledice dobro osmišljenih i sprovedenih javnih politika na rodne odnose u privatnoj sferi.

Na osnovu analize politika koje *regulišu odsustvo radi nege deteta* evidentno je da uokviravanje problema *balansa između rada i porodice* ostaje uobličeno kao „problem žena“, a ne kao rodni i društveni problem. Osim toga **primarni cilj** ovih politika mora biti promena rodni odnosa i režima u privatnoj i javnoj sferi, a ne konkurentnosti privrede, preduzeća i drugo.

U narednoj studiji slučaja osvrnuću se na treću komponentu politika podrške porodici koja se odnosi na servise za negu dece i starih, sa posebnim fokusom na intersekcionalni pristup (nega dece sa invaliditetom i nega starih) i iz perspektive diskurzivnog uokviravanja koncepta nege.

5.2.3 Komodifikacija nege

Treća studija slučaja bavi se transformacijom nege iz privatnog u javni, ekonomski koncept, koji postaje ključan za razumevanje međusobnog odnosa države, tržišta, zajednice i porodice u oblasti nege. U tom smislu, definicija komodifikacije odnosi se na pojavu kada se

„ekonomska vrednost pripiše nečemu što se do tada nije posmatralo u ekonomskim terminima. Ona se takođe odnosi i na pojavu da se tržište širi u oblasti koje su do tada posmatrane kao netržišne, odnosno kada se određene aktivnosti posmatraju u kontekstu robe kojom se može trgovati“ (Sainsbury, 2013: 309).

Kritička analiza okvira politika i zakonskih rešenja koji stimulišu *podsticajne mere zapošljavanja* teško zapošljivih kategorija žena u poslovima nege, kao i debate oko

³¹⁹ Mohdin, A. (1. avgust 2016). *Is Sweden's 'daddy quota' closing the gender gap?* World Economic Forum. Preuzeto 4. jula 2017. sa <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/is-swedens-daddy-quota-closing-the-gender-gap/>.

plate za *roditelja-negovatelja*, omogućava dobijanje uvida u društvene i normative diskurzivne prakse uobličavanja nege u Srbiji u 21. veku. Obe mere imaju dugotrajne posledice na porodicu i rodnu podelu rada kako u javnoj tako i u privatnoj sferi. S jedne strane koncepta komodifikacije nege stoji **marketizacija nege**, odnosno uobličavanje nege kao **usluge** socijalne zaštite koja može ali i ne mora (recimo volonterski rad ženskih udruženja) biti tržišno ponuđena. Sa druge strane istog koncepta stoji **refamilijarizacija nege**, odnosno njena **deinstitucionalizacija** koja uobličava negu u kontekstu **prava i interesa** osobe koja ima potrebu za negom. Shematski procese u komodifikaciji nege Baldok i Ungerson (1997) su pokazali na sledeći način:

Visoko učešće			
Individualizam	Konzumerizam	Blagostanje (engl.: <i>welfarism</i>)	Kolektivism
	Privatizacija	Klijentelizacija	
Nisko učešće			

Tabela 12: „Navike srca: modeli učešća na tržištu nege“ (Baldock i Ungerson, 1997: 29).

Primer koji ilustruje ova dva preovlađujuća okvira u konceptualizaciji komodifikacije nege je uvođenje nove usluge socijalne zaštite starih, tzv. *geronto-domaćice*, promovisane od strane donosilaca odluka i kreatora politika u oblasti aktivnih mera zapošljavanja teško zapošljivih kategorija. Pored usluge nege za stare, fokus studije slučaja biće i javna debata oko *plate za negu* roditelja hronično bolesnog ili deteta sa invaliditetom, odnosno regulisanje statusa *roditelja-negovatelja* koju je na inicijativu nekoliko udruženja roditelja dece sa invaliditetom pokrenuo *Zaštitnik građana*.³²⁰ U oba slučaja u pitanju je isti korpus problema komodifikacije nege, ali je njihovo diskurzivno uobličavanje različito. Pitanja na koja odgovaram u ovoj studiji slučaja su sledeća: Na koji način je nega diskurzivno uobličena u slučaju nege starih i

³²⁰ Zaštitnik građana. Inicijativa za podnošenje amandmana na Predlog zakona o socijalnoj zaštiti (2011). Preuzeto sa <http://www.ombudsman.rs/index.php/zakonske-i-druge-inicijative/1290-2011-03-04-12-34-09>.

Zaštitnik građana. Predlog zakona o izmenama i dopunama Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom (2013). Preuzeto sa <http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr/zakonske-i-druge-inicijative/2825-2013-05-14-07-58-42>.

nege dece sa invaliditetom ukoliko je negovatelj istovremeno i roditelj? Na koji način su različiti akteri uključeni u diskusiju o komodifikaciji nege, kakve su njihove pozicije moći, ko ima glas, a ko je potpuno izostao iz debate? Kakva je vizija rodne ravnopravnosti u konkretnim slučajevima komodifikacije nege?

Komodifikacija nege predstavlja duboko protivrečan koncept u feminističkoj teoriji u čijem se temelju nalazi promišljanje pitanja socijalnog građanstva. Da li žene treba da potvrđuju svoj građanski status kroz ravnopravno uživanje socijalnih i političkih prava na istim osnovama i prema istim kriterijumama kao i muškarci, ili u odnosu na svoju drugačiju biološku ulogu i ulogu u socijalnoj reprodukciji (Lister et al., 2007: 113)? Drugim rečima, da li samo vrednovanjem nege kao tržišnog koncepta i plaćenog rada, možemo doći do punog priznanja žena kao građanki?

Debata o odnosu, vrednosti i prirodi plaćenog (produktivnog) i neplaćenog (reproduktivnog) rada danas je aktuelnija nego ikada, pre svega zbog toga što na iskorišćavanju oba potencijala žena počiva koncept neoliberalnog kapitalizma. Rad u poslovima nege odlikuje se takođe s jedne strane emotivnim odnosom između onoga ko neguje i onoga kome je nega potrebna, i s druge strane, ogromnim potencijalom da upravo zbog toga postane eksploatatorski, prekaran i nesiguran (Tronto, 2005).

Na društvenom (makro) i porodičnom (mikro) nivou primetan je trend sve veće zavisnosti i države i porodice od plaćenih usluga nege i kućnog rada koje nudi tržište (javna sfera), a ne porodica (privatna sfera). Neki teoretičari deficit usluga/servisa u ponudi zvanične državne socijalne politike posmatraju u okviru tri globalno prisutna nedostatka: *nedostatak nege* (demografske promene), *nedostatak vremena* (ulazak žena na tržište rada) i *nedostatak poslova* (postindustrijska ekonomija znanja) (Estevez-Abe i Hobson, 2015). Ovo je posebno karakteristično za države u tranziciji čiju radnu snagu odlikuje visoka stručnost i obrazovanje koja je praćena deficitom ponuđenih poslova u ekonomiji znanja i usluga, a u uslovima deindustrijalizacije i dvostrukom opterećenošću poslovima nege (posebno žena) usled smanjivanja socijalnih usluga i davanja (Blagojević Hjuson, 2013).

S druge strane, komodifikacija nege nalazi se u samoj srži logike funkcionisanja režima globalnog kapitalizma 21. veka koji karakteriše

„premeštanje proizvodnje u regione niske plaćenosti radne snage, vrbovanjem žena na

plaćene poslove na tržištu rada i promovisanjem koncepta povlačenja države i preduzeća iz ulaganja u socijalnu zaštitu (niski porezi za kapital, visoki za radnu snagu)“ (Fraser, 2006: 6).

Frejzer tvrdi da ova forma kapitalističkog načina poslovanja i tretiranja rada, prebacujući troškove nege na porodice i zajednice, istovremeno smanjuje njihov kapacitet da taj rad i obavljaju (isto). To se posebno odnosi na model porodice sa dvostrukim hraniocima (različiti nazivi za to su na engl.: *dual earner – dual carer, adult worker* ili *universal carer*), koji je ujedno i najzastupljeniji oblik porodičnog modela u Evropi (bivši istočni blok i Švedska) (Meier et al., 2007), ali i u tranzicionim zemljama, odnosno u Srbiji (Blagojević, 1991; Blagojević Hjuson, 2013; Milić, 2007).

Savremeni demografski faktori (migracije, niska stopa rađanja, starenje stanovništva), kao i promena u načinu i strukturi zaposlenosti (fleksibilnost, prekarnost i nesigurnost poslova) negativno se odražava na probleme i potrebe za negom. Nega postaje ključni faktor koji s jedne strane omogućava zaposlenje, a sa druge značajno redukuje mogućnosti za zapošljavanje, posebno žena. Praktične politike u oblasti zapošljavanja prate ovaj globalni trend, pa se pitanje zapošljavanja u poslovima nege posmatra kao uspešan ulazak žena u plaćenu ekonomiju i način da se smanji pritisak na socijalna davanja za nezaposlene, posebno teško zapošljive kategorije sredovečnih žena nižeg nivoa obrazovanja. Realna činjenica demografskih kretanja da mali broj mladih, radno sposobnih uskoro neće moći da se brine o velikom broju starih, navodi kreatore politika na osmišljavanje mera praktične politike koje će s jedne strane zadovoljiti potrebe za negom, a sa druge za zapošljavanjem. Na primer, u okviru drugog posebnog cilja *Akcionog plana Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti*³²¹ formulisanog kao „Iskorenjivanje ekonomske nejednakosti između muškaraca i žena, uvođenje politike jednakih mogućnosti i bolje korišćenje ženskih resursa za razvoj“ definisano je nekoliko specifičnih ciljeva. Cilj 2.1.7. fokusiran je na **„promovisanje slobodnog izbora fleksibilnih oblika rada poboljšanjem socijalne zaštite i usluga nege i staranja** (isticanje moje), uz stvaranje jednakih

³²¹ Zaključak o Akcionom planu za sprovođenje Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti za period od 2010. do 2015. godine („Sl. glasnik RS”, br. 67/2010).

mogućnosti za njihovo korišćenje“.³²² Komodifikacija nege u ovom slučaju diskurzivno je uobličena u okviru politike rodne ravnopravnosti.

Međutim, komodifikacija nege najčešće ne povlači sa sobom javne debate i aktivnosti o vrednosti rada u nezi, posebno ako ona spada u podrazumevani „ženski posao“ u porodici. Stoga neke od ovih mera, iako naizgled doprinose povećanju zaposlenosti žena, istovremeno podstiču takozvanu *feminizaciju nege* koja podrazumeva ne samo preovlađujuće prisustvo žena u ovim poslovima već i njihovo nisko vrednovanje (plaćanje). „Rad u oblasti nege je srž *geta ružičastih kragni*; tradicionalni posao žena koji je manje plaćen i manje podržan od drugih zanimanja“ (Tronto, 2005: 133). Neke feministkinje smatraju da tržišna liberalizacija reproduktivnog rada, posebno ako je subvencionisana od strane države kroz obuke i privatne servisne usluge, predstavlja iskorišćavanje rada drugih, manje privilegovanih žena druge rase, klase i socijalnog statusa, koja neće doprineti transformaciji reproduktivnog, a ni produktivnog rada, odnosno rodnih uloga i odnosa. Naprotiv, ove mere će nastaviti da održavaju postojeće rodne režime, da perpetuiraju postojeću podelu rada kako u privatnoj tako i javnoj sferi, ali i da doprinose daljoj socijalnoj isključenosti marginalizovanih grupa žena i njihovoj diskriminaciji (Shire, 2015; Vilenica, 2013; Tronto, 2005, 2013; Fraser, 2006; Perrons, 1999).

U okviru lokalnog rodno režima u Srbiji deluju slični trendovi i pojave kao i na globalnom. Tokom socijalističkog perioda socijalna prava i obaveze bili su vezani za zaposlenje, odnosno sva prava u vezi sa socijalnom zaštitom proisticala su iz statusa zaposlenja. Istovremeno, zaposleni su izdvajali sredstva za osiguranje za slučaj nezaposlenosti, zdravstvo, penzioni sistem i socijalnu zaštitu onih koji ne mogu da rade. Ovaj sistem bio je potpuno urušen, ne samo procesom globalizacije i slomom socijalističke države, već i ratovima koji su se dešavali na tlu bivših jugoslovenskih republika. Velike promene u strukturi i funkciji tržišta rada s jedne strane i dostupnosti i obuhvata socijalnih politika s druge, doveo je do temeljnog reformisanja obe oblasti (Archer et al., 2016; Deacon i Stubbs, 2007). Armstrong i sar. (2009) ističu da je fokus na rodnu ravnopravnost u zapošljavanju neodvojiv od fokusa javnih politika na

³²² Isto.

transformaciju rodni odnosa u neplaćenom radu, uključujući tu i rodnu distribuciju nege dece, starih i rad u kući (267). Stoga proces reformisanja tržišta rada mora da deluje simultano sa reformama obrazovnog sistema i socijalne zaštite (Bajec i sar., 2008; Babović, 2010; Babović i Vuković, 2015).

Paralelna reforma sistema zapošljavanja i socijalne politike započela je u Srbiji relativno kasno u odnosu na druge postsocijalističke zemlje, promenom vlasti 2000. godine, početkom procesa integracija u Evropsku uniju i usvajanjem nekoliko važnih strategija. Na primer, *Strategijom za smanjenje siromaštva (2003)*³²³ predviđene su dve grupe intervencija u javnu politiku kao mere za borbu protiv siromaštva: aktivne mere zapošljavanja i reforma javnog sektora, s posebnim fokusom na reformu socijalne politike. *Aktivne mere zapošljavanja* podrazumevale su razvoj i obuku za preduzetništvo, podsticajne mere za razvoj malih i srednjih preduzeća, kao i prekvalifikaciju i dokvalifikaciju dugotrajno nezaposlenih usled privatizacije. S druge strane, *reforma socijalne zaštite* podrazumevala je značajno smanjenje u novčanim davanjima, a povećanje obima i kvaliteta usluga, privatizaciju, odnosno marketizaciju i re-familjarizaciju nege, temeljnu rekonstrukciju rada ustanova socijalne zaštite, lokalizaciju socijalnih usluga, uspostavljanje standarda socijalne zaštite i kontrolu kvaliteta³²⁴ (Bajec i sar., 2008; Babović, 2010; Babović i Vuković, 2015).

Posebnu ulogu u reformi tržišta rada i socijalnih usluga u Srbiji ima proces evropskih integracija i usklađivanje ova dva sektora sa politikama u Evropskoj uniji, odnosno *Lisabonskom strategijom*³²⁵ (2000). Postojeći narativ *Lisabonske strategije* obuhvata mere za smanjenje nezaposlenosti, povećanje ekonomske i socijalne kohezije, održive ekonomske kompetitivnosti i unapređenje jednakih mogućnosti za žene i

³²³ Strategija za smanjenje siromaštva. (2003). Beograd: Vlada Republike Srbije. Preuzeto sa http://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/211704/strategija-za-smanjenje-siromastva-u-srbiji_cyr.pdf.

³²⁴ Strategija razvoja socijalne zaštite („Sl. glasnik RS” br. 108/2005); Zakon o socijalnoj zaštiti („Sl. glasnik RS” br. 24/2011); Strategija za smanjenje siromaštva. (2003). Beograd: Vlada Republike Srbije. Preuzeto sa http://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/211704/strategija-za-smanjenje-siromastva-u-srbiji_cyr.pdf; Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2005–2010. godina. (2005). Beograd: Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike, Vlada Republike Srbije. Preuzeto sa http://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/211704/strategija-za-smanjenje-siromastva-u-srbiji_cyr.pdf.

³²⁵ Lisbon European Council – Conclusions of the Presidency. (2000). Preuzeto 17. jula 2017. sa http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm.

muškarce.³²⁶ Isti diskurs moguće je identifikovati i u tekstu *Nacionalne strategije zapošljavanja za period 2005–2010* (2005). Na primer, u Strategiji koja ima 78 strana, reč *konkurentnost* pojavljuje se čak 25 puta, a reč *kohezija* 8 puta. *Evropska unija*, kao i prisvojni pridevi *evropska*, *evropsko* pojavljuju se čak 59 puta, skoro jedanput na svakoj strani teksta. U uvodnom delu Strategije se izričito navodi da njeni osnovni principi počivaju na principima *Evropske strategije zapošljavanja* koja je ujedno i strateški okvir za mere u oblasti zapošljavanja u Srbiji.³²⁷ Isto tako, Strategija zapošljavanja ima poseban odeljak (broj 5) koji se odnosi na koheziju na tržištu rada i koji kao jedan od ciljeva ima podršku ravnopravnosti polova u pogledu zapošljavanja i zarada.³²⁸ Takođe, *Nacionalni program za integraciju u Evropsku uniju*³²⁹ prepoznaje reformu sistema socijalnih usluga kao ključnu za ostvarivanje dugoročnog i održivog sistema socijalne zaštite. U najvažnije elemente ove strategije spada deinstitutionalizacija, razvoj alternativnih formi socijalne zaštite i uključivanja različitih aktera u sferu pružanja usluga.³³⁰

U *Nacionalnoj strategiji zapošljavanja za period 2005–2010. godine* među aktivne politike tržišta rada spada *obuka i prekvalifikacija*. Osnovni cilj je povećanje zapošljivosti i produktivnosti teško zapošljivih kategorija dugoročno nezaposlenih sa neodgovarajućim veštinama i znanjima (stariji od 50 godina, žene, mladi, Romi itd.).³³¹ Aktivne mere prekvalifikacije i dokvalifikacije dugotrajno nezaposlenih podrazumevaju takođe veću vertikalnu i horizontalnu pokretljivost radne snage koja uključuje celoživotno učenje, sticanje mnogostrukih veština i znanja lako prilagodljivih tržištu rada. Ove forme aktivnih mera zapošljavanja Perrons naziva „adaptivnom fleksibilnošću“, koja zahteva dobro osmišljene dugoročne mere zapošljavanja u određenim sektorima i značajno investiranje u obrazovanje, inovaciju i obuke (Perrons, 1999: 392).

³²⁶ Isto.

³²⁷ Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2005–2010. godine. (2005). Beograd: Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike, Vlada Republike Srbije. Preuzeto sa http://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/211704/strategija-za-smanjenje-siromastva-u-srbiji_cyr.pdf.

³²⁸ Isto.

³²⁹ Nacionalni program za integraciju u Evropsku uniju (2008). Preuzeto sa http://www.seio.gov.rs/upload/documents/NPI/NPI_2008.pdf.

³³⁰ Isto.

³³¹ Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2005–2010. godine. (2005). Beograd: Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike, Vlada Republike Srbije. Preuzeto sa http://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/211704/strategija-za-smanjenje-siromastva-u-srbiji_cyr.pdf.

Takođe, ove mere mogu podstaći veće zapošljavanje žena, posebno teško zapošljivih kategorija i omogućiti napredovanje i mobilnost na tržištu rada. Na primer, na osnovu *Izveštaja o radu Nacionalne službe za zapošljavanje (2012)*,³³² evidentno je da u svakoj kategoriji osoba koje prolaze dodatne obuke, prekvalifikaciju i dokvalifikaciju ima najviše žena (54,44%), potom mladih do 30 godina (56,59%), a čak 51,90% su kategorija dugoročno nezaposlenih. Nažalost, iz Izveštaja nije moguće zaključiti kog su pola osobe klasifikovane kao „mladi“ i „dugoročno nezaposleni“ jer ovaj podatak nije rodno diversifikovan.³³³ Takođe, podaci o školskoj spremi osoba koje su bile na obuci nisu ukršteni prema polu, tako da nije poznato da li je među 70% visoko obrazovanih na dodatnoj obuci veći broj žena ili muškaraca. Međutim, podaci o zaposlenosti, to jest nezaposlenosti žena govore u prilog tome da je, bez obzira na njihov viši obrazovni status u odnosu na muškarce, nezaposlenost visoko obrazovanih žena veća (*Žene i muškarci u Srbiji, 2005, 2008, 2011, 2014*). Stoga se može zaključiti da među onima sa visokim i višim obrazovanjem koji se prekvalifikuju ili dodatno obučavaju, najviše ima žena. Zanimljivo je takođe da su među osobama koje se dodatno obučavaju, dokvalifikuju i prekvalifikuju najzastupljenija zanimanja koja su jasno rodno segregirana, tj. koja „pripadaju sledećim područjima rada: ekonomija, pravo i administracija – 33, 23%; vaspitanje i obrazovanje – 18,80%; zdravstvo, farmacija i **socijalna zaštita** – 12,05%; društveno-humanističko područje i prirodno-matematičko područje – 11,68%“.³³⁴

Nezavisne evaluacije ovih mera i programa nisu sistemski sprovedene pa se njihovi efekti ne mogu precizno utvrditi. Rodne analize nekih mera zapošljavanja rađene su u okviru projekta rodno odgovornog budžetiranja *Pokrajinskog sekretarijata za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova* (Branković Đundić i sar., 2009), ali sistemski pristup je izostao. Ipak, pozivajući se na evaluacije sličnih programa *Ministarstvo rada i socijalne politike (2005)* u *Strategiji zapošljavanja 2005–2010. godine*

³³² Nacionalna služba za zapošljavanje. (2012). Izveštaj o radu Nacionalne službe za zapošljavanje 2012 (Godišnji izveštaj). Beograd: Nacionalna služba za zapošljavanje. Preuzeto sa http://www.nsz.gov.rs/live/dokumenti/izve_taj_i_program_rada_nsz.cid4040.

³³³ Isto.

³³⁴ Nacionalna služba za zapošljavanje. (2012). Izveštaj o radu Nacionalne službe za zapošljavanje 2012 (Godišnji izveštaj). Beograd: Nacionalna služba za zapošljavanje. Preuzeto sa http://www.nsz.gov.rs/live/dokumenti/izve_taj_i_program_rada_nsz.cid4040.

zaključuje da

„Evaluacije ukazuju na relativno skromnu efikasnost masovnih i opštih programa, te na veće efekte manjih programa koji uključuju sticanje specifičnih znanja u okruženju poslodavca. To znači da su **za uspeh ovih programa neophodna ozbiljnija finansijska sredstva i veće angažovanje svih aktera – poslodavaca, nezaposlenih na obuci, službe za zapošljavanje i stručnih institucija za obuku**”³³⁵ (isticanje moje).

Paralelno sa reformom programa i institucija zapošljavanja tekao je i proces reforme sektora socijalnih usluga. Pre donošenja sistemskih zakona u ovoj oblasti, osnovni izvor finansiranja, ali i testiranja inovativnih programa socijalne zaštite predstavljao je *Fond za socijalne inovacije*,³³⁶ koji je osnovan pri *Ministarstvu rada, zapošljavanja i socijalne politike* 2003. godine (Satarić i Rašević, 2007). Analiza prvog i drugog konkursa Fonda pokazuje da je projekat *pomoć u kući* finansiran u čak 17 opština u Srbiji (isto; Golicin i Ognjanov, 2010).

Donošenjem *Zakona o socijalnoj zaštiti*³³⁷ deo socijalnih usluga prelazi u nadležnost lokalnih samouprava i obuhvata dnevne usluge socijalne zaštite u zajednici. U ove usluge spadaju dnevni boravak, *pomoć u kući*, lični pratilac deteta i svratište (za decu i odrasle), definisane članom 40 *Zakona o socijalnoj zaštiti* (Matković i Stranjaković, 2016). Usluga *pomoć u kući* predviđena je pre svega za stare osobe. Odlika ove grupe socijalnih usluga je fokus na refamilijarizaciji nege, odnosno deinstitucionalizaciji servisa za decu, stare i osobe sa invaliditetom. U okviru razvijanja ovih usluga na lokalnom nivou bilo je potrebno sprovesti obuke za teško zapošljive kategorije žena (II stepen stručne spreme, odnosno nekvalifikovani ili polukvalifikovani radnici, dugotrajna nezaposlenost, preko 50 godina starosti). Obuka se sprovodi u

³³⁵ Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2005–2010. godine. (2005). Beograd: Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike, Vlada Republike Srbije. Preuzeto sa http://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/211704/strategija-za-smanjenje-siromastva-u-srbiji_cyr.pdf.

³³⁶ Fond za socijalne inovacije. (17. maj 2005). Preuzeto 6. maja 2016. sa <http://web.archive.org/web/20050517073356/http://www.sif.minrzs.sr.gov.yu:80/fondacija.asp?l=sin=1>.

³³⁷ Zakon o socijalnoj zaštiti („Sl. glasnik RS”, br. 24/2011).

Nacionalnoj službi zapošljavanja pod nazivom „obuka za geronto-domaćice”.³³⁸ Obuke za geronto-domaćice obavljaju se na osnovu potražnje od strane poslodavaca, najčešće *Centara za socijalni rad*, ali i privatnih pružalaca ovih usluga. U pitanju je niz različitih usluga za stare osobe u trajanju od po nekoliko sati dnevno, pet dana nedeljno (bez vikenda i praznika). U ove usluge spadaju

„pomoć u svim kućnim poslovima (spremanje, nabavka namirnica, kuvanje, plaćanje računa i dr); pomoć oko lične higijene (presvlačenje, higijena postelje, pomoć oko kupanja, češljanje, brijanje, obavljanje fizioloških potreba i dr); druženje, šetnja i pomoć pri kretanju radi zadovoljavanja socijalnih i kulturnih potreba, zatim nabavku knjiga, novina i dr; nabavka lekova i nadgledanje uzimanja lekova i primena saveta propisanih od strane kvalifikovanih medicinskih stručnjaka; pozivanje lekara, fizioterapeuta ili medicinske sestre u kućnu posetu, po potrebi i želji korisnika, ili pomoć pri odlasku u njihovu ordinaciju”.³³⁹

Većina korisnika/korisnica ovih usluga su žene (zbog očekivanog dužeg životnog veka), a pružaoci usluga su takođe žene (kao preovlađujuće u okviru aktivnih mera zapošljavanja za teško zapošljive kategorije). Na primer, samo 2010. godine obučeno je 130 geronto-domaćica, 2011. godine 146, a 2012. godine 96 žena³⁴⁰ (Satarić i Rašević,

³³⁸ Nacionalna služba za zapošljavanje. (2011). Izveštaj o radu Nacionalne službe za zapošljavanje 2010 (Godišnji izveštaj). Beograd: Nacionalna služba za zapošljavanje. Preuzeto sa http://www.nsz.gov.rs/live/dokumenti/izve_taj_i_program_rada_nsz.cid4040.

Nacionalna služba za zapošljavanje. (2012a). Izveštaj o radu Nacionalne službe za zapošljavanje 2011 (Godišnji izveštaj). Beograd: Nacionalna služba za zapošljavanje. Preuzeto sa http://www.nsz.gov.rs/live/dokumenti/izve_taj_i_program_rada_nsz.cid4040.

Nacionalna služba za zapošljavanje. (2012b). Izveštaj o radu Nacionalne službe za zapošljavanje 2012 (Godišnji izveštaj). Beograd: Nacionalna služba za zapošljavanje. Preuzeto sa http://www.nsz.gov.rs/live/dokumenti/izve_taj_i_program_rada_nsz.cid4040.

³³⁹ Pomoć u kući, Felix Domus. Preuzeto 26. avgusta 2017. sa <http://www.felixdomus.rs/index.php/pomoc-u-kuci>.

³⁴⁰ Nacionalna služba za zapošljavanje. (2011). Izveštaj o radu Nacionalne službe za zapošljavanje 2010 (Godišnji izveštaj). Beograd: Nacionalna služba za zapošljavanje. Preuzeto sa http://www.nsz.gov.rs/live/dokumenti/izve_taj_i_program_rada_nsz.cid4040;

Nacionalna služba za zapošljavanje. (2012a). Izveštaj o radu Nacionalne službe za zapošljavanje 2011 (Godišnji izveštaj). Beograd: Nacionalna služba za zapošljavanje. Preuzeto sa http://www.nsz.gov.rs/live/dokumenti/izve_taj_i_program_rada_nsz.cid4040;

Nacionalna služba za zapošljavanje. (2012b). Izveštaj o radu Nacionalne službe za zapošljavanje 2012 (Godišnji izveštaj). Beograd: Nacionalna služba za zapošljavanje. Preuzeto sa http://www.nsz.gov.rs/live/dokumenti/izve_taj_i_program_rada_nsz.cid4040.

2007).

Demografski podaci takođe potvrđuju da je potreba za kućnom negom u Srbiji velika. Na osnovu različitih dostupnih istraživanja moguće je projektovati potrebe za kućnom negom starih osoba na broj od 280.000 starijih od 70. godina, odnosno oko 80.000 onih kojima je pomoć potrebna za svakodnevno funkcionisanje (Satarić i Rašević, 2007; Matković, 2012). Zbog očekivanog dužeg životnog veka žena, moguće je pretpostaviti da će većina ovih starih osoba biti žene. Istraživanja takođe pokazuju da je potreba za ovom uslugom socijalne zaštite prisutnija u ruralnim nego u urbanim delovima Srbije (Satarić i Rašević, 2007), što takođe reflektuje demografske trendove u Srbiji koji ukazuju na veće prisustvo starih, kao i siromaštva među starim osobama u ruralnim područjima (isto). Posebnu kategoriju siromašnih u ruralnim područjima čine stare žene zbog patrijarhalnih praksi podele rada u porodici i nasleđivanja. U *Rodnom barometru* (2013) Blagojević Hjuson s pravom tvrdi da se „kriza staranja [se] manifestuje najoštrije u brizi o starima, upravo zato što je u Srbiji veoma izražen proces starenja, a istovremeno je i veoma izražen proces emigracije. Zbog činjenice da žene žive duže, ovaj problem je izrazito urodjen“ (202).

Poslovi geronto-domaćica spadaju u oblast fleksibilnih oblika rada koji uključuje rad sa nepunim radnim vremenom (*Zakon o radu*, članovi 39–41) i rad u prostorijama klijenta (u kući), odnosno, van prostorija poslodavca (ustanove socijalne zaštite, doma za stare i slično). Fleksibilni oblici rada regulisani su članom 42 *Zakona o radu*.³⁴¹ Fleksibilni oblici rada se najčešće vezuju za nesigurnost, mobilnost i prekarnost koje ujedno predstavljaju osnovne osobine nove ekonomske realnosti i deregulacije tržišta globalnog kapitalizma. Na primer, u Beogradu usluga po satu geronto-domaćice koja je angažovana preko *Centra za socijalni rad* iznosi 26,00 dinara, što je mesečni iznos od 1.200,00 dinara koji plaća korisnik usluge. Ostatak iznosa od 390,00 dinara po satu, pokriva lokalna samouprava.³⁴² Cene, kao i dotirani iznos variraju od jedne do druge lokalne samouprave u zavisnosti od iznosa koji one izdvajaju za ove socijalne usluge.

³⁴¹ Zakon o radu („Sl. glasnik RS”, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014 i 13/2017 – odluka US).

³⁴² Popović, M. L. (2. mart 2016). *Beogradu nedostaje 200 gerontodomaćica*. *Novosti*. Preuzeto 26. avgusta 2017. sa <http://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:597294-Beogradu-nedostaje-200-gerontodomacica>.

Istovremeno, preko privatnih agencija koje obavljaju ovu vrstu socijalnih usluga, cene se kreću od 210,00 dinara po satu za 8 sati rada do 350,00 dinara po satu za tri sata rada. Usluge geronto-domaćice pružale su i neke nevladine organizacije, uglavnom organizacije žena, samohranih majki (Satarić i Rašević, 2007). Geronto-domaćice ostvaruju mesečne prihode koji se kreću oko minimalne mesečne zarade, tj. oko 25.000,00 dinara. S druge strane, posao geronto-domaćice podrazumeva i „emotivni rad“ koji reflektuje jednu novu vrstu eksploatacije modernog kapitalizma: eksploataciju emocija.³⁴³

U procesu tranzicije fleksibilni oblici rada preuzimaju primat nad radnim odnosima na neodređeno vreme i sa punim radnim vremenom, koji su najviše bili zastupljeni u socijalističkom periodu. Fleksibilnost radnih odnosa jedna je od osnovnih odlika *države rada* nasuprot *države blagostanja* (Jessop, 1995; Vis, 2007; Esping-Andersen, 1990). Ovako definisani radni odnosi nisu pogodni za sindikalno organizovanje i pregovaranje o uslovima rada, jer se radi o svojevrsnoj „atomizaciji“ sveta zaposlenih (*Ekonomski ravnopravne*, n. d.: 20). Pozitivne strane fleksibilnog zapošljavanja dovode se u vezu sa ekonomijom znanja i usluga, odnosno novim tehnologijama i smanjivanjem obima industrijske proizvodnje u postindustrijskim kapitalističkim ekonomijama. Fokus na konkurentnost (smanjenje troškova uz veću produktivnost) na makro nivou transnacionalnih kompanija i mikro nivou lokalnih preduzeća omogućava veće investiranje u radnike (obuku, obrazovanje), uslove rada (fleksibilni radni aranžmani u smislu radnog vremena, odsustva radi brige o detetu, pauze u karijeri zbog porodičnih ili ličnih razloga i slično). Oblici fleksibilnog rada koji treba da pomognu usklađivanje poslovnog i porodičnog života posebno se promovišu kao pogodni za žene, ali i muškarce.³⁴⁴ Međutim, ovo se odnosi na dobro plaćene poslove u kojima je potrebno angažovati visoko obrazovane radnike. Pitanje

³⁴³ *Gerontodomaćice – jedino društvo i podrška*. Vreme. Preuzeto 26. avgusta 2017. sa <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=1090604>; Janković, A. (16. maj, 2016). *Posao kojim se bavim: GERONTODOMAĆICA Nekad osetim kao da imam više od jedne majke!* Blic. Preuzeto 26. avgusta 2017. sa <http://www.blic.rs/vesti/beograd/posao-kojim-se-bavim-gerontodomacica-nekad-osestim-kao-da-imam-vise-od-jedne-majke/k7989sy>.

³⁴⁴ Asthana, A. (23. mart 2016). *Flexibility at work isn't just about women – men want more from family life, too*. The Guardian. Preuzeto 26. avgusta 2017. sa <http://www.theguardian.com/commentisfree/2016/mar/23/flexibility-at-work-isnt-just-about-women-men-want-more-from-family-life-too>.

fleksibilnosti rada, kao što to pokazuje primer geronto-domaćica ostaje i dalje ne samo feminističko, već pre svega pitanje klasnih razlika i siromaštva, veština i znanja koji su potrebni za obavljanje određenog posla, pa samim tim i političko pitanje za ženski pokret i politike rodne ravnopravnosti.

*Direktiva Evropske unije o fleksibilnim oblicima zapošljavanja (1997)*³⁴⁵ predviđa iste uslove za radnike koji rade puno radno vreme i one koji rade pola radnog vremena ili imaju neke druge oblike fleksibilnog aranžmana. Upravo to je i bila preporuka *Glasa razlike* u analizi *Zakona o radu* iz 2003. godine, kada su se pozvale na rešenja iz slovenačkog zakona oko regulisanja radnog odnosa sa skraćenim radnim vremenom (*Ekonomski ravnopravne*, n. d.: 25). Slovenački zakon, na primer, zaposlenom sa skraćenim radnim vremenom daje ista prava u oblasti zdravstvene i socijalne zaštite i jasno definiše šta se sve podrazumeva pod fleksibilnim oblicima rada (rad na zameni, povećanje obima posla, uvođenje novih usluga, sezonski rad, rad na projektu i drugo) (isto). U trenutno važećem *Zakonu o radu*³⁴⁶ u članovima 39–45 definišu se prava i obaveze radnika i poslodavca u okviru radnog odnosa sa nepunim radnim vremenom (na određeno i neodređeno vreme), radnog odnosa za obavljanje poslova van prostorija poslodavca (rad na daljinu i rad od kuće), kao i radnog odnosa sa kućnim pomoćnim osobljem.³⁴⁷ Svi ovi radni odnosi su izjednačeni u obavezama i pravima radnika, ali i poslodavaca.

Ženski pokret u Srbiji prepoznao je borbu protiv feminizacije siromaštva kao jedan od svojih najvažnijih zadataka. Pa su tako u prvim debatama oko *Zakona o radu* (*Ekonomski ravnopravne*, n. d.) fleksibilni oblici zapošljavanja prepoznati kao potencijalni uzrok dodatne marginalizacije, diskriminacije i siromaštva žena. Međutim, oni tada nisu bili dovedeni u vezu sa ekonomijom staranja,³⁴⁸ posebno ne u oblasti nege starih osoba. U okviru tog diskursa komodifikacija nege uobličena je na *Trećoj paličkoj konferenciji* 2014. godine. U izveštaju sa tematske sesije 10. *Socijalna politika i*

³⁴⁵ Council Directive of 15 December 1997 concerning the framework agreement on part-time work concluded by UNICE, CEEP and the ETUC. (97/81/EC) *Official Journal* L 14, 20.1.1998.

³⁴⁶ Zakon o radu („Sl. glasnik RS”, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014 i 13/2017 – odluka US).

³⁴⁷ Isto.

³⁴⁸ Izuzetak su radovi Marine Blagojević Hjuson, kao i grupe autorki sa katedre za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, kao što je Marija Babović.

ekonomija staranja identifikuje se sledeće: „Žene su najbrojniji primaoci, ali i skoro ekskluzivni, direktni pružaoci socijalnih usluga. Kao pružaoci usluga, one rade na potplaćenim, teškim i odgovornim poslovima u *ad hoc* ugovornim aranžmanima, bez podrške i bez šanse za napredovanje” (Nikolin i Vladislavljević, 2014). Međutim, i u zaključcima i preporukama sa *Treće paličke konferencije* moguće je identifikovati različite kategorije socijalno ugroženih grupa (žene žrtve nasilja, žene sa invaliditetom, Romkinje, preduzetnice i žene sa sela), ali nema starih žena specifično (isto). Stoga, pitanje intesekcionalnog pristupa ekonomiji staranja, posebno u oblasti nege starih, tek ostaje da se pokrene kao jedan od primarnih izazova ženskog pokreta.

Međutim, ženski pokret i politike rodne ravnopravnosti u Srbiji nisu izuzetak kada je reč o svojevrsnom pasivnom odnosu prema urođnjavanju politika staranja za stare. U tekstu koji se bavi rodnom perspektivom politika nege starih u Švedskoj, Petra Ulmanen navodi da su „ćerke slepa mrlja Švedske politike za stare“, odnosno da se urođnjavanje socijalnih usluga svelo na „pustiti mamu da radi i tatu da bude trudan“ (Ulmanen, 2013). U analizi mera za zapošljavanje sprovedenih u Švedskoj početkom 60tih godina prošlog veka, Ulmanen navodi da su „sredovečne udate žene-majke“ bile prepoznate kao osnova za obnavljanje radne snage i sve mere bile su usmerene na to da se one uvedu/vrate na tržište rada. Međutim, istovremeno u fokusu ovih politika nisu bile zaposlene „sredovečne ćerke“ (isto). U tom pogledu veoma mali broj dobrih praksi postoji i u Evropskoj uniji. Naime, rad na poslovima nege starih uglavnom obavljaju migrantkinje ili žene koje su u neposrednom srodstvu sa starom osobom (najčešće ćerke), a rodno senzitivne politike koje stimulišu inovativne programe u ovoj oblasti gotovo i da ne postoje (Shire, 2015; Ungerson, 2003).

Pitanje intersekcionalnosti politika nege takođe je u fokusu debate oko uvođenja statusa *roditelja-negovatelja* koja se vodi od prvih nacрта *Zakona o socijalnoj zaštiti*. Svoj vrhunac ova debata dobija 2011. godine podnošenjem amandmana *Zaštitnika građana* na *Zakon o socijalnoj zaštiti*,³⁴⁹ a na osnovu peticije koju je potpisalo više od 60.000

³⁴⁹ Zaštitnik građana. Inicijativa za podnošenje amandmana na Predlog zakona o socijalnoj zaštiti (2011). Preuzeto sa <http://www.ombudsman.rs/index.php/zakonske-i-druge-inicijative/1290-2011-03-04-12-34-09>.

građana i građanki Srbije,³⁵⁰ kao i inicijative za izmenu *Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom* 2013. godine.³⁵¹

Inicijativu za priznavanje statusa *roditelja-negovatelja* je pokrenulo nekoliko organizacija roditelja dece sa invaliditetom³⁵² u okviru javne rasprave oko *Zakona o socijalnoj zaštiti* (2011).³⁵³ Suština zahteva koje su ove organizacije formulisale kretala se u pravcu dobijanja statusa *roditelja-negovatelja* za one roditelje koji se trajno brinu o detetu sa teškim telesnim ili mentalnim oštećenjem. Roditelj-negovatelj bi zapravo imao status zaposlenog i sva prava koja proističu iz ovog statusa, a to znači zdravstvene, socijalne i penzione beneficije. To bi omogućilo, pre svega (samohranim) majkama, jer one čine većinu roditelja koji trajno napuštaju posao radi brige o bolesnom ili detetu sa invaliditetom, da u trenutku kada steknu uslove za penziju ili prestanu da se brinu o bolesnom detetu (iz opravdanih razloga) ostvare pravo na minimalnu penziju. S druge strane, ova mera imala bi pozitivne efekte na refamilijarizaciju, odnosno deinstitucionalizaciju nege. Naime, članom 27 *Zakona o socijalnoj zaštiti* predviđeno je da se usluge socijalne zaštite u najvećoj mogućoj meri sprovode u *najmanje restriktivnom okruženju* kako bi se korisniku omogućio ostanak u lokalnoj zajednici i porodici (član 27).³⁵⁴ „Omogućavanjem statusa negovatelja roditelju bila bi ujednačena ili čak i umanjena mesečna davanja države, a dete i roditelj ne bi imali zahteve za ostvarivanjem prava socijalne zaštite“.³⁵⁵ Nadalje, pozitivni efekat, osim na dete, ova mera imala bi i na roditelje, kako na simboličkom tako i na ekonomskom nivou. To se pre svega odnosi naprekidanje začaranog kruga siromaštva starih, posebno starih žena koje zbog svog statusa *negovateljice* u porodici koji ne podrazumeva formalnu zaposlenost i beneficije koje proističu iz statusa zaposlenja i same postaju siromašne u

³⁵⁰ Peticija za priznavanje statusa roditelja-negovatelja. Preuzeto 29. avgusta 2017. sa <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/peticija-za-priznavanje-statusa-roditelja-negovatelja/hk2hr1m>.

³⁵¹ Zaštitnik građana. Predlog zakona o izmenama i dopunama Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom (2013). Preuzeto sa <http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr/zakonske-i-druge-inicijative/2825-2013-05-14-07-58-42>.

³⁵² *Roditelj Negovatelj*. (13. januar 2016). Preuzeto 29. avgusta 2017. sa <http://roditeljsrbija.com/roditelj-negovatelj/>.

Peticija za priznavanje statusa roditelja-negovatelja. Preuzeto 29. avgusta 2017. sa <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/peticija-za-priznavanje-statusa-roditelja-negovatelja/hk2hr1m>.

³⁵³ Zakon o socijalnoj zaštiti („Sl. glasnik RS”, br. 24/2011).

³⁵⁴ Isto.

³⁵⁵ *Roditelj Negovatelj*. (13. januar 2016). Preuzeto 29. avgusta 2017. sa <http://roditeljsrbija.com/roditelj-negovatelj/>.

starosti i zavisne od socijalne pomoći. Prema mišljenju Kler Ungerson (Clare Ungerson) ova mera predstavlja „potpuno razvijenu platu za domaćice“ za koju su se zalagale feministkinje drugog talasa (Ungerson, 2003; Federici, 2012).

Jedan od ključnih argumenata za uvođenje koncepta *plate za negu* je izjednačavanje statusa roditelja koji brine o detetu sa invaliditetom sa statusom koji imaju hranitelji u *Zakonu o finansijskoj podršci porodici sa decom*,³⁵⁶ a u kontekstu takođe kada dete u hraniteljstvu ima invaliditet. U tom slučaju hranitelju se plaćaju:

- „ - uvećana naknada hranitelju za njegov rad kao i porezi i doprinosi,
- uvećana mesečna naknada za izdržavanje deteta sa posebno teškim i višestrukim razvojnim problemima, i to do 50%,
- dodatna davanja za dete sa invaliditetom.

Imajući u vidu ove činjenice, pojedine zemlje u tranziciji³⁵⁷ koje se suočavaju sa sličnim problemom kao i naša zemlja, uvele su institut *roditelj-negovatelj*“.³⁵⁸

Naime, hranitelji primaju naknadu za hranitelja³⁵⁹ (sa dodacima³⁶⁰) koja se kreće u visini minimalne zarade u Srbiji od 20.000,00 do 22.000,00 dinara neto mesečno.³⁶¹ Sticanjem statusa roditelja-negovatelja

„ispravlja se apsurdna situacija da država stimuliše staranje o deci smeštenoj u hraniteljske porodice i da predviđa uvećanu nadoknadu hranitelju koji se stara o detetu

³⁵⁶ Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom („Sl. glasnik RS”, br. 16/2002, 115/2005 i 107/2009).

³⁵⁷ Hrvatska i Crna Gora, moja primedba.

³⁵⁸ *Roditelj Negovatelj*. (13. januar 2016). Preuzeto 29. avgusta 2017. sa <http://roditeljsrbija.com/roditelj-negovatelj/>.

³⁵⁹ Bruto iznos 25.120,88 dinara mesečno u 2017. godini.

³⁶⁰ „Naknada troškova prevoza za dete u hraniteljskoj porodici koje se školuje u mestu van mesta prebivališta, za avgust 2017. godine, iznosi: a) 3.693,00 dinara za prevoz u međumesnom saobraćaju do 20 km; b) 5.416,00 dinara za prevoz u međumesnom saobraćaju preko 20 km. Sredstva za lične potrebe korisnika (džeparac), koji su smešteni u hraniteljske porodice i u ustanove socijalne zaštite, za avgust 2017. godine iznose: a) 3.732,00 dinara za decu i omladinu, kao i korisnike koji u troškovima smeštaja učestvuju ličnim sredstvima; b) 2.375,00 dinara, za odrasla lica bez prihoda.“ – Cene usluga porodičnog smeštaja. (2017). Rešenje Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja 338-00-00011/2017-09. Beograd: Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja. Preuzeto 3. septembra 2017. sa http://demo.paragraf.rs/demo/documents/editorial/statistika/27_stat.htm.

³⁶¹ *Odluka o visini minimalne cene rada za period januar–decembar 2017. godine* („Sl. glasnik RS“, br. 77/2016). Ovom Odlukom utvrđen je iznos od 130,00 dinara neto po radnom času, koji se primenjuje od 1. januara 2017. godine.

sa invaliditetom, a biološkim roditeljima ne nudi sličan ili isti vid pomoći, iako su u daleko najvećem broju slučajeva roditelji ti koji su najkompetentniji i sa najvišim stepenom motivacije da se staraju o detetu (nije zanemarljiva i činjenica da je prosečna starost hranitelja 52 godine). Pravo na sticanje statusa roditelja-negovatelja je najprirodnije, najhumanije i – za državu – najjeftinije rešenje, koje otvara put ka stvarnoj deinstitucionalizaciji i ostanku deteta u biološkoj porodici“ .³⁶²

Predlog amandmana za sticanje statusa roditelja-negovatelja na *Zakon o socijalnoj zaštiti* nije usvojen 2011. godine. Umesto toga, usvojen je amandman po kome jedan od roditelja koji nije u radnom odnosu, a najmanje 15 godina neguje svoje dete koje je ostvarilo pravo na uvećani dodatak za pomoć i negu drugog lica, ima pravo na **posebnu novčanu naknadu u vidu doživotnog mesečnog primanja u visini najniže penzije kada navršši opšti starosni uslov za ostvarivanje penzije ukoliko nije ostvario pravo na penziju** (član 94) (isticanje moje).³⁶³

Donosiocima odluka i kreatorima javnih politika nije bila prihvatljiva komodifikacija nege u slučaju roditelja-negovatelja, nego se njegov, odnosno najčešće njen, besplatan rad iz ljubavi prema detetu podrazumeva. Stoga je potrebno da se u tom teškom, zahtevnom i najčešće potpuno usamljениčkom poslu, bez adekvatne državne pomoći i uz ograničen broj servisa, roditelj (najčešće majka) „dokazuje“ petnaest godina pre nego što „zasluži“ naknadu doživotnog mesečnog primanja u visini najniže penzije kada navršši 63 (za žene) odnosno 65 godina (za muškarce) života. Drugim rečima, nezaposleni roditelj koji 15 godina neguje svoje dete i živi i stari kao korisnik socijalne pomoći! Ukoliko bi status roditelja-negovatelja bio priznat kao radni odnos, roditelj bi već posle 15 godina nege deteta, a sa navrššenih 65. godina života stekao uslove za minimalnu starosnu penziju (član 19 i 19a).³⁶⁴

Inicijativa za dobijanje statusa roditelja-negovatelja je bila odbijena uz

³⁶² Zaštitnik građana. Inicijativa za podnošenje amandmana na Predlog zakona o socijalnoj zaštiti (2011). Preuzeto sa <http://www.ombudsman.rs/index.php/zakonske-i-druge-inicijative/1290-2011-03-04-12-34-09>.

³⁶³ Zakon o socijalnoj zaštiti („Sl. glasnik RS”, br. 24/2011).

³⁶⁴ Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju („Sl. glasnik RS”, br. 34/2003, 64/2004 – odluka USRS, 84/2004 – dr. zakon, 85/2005, 101/2005 – dr. zakon, 63/2006 – odluka USRS, 5/2009, 107/2009, 101/2010, 93/2012, 62/2013, 108/2013, 75/2014 i 142/2014).

obrazloženje da nije poznat broj dece, odnosno roditelja koji bi mogli zatražiti ovaj status. Pri tome kreatori politika i donosioci odluka nisu naručili istraživanje putem kojeg bi se potencijal takve mere i njen obim mogli precizno utvrditi, kao i troškovi. Stoga je moguće samo spekulirati koliko bi zapravo koštala ova mera i da li bi njeni efekti bili „ekonomski isplativi“.

Predlog zakona za izmenu i dopunu *Zakona o radu* i *Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom*, a povodom sticanja statusa roditelja-negovatelja, *Zaštitnik građana* podnosi ponovo 2013. godine.³⁶⁵ U obrazloženju inicijative za izmene i dopune ova dva zakona *Zaštitnik građana* se poziva na ratifikovane međunarodne konvencije: *Konvenciju o pravima deteta*³⁶⁶ i *Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom*³⁶⁷. *Zaštitnik građana* posebno ističe članove *Konvencije o pravima deteta* koji se odnose na obavezu države potpisnice da preduzme sve administrativne, zakonske i ostale mere za ostvarivanje prava iz konvencije koristeći raspoloživa sredstva (član 4). Nadalje država se obavezuje na obezbeđivanje zaštite i nege o detetu koja se rukovodi najboljim interesima deteta, odnosno u cilju njegove dobrobiti (član 3), što podrazumeva izmeštanje deteta iz sistema socijalne zaštite u okvir porodične nege i brige. Članom 18 država se takođe obavezala da će pružiti roditeljima odgovarajuću pomoć u obavljanju dužnosti nege i vaspitanja, što se odnosi i na decu sa smetnjama u razvoju (član 23).³⁶⁸ Ratifikacijom *Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom*³⁶⁹ omogućeno je da se inicijativa roditelja i *Zaštitnika građana* posebno pozove na član 28 Konvencije koji obavezuje državu da obezbedi odgovarajući životni standard za osobe sa invaliditetom i

³⁶⁵ Zaštitnik građana. Predlog zakona o izmenama i dopunama Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom (2013). Preuzeto sa <http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr/zakonske-i-druge-inicijative/2825-2013-05-14-07-58-42>; Zaštitnik građana. Predlog zakona o izmenama i dopunama Zakona o radu (2013). Preuzeto sa <http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr/zakonske-i-druge-inicijative/2826-2013-05-14-08-12-28>.

³⁶⁶ Zakon o ratifikaciji Konvencije ujedinjenih nacija o pravima deteta („Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori“, br. 15/90 i „Sl. list SRJ – Međunarodni ugovori“, br. 4/96 i 2/97).

³⁶⁷ Zakon o potvrđivanju Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom („Sl. glasnik RS – Međunarodni ugovori“, br. 42/2009).

³⁶⁸ Zakon o ratifikaciji Konvencije ujedinjenih nacija o pravima deteta („Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori“, br. 15/90 i „Sl. list SRJ – Međunarodni ugovori“, br. 4/96 i 2/97); Zaštitnik građana. Predlog zakona o izmenama i dopunama Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom (2013). Preuzeto sa <http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr/zakonske-i-druge-inicijative/2825-2013-05-14-07-58-42>.

³⁶⁹ Zakon o potvrđivanju Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom („Sl. glasnik RS – Međunarodni ugovori“, br. 42/2009).

njihove porodice, a koji uključuje pristup materijalnim i nematerijalnim resursima.³⁷⁰

U obrazloženju razloga za donošenje predloga o izmenama i dopunama *Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom*, Zaštitnik građana tvrdi da podrška biološkim porodicama dece sa smetnjama u razvoju i invaliditetom i dece obolele od teških bolesti nije prisutna u istoj meri kao na primer podrška hraniteljskim porodicama. „Roditeljima koji neposredno brinu o deci kojoj je potrebna stalna briga, nega i pomoć stoji na raspolaganju mali broj usluga koje ne mogu da zadovolje potrebe ovih porodica“.³⁷¹ Stoga se mnogi roditelji suočavaju sa

„izborom između jedine dve mogućnosti: da se ne zapošljavaju, odnosno da napuštaju posao i da nastave da neguju dete, ostajući pri tome bez prihoda, pri čemu najčešće sami snose visoke troškove lečenja, svakodnevne nege i rehabilitacije deteta; ili da dete prepuste sistemu socijalne zaštite (dete smeste u ustanovu socijalne zaštite ili hraniteljsku porodicu) kako bi mogli da se zaposle, odnosno da nastave da rade i obezbede izvor egzistencije za druge članove porodice. Posebno je težak položaj jednoroditeljskih porodica dece kojoj je neophodna stalna nega“.³⁷²

I ovi predlozi *Zaštitnika građana* kao ovlašćenog predlagača zakonskih izmena i dopuna i novih zakona su odbijeni. Od ženskih nevladinih organizacija pomenute inicijative podržao je samo *Autonomni ženski centar* (*Autonomni ženski centar*, 2011). Krajnji epilog ove bitke roditelja dece sa invaliditetom još uvek traje. Poslednji put inicijativa za izmene i dopune *Zakona o socijalnoj zaštiti* podneta je u decembru 2016. godine od strane poslanika iz poslaničkog kluba Lige socijaldemokrata Vojvodine i Zelenih,³⁷³ a zasnovana je na već pomenutoj peticiji građana i predloga za izmenu *Zakona o socijalnoj zaštiti* i *Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom* koji je 2011. i

³⁷⁰ Zaštitnik građana. Predlog zakona o izmenama i dopunama Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom (2013). Preuzeto sa <http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr/zakonske-i-druge-inicijative/2825-2013-05-14-07-58-42>.

³⁷¹ Isto.

³⁷² Isto.

³⁷³ Poslanička grupa: Liga socijaldemokrata Vojvodine – Zelena stranka. Predlog zakona o dopunama Zakona o socijalnoj zaštiti. Preuzeto sa <http://www.otvoreniparlament.rs/uploads/akta/Predlog%20zakona%20o%20dopunama%20Zakona%20o%20socijalnoj%20za%20C5%A1titi.pdf>.

2013. godine podneo *Zaštitnik građana*.³⁷⁴

Primer na koji način komodifikacija nege biva diskurzivno uobličena kada su u pitanju aktivne mere zapošljavanja i nege starih s jedne strane, a sa druge prava na život u porodici i interes dece sa invaliditetom i njihovih roditelja, pokazuje da je prednost data okviru „zapošljavanja“, a ne okviru „nege“. U oba slučaja u pitanju je proces refamilijarizacije nege čije posledice na rod i rodne odnose u teorijskom, istraživačkom i praktičnom smislu još uvek predstavljaju svojevrsni izazov i nepoznanicu. Pitanje konceptualizacije nege kao ekonomske vrednosti pokazuje određenu vrstu paradoksa u njenom razumevanju i viđenju kao „rada“ i „ne-rada“. Odnosno, „staranje i briga o drugima su primer dvojnosti, jer su istovremeno i *rad* i *ne-rad*, odnosno emocija, negovanje, psihološka podrška, zastupanje onih koji to ne mogu samostalno da čine itd.“ (Blagojević Hjuson, 2013: 39). Zanimljivo je da je komodifikacija nege društveno prihvatljiva ako je uokvirena kao **problem nezaposlenosti žena**, ali ne i kao **problem zapošljavanja majki** na poslovima nege člana porodice, iako je u pitanju najosetljivija i najmarginalizovanija društvena grupa: deca sa invaliditetom. Zapravo, pokazuje se kao društveno neprihvatljivo diskurzivno uobličavanje roditeljske nege kao staranja za platu, jer ona treba da podrazumeva bezuslovni emotivni angažman roditelja i njegovu/njenu (moralnu, emotivnu) nagradu. To je povezano sa duboko orodnjenim (engl.: *gendered*) konceptom nege u patrijarhalnim mikro (porodica) i makro (država) zajednicima, pri čemu je fokus ovog koncepta na iscrpljivanju ženskih resursa za obnavljanje i održavanje te iste porodice i zajednice kroz reproduktivni rad. S druge strane, ne samo da je invalidnost sama po sebi izložena visokom stepenu stigme, nego su to i roditelji dece sa invaliditetom. Ova društvena stigma istovremeno je praćena **temeljnomo nevidljivošću osoba sa invaliditetom i njihovih porodica** u materijalnom i simboličkom smislu.

Studija slučaja o komodifikaciji nege na primeru geronto-domaćica i roditelja-negovatelja potvrđuje da je kreiranje politika u oblasti nege u Srbiji još uvek daleko od

³⁷⁴ Zaštitnik građana. Inicijativa za podnošenje amandmana na Predlog zakona o socijalnoj zaštiti (2011). Preuzeto sa <http://www.ombudsman.rs/index.php/zakonske-i-druge-inicijative/1290-2011-03-04-12-34-09>; Zaštitnik građana. Predlog zakona o izmenama i dopunama Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom (2013). Preuzeto sa <http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr/zakonske-i-druge-inicijative/2825-2013-05-14-07-58-42>.

utopijskog ideala da se ženski životni obrasci učine normom za sve (Fraser, 2000: 24), odnosno da se adekvatno vrednuju ne samo u ekonomskom, već i simboličkom smislu (kao rad za platu čak i u slučaju „roditeljske ljubavi“). Ključno za postizanje društva socijalne pravde bez diskriminacije je dekonstrukcija politika koje dovode do eksploatacije bilo kog besplatnog rada, s posebnim akcentom na emotivni rad iz ljubavi, bilo kao zaposlenje ili dobrovoljni rad negovatelja sopstvenog deteta.

I geronto-domaćice i status roditelja-negovatelja spada u novi tip socijalnih usluga „novac za negu“ (engl.: *cash for care*) koji je u porastu od osamdesetih godina 20. veka u Evropi i Severnoj Americi (Ungerson, 2003). Neke od formi ovih „plata za negu“ (izraz koji koristi Ungerson je *routed wage*) podrazumevaju striktnu zabranu da ovaj posao obavljaju bliske osobe (npr. u Velikoj Britaniji), dok se npr. u Holandiji ohrabruju ovakvi aranžmani između rođaka (isto). Pod uticajem feminističkog pokreta i pokreta osoba sa invaliditetom (engl.: *disability movement*) plata za negu postaje opšte prihvatljiv model sa različitim varijacijama. Najčešći oblik je novac koji dobija osoba kojoj je potrebna nega i koja u tom slučaju može angažovati pomoć koja joj je potrebna preko odgovarajućih agencija ili državnih službi. Veruje se da ovakav način distribucije novca za negu stavlja u fokus mere osobu kojoj je potrebna nega i ima „osnažujući“ efekat (engl.: *empowerment*) na nju/njega. Akcenat je na **pravu osobe sa invaliditetom da sama/sam upravlja zadovoljenjem svojih potreba**, odnosno da bira kada, kako i od koga će primiti i platiti tu uslugu. Sa druge strane, s obzirom na to da je posao u oblasti nege duboko rodno i klasno uslovljen, postavlja se pitanje na koji način se pravo i potreba na dostojanstven i plaćen rad ispunjava u ovom slučaju, jer negovatelji i negovateljice često rade u neregulisanim tržišnim uslovima, u sivoj ekonomiji, bez zaštite, organizovanog zastupanja svojih prava i na nivou najnižih zarada (Ungerson, 1997, 2003). Ungerson (1997) tvrdi da su uslovi rada negovatelja i negovateljica još uvek veoma neistraženo područje s obzirom na to da mogu imati značajne negativne posledice po ostvarivanje učešća žena koje rade na poslovima nege u javnom životu (378). Težina samog posla u fizičkom i emotivnom smislu, kao i izolovanost i usamljenost onoga koji neguje, ali i onoga koji negu prima, ostaju neistražene i nevidljive kako za kreatore politika i donosioce odluka tako i za sam ženski pokret, odnosno pokret za prava osoba sa invaliditetom. Ista situacija je i u Srbiji gde posao nege uglavnom obavljaju žene i gde je veći deo ove vrste rada i dalje u sivoj zoni

neregulisanog tržišta, ili ako je legalan, onda je potplaćen. S druge strane, deca, stari i osobe sa invaliditetom kojima je nega potrebna takođe su nevidljivi za društvo i njihov socijalni kapital ostaje neiskorišćen. U tom smislu, zanimljiva je ideja Baldok i Ungerson (1997) koji ove različite pristupe „plati za negu“ smeštaju u ideološki spektar smanjivanja države blagostanja i koncepta solidarnosti ka jačanju individualizma i koncepta klijentelizma u okviru države rada, koji podrazumeva i promenu diskursa od *korisnika* ka *klijentima*, od *pružalaca* usluga ka *zaposlenima*. Nalazi njihovog istraživanja pokazuju da

„čak i tamo gde su ljudi bili upoznati sa servisom ili proizvodom, bile su im potrebne usluge i mogli su sebi da ih priušte, ipak su osećali izvesnu nelagodnost i neprikladnost u potencijalnoj kupovini. Ta labava kulturološka i psihološka blokada punom cvetanju tržišta nege je kompleksna i teško uhvatljiva“ (27).

Za feminističku teoriju i praksu koncept nege je osnovni analitički pojam za dekonstrukciju dihotomije privatno i javno. To je posebno vidljivo u slučaju komodifikacije nege kada se naizgled jasne granice između privatnog i javnog brišu (Ungerson, 1997) o čemu je već bilo reči. Takođe, za dublje razumevanje komodifikacije nege potrebno je dekonstruisati paradoks staranja (nege) kao „bliske nevidljivosti“ (Blagojević, 2013: 194), bez koje se ne može zamisliti postojanje i održavanje ovoga sveta, a koje ostaje nevidljivo (neprepoznato, nevrednovano) i na ličnom i na institucionalnom planu. Nadalje, intersekcionalni pristup razumevanju i prava i potreba negovatelja/negovateljica i osoba kojima je potrebna nega (dece sa invaliditetom, starih, odraslih osoba sa invaliditetom) neophodan je kako bi praktične politike nege bile usmerene ka ispunjavanju ovih potreba i ostvarivanju prava svih aktera koji su uključeni u ovaj proces. Stoga je potrebno da društveni pokreti koji zastupaju i daju glas različitim akterima nastupaju zajedno i ostvare dugotrajan dijalog po pitanju prava i potreba i negovateljica/negovatelja i onih kojima je nega potrebna. Ovakve rasprave, kao i istraživanja o potrebama i jednih i drugih najčešće se ne vode, a glas onih koji pružaju i primaju negu/pomoć se uglavnom ne čuje. Čini se da je viđenje „sestrinstva“ i solidarnosti sa drugim ženama nesporno ukoliko je rasno i etnički formulisano, ali manje jasno ukoliko ima klasnu, invalidnu ili starosnu komponentu.

Plata za negu (i u slučaju geronto-domaćica i roditelja-negovatelja) spada u potencijalno transformativne politike. U srži ove debate je i dalje socijalno građanstvo u okviru koga i feministička teorija i studije invalidnosti moraju da daju svoj puni doprinos, posebno u Srbiji, gde ove dve oblasti još uvek deluju odvojeno. Stoga oba pokreta (feministički i osoba sa invaliditetom) imaju veliki i izazovan zajednički zadatak urođnjavanja politika nege. To zapravo znači da se moraju ispitati efekti feminizacije nege na ostvarivanje prava na dostojanstven rad, ali i dostojanstven život u porodici osoba sa invaliditetom, dece i starih. Nadalje, uokviravanje ovih politika mora pokrenuti debatu oko uticaja fleksibilnih formi zapošljavanja na socijalni status žena. I treće, specifičan položaj žena koje rade u oblasti nege, pre svega majki – negovateljica dece sa invaliditetom ili hroničnom bolešću, mora postati predmet ozbiljne debate o adekvatnom vrednovanju poslova nege, kao i prevazilaženju patrijarhalnih koncepata nege kao pretežno ženskog posla koji se obavlja iz ljubavi.

VI Zaključak

Društveno istorijski period u kom se nalazi Srbija od 2000. godine do danas (2018. godine) može se okarakterisati kao period nedovršene ekonomske, društvene i političke tranzicije. Ove okolnosti, kao i globalni ekonomski i politički trendovi, uticali su i još uvek utiču i pozitivno i negativno na jačanje i širenje feminističkih ideja i praksi. Takav kontekst uslovio je razvoj specifičnog rodnog režima u kojem potencijalno transformativne rodne politike i prakse, kao što su politike podrške porodici, egzistiraju u funkciji ciljeva koji su suprotstavljeni modernizaciji društva i rodnih odnosa, na čemu se zasnivala i osnovna hipoteza ove disertacije.

U teorijskom okviru feminističkog preispitivanja podele na privatno i javno, i socijalnog građanstva u disertaciji je razmatrano kako ukrštanje roda, nege, države, porodice i tržišta utiče na modele države blagostanja, rodne politike i u krajnjem rezultatu na rodne odnose. U disertaciji je pokazano da su koncepti roda i nege ključni za dublje razumevanje feminističkih praksi u oblasti politika podrške porodici. Ovi koncepti su dalje razrađeni kroz prikaz komparativne prakse i razvoja pravnog i strateškog okvira u Evropskoj uniji i Srbiji politika podrške porodici s jedne strane, i politika rodne ravnopravnosti sa druge.

Osnovna hipoteza ove disertacije počiva na pretpostavci da rodno transformativni potencijal politika podrške porodici zavisi od njihovog uobličavanja, konceptualizacije i kontekstualizacije u datom rodnom režimu. Dalja razrada osnovne hipoteze disertacije oslanjala se na istraživačka pitanja koja su iz feminističke i rodne perspektive detaljnije istražila i problematizovala (1) na koji način i sa kakvim posledicama proces pridruživanja Evropskoj uniji, kao i paralelni procesi tranzicije i globalizacije utiču na kreiranje politika podrške porodici. Nadalje, koji su (2) neophodni uslovi/kriterijumi kako bi urođnjavanje javnih politika podrške porodici bilo transformativno po rodne odnose i režime, i kakvi su ti uslovi u Srbiji u odnosu na uslove koji su opisani u literaturi o urođnjavanju na evropskom i svetskom nivou. I konačno, (3) kako se kroz primenu intersekcionalne analize, kao i kritičkih studija maskuliniteta, može podržati proces urođnjavanja i građenja mreža solidarnosti i podrške u procesu kreiranja politika podrške porodici.

Odgovarajući teorijski okvir za dokazivanje ove hipoteze jeste feminističko

promišljanje privatnog i javnog, socijalnog građanstva, države blagostanja, reproduktivnog rada i nege. U tom smislu, politike podrške porodici pokazale su se kao odgovarajući predmet istraživanja jer zadiru kako u privatnu tako i u javnu sferu života, a mogu biti diskurzivno uobličene u konzervativnom, odnosno rodno transformativnom okviru. Pozitivni, odnosno negativni uticaji politika podrške porodici na rodne odnose u privatnoj, ali i javnoj sferi direktno zavise od toga da li su one diskurzivno uobličene kao pronatalitetne, socijalne ili politike rodne ravnopravnosti.

Prilikom dokazivanja osnovne hipoteze ove disertacije uz korišćenje metoda kritičke analize okvira i analize diskursa, detaljno su analizirane debate, procesi i sadržaji zakonodavnog i strateškog okvira kojim se reguliše privatna sfera porodičnih odnosa, a posebno pitanja roditeljstva i nege u Srbiji. U tu svrhu korišćen je prilagođeni upitnik projekta Mažik³⁷⁵ (Prilog 1). Upotrebom ovog upitnika omogućeno je da se sistematski identifikuje na koji način je u politikama podrške porodici uobličen problem nege, roditeljstva i diskriminacije žena, ko je identifikovan kao uzrok problema, a ko kao rešenje problema, odnosno ko je imao, a ko nije imao uticaja na kreiranje ovih politika.

U tu svrhu odabrane su tri studije slučaja koje posmatraju diskurzivno uobličavanje roditeljstva i nege u Srbiji posle 2000. godine. Kroz tri studije slučaja 5.2.1 *Materinstvo ili roditeljstvo*, 5.2.2 *Usklađivanje poslovnog i privatnog života* i 5.2.3 *Komodifikacija nege* pokazano je kako transformativni potencijal politika podrške porodici u određenom društveno-istorijskom, političkom i ekonomskom kontekstu (globalizacija, tranzicija i evropeizacija) direktno zavisi od toga ko i na koji način definiše problem roditeljstva i nege u zakonodavnim i strateškim dokumentima, kao i koja su potencijalna rešenja koja se nude i kako ona utiču na položaj žena u privatnoj i javnoj sferi. Nadalje, okvir rodne ravnopravnosti (istost, razlika i transformacija) u kome su uobličeni ovi važni teorijski koncepti u formu javnih politika i zakonskih rešenja direktno utiče na poboljšanje ili pogoršanje položaja žena kako u privatnoj tako i u javnoj sferi. Stoga je pitanje konceptualizacije i kontekstualizacije rodnih politika i izbora odgovarajućih strategija za njihovo sprovođenje ključno pitanje za dalja feministička i rodna istraživanja u Srbiji, a i šire. U tom smislu, ova disertacija otvara

³⁷⁵ Mageeq: *Policy frames and implementation problems: The case of gender mainstreaming*. Preuzeto 4. septembra 2016. sa <http://www.mageeq.net/>.

odgovarajući prostor za nova kvalitativna i kvantitativna istraživanja koja bi obuhvatila, na primer, intersekcionalnu analizu politika podrške porodici sa posebnim osvrtom na muškarce, osobe sa invalidetom, Romkinje i dr.

Osnovna hipoteza ove disertacije detaljno je razmatrana u potpoglavljima 5.2.1 *Materinstvo ili roditeljstvo*, 5.2.2 *Usklađivanje poslovnog i privatnog života* i 5.2.3 *Komodifikacija nege*. Naime, studije slučaja pokazuju kako konceptualizacija i uobličavanje nege i roditeljstva direktno utiču ne samo na individualne izbore pojedinaca i pojedinki koji se tiču privatnog i javnog života, već i na društveno-ekonomske i rodne odnose u određenoj zajednici (oblik rodnog režima na poluperiferiji). Sve tri studije slučaja pokazale su sledeće:

- Uobličavanje roditeljstva i nege u javnim politikama podrške porodici u Srbiji ostaje u okviru razumevanja rodne ravnopravnosti kao razlike, odnosno kao specifičnog iskustva žena i kod nefeminističkih i kod feminističkih aktera. Stoga i same politike kao osnovni problem (*diagnosis*) za postizanje ravnopravnosti u privatnoj i javnoj sferi identifikuju žene. Zato se i ponuđena rešenja kreću u pravcu ciljanih afirmativnih akcija koje su usmerene isključivo na žene (*prognosis*) (na primer: podsticaji u zapošljavanju u poslovima nege, usklađivanje roditeljstva i rada, novčane naknade za roditelje).
- Uobličavanje roditeljstva i nege u politikama podrške porodici u potpunosti ignoriše intersekcionalni, odnosno pristup kritičkih studija maskuliniteta, te stoga ove politike ostaju slepe za druge i drugačije forme porodice, roditeljstva i učešće muškaraca u poslovima nege. Drugim rečima, politike podrške porodici ostaju rodno i intersekcionalno slepe za druga lična svojstva: invaliditet, seksualnu orijentaciju, muškarce kao roditelje. Ovakav pristup u mnogome sprečava da transformativni potencijal ovih politika po rodne odnose u privatnoj sferi bude adekvatno primenjen, odnosno one ostaju uobličene u konzervativnom, neoliberalnom, a katkad i antifeminističkom i nacionalističkom okviru.

- Uobličavanje nege u politikama podrške porodici u Srbiji se imitatorski odnosi prema dobrim praksama ovih politika u Evropskoj uniji, istovremeno ignorišući sa jedne strane pozitivne (učešće muškaraca u roditeljstvu), a sa druge negativne (marketizacija i prekarizacija poslova nege) trendove u samoj Evropskoj uniji i u Srbiji. To zapravo znači da se uobličavanje politika podrške porodici ne zasniva na lokalnom znanju o kontekstu i odlikama rodnog režima, te su otpori određenim rešenjima očekivani. Stoga i samo sprovođenje ovih politika u Srbiji ostaje na nivou „pseudoakcija“, a ne istinske promene i transformacije rodnog režima.

- Uobličavanje politika podrške porodici u Srbiji se ne odvija uz transparentno i participativno učešće svih aktera, pa ove politike ostaju slepe na potrebe određenih višestruko marginalizovanih grupa (na primer: deca sa invaliditetom, žene koje nisu državljanke Republike Srbije, žene koje rade na poslovima nege, stari). Iako ove marginalizovane grupe ponekad nalaze kanale preko kojih formulišu svoje zahteve i preko kojih se čuje njihov glas (institucije za ljudska prava i nevladine organizacije), one se najčešće ignorišu od strane donosilaca odluka i kreatora politika. To rezultira politikama koje perpetuiraju neravnopravnosti ne samo na rodnoj već i na klasnoj, rasnoj i drugim osnovama.

Zaključci izvedeni iz tri studije slučaja potvrđuju osnovnu hipotezu disertacije. Drugim rečima, proces globalizacije, tranzicije i evropeizacije, kao i poluperiferijalni rodni režim u Srbiji (slabe i hibridne institucije, paralelno egzistiranje više oblika modernosti, specifična tranziciona, odnosno postsocijalistička, poluperiferijska forma patrijarhata) direktno utiču na proces uobličavanja, konceptualizacije i kontekstualizacije politika podrške porodici i na njihov transformativni potencijal.

U potpoglavljima *4.1 Orodnjavanje evropskog projekta: istorija, teorija i praksa* i *4.2 Rod i politika pridruživanja Evropskoj uniji* dat je detaljni konceptualni, istorijski i praktični uvid u zakonodavni i strateški okvir politika rodne ravnopravnosti u Evropskoj uniji. Ova poglavlja pružaju teorijski i društveno-istorijski okvir za kontekstualizovanje i komparativnu analizu politika i praksi podrške porodici na

evropskom nivou. Ujedno, ona pokušavaju da daju odgovor na prvo istraživačko pitanje ove disertacije.

Naime, analiza procesa pridruživanja i komparativne prakse njegovog uticaja na rodne režime u EU i tranzicionim zemljama, pokazuje da je proces evropeizacije prepun mogućnosti, ali i prepreka za sprovođenje feminističkih ideja u praksu. Jedan od osnovnih razloga je što dometi politika Evropske unije predstavljaju „pokretnu metu“ i za same zemlje članice EU, a tim pre i za države kandidate. Stalni razvoj i horizontalno i vertikalno produbljivanje ovih politika može biti šansa za sve aktere, a posebno za ženski pokret u Srbiji da doprinese trajnim, održivim i pozitivnim promenama u određenim politikama, kao što su na primer politike podrške porodici. Osnovne prepreke na tom putu jesu, pre svega, proces globalizacije i neoliberalni koncept kapitalizma, kao i strukturalna „nestrukturiranost“ poluperiferije (Blagojević, 2009), o čemu je detaljno bilo reči u potpoglavlju *4.3 Državni feminizam, evropeizacija i rod na poluperiferiji*. Smatram da se delovanje osnovnih elemenata poluperiferije *zavisnost, imitacija, otpor i transfer* (Blagojević Hughson i Bobić, 2014a) reflektuje na urođnjavanje politika podrške porodici u Srbiji. Naime, u nekim slučajevima, kako je pokazano u ovom radu, politike podrške porodici imitiraju pojedina rešenja iz evropskog konteksta bez dubljeg razumevanja lokalnih patrijahalnih otpora u Srbiji ovim dobrim praksama. Na primer, u Srbiji i na nivou teorije i praktičnih politika postoji otvoreni kontinuirani otpor uključivanju muškaraca u poslove nege i u privatnoj i javnoj sferi, što je pitanje o kojem se malo raspravlja čak i u akademskoj zajednici.³⁷⁶ U drugim analiziranim slučajevima uokviravanje nekih politika (na primer: fleksibilni oblici rada) direktno zavisi od uobličavanja politika u Evropskoj uniji i procesa pridruživanja. U tom konkretnom slučaju pozitivne, ali i negativne promene u politikama i praksi zapošljavanja u Evropskoj uniji direktno utiču na položaj žena u Srbiji (na primer, na formulaciju fleksibilnih oblika zapošljavanja i njihovog uticaja na radna prava i socijalni položaj žena). Stoga, u kontekstu Srbije, sprovođenje nekih dobrih praksi i rešenja iz Evropske unije najčešće imaju efekat „pseudoakcija“ (Špehar, 2016), a ne transformativnih politika. S druge strane, prakse iz EU koje nastaju pod uticajem

³⁷⁶ Izuzetak su već pomenute studije: Blagojević Hjuson, 2013; Hughson, 2017; i Stanojević, 2015.

neoliberalnih globalnih ekonomskih tokova ne preispituju se, već se vrši njihov direktni *transfer* u politike lokalnog konteksta sa često nesagledivim posledicama po život građanki i građana.

Zaključak koji izvodim na osnovu ovih analiza ide u prilog potvrđivanju osnovne hipoteze disertacije. Drugim rečima, proces pridruživanja može pozitivno uticati na rodno transformativni potencijal politika i zakona, samo ukoliko je pažljivo kontrolisan, praćen i kontekstualizovan kroz jake nacionalne institucije rodne ravnopravnosti, i ako ga karakteriše participativan i transparentan odnos između države kao nosioca tog procesa i civilnog društva kao njegovog korektivnog faktora.

Međutim, kako je pokazano u studijama slučaja, sam proces diskurzivnog uobličavanja javnih politika nije ni transparentan, ni participativan, niti zasnovan na lokalnom znanju, podacima i društvenim trendovima. Uključenost i vidljivost određenih marginalizovanih društvenih grupa je nepostojeća. O društvenim, socijalnim i ekonomskim efektima javnih politika donosioci odluka znaju malo ili nimalo, a razumevanje rodne ravnopravnosti ne doprinosi transformaciji rodnog režima već ostaje na nivou uključivanja žena u *male-stream* koji perpetuira nejednake odnose moći i u privatnoj i javnoj sferi. Na primer, u prvoj studiji slučaja 5.2.1 *Materinstvo ili roditeljstvo*, u kojoj se analizira novčana mera populacione politike *roditeljski dodatak* u Zakonu o finansijskoj podršci porodici sa decom³⁷⁷, jasno je da razumevanje roditeljstva od strane države (suda) ostaje u okviru *materinstva*, odnosno vizije rodne ravnopravnosti kao razlike. Naime, simbolički i praktični značaj ove mere (u koju bi bila uključena oba roditelja) na promenu rodnih odnosa i režima u privatnoj sferi ostaje neiskorišćen jer je mera usmerena na majku. U tom smislu, majka (p)ostaje jedini nosilac roditeljstva u tradicionalnom, biološkom, pa čak i nacionalističkom tumačenju suda (samo majke državljanke Srbije). Roditeljstvo se nadalje posmatra u okviru mera socijalne politike (uslovi i kriterijumi za ostvarivanje roditeljskog dodatka), a ne demografskog razvoja ili rodne ravnopravnosti što dodatno diskriminiše određene kategorije roditelja, ali i dece. Usmerenost na majku kao titulara prava na roditeljski dodatak, a ne na roditelje, odnosno decu, pojavljuje se i kod nekih feminističkih organizacija, ali sa sasvim

³⁷⁷ Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom. („Sl. glasnik RS”, br. 16/2002, 115/2005 i 107/2009).

drugačijom motivacijom i uokvireno kao mera zaštite žena od diskriminacije i nasilja u privatnoj sferi. Iako sa drugačijim motivima, i ove organizacije pitanje roditeljstva posmatraju iz okvira ravnopravnosti kao različitosti, a ne kao transformacije rodni odnosa.

S druge strane, analize i istraživanja svakodnevne prakse roditeljstva u Srbiji upućuju na sve veću uključenost muškaraca u poslove nege i promenu rodni režima i praksi u privatnoj sferi. Ova istraživanja daju jasnu potvrdu da promene u privatnoj sferi nisu uslovljene samo i isključivo ekonomskom cenom roditeljstva (pa je otud angažman oba roditelja neophodan), već i individualnim potrebama za emotivnim ispunjenjem i žena i muškaraca u ulozi roditelja (Blagojević Hjuson, 2013; Hughson, 2017; Stanojević, 2015).

Koliko je kontekstualizacija ali i proizvodnja znanja o rodnosti važna za uspešno urođnjavanje politika podrške porodici u kontekstu evropeizacije, pokazano je u drugoj studiji slučaja *5.2.2 Usklađivanje poslovnog i privatnog života*. Naime, rodna analiza Zakona o radu, kao i pripadajućih strategija zapošljavanja, ali i rodne ravnopravnosti, pokazuju kako je proces pristupanja Evropskoj uniji uticao na uokviravanje pitanja rodne ravnopravnosti u kontekstu „ekonomske konkurentnosti“ i „socijalne kohezije“, imajući kao jedan od prioriternih ciljeva stvaranje uslova za veću zapošljivost žena. Na primer, koncepti usklađivanja privatnog i poslovnog života gotovo su dosledno prepisani iz Lisabonske strategije Evropske unije (2000). Međutim, njihova primena u Srbiji ostala je potpuno nerealizovana iz različitih razloga. Jedan od tih razloga je što u praksi zapravo ne postoji samo jedan evropski model usklađivanja poslovnog i privatnog života. Naime, komparativna analiza nacionalnih politika i praksi usklađivanja poslovnog i privatnog života u Evropskoj uniji pokazala je da ne postoji jedinstveni model ove politike, što je ujedno i šansa za zemlje kandidate da izaberu onaj koji najviše odgovara kontekstu, tržištu i rodnom režimu koji vlada u toj državi. S druge strane, pojedina rešenja promovisana u Srbiji koja nisu sprovedena u praksu, doneta su bez prethodno realizovanih obuhvatni istraživanja, kampanja i analiza uticaja. To se pre svega odnosi na istraživanja koja ukazuju na prirodu tržišta rada (potreba za nisko plaćenim poslovima, urušavanje prava radnika, atomizacija radne snage, demografska kretanja) i strukturalni prepreka za žene da učestvuju na tržištu rada zbog patrijahalni normi koje uređuju i privatnu i javnu sferu života (starenje stanovništva,

opadanje nivoa i kvaliteta socijalnih usluga, feminizacija siromaštva, obrazovanja i tržišta rada).

Uzimajući u obzir da ove politike u najkonkretnijem smislu zadiru u individualne izbore građanki i građana između rada i nege, one imaju veliki transformativni potencijal da utiču pozitivno na rodne odnose i dinamiku u privatnoj sferi porodičnog života, ali i da omoguće veće učešće žena u javnom životu kroz, na primer, uspostavljanje servisa za brigu o deci i starima. U tom smislu, u ovoj studiji slučaja prikazane su neke dobre prakse iz zemalja članica Evropske unije (Portugalija, na primer), koje pozitivno utiču i na porodične odnose i na rodne uloge u jednom ekonomski siromašnom i Srbiji sličnijem kontekstu. Takođe, ova studija slučaja prikazala je komparativno manju uspešnost u redefinisaju rodni odnosa moći u privatnoj sferi onih politika usklađivanja poslovnog i porodičnog života koje su u većoj meri bile usmerene na žene (majke), a ne na muškarce (očeve).

Već pomenuti promenjeni kontekst roditeljske uloge muškarca u Srbiji predstavlja pozitivni društveni trend koji svakako treba iskoristiti u donošenju novih politika, kampanja i strategija koje bi u većoj meri bile usmerene na muškarce. S druge strane, kontekst tržišta rada i dalje je izrazito diskriminatorski u odnosu na žene, pa bi bilo neophodno ne samo ojačati već i učiniti obaveznim rodno odgovorne politike usklađivanja poslovnog i privatnog života kako u privatnim kompanijama, tako i u državnim organima. Ovi primeri dobre prakse takođe postoje među zemljama članicama Evropske unije, ali su efekti ovih politika nedovoljno promovisani i poznati u Srbiji.

Na osnovu sprovedenih analiza može se zaključiti da proces evropeizacije i korišćenja najboljih praksi iz Evropske unije može pozitivno da utiče na politike i prakse roditeljstva u Srbiji samo ukoliko je u potpunosti zasnovan na lokalnim preporukama i analizama koje identifikuju suptilne promene rodnog režima u društvenom i porodičnom kontekstu.

Drugo istraživačko pitanje odnosilo se na primenu strategije urođnjavanja, odnosno na uslove i kriterijume koji omogućavaju ispunjenje njenog rodno transformativnog potencijala. Teorijski okvir za odgovor na ovo istraživačko pitanje detaljno je objašnjen u potpoglavlju 3.3 *Konceptualizacija politika rodne ravnopravnosti*. Naime, feminizam, odnosno feminizmi u ovoj disertaciji sagledavaju se ne samo iz ugla društvene teorije, već i prakse. Otuda izbor strategije za postizanje rodne

ravnopravnosti ima ključni značaj za postizanje rezultata koji će transformisati patrijahalne društvene obrasce. U tom smislu strategija urođnjavanja, odnosno vizija rodne ravnopravnosti kao transformacije, a ne kao istosti/jednakosti odnosno razlike odigrala je važnu ulogu u razumevanju mehanizama otpora rodnoj ravnopravnosti, kao i uslova i kriterijuma potrebnih za uspešno sprovođenje ove strategije. Na primer, u zavisnosti od toga da li je rodna ravnopravnost kao cilj određene politike svedena na tehničko integrisanje rodnih pitanja u glavni tok ili je postavljena kao jedan od prioriternih ciljeva politike, urođnjavanje će biti manje ili više transformativno. Naime, integracionistički pristup ne preispituje rodno neutralne društvene norme i obrasce, odnosno ostaje na nivou deklarativnog političkog zalaganja za rodnu ravnopravnost bez realizacije u praksi. Otud i česte kritike upućene urođnjavanju kao tehničkom procesu koji čak i kooptira sa štetnim ili antifeminističkim politikama.

Međutim, kao što je pokazano u ovoj disertaciji, strategija urođnjavanja može biti veoma uspešna ako je rodna ravnopravnost jasno definisana kao cilj politike i postavljena visoko na listu prioriteta donosioca odluka. Dobar primer za to su neka rešenja u oblasti politika podrške porodici, kao što su, na primer obaveza za očeve da koriste odsustvo radi brige od detetu koje je pozitivno uticalo na rodne odnose, pa i rodni režim određenih zemalja na duži rok (kvote za očeve u Švedskoj, kombinovano plaćeno i neplaćeno odsustvo za oba roditelja u Portugaliji). S druge strane, postavljanje rodne ravnopravnosti kao efikasnijeg sredstva da se postignu neki drugi ciljevi, na primer ekonomski rast i puna zaposlenost, ne moraju nužno ići u korist onima kojima su namenjeni (na primer: obuke za gerontodomačice).

Takođe, uslovi i kriterijumi uspešne primene urođnjavanja zavise od jakih i uticajnih institucija za sprovođenje politika rodne ravnopravnosti. Neophodno je da ove institucije imaju ne samo finansijske, već i ljudske resurse i znanja da bi na transformativan način uticale na promenu rodnih odnosa i režima u lokalnom kontekstu. U Srbiji, kao što je pokazano u ovoj disertaciji, to nije slučaj. Naprotiv, urođnjavanje često zavisi od pojedinki i pojedinaca u državnoj upravi koji imaju znanja, ali ne i političke moći da određena dobra rešenja sprovode. Takođe, praćenje uticaja i analize politika nisu sistemski sprovedene, već u mnogim slučajevima zavise od interesa i fokusa pojedinačnih multilateralnih ili bilateralnih donatora i političke agende donosilaca odluka.

U tom smislu, preporuka koja proističe iz ove analize je da svi akteri koji učestvuju u procesu evropeizacije, bilo oni spoljni (Evropska komisija, Delegacija Evropske unije u Srbiji, UN i ostale multilateralne i bilateralne organizacije) ili unutrašnji (Vlada Srbije, civilno društvo, ekspertkinje i eksperti) treba da usmere napore ka izgradnji održivih institucija rodne ravnopravnosti s jedne i efikasnog sistema sprovođenja, nadgledanja i merenja učinka javnih politika u praksi s druge strane. Kako je pokazano u disertaciji, pre svega kroz studije slučaja, to je složen zadatak u kome treba da učestvuje čitav niz različitih, katkad i sukobljenih, aktera, te je uokviravanje rodne ravnopravnosti kao transformativnog procesa poseban izazov.

Treće istraživačko pitanje odnosilo se na primenu intersekcionalne analize i kritičkih studija maskuliniteta kao podržavajućih teorijsko-analitičkih metoda urođnjavanja. Uobličavanje politika podrške porodici koje ne uzima u obzir ova dva teorijsko-metodološka pristupa može voditi ka daljem produbljivanju nejednakosti, ne samo po osnovu pola, već i po osnovu klase, rase, invalidnosti, nacionalne pripadnosti i drugo. Na primer, politike usklađivanja poslovnog i privatnog života potpuno zanemaruju životne obrasce i rodne uloge žena i muškaraca koji pripadaju drugim etničkim i klasnim grupama od dominantne. Nadalje, pitanja roditeljstva i nege dobijaju sasvim drugačiji okvir ako se posmatraju u kontekstu rasnih i klasnih, etničkih i pitanja invalidnosti, kao i kritičkih studija maskuliniteta. Otpor koji rodne studije u Srbiji još uvek imaju prema uključivanju ovog aspekta u promišljanje rodnosti jeste poseban izazov za feminističku teoriju i praksu. Zapravo, može se zaključiti da fokus politika podrške porodici na žene kao na „problem koji treba rešiti“, ne dovodi do adekvatnih rodno transformativnih obrazaca ni u privatnoj ni u javnoj sferi. Iako u još uvek dominantnom položaju moći u svim oblastima javnog, pa i privatnog života, životni i rodni obrasci muškaraca se menjaju. Razlozi za to nisu samo to da ne koriste svi muškarci poluge moći i dividende patrijarhata (Connell, 2005), već se pod pritiskom drugih faktora (globalizacije, internacionalne podele rada, demografskog deficita) menjaju individualni životni obrasci i rodne norme koje u sve većoj meri uvode muškarce u negu i reproduktivni rad. Javne politike mogu ojačati ovaj trend i doprineti postepenom menjanju nejednakih odnosa moći u javnoj i privatnoj sferi, odnosno dekonstrukciji dominantnih rodni režima u kojima su muškarci i muškost uobličeni jedino u kontekstu nasilja, odnosno odsustva iz „poslova“ ljubavi i nege.

Shvatanja rodne nejednakosti kao diskurzivnog procesa proizvodnje moći i znanja o rodnosti, u okviru kojeg su i muškarci i žene orodnjeni i sa različitim pozicijama unutar svojih društvenih grupa, retko je u Srbiji, čak i među feminističkim teoretičarkama, a i u ženskom pokretu. To često dovodi do nepostojanja solidarnosti i razumevanja prema onim društvenim grupama koje su dodatno marginalizovane time što nisu dovoljno politički vidljive i organizovane. Na primer, pitanje komodifikacije nege je jedno od onih pitanja gde borba oko razumevanja i priznavanja reproduktivnog rada uključuje mnogo više od aktivnosti koje vode ekonomskom osnaživanju žena. Ova pitanja podrazumevaju međusobno uvažavanje i zajedničko delovanje različitih društvenih pokreta, uključujući tu i ženski pokret oko, na primer, uslova stanovanja, zdravstvene zaštite, pitanja migranata, sindikalnog organizovanja radnika i radnica na poslovima nege, usklađivanja roditeljstva i rada i dostojanstvene plate za rad. U tom smislu krajnji cilj ovih intervencija je rodna, klasna i svaka druga jednakost koje bi vodile ka temeljnoj reorganizaciji odnosa između proizvodnje i reprodukcije (Fraser, 2006).

Diskurzivna feministička analiza politika podrške porodici u Srbiji realizovana u ovoj disertaciji, pokazala je na koji način rodna ravnopravnost kao cilj određenih politika može biti *fiksiran* – najčešće u zakonima (roditeljstvo na materinstvo), *proširen* ka opštijim ciljevima (socijalna kohezija kroz zapošljavanje žena na poslovima nege), ili *sužen* na određena značenja (roditeljski dodatak kao mera socijalne i/ili pronatalitetne politike, a ne politike rodne ravnopravnosti) (Lombardo et al., 2009; Verloo, 2007). Takođe, studije slučaja su pokazale da različiti akteri, namerno ili nenamerno, uokviravaju potencijalno rodno transformativne politike na način koji odgovara njihovim ideološkim i/ili konkretnim interesima (konkurentnost tržišta rada i zapošljivost svih kategorija stanovništva, shvatanje roditeljstva u okviru nasilja prema ženama).

Prilikom fiksiranja, sužavanja, proširivanja ili iskrivljavanja rodne ravnopravnosti u javnim politikama mora se uzeti u obzir i uticaj transfeminističkog pokreta i institucionalizacije feminizma u određenim međunarodnim i regionalnim dokumentima. Na primer, tekstovi kao što su zakoni, strategije, međunarodno priznate i nacionalno ratifikovane konvencije predstavljaju „autoritativne tekstove“. Različiti akteri pozivaju se na ove dokumente kao referentne izvore za uobličavanje javnih

politika (na primer, CEDAW konvencija ili Konvencija o pravima deteta u slučaju debate oko roditeljskog dodatka). Nadalje, različito uokviravanje određenih koncepata koji se pojavljuju u ovim tekstovima (na primer, svođenje rodne ravnopravnosti na jednake mogućnosti na tržištu rada u evropskim direktivama), mogu zanemariti druge konstitutivne aspekte problema koji zahtevaju složenije intervencije u javne politike i dekonstrukciju rodnih odnosa moći u javnoj i privatnoj sferi. Na primer, važnost koja se pridaje usklađivanju poslovnog i privatnog života na zapošljavanje i političko angažovanje žena zanemaruje činjenicu da u uslovima niske ili nikakve zaposlenosti ova pitanja imaju mali značaj za većinu žena koje ne pripadaju privilegovanoj grupi onih koje imaju posao. Stoga je i osnovno pitanje ove disertacije usmereno na to kako i od strane koga su uobličene politike podrške porodici, to jest na koji način one održavaju ili dekonstruišu postojeće rodne i druge hijerarhije. U tom procesu ključan je multidisciplinarni pristup analizi efekata i uticaja javnih politika i uključivanje velikog broja raznovrsnih aktera u njihovo formulisanje. Javnost i transparentnost u tom procesu otvara mogućnost da se problem sagleda iz više uglova, pre nego što se dođe do uobličavanja potencijalnog rešenja.

Feministička diskurzivna analiza politika omogućava dublje i sveobuhvatnije sagledavanje javnih politika kao onih koje zapravo daju oblik problemu, na osnovu čega se formulišu i nude i potencijalna rešenja (Bacchi, 2009). U tom smislu, i različito uokviravanje rodne ravnopravnosti može biti intencijalno, posebno ako određeni strateški okvir ima veće „šanse“ da bude usvojen nego neki drugi. Dobar primer je povezivanje sprovođenja politika rodne ravnopravnosti sa procesom pridruživanja Evropskoj uniji, posebno kada postoji unutrašnji i spoljni pritisak na donosiocima političkih odluka da se ove politike primene. Pozitivan primer je takođe i povezivanje reformi fiskalne politike sa urođnjavanjem budžeta i efikasnijim trošenjem resursa na politike rodne ravnopravnosti. Naizgled, ovakvo „korišćenje“ strateškog okvira može dovesti do „razvodnjavanja“ feminističke agende. Međutim, kako je pokazano u ovoj disertaciji, a na primeru uokviravanja politika rodne ravnopravnosti u Evropskoj uniji, taj proces može voditi i ka većem i dubljem obuhvatu politika (na primer: od jednake plate za rad jednake vrednosti do direktiva koje zahtevaju urođnjavanje svih politika u Evropskoj uniji).

Diskurzivna feministička analiza politika produbljuje razumevanje na koji način

se različiti akteri uključuju (s namerom ili bez nje) u konceptualizaciju određenih pojava i pojmova, i kako te diskurzivne prakse dobijaju svoje značenje u specifičnom kontekstu (na primer: problematizacija razumevanja orodnjenog koncepta nege u slučaju roditelja-negovatelja). Stoga je pristup „šta je problem“ (Bacchi, 1999, 2009, 2012a, 2012b) najadekvatnije kritičko-analitičko sredstvo analize praktičnih politika koje razotkriva način na koji su politički problemi materinstva, roditeljstva, usklađivanja porodičnog i privatnog života, nege konstruisani i konstituisani u okviru politika podrške porodici. Ovaj pristup takođe omogućava da se sagleda odnos moći između pojedinih aktera, učesnika u procesu formulisanja politika, odnosno da li i na koji način oni doprinose uokviravanju određene diskurzivne prakse. On takođe omogućava razumevanje nejednakosti kao dinamičnog procesa u okviru koga se nejednakosti uzajamno uspostavljaju (kao u slučaju međusobne konstituišuće dinamike invalidnosti i rodnosti u slučaju roditelja-negovatelja), a ne samo jednostavno „ukrščaju“ (Walby, 2009).

Na osnovu analiza predstavljenih u ovoj disertaciji može se formulisati nekoliko grupa preporuka. Prva grupa preporuka odnosi se na kreatore politika i donosiocce odluka na nacionalnom i na internacionalnom nivou.

- 1) Proces kreiranja politika podrške porodici treba da uključi širok dijapazon aktera i omogućiti njihovo puno i svrsishodno učešće.
- 2) Politike podrške porodici mogu biti uspešne samo ukoliko su zasnovane na rodnim analizama efekata i uticaja ovih politika na različite marginalizovane društvene grupe.
- 3) Preporučuje se da politike podrške porodici budu uobličene na način koji doprinosi transformaciji rodnih odnosa i režima, a ne perpetuiranju nejednakosti.
- 4) Institucije rodne ravnopravnosti treba da imaju adekvatne ljudske i finansijske resurse kako bi u saradnji sa ostalim akterima (rodnim studijama, ženskim organizacijama) sprovele adekvatne analize i istraživanja u oblasti urođnjavanja roditeljstva, reproduktivnog rada i nege.
- 5) Međunarodni akteri treba da uvažavaju kontekst lokalnog rodnog režima prilikom formulisanja i uobličavanja agende rodne ravnopravnosti, a ne sprovoditi politiku prema kojoj „jedna veličina odgovara svima“.

Druga grupa preporuka odnosi se na rodne studije i civilno društvo.

- 1) Rodne studije treba da usmere proizvodnju znanja o rodnosti ka lokalnom kontekstu, odnosno ka stvaranju konkretnih rodnih analiza različitih politika od značaja za život građanki i građana.
- 2) Proizvodnja znanja o rodnosti treba da bude usmerena ka kritičkom preispitivanju feminističkih praksi i strategija za postizanje rodne ravnopravnosti.
- 3) Preporučuje se da proizvodnja znanja o rodnosti uključi pitanja interseksionalnosti i maskuliniteta kao ključnih za razumevanje praktičnih implikacija rodnih politika i njihovih efekata.
- 4) U procesu uobličavanja politika podrške porodici ženski pokret bi trebalo da saraduje sa drugim društvenim pokretima i akterima i da sa njima deluje sinhrono i u duhu solidarnosti i međusobnog podržavanja.
- 5) U cilju postizanja društvenog dogovora o konceptualizaciji reproduktivnog rada, nege i rodne ravnopravnosti u Srbiji, preporučuje se da rodne studije i civilno društvo otvore široku javnu debatu o pitanjima politika podrške porodici.

Analiza politika podrške porodici u ovoj disertaciji pokazala je da one pružaju bogat izvor materijala za preispitivanje odnosa između javnog i privatnog, reproduktivnog rada, konceptualizacije politika rodne ravnopravnosti i nege. Aktuelnost ove teme za razumevanje trajnih nejednakosti u političkom, socijalnom i ekonomskom smislu u Srbiji pokazuje se i danas (2018. godine) van istraživačkog perioda obuhvaćenog disertacijom. Naime, Zakon o podršci porodicama sa decom³⁷⁸ doživeo nove (negativne) izmene i 2017. godine, a povodom rasprave oko nove Strategije za podsticanje rađanja pitanja demografskog razvoja uobličena su u kontekstu antifeminističkog narativa (Mandić, 2018). To potvrđuje da je izbor teme i njena obrada bila vremenski, društveno i politički kontekstualizovana i aktuelna, kao i da se problemi retradicionalizacije rodnih režima na poluperiferiji potvrđuju kroz svakodnevnu praksu

³⁷⁸ Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom („Sl. glasnik RS“, br. 113/2017).

donosilaca odluka.

Smatram da je urođjavanje politika podrške porodici u kontekstu globalizacije, tranzicije i evropeizacije novi izazov feminističkoj teoriji i praksi u Srbiji, ali i šire. Ovaj stav potvrđuje širok spektar različitih pitanja i problema koje ove politike obuhvataju, a koja zadiru u međusobne odnose pojedinca, porodice, države i tržišta. U tom smislu, one predstavljaju bogat i izazovan izvor tumačenja koja treba da dovedu do ravnopravnijeg društva i transformacije rodnih odnosa i režima u Srbiji, ali i šire. Novi modeli upravljanja državom i tržištima, pomognuti različitim procesima koji negativno utiču na transparentno i participativno donošenje odluka i kreiranje politika, suštinski menjaju način na koji feministička teorija i praksa mora da odgovori ovim izazovima. Verujem da ova disertacija predstavlja jedan od mogućih odgovora na izazove koje donosi uobličavanje praktičnih politika podrške porodici u uslovima globalnih i lokalnih društvenih, političkih i ekonomskih promena u 21. veku.

Prilozi

Prilog 1. Obrazac za obradu dokumenta (prilagođeno iz: Verloo, 2007: 47–49)

1. NAZIV DOKUMENTA/OPIS DOKUMENTA

Datum donošenja, izdavanja.

Vrsta i status dokumenta (zakon/amandman/strategija – u proceduri ili usvojeni, sudska presuda, tužba, brošura, izveštaj itd.).

Akteri u donošenju/stvaranju dokumenta (po mogućstvu rodni akteri).

Kome je dokument namenjen?

Kada se i zašto pojavio?

Šta nije ušlo u dokument / šta je izbačeno – ukoliko je dostupno i moguće pristupiti?

Ko je učestvovao u formulisanju dokumenta, ko je imao mogućnost da interveniše na njemu ili da ga menja, koja je perspektiva provlađujuća, kakvi koncepti su prisutni u dokumentu i odakle oni potiču, koje im je poreklo?

2. DIJAGNOZA PROBLEM

Šta je predstavljeno kao problem?

Zašto je to predstavljeno kao problem?

Šta je predstavljeno kao uzrok problema?

Rodna dimenzija problema (društvene kategorije, identiteti, ponašanje, norme, simboli i institucije).

Intersekcionalna perspektiva.

Mehanizmi uključivanja i isključivanja (resursi, norme, interpretacije, legitimizacija nasilja).

Formulisanje problema (argumentacija, stil, tehnike ubeđivanja, dihotomije, metafore, kontrasti).

Rodni režim (organizacija rada/privatnog života/građanstva).

Moguća pitanja:

Ko je predstavljen kao onaj ko je napravio problem, ko je uzrok problema?

Ko je predstavljen kao odgovoran za problem?

3. PROGNOZA PROBLEMA

Šta treba da se uradi?

Hijerarhija/prioritizacija ciljeva.

Kako postići cilj, rešenje problema (strategija, sredstva, instrumenti)?

Intersekcionalna perspektiva.

Mehanizmi uključivanja i isključivanja (resursi, norme, interpretacije, legitimizacija nasilja).

Formulisanje problema (argumentacija, stil, tehnike ubeđivanja, dihotomije, metafore, kontrasti).

Rodni režim (organizacija rada/privatnog života/građanstva.

Moguća pitanja:

Ko je pozvan da reaguje, da deluje, odnosno ko (ne)treba da nešto uradi?

Ko ima priliku/glas/moć da sugeriše odgovarajući pravac za delovanje?

Prema kome je usmerena aktivnost, ko je ciljna grupa?

4. NORMATIVNOST

Šta je percepirano kao dobro, ispravno, u skladu sa normom?

Šta je percepirano kao loše, neispravno, van norme?

Gde je norma/pravilo/standard locirano u tekstu (kod definisanja problema, definisanja rešenja ili negde drugde)?

5. KOMENTAR

Prilog 2. Analizirana građa: strategije, zakoni i zakonske inicijative

- Autonomni ženski centar. (2011). *Predlog za izmenu i dopunu u Predlogu zakona o socijalnoj zaštiti*. Preuzeto sa http://www.womenngo.org.rs/images/pdf/Amandman-Zakon_o_soc%20_zastiti-Pravo_na_status_roditelja_negovatelja.pdf;
- Autonomni ženski centar. (2012). *Podnesak zainteresovane strane Ustavnom sudu Srbije – veza spisa: IU:3 – 40/2012*. Prepiska sa Tanjom Ignjatović od 14. 8. 2016;
- Cene usluga porodičnog smeštaja*. (2017). Rešenje Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja 338-00-00011/2017-09. Beograd: Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja. Preuzeto 3. 9. 2017. sa http://demo.paragraf.rs/demo/documents/editorial/statistika/27_stat.htm;
- Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union. Official Journal C 326, 26/10/2012 P. 0001 - 0390 . Preuzeto 12. 8. 2017. sa <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:12012M/TXTifrom=EN>
- Council Directive of 10 February 1975 on the approximation of the laws of the Member States relating to the application of the principle of equal pay for men and women (75/117/EEC) *Official Journal* L 45, 19. 2. 1975.;
- Council Directive of 11 December 1986 on the application of the principle of equal treatment between men and women engaged in an activity, including agriculture, in a self-employed capacity, and on the protection of self-employed women during pregnancy and motherhood (86/613/EEC) *Official Journal* L 359, 19. 12. 1986.
- Council Directive of 13 December 2004 implementing the principle of equal treatment between men and women in the access to and supply of goods and services, (2004/113/EC) *Official Journal* L 373/37, 21. 12. 2004.;
- Council Directive of 15 December 1997 concerning the framework agreement on part-time work concluded by UNICE, CEEP and the ETUC. (97/81/EC) *Official Journal* L 14, 20. 1. 1998.;
- Council Directive of 15 December 1997 concerning the framework agreement on part-time work concluded by UNICE, CEEP and the ETUC. (97/81/EC) *Official Journal* L 14, 20. 1. 1998.;
- Council Directive of 15 December 1997 on the burden of proof in cases of discrimination based on sex (97/80/EC) L 14, 20. 1. 1998.;
- Council Directive of 19 December 1978 on the progressive implementation of the principle of equal treatment for men and women in matters of social security (79/7/EEC) *Official Journal* L 6, 10. 1. 1979.;
- Council Directive of 19 October 1992 on the introduction of measures to encourage improvements in the safety and health at work of pregnant workers and workers who have recently given birth or are breastfeeding. *Official Journal* L 348, 28. 11. 1992.;
- Council Directive of 20 December 1996 amending Directive 86/378/EEC on the implementation of the principle of equal treatment for men and women in occupational social security schemes (96/97/EC) *Official Journal* L 46, 17. 2. 1997.;
- Council Directive of 24 July 1986 on the implementation of the principle of equal

treatment for men and women in occupational social security schemes, (86/378/EEC) Official Journal L 225, 12. 8. 1986.;

Council Directive of 3 June 1996 on the framework agreement on parental leave concluded by UNICE, CEEP and the ETUC 96/34/EC Official Journal L 145, 19. 6. 1996.;

Council directive of 9 February 1976 on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions (76/207/EEC), *Official Journal L* 39,14. 2. 1976.;

Directive 2002/73/EC of the European Parliament and of the Council of 23 September 2002 amending Directive of the European Parliament and of the Council of 23 September 2002 amending Council Directive 76/207/EEC on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions (2002/73/EC) Official Journal L 269, 5. 10. 2002.;

Directive of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation (recast), (2006/54/EC) Official Journal L 204/23, 26. 7. 2006.;

European Commission. (2011). *Strategy for equality between women and men 2010–2015*. Luxembourg: Publications Office of the European Union;

European Commission. (2015). *Strategic engagement for gender equality: 2016–2019*. Luxembourg: Publications Office of the European Union;

Izdvojeno mišljenje. Ustavni sud Republike Srbije. Odluka o odbijanju predloga za ocenu ustavnosti/zakovitosti, broj IU:3-40/2012. („Sl. glasnik RS“, br. 104/2014);

Krivični zakonik („Sl. glasnik RS“, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016);

Nacionalna strategija o starenju („Sl. glasnik RS“, br. 76/2006);

Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti („Sl. glasnik RS“, br. 15/09);

Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost za period od 2016. do 2020. godine sa Akcionim planom za period od 2016. do 2018. godine („Sl. glasnik RS“, br. 4/2016);

Nacionalna strategija za smanjenje siromaštva (2003). Preuzeto sa: http://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/211704/strategija-za-smanjenje-siromastva-u-srbiji_cyr.pdf;

Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2005–2010. godine. (2005). Beograd: Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike, Vlada Republike Srbije. Preuzeto sa http://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/211704/strategija-za-smanjenje-siromastva-u-srbiji_cyr.pdf;

Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2011–2020. godine („Sl. glasnik RS“, br. 37/2011);

Nacionalni program za integraciju u Evropsku uniju (2008). Preuzeto sa: http://www.seio.gov.rs/upload/documents/NPI/NPI_2008.pdf;

Odluka o budžetu Autonomne pokrajine Vojvodine za 2003. godinu, Službeni list AP Vojvodine", br. 22/2002, 1/2003 – ispr., 6/2003 i 9/2003 – ispr.);

Odluka o obrazovanju Saveta za ravnopravnost polova. (2003). („Sl. glasnik RS“, br.

13/03, 83/04, 3/05);

Odluka o osnivanju Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost. Preuzeto 14. avgust 2017. sa
<http://www.mgsi.gov.rs/sites/default/files/Odluka%20o%20formiranju%20Telo%20za%20rodnu%20ravnopravnost.pdf>;

Onlajn predstavka S. R. Pokrajinskom ombudsmanu, Zastitniku građana od 25. 5. 2015, br. 1218. Novi Sad: Pokrajinski Ombudsman – Zaštitnik građana;

Pokrajinski ombudsman. Predlog za ocenjivanje ustavnosti (2012). Preuzeto sa
<http://rp.ombudsmanapv.org/index.php/2012-11-27-20-00-25/zakonodavne-inicijative/42-predlog-za-ocenjivanje-ustavnosti-zakona-o-finansijskoj-podrsi-porodici-sa-decom>;

Porodični zakon („Sl. glasnik RS“, br. 18/2005, 72/2011 – dr. zakon i 6/2015);

Poslanička grupa: Liga socijaldemokrata Vojvodine – Zelena stranka. Predlog zakona o dopunama Zakona o socijalnoj zaštiti. Preuzeto sa
<http://www.otvoreniparlament.rs/uploads/akta/Predlog%20zakona%20o%20dopunama%20Zakona%20o%20socijalnoj%20za%20C5%A1titi.pdf>.

Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. Predlog za ocenu ustavnosti i zakonitosti Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom (2013). Preuzeto sa
<http://www.ravnopravnost.gov.rs/sr/zakonodavne-inicijative-i-misljenje-o-propisima/predlog-za-ocenu-ustavnosti-i-zakonitosti-zakona-o-finansijskoj-podrsi-porodici-sa-decom>;

Pravilnik o bližim uslovima i načinu ostvarivanja prava na finansijsku podršku porodici sa decom. („Sl. glasnik RS“, br. 29/2002, 80/2004, 123/2004, 17/2006, 107/2006, 51/2010, 73/2010 i 27/2011 – odluka US);

Pravilnik o ostvarivanju prava u oblasti socijalne zaštite na području grada Čačka. („Sl. list grada Čačka“, br. 1/2009) Preuzeto sa:
http://www.podaci.net/_zakon/_RS_LOKAL/propis/Pravilnik_o_ostvarivanju/P-opospz32v0901.html;

Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije. („Sl. glasnik RS“, br. 60/2013);

Strategija razvoja socijalne zaštite („Sl. glasnik RS“, br. 108/2005);

Strategija za podsticanje rađanja („Sl. glasnik RS“, br. 13/2008);

Strategija za smanjenje siromaštva. (2003). Beograd: Vlada Republike Srbije. Preuzeto sa
http://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/211704/strategija-za-smanjenje-siromastva-u-srbiji_cyr.pdf;

The Treaty on European Union, *Official Journal* C 326 , 26/10/2012 P. 0001–0390;

Treaty of Amsterdam. (1997). Luxembourg: Lanham, Md: Office for Official Publications of the European Communities, Bernan Associates;

Uprava za rodnu ravnopravnost („Sl. glasnik RS“, br. 101/2007).

Ustav Republike Srbije („Sl. glasnik RS“, br. 98/ 2006);

Ustavni sud Republike Srbije. Odluka o odbijanju predloga za ocenu ustavnosti/zakonitosti, IU:3-40/2012 („Sl. glasnik RS“, br. 104/2014).

Zaključak o Akcionom planu za sprovođenje Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti za period od 2010. do 2015. godine („Sl. glasnik RS“, br. 67/2010);

Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom („Sl. glasnik RS“, br. 16/2002, 115/2005 i 107/2009);

Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom („Sl. glasnik RS“, br. 113/2017);

Zakon o ministarstvima („Sl. glasnik RS“, br. 44/2014, 14/2015, 54/2015, 96/2015 – dr. zakon i 62/2017);

Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju („Sl. glasnik RS“, br. 34/2003, 64/2004 – odluka USRS, 84/2004 – dr. zakon, 85/2005, 101/2005 – dr. zakon, 63/2006 – odluka USRS, 5/2009, 107/2009, 101/2010, 93/2012, 62/2013, 108/2013, 75/2014 i 142/2014);

Zakon o potvrđivanju Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom („Sl. glasnik RS – Međunarodni ugovori“, br. 42/2009);

Zakon o privatizaciji. („Sl. glasnik RS“, br. 83/2014, 46/2015, 112/2015 i 20/2016 – autentično tumačenje);

Zakon o radu („Sl. glasnik RS“, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014 i 13/2017 – odluka US);

Zakon o ratifikaciji Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena („Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori“, br. 11/81);

Zakon o ratifikaciji Konvencije ujedinjenih nacija o pravima deteta („Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori“, br. 15/90 i „Sl. list SRJ – Međunarodni ugovori“, br. 4/96 i 2/97);

Zakon o ravnopravnosti polova („Sl. glasnik RS“ br. 104/2009);

Zakon o socijalnoj zaštiti („Sl. glasnik RS“ br. 24/2011);

Zakon o udruženjima građana („Sl. glasnik RS“ br. 51/2009 i 99/2011);

Zakon o zabrani diskriminacije („Sl. glasnik RS“ br. 22/2009);

Zaštitnik građana. Inicijativa za izmenu i dopunu Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom (2014). Preuzeto sa <http://www.ombudsman.rs/index.php/zakonske-i-druge-inicijative/3594-2014-12-05-12-01-42>;

Zaštitnik građana. Inicijativa za izmenu Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom (2009). Preuzeto sa <http://www.ombudsman.rs/index.php/zakonske-i-druge-inicijative/579-2009-08-26-13-19-12>;

Zaštitnik građana. Inicijativa za podnošenje amandmana na Predlog zakona o socijalnoj zaštiti (2011). Preuzeto sa <http://www.ombudsman.rs/index.php/zakonske-i-druge-inicijative/1290-2011-03-04-12-34-09>;

Zaštitnik građana. Predlog zakona o izmenama i dopunama Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom (2013). Preuzeto sa <http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr/zakonske-i-druge-inicijative/2825-2013-05-14-07-58-42>;

Zaštitnik građana. Predlog zakona o izmenama i dopunama Zakona o radu (2013). Preuzeto sa <http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr/zakonske-i-druge-inicijative/2826-2013-05-14-08-12-28>.

Prilog 3. Ostala analizirana građa: predlozi, analize, protestna pisma, parlamentarne rasprave, materijali sa radionica i konferencija (liste učesnica/ka, agende, platforme, zaključci)

- Agenda. (2000). Prva palička konferencija. Beograd: Privatna arhiva Aleksandre Vladisavljević.
- Agenda. (2006). Druga palička konferencija. Beograd: Privatna arhiva Zorane Antonijević.
- Agenda. (2014). Treća palička konferencija. Beograd: Privatna arhiva Zorane Antonijević.
- Hoćemo institucije rodne ravnopravnosti*, (2014). Beograd: Centar modernih veština. Preuzeto 14. avgusta 2017. sa <http://www.cmv.org.rs/javno-zagovaranje/hocemo-institucije-rodne-ravnopravnosti/>.
- Izmeniti definiciju porodice u Krivičnom zakoniku*. (2015). Beograd: Autonomni ženski centar. <http://www.womenngo.org.rs/prakticne-politike/zagovaranje/752-2015-izmeniti-definiciju-porodice-u-krivicnom-zakoniku>, pristupljeno 4. marta 2017.
- Izveštaj sa konferencije Palić III*. (2014). Treća palička konferencija. http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2015/04/Izvestaj_sa_Konferencije_Palic_III_2014_final.pdf, pristupljeno 27. septembra 2017.
- Lista učesnica. (2000). Prva palička konferencija. Beograd: Privatna arhiva Aleksandre Vladisavljević.
- Lista učesnica. (2006). Druga palička konferencija. Beograd: Privatna arhiva Zorane Antonijević.
- Lista učesnica. (2014). Treća palička konferencija. Beograd: Privatna arhiva Zorane Antonijević.
- Macanović, B., i Jovanović, N. (2012). *Analiza izvršenja budžeta Uprave za rodnu ravnopravnost za 2010. i 2011. godinu*. Beograd: Autonomni ženski centar. http://www.womenngo.org.rs/images/pdf/vesti-12/Analiza_izvršenja_budzeta_URR_2010_i_2011.pdf, pristupljeno 22. oktobra 2017.
- Nikolin, S. (2015). *Monitoring i evaluacija Ženske platforme za razvoj Srbije*. Belgrade: Friedrich Ebert Fondacija. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/12171.pdf>, pristupljeno 22. oktobra 2017.
- Nikolin, S., i Vladisavljević, A. (2014). *Prvi izveštaj Ženske platforme za razvoj Srbije – Prioriteti za 2017. i 2018. godinu*. Beograd: Fondacija Fridrih Ebert. Preuzeto sa <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/12991.pdf>.
- Odluka o formiranju koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost. (2014). Beograd: Vlada republike Srbije. <http://www.mgsi.gov.rs/sites/default/files/Odluka%20o%20formiranju%20Telo%20za%20rodnu%20ravnopravnost.pdf>, pristupljeno 22. oktobra 2017.
- Otvoreno pismo Upravi za rodnu ravnopravnost*. Klaster: „Žene Siromaštvo Razvoj”. Preuzeto 23. februar 2016., sa <http://www.womenngo.org.rs/prakticne-politike/zagovaranje/69-2009-otvoreno-pismo-upravi-za-rodnu-ravnopravnost>
- Otvoreno pismo: Institucionalni okvir saradnje države i civilnog sektora*. (2009). Beograd,

- Niš: Autonomni ženski centar, Snaga prijateljstva – Amity, Društvo za zaštitu i unapređenje mentalnog zdravlja dece i omladine Niš, Centar za samostalni život invalida, Grupa 484, Romski informativni centar, i Građanske inicijative. http://www.womenngo.org.rs/images/pismo_premijeru_kocd_3.pdf, pristupljeno 17. avgusta 2017.
- Pismo Mandataru povodom tela za rodnu ravnopravnost na nacionalnom nivou.* (2014). Beograd, Novi Sad, Kikinda: Akademija ženskog liderstva. <http://www.liderke.org/pismo-mandataru-povodom-tela-za-rodnu-ravnopravnost-na-nacionalnom-nivou/>, pristupljeno 17. avgusta 2017.
- Plan rada Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost za 2015. godinu. (2015). <http://www.mgsi.gov.rs/lat/dokumenti/akcioni-plan-2015>, pristupljeno 5. oktobra 2017.
- Poslovnik o radu Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost. (2014). <http://www.mgsi.gov.rs/cir/dokumenti/poslovnik-o-radu-koordinacionog-tela-za-rodnu-ravnopravnost>, pristupljeno 22. oktobra 2017.
- Predlog Vladi republike Srbije za institucionalizaciju saradnje. (2008). Beograd: Autonomni ženski centar. http://www.womenngo.org.rs/images/Mart_2008/predlog_institucionalizacije_saradnje_vlade_i_ocd.pdf, pristupljeno 22. oktobra 2017.
- Stojaković, G. (bez datuma). *Her story is repeated: Žene na periferiji kapitalizma u dve epizode.* <http://pravonarad.info/?p=674>, pristupljeno 3. avgusta 2017.
- UNIFEM. (2006). *Gender Equality in the EU – two years after accession of new Member States: Concluding Statement. UNIFEM consultation.* UNIFEM, Bratislava, Slovak Republic. Beograd: Privatna arhiva Zorane Antonijević.
- Upitnik za učesnice Konferencije Palić 3. (2014). Treća palićka konferencija. Beograd: Privatna arhiva Zorane Antonijević.
- Uprava za rodnu ravnopravnost. (2008). *Zaključci i preporuke* (Konferencija „Rodna ravnopravnost i pridruživanje Evropskoj uniji“). Beograd: Uprava za rodnu ravnopravnost Ministarstvo rada i socijalne politike Republike Srbije. Privatna arhiva Zorane Antonijević.
- Uprava za rodnu ravnopravnost. (2012a). Izveštaj o radu za period januar–decembar 2012 (Izveštaj o radu). Beograd: Uprava za rodnu ravnopravnost. Privatna arhiva Zorane Antonijević.
- Uprava za rodnu ravnopravnost. (2012b). Izveštaj sa zaključcima (Konferencija „Usklađivanje profesionalnog, ličnog i privatnog života“). Beograd: Uprava za rodnu ravnopravnost Ministarstvo rada i socijalne politike Republike Srbije. Privatna arhiva Zorane Antonijević.
- Uprava za rodnu ravnopravnost. (2013). Izveštaj o položaju žena i stanju rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji 2008–2012. Beograd: Uprava za rodnu ravnopravnost. Privatna arhiva Zorane Antonijević.
- Zapisnik sa prvog pripremnog sastanka za organizaciju Konferencije Palić 3. (2014). Treća palićka konferencija. Beograd: Privatna arhiva Zorane Antonijević.
- Žene za Evropu. (2006). Palićka platforma 2006. Druga palićka konferencija. Beograd: Privatna arhiva Aleksandre Vladislavljević.
- Ženska platforma za razvoj Srbije. (2014). Preuzeto sa http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2015/04/Zenska_platforma_za_razvoj_Srbije_Palic_III_2014_fin

al.pdf

Ženska politička perspektiva (2000) Palička platform 2000. Prva palička konferencija.
Beograd: Privatna arhiva Aleksandre Vladislavljević.

Literatura

- A year passed*. (2011). (Kvinna till Kvinna Annual Report). Sweden, Stockholm: Kvinna till Kvinna Foundation. Preuzeto sa <http://kvinnatillkvinna.se/en/files/qbank/93fb9d4b16aa750c7475b6d601c35c2c.pdf>
- A year passed*. (2013). (Kvinna till Kvinna Annual Report). Sweden, Stockholm: Kvinna till Kvinna Foundation. Preuzeto sa <http://kvinnatillkvinna.se/en/files/qbank/dc0e1946e45197021f072193c520505a.pdf>
- Abels, G. i Mushaben, J. M. (Ur.). (2012). *Gendering the European Union: new approaches to old democratic deficits*. Houndmills, Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan.
- Advisory Committee on Equal Opportunities for Women and Men. (2008). *Opinion on New Forms of Leave (Paternity Leave, Adoption Leave and Filial Leave)*. European Commission Employment, Social Affairs and Equal Opportunities.
- Advisory Committee on Equal Opportunities for Women and Men. (2010). *Opinion on flexible and part-time working arrangements and the gender dimension of the labour market*. European Commission Employment, Social Affairs and Equal Opportunities.
- Ahrendt, D., Blum, S., i Crepaldi, C. (2015). *Families in the economic crisis: changes in policy measures in the EU*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Aleksić, I. (2002). Tranzicija u krugu porodice. U: *Konkurentnost žena sa decom na tržištu rada*. Beograd: Glas razlike-Grupa za promociju ženskih političkih prava.
- Allen, A. T. (2005). *Feminism and motherhood in Western Europe 1890–1970: the maternal dilemma* (1st ed). New York: Palgrave Macmillan.
- Anastasakis, O. (2005). The Europeanization of the Balkans. *The Brown Journal of World Affairs*, 12(1), 77–88.
- Antonić, S. (2011). *Iskušenja radikalnog feminizma: moć i granice društvenog inženjeringa*. Beograd: Službeni glasnik.
- Antonijević, Z. (2011). *Rodna ravnopravnost u Evropskoj uniji, zakonodavstvo i sudska praksa*. Beograd: Udruženje tužilaca i zamenika javnih tužilaca Republike Srbije.
- Antonijević, Z. (2013). „Stolica na tri noge“ Politike rodne ravnopravnosti u Evropskoj uniji. *Polis Časopis za javnu politiku, Rodna ravnopravnost* (5), 10–15.
- Antonijević, Z. (2015). Framing the gender mainstreaming in Serbia: the case of family policy. U: *Mind the Gap(s): Family, Socialization and Gender* (str. 399–423). Beograd: Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade, Center for Ethics, Law and Applied Philosophy.
- Antonijević, Z. (2016). Državni feminizam u Srbiji – Institucionalizacija feminističkih politika i praksi? *Sociologija*, 58(3), 350–371.
- Antonijević, Z. i Beker, K. (2017). Analiza diskursa zakona i strategija u oblasti rodne ravnopravnosti i zabrane diskriminacije. *Temida*, 20(1), 95–117.
- Arandarenko, M., Krstić, G., Golicin, P., i Vujić, V. (2013). *Procena uticaja politika u oblasti zapošljavanja*. Beograd: Fondacija za razvoj ekonomske nauke.
- Archer, R., Duda, I. i Stubbs, P. (Ur.). (2016). *Social inequalities and discontent in*

- Yugoslav socialism*. Farnham, Surrey, UK ; Burlington, VT: Ashgate.
- Armstrong, J., Walby, S., i Strid, S. (2009). The gendered division of labour: how can we assess the quality of employment and care policy from a gender equality perspective? *Benefits*, 17(3), 263–275.
- Arsić, J., Reljanović, M., i Petrović, A. K. (2015). Zaštita samohranih roditelja u Republici Srbiji: analiza pravnog okvira i preporuke. Beograd: Fondacija Ana i Vlade Divac. Preuzeto sa https://www.divac.com/upload/document/publikacija_samohrani_roditelji.pdf
- Asocijacija za žensku inicijativu. (2003). *(Retro) Presarijum Drug-ca za oktobar, novembar i decembar 1978*. Beograd: Asocijacija za žensku inicijativu (AŽIN).
- Avdeyeva, O. (2009). Enlarging the Club: When do Candidate States Enforce Gender Equality laws? *Comparative European Politics*, 7(1), 158–177.
- Avdeyeva, O. (2010). States' Compliance with International Requirements: Gender Equality in EU Enlargement Countries. *Political Research Quarterly*, 63(1), 203–217.
- Avlijaš, S., Ivanović, N., Vladislavjević, M., i Vujić, S. (Ur.). (2013). The gender pay gap in the Western Balkan Countries: evidence from Serbia, Montenegro and Macedonia. Belgrade: FREN - Foundation for the Advancement of Economics.
- Babović, M. (2010a). *Izazovi nove socijalne politike: socijalna uključenost u EU i Srbiji*. Beograd: SeConS – Grupa za razvojnu inicijativu.
- Babović, M. (2010b). *Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska Unija i Srbija*. Beograd: Sociološko Udruženje Srbije i Crne Gore.
- Babović, M. (2014). Položaj žena u biznis sektoru u Srbiji. Beograd: Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja.
- Babović, M. (2016). Gender Equality Index 2016 - Measuring gender equality in Serbia 2014. Beograd: Social Inclusion and Poverty Reduction Unit Government of Republic of Serbia. Preuzeto sa http://eige.europa.eu/sites/default/files/documents/gender_equality_index_for_serbia_2016.pdf
- Babović, M. i Vuković, D. (2015). Shaping Social Policies in the Western Balkans: Legal and Institutional Changes in the Context of Globalisation and Post-socialist Transformation. U: *Public Policy Making in the Western Balkans* (str. 17–43). Dordrecht: Springer Netherlands.
- Bacchi, C. (1999). *Women, policy, and politics: the construction of policy problems*. London; Thousand Oaks, Calif: Sage.
- Bacchi, C. (2009). *Analysing policy: what's the problem represented to be?* Frenchs Forest, N.S.W: Pearson.
- Bacchi, C. (2010). *Foucault, Policy and Rule: Challenging the Problem-Solving Paradigm*. Aalborg: Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet. (FREIA's tekstserie; No. 74). Preuzeto sa <https://doi.org/10.5278/freia.33190049>.
- Bacchi, C. (2012a). Poststructuralism, Discourse and Problematization: Implications for gender mainstreaming. *Kvinder, Køn i Forskning*, 0(4). Preuzeto sa <https://tidsskrift.dk/index.php/KKF/article/view/44343>
- Bacchi, C. (2012b). Why Study Problematizations? Making Politics Visible. *Open Journal of Political Science*, 02(01), 1–8.
- Bacchi, C. i Bonham, J. (2014). Reclaiming discursive practices as an analytic focus:

- Political implications. *Foucault Studies*, 0(17), 179–192.
- Bacchi, C. i Eveline, J. (2010). *Mainstreaming politics gendering practices and feminist theory*. Adelaide, S. Aust.: University of Adelaide Press.
- Bacchi, C. i Rönnblom, M. (2014). Feminist Discursive Institutionalism – A Poststructural Alternative. *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 22(3), 170–186.
- Baćanović, V. (2011). *Rod i upravljanje otpadom: Uvođenje rodne perspektive u lokalne planove upravljanja otpadom*. Beograd: GIZ, OSCE.
- Baćević, J., Duhaček, D., Blagojević, J., Džamonja-Ignjatović, T., Vukasović, M., Zaharijević, A., i Popović, D. (2010). *Analiza rodne dimenzije u visokoškolskom obrazovnom materijalu*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), Sektor za inkluzivni razvoj.
- Baden, S. i Goetz, A. M. (1997). Who Needs [Sex] When You Can Have [Gender]? Conflicting Discourses on Gender at Beijing. U: T. F. R. Collective (Ur.), *Debating Discourses, Practising Feminisms*. Hoboken: Routledge.
- Badinter, E. (2011). *The conflict: how modern motherhood undermines the status of women*. New York: Metropolitan Books / Henry Holt and Co.
- Bagić, A. (2001). International Assistance for Women's Organizing in South Eastern Europe: From Groups and Initiatives to NGOs (CPS International Policy Fellowship Program). Central European University, Center for Policy Studies.
- Bahovic, E. (2000). A short note on the use of "sex" and "gender" in Slavic languages. U: *The Making of European Women's Studies*. (str. 28–29). Utrecht, the Netherlands: ATHENA, Utrecht University.
- Bajec, J., Krstić, G., Pejin-Stokić, L., i Penev, G. (2008). *Social Protection and Social Inclusion in the Republic of Serbia* (Executive summary). European Commission Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities Unit E2.
- Baldock, J., i Ungerson, C. (1997). Becoming a Consumer of Care: Developing a Sociological Account of the 'New Community Care'. *The Sociological Review*, 44(1_suppl), 11–35.
- Balkmar, D. i Pringle, K. (2006). *Sweden national reports on men's practices - reports on research, statistical information, law and policy; addressing men's practices*. Stockholm: Univ., Centre for gender studies.
- Batak, M. (2014). *Usklađivanje privatnog i profesionalnog života – Studija većih privatnih firmi u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo rada, zapošljavanje i socijalne politike – Uprava za rodnu ravnopravnost.
- Batler, D. i Skot, D. (2006). *Feministkinje teoretizuju političko*. Beograd: Centar za ženske studije i istraživanja roda.
- Bego, I. (2015). *Gender equality policy in the European Union: a fast track to parity for the new member states*. United Kingdom: Palgrave Macmillan.
- Benmansur, J., Rajić, D., Golubović, D., Vasilevska, Ž., Milenković, D., Velat, D., i Čulić, N. (2009). *Vodič za primenu Zakona o udruženjima*. Beograd: Građanske inicijative. Preuzeto sa <http://www.apr.gov.rs/Portals/0/udruzenja/Vodic%20za%20primenu%20zakona%20o%20udruzenjima.pdf?ver=2009-10-23-154830-470>
- Berlant, L. (2009). Two Girls, Fat and Thin. U: *Feminisms redux: an anthology of literary theory and criticism* (str. 244–276). New Brunswick, N.J.: Rutgers University

- Press.
- Bešlin, J. i Markov, S. (2012). *Žene i njihova karijera u sektoru bezbednosti: rezultati istraživanja*. Novi Sad: Akademija ženskog preduzetništva.
- Beveridge, F. (2012). 'Going Soft'? Analysing the Contribution of Soft and Hard Measures in EU Gender Law and Policy. U: *The Europeanization of Gender Equality Policies: a Discursive-Sociological Approach* (str. 28–48). London: Palgrave Macmillan UK.
- Beveridge, F. i Nott, S. (2002). Mainstreaming: A case for optimism and cynicism. *Feminist Legal Studies*, 10(3), 299–311.
- Beveridge, F. i Shaw, J. (2002). Mainstreaming Gender in European Public Policy: Bibliography. *Feminist Legal Studies*, 10(3), 313–328.
- Beveridge, F. i Velluti, S. (Ur.). (2008). *Gender and the open method of coordination: perspectives on law, governance and equality in the EU*. Aldershot, England; Burlington, VT: Ashgate.
- Bjelobrk, G. (Ur.). (2012). *Prirodno kretanje stanovništva u Republici Srbiji: podaci po opštinama: 1961-2010*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Bjeloš, M., Odanović, G. i Stojanović Gajić, S. (2012). *Uvek žena, nikad koleginica: kvalitativna studija prepreka sa kojima se suočavaju žene zaposlene u policiji i vojsci Srbije*. Beograd: Beogradski centar za bezbednosnu politiku.
- Blagojević Hjuson, M. (2012). *Žene i muškarci u Srbiji: šta nam govore brojke?* Beograd: UN Women.
- Blagojević Hjuson, M. (2013). *Rodni barometar u Srbiji: razvoj i svakodnevni život*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj.
- Blagojević Hjuson, M. (2014). Transformation of parenthood: The semiperipheral perspective. *Sociologija*, 56(4), 383–402.
- Blagojević Hughson, M. i Bobić, M. (2014a). Towards new understanding of change in gender relations at the micro level: Serbian case. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, (148), 511–523.
- Blagojević Hughson, M. i Bobić, M. (2014b). Understanding the population change from semi-peripheral perspective: Advancement of theory. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, (148), 525–539.
- Blagojević, M. (1991). *Žene izvan kruga: profesija i porodica*. Beograd: ISIFF.
- Blagojević, M. (1996). Roditeljstvo kao smisao. *Socijalna misao*, (9–10), 71–90.
- Blagojević, M. (1997). *Roditeljstvo i fertilitet - Srbija devedesetih*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Blagojević, M. (1998). *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: Ženski pokret u Beogradu 90tih*. Beograd: Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju.
- Blagojević, M. (2000a). Brinem, dakle postojim: dekonstrukcija ženske brige. U: *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*. [1] (str. 591–602). Beograd: AŽIN – Asocijacija za žensku inicijativu.
- Blagojević, M. (2000b). Diskriminacija: neplaćeno, potplaćeno, potcenjeno. U: *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*. [1] (str. 477–494). Beograd: AŽIN – Asocijacija za žensku inicijativu.
- Blagojević, M. (2002). Žene i muškarci u Srbiji 1990–2000, Urođnjavanje cene haosa. U: *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život* (str. 283–314). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Blagojević, M. (2006). Belgrade's Protests 1996/1997 From Women in the Movement to

- Women's Movement. U: *Women and citizenship in Central and Eastern Europe*. (str. 147–164). Aldershot: Ashgate.
- Blagojević, M. (2009). *Knowledge production at the semiperiphery: a gender perspective*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Blagojević, M. (2011). Single Parents in the Western Balkans: Between Emotions and Market. U: *Gendering Post-Socialist Transition. Studies of Changing Gender Perspectives* (str. 217–248). Wien: Erste Foundation.
- Blagojević, M. (Ur.). (2005). *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*. Beograd: AŽIN - Asocijacija za žensku inicijativu.
- Blankert, J. J. A., Popovicki Ćapin, A., i Nilsson, A. (2014). *Evaluation of Support to the Implementation of Priority Activities in the National Action Plan for Gender Equality, Republic of Serbia*. Beograd: Commissioned by the Embassy of Sweden in Serbia.
- Blofield, M., i Franzoni, J. M. (2015). Maternalism, Co-responsibility, and Social Equity: A Typology of Work–Family Policies. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 22(1), 38–59.
- Bobić, M. (2003). Reorganization of marriage, relationships and family in contemporary society. *Stanovništvo*, 41(1–4), 65–91.
- Bobić, M. (2013). *Postmoderne populacione studije*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Bock, G. (2005). *Žena u istoriji Evrope od srednjeg veka do danas*. Beograd: Clio.
- Boje, T. P. i Ejrnæs, A. (2014). Family Policy and Welfare Regimes. U: *Europeanization, care and gender* (str. 77–93). S.l.: Palgrave Macmillan.
- Boje, T. P., i Leira, A. (Ur.). (2000). *Gender, Welfare State and the Market*. New York; Florence: Routledge Taylor i Francis Group.
- Bonfiglioli, C. (2007, 2008). *Belgrade, 1978 Remembering the conference „Comrade Women. The Women's Question: A New Approach?“ thirty years after*. Master thesis. Utrecht: Utrecht University, Faculty of Arts - Women's Studies.
- Booth, C. i Bennett, C. (2002). Gender Mainstreaming in the European Union: Towards a New Conception and Practice of Equal Opportunities? *European Journal of Women's Studies*, 9(4), 430–446.
- Borchorst, A. i Siim, B. (2008). Woman-friendly policies and state feminism: Theorizing Scandinavian gender equality. *Feminist Theory*, 9(2), 207–224.
- Borić, R. (Ur.). (2007). *Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Europske unije*. Zagreb: Centar za ženske studije i Ured za ravnopravnost spolova Vlade Republike Hrvatske.
- Boserup, E. (2007). *Woman's role in economic development* (Reprinted with new introduction). London; Sterling, VA: Earthscan.
- Bothfeld, S., i Rouault, S. (2015). Families Facing the Crisis: Is Social Investment a Sustainable Social Policy Strategy? *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 22(1), 60–85.
- Bovoar de, S. (1983). *Drugi pol 1–2 (Misao i dileme)*. Beograd: BIGZ.
- Božanić, D. (2014). *Izazovi u integrisanju principa rodne ravnopravnosti u javne politike: Primer Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti*. Master teza. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Centar za rodne studije.
- Božinović, N. (1996). *Žensko pitanje u Srbiji: u XIX i XX veku*. Beograd: Dvadesetčetvrti.

- Branković Đundić, M., Ileš, M., i Božanić, D. (2009). Ka politici rodnog budžetiranja u Vojvodini. Novi Sad: Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova.
- Brunnbauer, U. (2000). From equality without democracy to democracy without equality? Women and transition in southeast Europe. *South-East Europe Review for Labour and Social Affairs*, 3(3), 151–168.
- Bryson, V. (2003). *Feminist political theory: an introduction* (2nd ed). Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan.
- Bucholtz, M. (2003). Theories of Discourse as Theories of Gender: Discourse Analysis in Language and Gender Studies. U: *The handbook of language and gender* (str. 43–68). Malden, MA: Blackwell.
- Burri, S. i Prechal, S. (2008). *EU gender equality law*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Burri, S. i Prechal, S. (2010). *EU gender equality law – Update 2010*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. Preuzeto sa http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/files/dgjustice_eugenderequalitylaw_update_2010_final
- Butler, J. (2010). *Nevolja s rodom: feminizam i subverzija identiteta*. Loznica: Karpos.
- Carastathis, A. (2014). The Concept of Intersectionality in Feminist Theory: The Concept of Intersectionality in Feminist Theory. *Philosophy Compass*, 9(5), 304–314.
- Carrigan, T., Connell, B. i Lee, J. (1985). Toward a new sociology of masculinity. *Theory and Society*, 14(5), 551–604.
- Cho, S., Crenshaw, K., i McCall, L. (2013). Intersectional and Cross-Movement Politics and Policies: Reflections on Current Practices and Debates. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 38(4), 785–810.
- Ciccia, R. i Verloo, M. (2012). Parental leave regulations and the persistence of the male breadwinner model: Using fuzzy-set ideal type analysis to assess gender equality in an enlarged Europe. *Journal of European Social Policy*, 22(5), 507–528.
- Ciccia, R., & Bleijenbergh, I. (2014). After the Male Breadwinner Model? Childcare Services and the Division of Labor in European Countries. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 21(1), 50–79.
- Collinson, D. L., & Hearn, J. (Ur.). (1996). *Men as managers, managers as men: critical perspectives on men, masculinities, and managements*. London; Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Connell, R. (1987). *Gender and power: society, the person, and sexual politics*. Cambridge, UK: Polity Press in association with B. Blackwell.
- Connell, R. (2000). *The men and the boys*. St. Leonards, NSW: Allen & Unwin.
- Connell, R. (2009). *Gender: in world perspective* (2. ed., reprinted). Cambridge: Polity Press.
- Connell, R. (2011). *Southern theory: the global dynamics of knowledge in social science* (Reprinted). Cambridge: Polity Press.
- Connell, R. (2013). Between periphery and metropole: towards a polycentric social science. U: *Social Science in Context: Historical, Sociological, and Global Perspectives* (str. 237–255). Lund: Nordic Academic Press.
- Connell, R. (2014a). The sociology of gender in Southern perspective. *Current Sociology*, 62(4), 550–567.
- Connell, R. (2014b). Using southern theory: Decolonizing social thought in theory,

- research and application. *Planning Theory*, 13(2), 210–223.
- Connell, R. W. (2005a). Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept. *Gender i Society*, 19(6), 829–859.
- Connell, R. W. (2005b). *Masculinities* (2nd ed). Berkeley, Calif: University of California Press.
- Copeland, P., i Papadimitriou, D. (Ur.). (2012). *The EU's Lisbon Strategy*. London: Palgrave Macmillan UK.
- Crenshaw, K. (1993). Demarginalizing the intersection of race and sex: a black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. U: D. K. Weisberg (Ur.), *Feminist legal theory: foundations* (str. 383–394). Philadelphia: Temple University Press.
- Ćeriman, J., Milutinović-Bojanić, S. i Pudar, G. (2011). Serbia at the Crossroads. Gender Inclusiveness in Higher Education: Real or just Wishful Thinking? U: *From gender studies to gender in studies: case studies on gender-inclusive curriculum in higher education* (str. 185–210). Bucharest: UNESCO-CEPES.
- Četković, N. (1998). *Ženska politička perspektiva: 77 apela, zahteva, protesta, informacija, parola Beogradskog ženskog lobija*. Beograd: Beogradski ženski lobi, Ženske studije i komunikacija – INDOK centar.
- Četković, N. (1998). *Ženska politička perspektiva: 77 apela, zahteva, protesta, informacija, parola Beogradskog ženskog lobija*. Beograd: Beogradski ženski lobi : Ženske studije i komunikacija-INDOK centar.
- Čakardić, A. (2013). Ženski problem u političkoj ekonomiji – od jugoslavenskog samoupravljanja do mjera štednji.: <http://gerusija.com/ankica-cakardic-zenski-problem-u-politickoj-ekonomiji-od-jugoslavenskog-samoupravljanja-do-mjera-stednji/>, pristupljeno 28. aprila 2017.
- Čičkarić, L. (2016). *Žene i politika iz rodne perspektive*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Daly, M. (2000). Paid work, unpaid work and welfare. U: Boje, T. P. i Leira, A. (Ur.), *Gender, Welfare State and the Market* (str. 3–21). New York; Florence: Routledge Taylor i Francis Group.
- Daly, M. (2005). Gender Mainstreaming in Theory and Practice. *Social Politics: International Studies in Gender, State i Society*, 12(3), 433–450.
- Daly, M. (2011). What Adult Worker Model? A Critical Look at Recent Social Policy Reform in Europe from a Gender and Family Perspective. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 18(1), 1–23.
- Daly, M. i Lewis, J. (2000). The concept of social care and the analysis of contemporary welfare states. *The British Journal of Sociology*, 51(2), 281–298.
- Daskalova, Krasimira, Hornstein Tomić, C., Kaser, K. i Radunović, F. (Ur.). (2012). *Gendering post-socialist transition: studies of changing gender perspectives*. Wien: Lit Verlag.
- Da Roit, B., & Sabatinelli, S. (2013). Nothing on the Move or Just Going Private? Understanding the Freeze on Child- and Eldercare Policies and the Development of Care Markets in Italy. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 20(3), 430–453.
- Davis, A. Y. (1981). *Women, race, and class* (1st ed). New York: Random House.
- Davis, A. Y. (2012). *The meaning of freedom*. San Francisco, California: City Lights Books.
- Davis, K. (2008). Intersectionality as buzzword: A sociology of science perspective on

- what makes a feminist theory successful. *Feminist Theory*, 9(1), 67–85.
- Deacon, B., i Stubbs, P. (2007). *Social policy and international interventions in South East Europe*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Deleon, P. (2006). The Historical Roots of the Field. U: *The Oxford handbook of public policy* (str. 39–57). Oxford; New York: Oxford University Press.
- Dodić Gudac, V. (2006). Položaj žene u Srbiji (1945–2000). U: *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka. 4, Žene i deca* (str. 33–130). Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Dokmanović, M. (2013). Rodna ravnopravnost i načelo uvođenja rodne ravnopravnosti u javne politike. *Polis: Časopis za javnu politiku*, Rodna ravnopravnost (5), 5–9.
- Dombos, T., Krizsán, A., Verloo, M., i Zentai, V. (2012). *Critical Frame Analysis: A Comparative Methodology for the 'Quality in Gender+ Equality Policies' (QUING) project*. Budapest: Center for Policy Studies, Central European University.
- Drezgić, R. (2008). From family planning to population policy: A paradigm shift in Serbian demography at the end of the 20th century. *Filozofija i Drustvo*, 19(3), 181–215.
- Drezgić, R. (2010). Policies and practices of fertility control under the state socialism. *The History of the Family*, 15(2), 191–205.
- Drezgić, R. (2014). Uzvišena dužnost rađanja: biopolitički diskursi Srpske pravoslavne crkve. U: *Politike roditeljstva: iskustva, diskursi i institucionalne prakse* (str. 125–142). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu i Službeni glasnik.
- Duhaček, D. (2011). Rod i identitet. U: *Uvod u rodne teorije* (str. 359–368). Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Centar za rodne studije ACIMSI: Mediterran Publishing.
- Duhaček, D. (2014). *Studije roda. Od Deklaracije o pravima žene i građanke do drugog pola*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Centar za studije roda i politike.
- Duhaček, D. (2015). Gender Equality in Serbia: “A Drop of Oil” in the Waters of Inequality? U: *Gender (In)equality and Gender Politics in Southeastern Europe* (str. 108–125). London: Palgrave Macmillan UK.
- Dye, T. R. (2013). *Understanding public policy* (14th ed). Boston: Pearson.
- Đerić Hemon, A. (2014). *Politika jednakih mogućnosti u Evropskoj uniji i Autonomnoj pokrajini Vojvodini: Rodna ravnopravnost i diskriminacija u domenu zaposlenja*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- Dorđević, J. M., Delić, A. i Baronijan, H. (2014). *Istraživanje o samohranim roditeljima, drugim tipovima porodica i neformalnoj zaposlenosti u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja.
- Eckert, P. i McConnell-Ginet, S. (2003). *Language and gender*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Efremova, V. (2012). *Legal perspectives of gender equality in South East Europe*. Skopje: Centre for South East European law school network.
- Einhorn, B. (1993). *Cinderella goes to market: citizenship, gender, and women's movements in East Central Europe*. London; New York: Verso.
- Einhorn, B. (2010). *Citizenship in an Enlarging Europe: From Dream to Awakening* (Reprint edition). Palgrave Macmillan.
- Einhorn, B., & Slavova, K. (2014). The new Europe: ‘A sweet and salty paradise’?

- European Journal of Women's Studies*, 21(4), 323–329.
- Eisenstein, H. (1996). *Inside agitators: Australian femocrats and the State*. St. Leonards, N.S.W.: Allen i Unwin.
- Ekonomski ravnopravne*. (bez datuma). Beograd: Asocijacija za žensku inicijativu, Grupa za promociju ženskih političkih prava, Žene na delu, Vojvođanka.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Estevez-Abe, M., i Hobson, B. (2015). Outsourcing Domestic (Care) Work: The Politics, Policies, and Political Economy. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 22(2), 133–146.
- Etinski, R. i Krstić, I. (2009). *EU law on the elimination of discrimination*. Maribor; Belgrade: Faculty of Law; Faculty of Law.
- European Commission (Ur.). (2005). *Reconciliation of work and private life: a comparative review of thirty European countries*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- European Commission (Ur.). (2007). *Tackling multiple discrimination: practices, policies and laws*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- European Commission (Ur.). (2015). *Strategic engagement for gender equality: 2016-2019*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Commission i Directorate-General for Employment. (2007). *Reconciliation of professional and private life: exchange of good practices*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- European Commission i Directorate-General for Employment. (2008). *Partnerships for more family-friendly living and working conditions: how to obtain support from the European Structural Funds*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- European Commission. (2011). *Strategy for equality between women and men 2010-2015*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Institute for Gender Equality (Ur.). (2014). Effectiveness of institutional mechanisms for the advancement of gender equality: review of the implementation of the Beijing Platform for Action in the EU Member States: report. Luxembourg: Publ. Office of the Europ. Union.
- European Institute for Gender Equality. (2014). *Effectiveness of institutional mechanisms for the advancement of gender equality: review of the implementation of the Beijing Platform for Action in the EU Member States: report*. Luxembourg: Publication Office of the European Union.
- European Institute for Gender Equality. (2015). *Reconciliation of work, family and private life in the European Union policy review*. Luxembourg: Publication Office of the European Union.
- European Union i European Institute for Gender Equality. (2015). Reconciliation of work, family and private life in the European Union policy review. Luxembourg: Publications Office. Preuzeto sa <http://bookshop.europa.eu/uri?target=EUB:NOTICE:MH0114778:EN:HTML>
- Eveline, J., Bacchi, C. i Binns, J. (2010). Gender mainsteaming versus diversity mainstreaming: Methodology as emancipatory politics. U: *Mainstreaming politics gendering practices and feminist theory* (str. 237–262). Adelaide, S. Aust.:

- University of Adelaide Press.
- Evropska komisija. (2013). Izveštaj o napretku Srbije za 2013. godinu. Brisel: Evropska komisija. Preuzeto sa http://europa.rs/upload/2014/izvestaj_ek_2013.pdf
- Evropska unija. (2005). Podgorica: Kancelarija za ravnopravnost polova Vlade Republike Crne Gore.
- Federici, S. (2012). *Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction, and Feminist Struggle* (1 edition). Oakland, CA: PM Press.
- Federici, S. (2013). Prekarni rad: feminističko gledište. *Zarez - Dvotjednik za kulturu i društvena zbivanja*, (#440). Preuzeto sa: <http://zarez.hr/clanci/prekarni-rad-feministicko-glediste>.
- Ferragina, E. i Seeleib-Kaiser, M. (2015). Determinants of a Silent (R)evolution: Understanding the Expansion of Family Policy in Rich OECD Countries. *Social Politics: International Studies in Gender, State i Society*, 22(1), 1–37.
- Fodor, E., i Kispeter, E. (2014). Making the „reserve army“ invisible: Lengthy parental leave and women’s economic marginalisation in Hungary. *European Journal of Women’s Studies*, 21(4), 382–398.
- Forest, M., i Lombardo, E. (2012). The Europeanization of Gender Equality Policies: A Discursive-Sociological Approach. U: *The Europeanization of Gender Equality Policies* (str. 1–27). London: Palgrave Macmillan UK.
- Franken, M. (2009). Visions for Politicians: Opportunities and Threats of Intersectionality. U: *Teaching intersectionality: putting gender at the centre* (str. 101–109). Utrecht, Stockholm: Advanced Thematic Network in Women’s Studies in Europe, University of Utrecht; Centre for Gender Studies, Stockholm University.
- Fraser, N. (1997a). From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a „Postsocialist“ Age. U: *Justice interruptus: critical reflections on the „postsocialist“ condition* (str. 11–40). New York: Routledge.
- Fraser, N. (1997b). *Justice interruptus: critical reflections on the „postsocialist“ condition*. New York: Routledge.
- Fraser, N. (2000). After the Family Wage: a Postindustrial Thought Experiment. U: *Gender and citizenship in transition* (str. 1–32). New York: Routledge.
- Fraser, N. (2006). Crisis of Care? *New Left Review*, July-Avgust (100), 1–20.
- Fraser, N. (2013). *The Fortunes of Feminism: From State-Managed Capitalism to Neoliberal Crisis* (1 edition). Verso.
- Fuko, M. (1982). *Istorija seksualnosti – Volja za znanjem*. Beograd: Prosveta.
- Fuko, M. (1998). *Arheologija znanja*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Fuko, M. (2007). *Poredak diskursa*. Loznica: Karpos.
- Gal, S. (2000). *The Politics of Gender after Socialism*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Galligan, Y. i Clavero, S. (2012). Gendering Enlargement of the EU. U: *Gendering theories of European integration* (str. 104–123). Springer.
- Gavrilović, A., i Jugović, A. (2011). The significance and role of local self-governments in the population policy of Serbia. *Stanovništvo*, 49(1), 79–103.
- Gender equality in the European Union*. (2011). Luxembourg: European Union Agency for Fundamental Rights (FRA).
- George, S. i Bache, I. (2001). *Politics in the European Union*. Oxford [UK]; New York: Oxford University Press.

- Glas razlike iz Srbije. (2007). (Alternativni izveštaj Komitetu CEDAW). Beograd: Glas razlike-grupa za promociju ženskih političkih prava, Autonomni ženski centar, ASTRA, Incest trauma centar i Žene u crnom. Preuzeto sa http://www.womenngo.org.rs/images/CEDAW/srbija_alternivni_izvestaj-kombinovano.pdf
- Goertz, G., i Mazur, A. (2008). *Politics, gender, and concepts theory and methodology*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Goffman, E. (1986). *Frame analysis: an essay on the organization of experience* (Northeastern University Pressed). Boston: Northeastern University Press.
- Golicin, P., i Ognjanov, G. (2010). Assessment of Results of the Social Innovation Fund. Beograd: Fondacija za razvoj ekonomske nauke. Preuzeto sa <https://www.fren.org.rs/node/146>
- Gornick, J. C., Meyers, M. K., i Ross, K. E. (1997). Supporting the Employment of Mothers: Policy Variation Across Fourteen Welfare States. *Journal of European Social Policy*, 7(1), 45–70.
- Gornick, J. C. i Meyers, M. (Ur.). (2009). *Gender equality: transforming family divisions of labor*. London; New York: Verso.
- Građanske inicijative. (2009). *Učešće građana i građanki u procesu izrade i primene zakona i drugih instrumenata*. Beograd: Građanske inicijative.
- Graff, A. (2014). Report from the gender trenches: War against „genderism“ in Poland. *European Journal of Women's Studies*, 21(4), 431–435.
- Griffin, G. (Ur.). (2005). *Doing women's studies: employment opportunities, personal impacts and social consequences*. London: Zed Books in association with the University of Hull and the European Union.
- Group of Specialists on Mainstreaming. (2004). *Gender mainstreaming. Conceptual framework, methodology and presentation of good practices*. Strasbourg: Directorate General of Human Rights.
- Groves, L., Hinton, R., Sijacki, Z., i Krupalija Somun, L. (2009). *Meeting EC Standards on National and Regional Gender Mainstreaming in the West Balkans Region: Ways Forward* (Produced for EC DG Enlargement). UK: Social Development Direct.
- Grünberg, L., Petó, A. i Dezső, D. (Ur.). (2011). *From gender studies to gender in studies: case studies on gender-inclusive curriculum in higher education*. Bucharest: UNESCO-CEPES.
- Guerrina, R. (2002). Mothering in Europe: Feminist Critique of European Policies on Motherhood and Employment. *European Journal of Women's Studies*, 9(1), 49–68.
- Hafner-Burton, E. i Pollack, M. A. (2002). Gender Mainstreaming and Global Governance. *Feminist Legal Studies*, 10(3), 285–298.
- Harding, S. G. (1987b). Introduction: Is there a Feminist Method? U: *Feminism and methodology: social science issues* (str. 1–14). Bloomington: Milton Keynes [Buckinghamshire]: Indiana University Press; Open University Press.
- Harding, S. G. (Ur.). (1987a). *Feminism and methodology: social science issues*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, Open University Press..
- Hartmann, H. (1987). The Family as the Locus of Gender, Class and Political Stuggle: the Example of Housework. U: *Feminism and methodology: social science issues* (str. 109–134). Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, Open University Press.
- Hassenstab, C. M. i Ramet, S. P. (Ur.). (2015). *Gender (In)equality and Gender Politics in*

- Southeastern Europe*. London: Palgrave Macmillan UK.
- Hašková, H. i Saxonberg, S. (2010). The Institutional Roots of Post-Communist Family Policy: Comparing the Czech and Slovak Republics. U: Krook, M. i Mackay, F. (Ur.). *Gender, Politics and Institutions: Towards a Feminist Institutionalism* (str. 112–128). Palgrave Macmillan UK.
- Hawkesworth, M. (1994). Policy Studies Within a Feminist Frame. *Policy Sciences*, 27(2), 97–118.
- Hearn, J. (1996). Deconstructing the Dominant: Making the One(s) the Other(s). *Organization*, 3(4), 611–626.
- Hearn, J. (1998). The welfare of men? U: *Men, gender divisions, and welfare* (str. 11–36). London; New York: Routledge.
- Hearn, J. (2004). From Hegemonic Masculinity to the Hegemony of Men. *Feminist Theory*, 5(1), 49–72.
- Hearn, J. (2012). Male Bodies, Masculine Bodies, Men's Bodies: The Need for a Concept of Gex. U: *Routledge handbook of body studies* (str. 307–320). Abingdon, Oxon; New York: Routledge.
- Hearn, J. (2014). Men, masculinities and the material(-)discursive. *NORMA: Nordic Journal For Masculinity Studies*, 9(1), 5–17.
- Hearn, J. (2015a). *Men of the world: genders, globalizations, transnational times*. Los Angeles: Sage.
- Hearn, J. (2015b). The Uses and Abuses of the Political Category of „Men“: Activism, Policy and Theorising. U: *Engaging Men in Building Gender Equality* (str. 34–54). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Hearn, J., i Pringle, K. (Ur.). (2009). *European perspectives on men and masculinities: national and transnational approaches*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Hervey, T., i Shaw, J. (1998). Women, Work and Care: Women's Dual Role and Double Burden in Ec Sex Equality Law. *Journal of European Social Policy*, 8(1), 43–63.
- Hiks, S. (2007). *Politički sistem Evropske unije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Hill Collins, P. (2000). *Black feminist thought: knowledge, consciousness, and the politics of empowerment* (Rev. 10th anniversary ed). New York: Routledge.
- Hobson, B. (Ur.). (2002). *Making men into fathers: men, masculinities, and the social politics of fatherhood*. Cambridge, UK New York: Cambridge University Press.
- Holmes, J. i Meyerhoff, M. (Ur.). (2003). *The Handbook of Language and Gender*. Malden, MA: Blackwell.
- hooks, bell. (2004). *The Will to Change: Men, Masculinity, and Love*. Atria Books.
- hooks, bell. (2015). *Ain't I a woman: Black women and feminism* (Second edition). New York: Routledge, Taylor i Francis Group.
- Hubert, A. i Stratigaki, M. (2016). Twenty Years of EU Gender Mainstreaming: Rebirth out of the Ashes? *FEMINA POLITICA – Zeitschrift für feministische Politikwissenschaft*, 25(2), 21–36.
- Hughson, M. (2015a). Otkrivanje očiglednog? Zašto je potrebna teorija poluperiferijalnosti? U: *Kriminal i društvo Srbije : izazovi društvene dezintegracije, društvene regulacije i očuvanja životne sredine* (str. 17–34). Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Hughson, M. (2015b). *Poluperiferija i rod: pobuna konteksta*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Hughson, M. (2017). *Muškarci u Srbiji : druga strana rodne ne/ravnopravnosti*. Beograd:

- Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Hughson, M. i Baćanović, V. (2014). Rodna ravnopravnost u Srbiji 2014: Analiza stanja u oblasti ekonomije. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, Vol. XXXIII(2)*, 7–24.
- huks, bel. (2006). *Feministička teorija: Od margine ka centru*. Beograd: Feministička 94.
- Iglton, T. (2016). *Zašto je Marks u pravu*. Beograd: Plato.
- Ignjatović, S. i Bošković, A. (2013). 'Are we there yet?' Citizens of Serbia and public policy on gender equality within the EU accession context. *European Journal of Women's Studies*, 20(4), 425–440.
- Ignjatović, S., i Bošković, A. (2017). Gender Equality in Serbia. U: *Gender equality in a global perspective* (1 Edition, str. 198–223). New York: Routledge, Taylor i Francis Group.
- Ignjatović, S., Pantić, D., Pavlović, Z. i Bošković, A. (2011). *Građanke i građani Srbije o rodnoj ravnopravnosti: javno mnjenje Srbije o rodnoj ravnopravnosti*. Uprava za rodnu ravnopravnost, Ministarstvo rada i socijalne politike, Republika Srbija.
- Ileš, M. (2015). *Terminologija rodne ravnopravnosti u engleskom, srpskom i mađarskom jeziku: uporedna kritička analiza*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova; Univerzitet u Novom Sadu, Centar za rodne studije ACIMSI.
- Ilieva, G., i Delinesheva, M. (2005). *Equal Opportunities for Women and Men: Monitoring law and practice in Bulgaria*. Open Society Institute, Network Women's Program. Preuzeto sa https://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/eowmbulgaria_2005_0.pdf.
- IPSOS (2014). *Rodna ravnopravnost u Srbiji 2014*. Beograd: IPSOS Strategic Marketing i Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja.
- Izgarijan, A. (2011). Multikulturni feminizam. U: *Uvod u rodne teorije* (str. 215–230). Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Centar za rodne studije ACIMSI; Mediterran Publishing.
- Jahan, R. (2010). *Strengthening National Mechanisms for Gender Equality and the Empowerment of Women - A Global Synthesis Study*. New York: Division for the Advancement of Women. Preuzeto sa http://www.un.org/womenwatch/daw/TechnicalCooperation/GLOBAL_SYNTHESIS_REPORT_Dec%202010.pdf
- Jalušić, V. (1999). Women in Post-socialist Slovenia: Socially Adapted, Politically Marginalized. U: *Gender politics in the Western Balkans: women and society in Yugoslavia and the Yugoslav successor states* (str. 109–129). University Park, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.
- Jarić, V. i Radović, N. (2010). *Rečnik rodne ravnopravnosti*. Beograd: Heinrich Böll Stiftung.
- Jednake mogućnosti. (2014). *Uporedna studija o relevantnoj praksi u rodnoj ravnopravnosti u poslovanju*. Beograd: Jednake mogućnosti i Ministarstvo rada, zapošljavanje i socijalne politike - Uprava za rodnu ravnopravnost. Preuzeto sa <http://www.e-jednakost.org.rs/site/wp-content/uploads/2015/05/Uporedna-studija.pdf>
- Jessop, B. (1995). Towards a Schumpeterian workfare regime in Britain? Reflections on regulation, governance, and welfare state. *Environment and Planning A*, 27(10), 1613–1626.

- Joksimovic, S., Maksic, S. i Pavlovic, Z. (2007). Attitudes of the citizens of Serbia towards the goals of family upbringing. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 39(2), 225–242.
- Jonasdottir, A. G. (2011). What Kind of Power is 'Love Power'? U: *Sexuality, gender and power: intersectional and transnational perspectives* (str. 45–59). New York: Routledge.
- Jovanović, M. N. (2006). *Evropska ekonomska integracija*. Beograd: Ekonomski fakultet Beograd.
- Jovanović, N., Višnjić, J., Ignjatović, T., i Macanović, B. (2009). *Mapiranje praznine: nezavisni nadzor nad sprovođenjem Zaključnih komentara i preporuka UN Komiteta za eliminaciju diskriminacije žena državi Srbiji: državni i lokalni nivo delovanja*. Beograd: Autonomni ženski centar, Program razvoja dobrih praksi u oblasti nasilja u porodici.
- Jovanović, S., Lukić, M., i Petrović Graonić, A. (bez datuma). *Materinstvo ili roditeljstvo - Briga o deci zajednička briga oba roditelja*. Beograd: Glas razlike - Grupa za promociju ženskih političkih prava.
- Kajevska Miškovska, A. (2014). *Taking a stand in times of violent societal changes: Belgrade and Zagreb feminists' positionings on the (post-)Yugoslav wars and each other (1991-2000)* (Doktorska disertacija). Amsterdam: Faculty of Social and Behavioural Sciences (FMG), Amsterdam Institute for Social Science Research (AISSR). Dostupno na <http://dare.uva.nl/search?metis.record.id=410134>
- Kakucs, N., & Pető, A. (2008). The Impact of EU Accession on Gender Equality in Hungary. U: *Gender politics in the expanding European Union: mobilization, inclusion, exclusion* (str. 174–191). New York ; Oxford: Berghahn Books.
- Kantola, J. (2006). *Feminists Theorize the State*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Kantola, J. (2009). Tackling Multiple Discrimination: Gender and Crosscutting Inequalities in Europe. U: *Teaching intersectionality: putting gender at the centre* (str. 15–30). Utrecht, Stockholm: Advanced Thematic Network in Women's Studies in Europe, University of Utrecht; Centre for Gender Studies, Stockholm University.
- Kantola, J. (2010). Gender and the State: Theories and Debates. U: *Women, gender, and politics: a reader* (str. 299–304). Oxford ; New York: Oxford University Press.
- Kantola, J. i Dahl, H. M. (2005). Gender and the state: From differences between to differences within. *International Feminist Journal of Politics*, 7(1), 49–70.
- Kantola, J. i Lombardo, E. (2015). Gender and political analysis: exploring hegemonies, silences, and novelties. The 4th European Conference on Politics and Gender. Uppsala. Preuzeto sa <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/430cf61e-275d-4ddc-bec5-6e3855e2ec7f.pdf>
- Kantola, J. i Squires, J. (2012). From state feminism to market feminism? *International Political Science Review*, 33(4), 382–400.
- Karanfilović, N. (2011). Postkolonijalna teorija i globalni feminizam. U: *Uvod u rodne teorije* (str. 231–240). Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Centar za rodne studije ACIMSI, Mediterran Publishing.
- Kartag Odri, A. (2011). Rod i multikulturalizam. U: *Uvod u rodne teorije* (str. 369–382). Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Centar za rodne studije ACIMSI, Mediterran Publishing.
- Kašić, B., Šinko, M., Mladineo, M. i Borić, R. (Ur.). (2004). *Gyné politiké ili O političkoj*

- građanki: osvrt na istraživanje žene u politici.* Zagreb: Centar za ženske studije.
- Kersten-Pejanić, R., Rajilić, S. i Voss, C. (Ur.). (2012). *Doing gender, doing the Balkans: dynamics and persistence of gender relations in Yugoslavia and the Yugoslav successor states.* München: Verlag Otto Sagner.
- Kesić, V. (2007). *Feminizam i država.* Zagreb: Cesi.
- Kilkey, M. (2006). New Labour and Reconciling Work and Family Life: Making It Fathers' Business? *Social Policy and Society*, 5(02), 167.
- Kimmel, M. S., Hearn, J. i Connell, R. (Ur.). (2005). *Handbook of studies on men i masculinities.* Thousand Oaks, Calif: Sage Publications.
- Klein, M. van der (Ur.). (2012). *Maternalism reconsidered: motherhood, welfare and social policy in the twentieth century.* New York: Berghahn Books.
- Kolin, M. i Čičkarić, L. (2010). Rodne nejednakosti u zapošljavanju, upravljanju i odlučivanju. *Stanovništvo*, (1), 103–124.
- Konstantinović Vilić, S., i Petrušić, N. (2010). *Žene, zakoni i društvena stvarnost.* Niš: Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju.
- Konstantinović Vilić, S., Petrušić, N., Lukić, M., i Jovanović, S. (2003). *Vodič kroz Zakon o zapošljavanju i osiguranju za slušaj nezaposlenosti.* Beograd: Glas razlike-Grupa za promociju ženskih političkih prava.
- Korišćenje vremena u Republici Srbiji 2010 - 2015. (2016). Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Korišćenje vremena u Republici Srbiji 2010/2011. (2012). Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Kralj, A., & Renner, T. (2015). Slovenia: From „State Feminism“ to Back Vocals. U: *Gender (in)equality and gender politics in Southeastern Europe: a question of justice* (str. 41–61). London: Palgrave Macmillan UK.
- Krizsan, A. (2009). From formal adoption to enforcement. Post-accession shifts in EU impact on Hungary in the equality policy field. *European Integration Online Papers.* Preuzeto sa https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1562668.
- Krizsan, A., Bustelo, M., Hadjiyanni, A., i Kamoutsis, F. (2007). Domestic Violence: A Public Matter. U: M. Verloo (Ur.), *Multiple meanings of gender equality: a critical frame analysis of gender policies in Europe* (141–184). Budapest ; New York: CEU Press.
- Krizsan, A., i Pap, E. (2005). *Equal Opportunities for Women and Men: Monitoring law and practice in Hungary.* Open Society Institute, Network Women's Program.
- Krizsan, A., i Popa, R. (2010). Europeanization in Making Policies against Domestic Violence in Central and Eastern Europe. *Social Politics: International Studies in Gender, State i Society*, 17(3), 379–406.
- Krizsán, A., i Zentai, V. (2006). Gender Equality Policy or Gender Mainstreaming?: The case of Hungary on the road to an enlarged Europe. *Policy Studies*, 27(2), 135–151.
- Krizsan, A., Skjeie, H., i Squires, J. (2014). The changing nature of European equality regimes: explaining convergence and variation. *Journal of International and Comparative Social Policy*, 30(1), 53–68.
- Lang, M. M. i Risman J. B. (2006). Blending into Equality: Family Diversity and Gender Convergence. U: *Handbook of gender and women's studies* (str. 287–303). London: Sage.
- Lang, S. (2009). Assessing Advocacy: European Transnational Women's Networks and

- Gender Mainstreaming. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 16(3), 327–357.
- Lazar, M. M. (2007a). Feminist Critical Discourse Analysis: Articulating a Feminist Discourse Praxis. *Critical Discourse Studies*, 4(2), 141–164.
- Lazar, M. M. (Ur.). (2007b). *Feminist critical discourse analysis: gender, power and ideology in discourse*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Lazarević, M., Marić, S., i Orza, A. (2013). Kreiranje politike i pregovori za pristupanje EU - Kako do rezultata za Srbiju. Beograd: Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) i Centar za evropske politike.
- Leeuwen, T. van. (2008). *Discourse and Practice: New Tools for Critical Discourse Analysis* (1 edition). Oxford University Press.
- Lempiäinen, K. (2000). A short introduction to the use of “sex” and “gender” in the Scandinavian languages. U: *The Making of European Women’s Studies*. (str. 24–25). Utrecht, the Netherlands: ATHENA, Utrecht University.
- Lempiäinen, K. (2001). A short review of the Finnish concept sukupuoli (gender). U: *The Making of European Women’s Studies*. Volume III. (str. 86–89). Utrecht, the Netherlands: ATHENA, Utrecht University.
- Lewis, J. (1992). Gender and the Development of Welfare Regimes. *Journal of European Social Policy*, Volume 2(Issue 3), 159–173.
- Lewis, J. (1997). Gender and Welfare Regimes: Further Thoughts. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 4(2), 160–177.
- Lewis, J. (2009). *Work-family balance, gender and policy*. Cheltenham ; Northampton, MA: Edward Elgar.
- Lewis, J., i Campbell, M. (2007). Work/Family Balance Policies in the UK since 1997: A New Departure? *Journal of Social Policy*, 36(03), 365.
- Lewis, G., Gewirtz, S., i Clarke, J. (Ur.). (2000). *Rethinking social policy*. London ; Thousand Oaks, Calif: Open University in association with SAGE Publications.
- Liebert, U. (2002). Europeanising Gender Mainstreaming: Constraints and Opportunities in the Multilevel Euro-polity. *Feminist Legal Studies*, 10(3), 241–256.
- Liebert, U. (2003). Gendering Europeanisation: patterns and dynamics. U: *Gendering Europeanisation* (str. 275–307). Bruxelles; New York: P.I.E-P. Lang.
- Lister, R. (2000). Dilemmas in Engendering Citizenship. U: *Gender and citizenship in transition* (str. 33–83). New York: Routledge.
- Lister, R. (2003). *Citizenship: feminist perspectives* (2. ed). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Lister, R., Williams, F., Anttonen, A., Bussemaker, J., Gerhard, U., Heinen, J., ... Gavanas, A. (2007). *Gendering citizenship in Western Europe: new challenges for citizenship research in a cross-national context*. Bristol, U.K: Policy.
- Locher, B. (2012). Gendering the EU Policy Process and Constructing the Gender Acquis. U: *Gendering theories of European integration* (str. 63–84). Springer.
- Locher, B. i Prügl, E. (2009). Gender and European Integration. U: *European integration theory* (str. 181–197). Oxford; New York: Oxford University Press.
- Lombardo, E. i Meier, P. (2006). Gender Mainstreaming in the EU: Incorporating a Feminist Reading? *European Journal of Women’s Studies*, 13(2), 151–166.
- Lombardo, E. i Meier, P. (2007). European Union Gender Policy Since Beijing: Shifting Concepts and Agendas. U: *Multiple meanings of gender equality: a critical frame*

- analysis of gender policies in Europe* (str. 51–75). Budapest; New York: CEU Press.
- Lombardo, E. i Meier, P. (2016). Policy. U: *The Oxford handbook of feminist theory* (str. 610–631). Oxford; New York: Oxford University Press.
- Lombardo, E. i Rolandsen Agustin, L. (2012). Framing Gender Intersections in the European Union: What Implications for the Quality of Intersectionality in Policies? *Social Politics: International Studies in Gender, State i Society*, 19(4), 482–512.
- Lombardo, E. i Verloo, M. (2011). Towards Feminist Citizenship: Contentious Practices and European Challenges. U: *The Limits of Gendered Citizenship: Contexts and Complexities* (str. 42–61). Routledge.
- Lombardo, E., i Verloo, M. (2009). Institutionalizing Intersectionality in the European Union? Policy Developments and Contestations. *International Feminist Journal of Politics*, 11(4), 478–495.
- Lombardo, E., Meier, P. i Verloo, M. (2012). *Policymaking and Gender*. FREIA – Feminist
- Lombardo, E., Meier, P. i Verloo, M. (2016). Policymaking from a Gender+ Equality Perspective. *Journal of Women, Politics i Policy*, 38(1), 1–19.
- Lombardo, Emanuela, Meier, P. i Verloo, M. (Ur.). (2009). *The Discursive Politics of Gender Equality: Stretching, Bending and Policy-Making* (1 edition). Routledge.
- Lopandić, D. (2003). *Osnivački ugovori Evropske unije*. Beograd: Kancelarija za pridruživanje Srbije i Crne gore Evropskoj uniji, Evropski pokret u Srbiji.
- Lord, O. (2002). *Sestra autsajderka*. Beograd: Feministička 94 i Žene u crnom.
- Lovecy, J. (2002). Gender mainstreaming and the framing of women's rights in Europe: The contribution of the Council of Europe. *Feminist Legal Studies*, 10(3), 271–283.
- Lukić, J., Regulska, J. i Završek, D. (Ur.). (2006). *Women and Citizenship in Central and Eastern Europe*. Aldershot: Ashgate.
- Lukić, M., i Jovanović, S. (Ur.). (2002a). *Konkurentnost žena sa decom na tržištu rada*. Beograd: Glas razlike - Grupa za promociju ženskih političkih prava.
- Lukić, M., i Jovanović, S. (2002b). *Šta kaže Evropa?* Beograd: Glas razlike – Grupa za promociju ženskih političkih prava.
- Lukić, M., i Jovanović, S. (2003). *Zaštita od seksualnog ucenjivanja i uznemiravanja na radu*. Beograd: Glas razlike – Grupa za promociju ženskih političkih prava.
- Lukić, M., Višnjić, J., Čopić, H., i Lukić, J. (2006). *Položaj žena na tržištu rada: usklađenost standarda rodne ravnopravnosti sa principima Evropske unije*. Beograd: Glas razlike – Grupa za promociju ženskih političkih prava.
- Lutz, H., Herrera Vivar, M. T., i Supik, L. (Ur.). (2011). *Framing intersectionality: debates on a multi-faceted concept in gender studies*. Farnham ; Burlington, VT: Ashgate.
- Lykke, N. (2010). *Feminist studies: a guide to intersectional theory, methodology and writing*. New York: Routledge.
- Morokvašić, M. (2010). Feminization of migrations? *Stanovništvo*, 48(2), 25–52.
- Matković, G. (2012). Long-term care of the elderly: Current status, policies and dilemmas. *Stanovništvo*, 50(1), 1–18.
- Matković, G., i Mijatović, B. (2009). *Analiza uticaja državne finansijske podrške siromašnima*. Beograd: Vlada Republike Srbije, Tim potpredsednika Vlade za implementaciju Strategije za smanjenje siromaštva.
- Matković, G., i Stranjaković, M. (2016). *Mapiranje usluga socijalne zaštite u nadležnosti jedinica lokalnih samouprava u Republici Srbiji*. Beograd: Vlada Republike Srbije,

- Tim potpredsednika Vlade za implementaciju Strategije za smanjenje siromaštva.
- Matynia, E. (2003). Provincializing global feminism: the Polish case. *Social Research: An International Quarterly*, 70(2), 499–530.
- Mayr, A. (2015). Institutional Discourse. U: *The Handbook of Discourse Analysis* (str. 755–774). United Kingdom: Wiley Blackwell Publishers.
- Mazey, S. (2002). Gender Mainstreaming Strategies in the E.U.: Delivering on an Agenda? *Feminist Legal Studies*, 10(3), 227–240.
- Mazur, A. (1999). Feminist comparative policy: A new field of study. *European Journal of Political Research*, 35(4), 483–506.
- Mazur, A. (2002). *Theorizing feminist policy*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Mazur, A. G. (2009). Comparative Gender and Policy Projects in Europe: Current Trends in Theory, Method and Research. *Comparative European Politics*, 7(1), 12–36.
- Mazur, A. G. (2015). Policy Analysis: Feminist Comparative Policy. U: *Encyclopedia of Public Administration and Public Policy* (str. 2526–2532). Boca Raton: CRC Press.
- Mazur, A. G. i McBride, D. E. (2008). State Feminism. U: *Politics, gender, and concepts theory and methodology* (str. 244–269). Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- McBride, D. E. i Mazur, A. (2010). *The politics of state feminism: innovation in comparative research*. Philadelphia: Temple University Press.
- McDowell, L. (2003). Place and Space. U: *A concise companion to feminist theory* (str. 11–31). Oxford; Malden, MA: Blackwell.
- Meier, P. i Celis, K. (2011). Sowing the Seeds of Its Own Failure: Implementing the Concept of Gender Mainstreaming. *Social Politics: International Studies in Gender, State i Society*, 18(4), 469–489.
- Meier, P., Peterson, E., Tertinegg, K. i Zentai, V. (2007). The Pregnant Worker and Caring Mother: Framing Family Policies across Europe. U: *Multiple meanings of gender equality: a critical frame analysis of gender policies in Europe* (English ed). Budapest; New York: CEU Press.
- Mičić, M. (2017). *Podrška Misije OEBS-a u Srbiji u unapređenju politika rodne ravnopravnosti*. Master teza. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Asocijacija centara za interdisciplinarnu i multidisciplinarnu studije, Centar za rodne studije.
- Mikuš, M. (2015). Civil Society and EU Integration of Serbia: Toward a Historical Anthropology of Globalizing Postsocialist Europe. U: *Rethinking Ethnography in Central Europe* (str. 147–171). New York: Palgrave Macmillan.
- Milić, A. (2002). *Ženski pokret na raskršću milenijuma*. Beograd: Seminar za ženske studije Odeljenja za sociologiju Filozofskog fakulteta.
- Milić, A. (2004a). The women's movement in Serbia and Montenegro at the turn of the millennium: a sociological study of women's groups. *Feminist Review*, 76(1), 65–82.
- Milić, A. (Ur.). (2004b). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Milić, A. (2007). The Family and Work in the Post-socialist Transition of Serbia: 1991–2006. *International Review of Sociology*, 17(2), 359–380.
- Milić, A. (2011). Feministički talasi, orijentacije i pokret u jugoslovenskom i srpskom društvu 20. veka. U: *Uvod u rodne teorije* (str. 51–64). Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Centar za rodne studije ACIMSI, Mediterran Publishing.

- Milić, A. i Tomanović, S. (Ur.). (2009). *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Milić, A. i Tomanović, S. (Ur.). (2010). *Vreme porodica: sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji* (1. izd). Beograd: Čigoja štampa.
- Milinković, M. (2011). Rod i invalidnost. U: *Uvod u rodne teorije* (str. 383–396). Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Centar za rodne studije ACIMSI, Mediterran Publishing.
- Milojević, I. (2013). *Breathing violence in, peace out*. St Lucia, Queensland.: University of Queensland Press.
- Milojević, I. i Markov, S. (Ur.). (2011). *Uvod u rodne teorije*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Centar za rodne studije ACIMSI, Mediterran Publishing.
- Mitrović, B. (2012). Rodna nejednakost na pozicijama odlučivanja u Srbiji. Beograd: Uprava za rodnu ravnopravnost Ministarstvo rada i socijalne politike Republike Srbije. Preuzeto sa https://www.slideshare.net/BranimirMitrovic/urjnejednakostlr-49801387?from_action=save
- Mladenović, L., Litričin, V. i Renne, T. (1993). Belgrade Feminists 1992: Separation, Guilt and Identity Crisis. *Feminist Review*, (45), 113.
- Morgan, K. J. (2003). Paid to Care: The Origins and Effects of Care Leave Policies in Western Europe. *Social Politics: International Studies in Gender, State i Society*, 10(1), 49–85.
- Morgan, K. J. (2006). *Working Mothers and the Welfare State: Religion and the Politics of Work-Family Policies in Western Europe and the United States*. Stanford University Press.
- Morgan, K. J. (2009). Caring Time Policies in Western Europe: Trends and Implications. *Comparative European Politics*, 7(1), 37–55.
- Mršević, Z. (1999). Rečnik osnovnih feminističkih pojmova. Beograd: IP Žarko Albulj.
- Mršević, Z. (2005). Rodna analiza kao sredstvo u borbi protiv mizoginije. U: M. Blagojević (Ur.), *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*. (str. 86–96). Beograd: AŽIN - Asocijacija za žensku inicijativu.
- Muf, Š. (2006). Feminizam, princip građanstva i radikalna demokratska politika. U: *Feministkinje teoretizuju političko* (str. 391–405). Beograd: Centar za ženske studije i istraživanja roda.
- Nacionalna služba za zapošljavanje. (2011). Izveštaj o radu Nacionalne službe za zapošljavanje 2010 (Godišnji izveštaj). Beograd: Nacionalna služba za zapošljavanje. Preuzeto sa http://www.nsz.gov.rs/live/dokumenti/izve_taj_i_program_rada_nsz.cid4040
- Nacionalna služba za zapošljavanje. (2012a). Izveštaj o radu Nacionalne službe za zapošljavanje 2011 (Godišnji izveštaj). Beograd: Nacionalna služba za zapošljavanje. Preuzeto sa http://www.nsz.gov.rs/live/dokumenti/izve_taj_i_program_rada_nsz.cid4040
- Nacionalna služba za zapošljavanje. (2012b). Izveštaj o radu Nacionalne službe za zapošljavanje 2012 (Godišnji izveštaj). Beograd: Nacionalna služba za zapošljavanje. Preuzeto sa http://www.nsz.gov.rs/live/dokumenti/izve_taj_i_program_rada_nsz.cid4040
- Nacionalna služba za zapošljavanje. (2013). Program rada Nacionalne službe za

- zapošljavanje 2013. Beograd: Nacionalna služba za zapošljavanje. Preuzeto sa http://www.nsz.gov.rs/live/dokumenti/izve_taj_i_program_rada_nsz.cid4040
- Nikolchina, M. (2001). Translating Gender: the Bulgarian Case. U: *The Making of European Women's Studies*. Volume III (str. 92–94). Utrecht, the Netherlands: ATHENA, Utrecht University.
- Nikolić Ristanović, V., Čopić, S., Nikolić, J. i Šaćiri, B. (2012). *Diskriminacija žena na tržištu rada u Srbiji*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije, Prometej.
- Novčana davanja za decu i porodice sa decom u Republici Srbiji – Analiza i preporuke*. (bez datuma). Beograd: Ministarstvo rada i socijalne politike; UNICEF; Evropska unija; Centar za liberalno demokratske studije. Preuzeto sa http://www.unicef.rs/files/novcana_davanja_za_decu_i_porodice_sa_decom_u_rs.pdf.
- Okin, S. M. (1998a). Gender, the Public, and the Private. U: *Feminism and politics*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Okin, S. M. (1998b). *Justice, gender, and the family* (15. Dr.). New York: Basic Books.
- Open Society Institute. (2006). *On the road to the EU monitoring equal opportunities for women and men in South Eastern Europe: Overview*. Budapest: Open Society Institute. Preuzeto sa https://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/aa_onroad_20060517.pdf
- Orloff, A. S. (2009). Gendering the Comparative Analysis of Welfare States: An Unfinished Agenda. *Sociological Theory*, 27(3), 317–343.
- Ostner, I. i Schmitt, C. (Ur.). (2008). *Family policies in the context of family change: the nordic countries in comparative perspective* (1. Aufl). Wiesbaden: VS, Verl. für Sozialwiss.
- Outshoorn, J. i Kantola, J. (Ur.). (2007). *Changing state feminism*. Basingstoke [England]; New York: Palgrave Macmillan.
- Pajvančić, M. (2006). Ravnopravnost polova – reprezentovanje u skupštinama i institucionalni mehanizmi - pet godina posle (2000-2005). U: *Pet godina posle* (str. 9–23). Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- Pajvančić, M. (2008). *Pravni okvir ravnopravnosti polova*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- Pajvančić, M. (2012). Analiza postupka usvajanja zakona iz oblasti rodne ravnopravnosti i antidiskriminacionog zakonodavstva u Narodnoj skupštini. U: *Političke stranke i zakonodavna aktivnost Narodne skupštine Republike Srbije: studije u okviru projekta: jačanje odgovornosti Narodne skupštine Republike Srbije*. (str. 79–131). Beograd: Fakultet političkih nauka, Centar za demokratiju, Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP).
- Pajvančić, M. i Pajvančić, A. (2011). Rod i politika. U: *Uvod u rodne teorije* (str. 281–294). Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Centar za rodne studije ACIMSI, Mediterran Publishing.
- Pajvančić, M., & Petrušić, N. (2014). Značaj institucionalnih mehanizama za ostvarivanje rodne ravnopravnosti. *Zbornik Radova Pravnog Fakulteta, Nis*, (67), 25–44.
- Papić, Ž. (1997). *Polnost i kultura*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Papić, Ž. (2012a). Socijalizam i tradicionalno stanovište o odnosu polova (teze). U: *Žarana Papić: tekstovi 1977–2002* (str. 101–106). Beograd: Centar za studije roda i politike – Fakultet političkih nauka, Rekonstrukcija Ženski fond, Žene u crnom.

- Papić, Ž. (2012b). Žene u Srbiji: poskomunizam, rat i nacionalističke mutacije. U: *Žarana Papić: tekstovi 1977–2002* (str. 303–328). Beograd: Centar za studije roda i politike - Fakultet političkih nauka, Rekonstrukcija Ženski fond, Žene u crnom.
- Papić, Ž. i Sklevicki, L. (Ur.) (2003). *Antropologija žene*. Beograd: Biblioteka XX vek, Knjižara Krug, Centar za ženske studije.
- Pateman, C. (1998). Feministička kritika dihotomije privatno-javno. U: *Ženski nered: demokracija, feminizam i politička teorija* (str. 112–131). Zagreb: Ženska infoteka.
- Pavlidou, T. S. (2000). Modern Greek “gender”. U: *The Making of European Women’s Studies*. (str. 26-27). Utrecht, the Netherlands: ATHENA, Utrecht University.
- Pavlović, Z. (2007). Porodične vrednosti u tranziciji – Srbija u komparativnoj perspektivi. U: *Saradnja škole i porodice* (str. 40–54). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Pejtmn, K. (2001). *Polni ugovor*. Beograd: Feministička 94.
- Perrons, D. (1999). Flexible Working Patterns and Equal Opportunities in the European Union: Conflict or Compatibility? *European Journal of Women’s Studies*, 6(4), 391–418.
- Perrons, D. (2005). Gender Mainstreaming and Gender Equality in the New (Market) Economy: An Analysis of Contradictions. *Social Politics: International Studies in Gender, State i Society*, 12(3), 389–411.
- Peto, A. (2001). From a non-science to gender analysis? Usage of sex/gender in Hungarian. U: *The Making of European Women’s Studies*. Volume III. (str. 90-91). Utrecht, the Netherlands: ATHENA, Utrecht University.
- Petrušić, N. (2012). Modeli rodne senzitivizacije obrazovanja pravnik/pravnica. U: *Zbornik radova „Prava djeteta i ravnopravnost polova – između normativnog i stvarnog“* (str. 519–542). Beograd: Udruženje pravnik Srbije.
- Petrušić, N. (2015). *Poseban izveštaj poverenika za zaštitu ravnopravnosti o diskriminaciji žena*. Beograd: Poverenik za zaštitu ravnopravnosti.
- Pisani komentari. (2007). (Alternativni izveštaj Komitetu CEDAW). Beograd. Evropski centar za romska prava. Preuzeto sa <http://www.errc.org/cms/upload/media/03/7D/m0000037D.pdf>.
- Poelmans, S., Greenhaus, J., i Las Heras Maestro, M. (Ur.). (2013). *Expanding the Boundaries of Work-Family Research*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Popay, J., Hearn, J., & Edwards, J. (Ur.). (1998). *Men, gender divisions, and welfare*. London ; New York: Routledge.
- Quinn, S. (Ur.). (2011). Rodno budžetiranje: praktična primjena. Banja Luka: Gender centar – Centar za jednakost i ravnopravnost polova Vlade Republike Srpske. Preuzeto sa http://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/centri/gendercentarrs/Documents/Rodno%20budzetiranje%20-20Priru%C4%8Dnik%20-%20Prakti%C4%8Dna%20primjena_211553234.pdf.
- Radojičić, M. R. (2015). Predškolsko vaspitanje u dokumentima SFRJ. *Reči*, 7(1), 231–278.
- Ramazanoglu, C. (1989). *Feminism and the contradictions of oppression*. London; New York: Routledge.
- Razavi, S. (2013). Households, Families, and Social Reproduction. U: *The Oxford Handbook of Gender and Politics* (str. 289–312). Oxford University Press.
- Rees, T. L. (1998). *Mainstreaming equality in the European Union: education, training*

- and labour market policies*. London; New York: Routledge.
- Rehel, E. M. (2014). When Dad Stays Home Too: Paternity Leave, Gender, and Parenting. *Gender i Society*, 28(1), 110–132.
- Reinharz, S. i Davidman, L. (1992). *Feminist methods in social research*. New York: Oxford University Press.
- Reljanović, M., i Ilić, I. *Puj pike, ne važi*. <http://pescanik.net/puj-pike-ne-vazi/>, pristupljeno 25. februara 2017.
- Report of the Expert Group Meeting. (2015). Family policy development: achievements and challenges. New York: United Nations Department for Economic and Social Affairs, Division for Social Policy and Development.
Research Center in Aalborg, Institut for Kultur og Globale Studier. Preuzeto sa http://vbn.aau.dk/files/70824199/freia_wp_81.pdf
- Revillard, A. (2006). Work/Family Policy in France: From State Familialism to State Feminism? *International Journal of Law, Policy and the Family*, 20(2), 133–150.
- Rich, A. (2002). Prislina heteroseksualnost i lezbejska egzistencija. Zagreb: Kontra.
- Robila, M. (Ur.). (2004). *Families in Eastern Europe*. Amsterdam London: Elsevier JAI.
- Robila, M. (2012). Family Policies in Eastern Europe: A Focus on Parental Leave. *Journal of Child and Family Studies*, 21(1), 32–41.
- Robila, M. (Ur.). (2014). *Handbook of family policies across the globe*. New York: Springer.
- Röder, I. (2007). *Gender equality, pre-accession assistance and Europeanisation: two post-socialist countries on their way to the European Union*. Berlin: Logos-Verl.
- Röder, I. (2009). *Gender+ equality policies as Europeanisation of old and new member states? An ongoing process (QUING Working Paper)*. Vienna: Institute for Human Sciences.
- Röder, I. (2009). *Gender+ equality policies as Europeanisation of old and new member states? An ongoing process (QUING Working Paper)*. Vienna: Institute for Human Sciences.
- Rossilli, M. (Ur.). (2000). *Gender policies in the European Union*. New York: P. Lang.
- Roth, S. (Ur.). (2008). *Gender politics in the expanding European Union: mobilization, inclusion, exclusion*. New York; Oxford: Berghahn Books.
- Jahan, R. (2010). *Strengthening National Mechanisms for Gender Equality and the Empowerment of Women - A Global Synthesis Study*. Division for the Advancement of Women. Preuzeto sa http://www.un.org/womenwatch/daw/TechnicalCooperation/GLOBAL_SYNTHESESIS_REPORT_Dec%202010.pdf
- Sainsbury, D. (1996). *Gender, equality, and welfare states*. Cambridge; New York, NY: Cambridge University Press.
- Sainsbury, D. (2001). Gender and the Making of Welfare States: Norway and Sweden. *Social Politics: International Studies in Gender, State i Society*, 8(1), 113–143.
- Sainsbury, D. (2008). Gendering the welfare state. U: *Politics, gender, and concepts theory and methodology* (str. 94–113). Cambridge UK; New York: Cambridge University Press.
- Sainsbury, D. (2013). Gender, Care, and Welfare. U: *The Oxford Handbook of Gender and Politics* (str. 313–336). Oxford; New York: Oxford University Press.
- Sainsbury, D. (Ur.). (1994). *Gendering welfare states*. London; Thousand Oaks, Calif: Sage Publications.

- Sainsbury, D. (Ur.). (1999). *Gender and welfare state regimes*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Sainsbury, D. i Bergqvist, C. (2009). The Promise and Pitfalls of Gender Mainstreaming: THE SWEDISH CASE. *International Feminist Journal of Politics*, 11(2), 216–234.
- Satarić, N., i Rašević, M. (2007). *Vaninstitucionalna zaštita starih ljudi u Srbiji*. Beograd: Amity - snaga prijateljstva. Preuzeto sa http://www.amity-yu.org/wp-content/uploads/2017/02/vaninstitucionalna_zastita_starih_ljudi_u_srbiji_amity.pdf.
- Satarić, N., Mihić, dr M., Todorović, M., i Satarić, V. (2013). *Analiza primene Zakona o socijalnoj zaštiti u delu novčanih socijalnih pomoći i cost benefit analiza servisa pomoć u kući za stara lica*. Beograd: Udruženje građana „Snaga prijateljstva“ – Amity.
- Sauer, B. (2010). Framing and Gendering. U: *The Politics of State Feminism: Innovation in Comparative Research* (str. 193–216). Philadelphia: Temple University Press.
- Savić, S. (1993). *Diskurs analiza*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu – Filozofski fakultet.
- Savić, S. (Ur.). (2015). *Profesorke Univerziteta u Novom Sadu: životne priče*. Novi Sad: Ženske studije i istraživanja i Futura publikacije.
- Saxonberg, S. (2014). *Gendering Family Policies in Post-Communist Europe*. London: Palgrave Macmillan UK.
- Saxonberg, S., i Szelewa, D. (2007). The Continuing Legacy of the Communist Legacy? The development of family policies in Poland and the Czech Republic. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 14(3), 351–379.
- Scambor, E., Wojnicka, K., Bergmann, N., Belghiti-Mahut, S., Gärtner, M., Hearn, J. (2013). *The role of men in gender equality: European strategies & insights*. Luxembourg: Publications Office.
- Schiek, D. i Chege, V. (Ur.). (2009). *European Union non-discrimination law: comparative perspectives on multidimensional equality law*. London; New York: Routledge-Cavendish.
- Schmale, W. (2003). *Istorija evropske ideje*. Beograd: CLIO.
- Schmale, W. (2011). *Istorija muškosti u Evropi (1450–2000)*. Beograd: CLIO.
- Schmidt-Gleim, M. i Verloo, M. (2003). *One More Feminist Manifesto of the Political*. IWM Working Paper No. 2/2003: Vienna. Preuzeto sa https://www.researchgate.net/publication/265625570_ONE_MORE_FEMINIST_MANIFESTO_OF_THE_POLITICAL
- Sedelmeier, U. (2009). Post-accession compliance with EU gender equality legislation in post-communist new member states. *European Integration Online Papers*. Preuzeto sa <http://eiop.or.at/eiop/pdf/2009-023.pdf>
- Sedelmeier, U. (2011). Europeanisation in new member and candidate states. *Living Reviews in European Governance*, 6. London: London School of Economics i Political Science.
- Sekulić, J. (2012). *Usklađivanje privatnog i profesionalnog života : studija dostupnosti socijalnih usluga na lokalnom nivou*. Beograd: Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike, Uprava za rodnu ravnopravnost.
- Sekulić, N. (2014). Social status of motherhood with special reference to Serbia today. *Sociologija*, 56(4), 403–426.
- Senka nad Srbijom (2013). (Izveštaj nevladinih organizacija za 55. zasedanje Komiteta CEDAW 2013). Beograd: Autonomni ženski centar, ASTRA, Žene u crnom, Labris,

- Glas razlike. Preuzeto sa <http://www.astra.org.rs/wp-content/uploads/2008/07/Senka-nad-Srbijom.pdf>
- Shapiro J., M. (2005). *Family. U: New keywords: a revised vocabulary of culture and society* (str. 124–126). Malden, MA: Blackwell Pub.
- Shaw, J. (2002). The European Union and gender mainstreaming: Constitutionally embedded or comprehensively marginalised? *Feminist Legal Studies*, 10(3), 213–226.
- Shaw, J. (2012). EU Citizenship and the Edges of Europe. *SSRN Electronic Journal*. Preuzeto sa <https://doi.org/10.2139/ssrn.2096197>
- Shaw, J. i Stiks, I. (2011). The Europeanisation of Citizenship in the Successor States of the Former Yugoslavia: An Introduction. *SSRN Electronic Journal*. Preuzeto sa <https://doi.org/10.2139/ssrn.1914387>
- Shire, K. (2015). Family Supports and Insecure Work: The Politics of Household Service Employment in Conservative Welfare Regimes. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 22(2), 193–219.
- Squires, J. (1999). *Gender in political theory*. Cambridge, UK: Malden, Mass: Polity Press; Blackwell Publishers.
- Squires, J. (2005). Is Mainstreaming Transformative? Theorizing Mainstreaming in the Context of Diversity and Deliberation. *Social Politics: International Studies in Gender, State i Society*, 12(3), 366–388.
- Squires, J. (2007). *The new politics of gender equality*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave.
- Squires, J. (2008). Intersecting Inequalities: Reflecting on the Subjects and Objects of Equality. *The Political Quarterly*, 79(1), 53–61.
- Squires, J. (2009). Multiple Inequalities, Intersectionality and Gender Mainstreaming: Potential and Pitfalls. U: *Teaching intersectionality: putting gender at the centre* (str. 53–63). Utrecht, Stockholm: Advanced Thematic Network in Women's Studies in Europe, University of Utrecht; Centre for Gender Studies, Stockholm University.
- Stanojević T., D. (2015). *Oblikovanje novog očinstva kroz prakse očeva u Srbiji* (Doktorska disertacija). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- Sterner, G. i Biller, H. (2007). Gender Mainstreaming in the EU Member States. Sweden: Ministry of Integration and Gender Equality. Preuzeto sa <http://www.government.se/reports/2007/01/gender-mainstreaming-in-the-eu-member-states/>.
- Stiks, I. (2010). A Laboratory of Citizenship: Shifting Conceptions of Citizenship in Yugoslavia and its Successor States. *SSRN Electronic Journal*. Preuzeto sa <https://doi.org/dx.doi.org/10.2139/ssrn.1914380>.
- Stillman, R. J. (2009). *Public administration: concepts and cases* (9th ed., International ed). Belmont, CA: Wadsworth Cengage Learning.
- Stratigaki, M. (2004). The Cooptation of Gender Concepts in EU Policies: The Case of „Reconciliation of Work and Family“. *Social Politics: International Studies in Gender, State i Society*, 11(1), 30–56.
- Stratigaki, M. (2005). Gender Mainstreaming vs Positive Action: An Ongoing Conflict in EU Gender Equality Policy. *European Journal of Women's Studies*, 12(2), 165–186.
- Strid, S. (2009). *Gendered interests in the European Union: the European Women's Lobby and the organisation and representation of women's interests*. Örebro: Örebro

University.

- Suwada, K. (2017). *Men, Fathering and the Gender Trap: Sweden and Poland Compared*.
- Šijački, Z. (Ur.). (2006). *Pet godina posle*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- Simonović, D. (Ur.). (2004). *Kratak vodič kroz CEDAW: Konvenciju o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena i njezinu primjenu u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Ured za ravnopravnost spolova vlade RH.
- Šinko, M. (Ur.). (2015). *Žene i politika (Žene i... (feministički udžbenici))*. Zagreb: Centar za ženske studije i Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Špehar, A. (2006). "Eastern European Women" Winners or Losers in Post-Communist Transitions? U: Lindahl, R. (Ur.), *Forskning om europafrågor vid Göteborgs Universitet 2005* (str. 99–124). Göteborg: CERGU.
- Špehar, A. (2007). *How women's movements matter: women's movements' strategies and influence on gender policy formation in post-communist Croatia and Slovenia*. Göteborg: Dept. of Political Science, Göteborg University.
- Špehar, A. (2012a). The EU as a Gender Policy Promoter in Western Balkans "Facade Democracies": Achievements, Gaps and Challenges. U: *Doing gender - Doing the Balkans: dynamics and persistence of Gender Relations in Yugoslavia and the Yugoslav successor states* (str. 157–167). München: Sagner.
- Špehar, A. (2012b). This Far, but No Further?: Benefits and Limitations of EU Gender Equality Policy Making in the Western Balkans. *East European Politics i Societies*, 26(2), 362–379.
- Špehar, A. (2015). Gender equality for whom? A critical frame analysis of the 2007 Swedish domestic services tax reform. *Critical Social Policy*, 35(3), 350–368.
- Špehar, A. (2016). The Politics of Pseudoactions. Local Governance and Gender Policy Implementation in the Western Balkans (No. No 6). Visby, Sweden: Swedish International Center for Local Democracy.
- Tannen, D., Hamilton E., H. i Schiffrin, D. (Ur.). (2015). *The Handbook of Discourse Analysis*. United Kingdom: Wiley Blackwell Publishers.
- Tavares da Silva, M. R. (2004). *Stocktaking study of the effective functioning of national mechanisms for gender equality in Council of Europe member states*. Strasbourg: Council of Europe.
- Tavares da Silva, M. R. (2010). *National Mechanisms for Gender Equality in EU Member States and Candidate Countries and other Developed Economies of the UNECE Region - Regional Study*. Geneva: United Nations Economic Commission for Europe. Preuzeto sa https://www.unece.org/fileadmin/DAM/Gender/publication/UNECE_2010_Regional%20study_EU%20et%20al.pdf
- Teasdale, A., & Bainbridge, T. (2012). *Soft law*. http://penguincompaniontoeu.com/additional_entries/soft-law/, pristupljeno 21. jula 2017.
- Teređkinas, A. i Reingardienė, J. (Ur.). (2005). *Men and Fatherhood: New Forms of Masculinity in Europe*. Vilnius: Social Research Center of Vytautas Magnus University Danish Research Centre on Gender Equality of Roskilde University Center for Equality Advancement.
- Tesiu, R. i Bocioc, F. (2005). *Equal Opportunities for Women and Men: Monitoring law and practice in Romania*. Open Society Institute, Network Women's Program.
- Todorović, D. (2011). Kvir teorija i feminizam. U: *Uvod u rodne teorije* (str. 241–254).

- Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Centar za rodne studije ACIMSI, Mediterran Publishing.
- Tomanović, S., Ljubičić, M. i Stanojević, D. (2014). *Jednoroditeljske porodice u Srbiji: sociološka studija*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Čigoja štampa..
- Tronto, J. C. (2005). *Care as the Work of Citizens, A Modest Proposal*. U: *Women and citizenship*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Tronto, J. C. (2013). *Caring democracy: markets, equality, and justice*. New York: New York University Press.
- True, J. (2003). Mainstreaming Gender in Global Public Policy. *International Feminist Journal of Politics*, 5(3), 368–396.
- True, J. i Mintrom, M. (2001). Transnational Networks and Policy Diffusion: The Case of Gender Mainstreaming. *International Studies Quarterly*, 45(1), 27–57.
- Tuning Project. (2010). *Reference points for the design and delivery of degree programmes in gender studies*. Bilbao: Publicaciones de la Universidad de Deusto.
- Ulmanen, P. (2013). Working Daughters: A Blind Spot in Swedish Eldercare Policy. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 20(1), 65–87.
- UN Women. (2015). *Progress of the World's Women 2015-2016 - Transforming Economies, Realizing Rights*. New York: UN Women. Preuzeto sa http://progress.unwomen.org/en/2015/pdf/UNW_progressreport.pdf
- UN Women. (2015). *Evaluacija Nacionalnog akcionog plana za primenu Nacionalne strategije za unapređenje položaja žena i rodnu ravnopravnost u Srbiji 2010-2015*. Beograd: UN Women. Preuzeto sa <https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/sr/dokumenti/strategije>
- Ungerson, C. (1997). Social Politics and the Commodification of Care. *Social Politics: International Studies in Gender, State i Society*, 4(3), 362–381.
- Ungerson, C. (2003). Commodified care work in European Labour Markets. *European Societies*, 5(4), 377–396.
- United Nations (Ur.). (2011). *Men in families: and family policy in a changing world*. New York, NY: United Nations.
- United Nations (Ur.). (2011). *Men in families: and family policy in a changing world*. New York, NY: United Nations.
- United Nations (Ur.). (2015). *Transforming economies, realizing rights*. New York, NY: UN Women.
- United Nations Department for Economic and Social Affairs. (2006). *Aide Mémoire: Family policies and 2030 Sustainable Development Agenda*. Представљено на United Nations Expert Group Meeting, New York.
- Uvod u načela kohezivne politike Evropske unije*. (2006). Beograd: Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH. Preuzeto sa: http://www.seio.gov.rs/upload/documents/publikacije/nacela_kohezivne_politike_giz2017.PDF
- van der Haar, M. i Verloo, M. (2016). Starting a Conversation about Critical Frame Analysis: Reflections on Dealing with Methodology in Feminist Research. *Politics i Gender*, 12(03).
- van der Molen, I. i Novikova, I. (2005). Mainstreaming gender in the EU-accession process: the case of the Baltic Republics. *Journal of European Social Policy*, 15(2), 139–156.

- van der Vleuten, J. M. (2007). *The price of gender equality: members states and governance in the European Union*. Aldershot, England; Burlington, VT: Ashgate.
- van der Vleuten, J. M. (2012). Gendering the Institutions and Actors of the EU. U: *Gendering theories of European integration* (str. 41–62). Springer.
- van Dijk, T. A. (1993). Principles of Critical Discourse Analysis. *Discourse i Society*, 4(2), 249–283.
- van Dijk, T. A. (2005). Critical Discourse Analysis. U: *The Handbook of Discourse Analysis* (str. 349–371). Malden, Massachusetts: Blackwell Publishers Ltd.
- Vasak, K. (1982). Human Rights: As a Legal Reality. U: *The international dimensions of human rights* (Rev. and ed. for the English ed. by Philip Alston, str. 3–10). Westport, Conn. [usw.]: Greenwood Pr. [usw.].
- Vasić, S. (2016). *Rodni identiteti u intersekciji sa etničkim i religijskim: na primeru istraživanja Banatskih Bugarki u Srbiji, Rumuniji i Bugarskoj*. Doktorski rad. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Centar za rodne studije.
- Vasiljević, L. (2009). Žene i profesionalni i klasni identitet. U: *Društvo u pokretu: novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas* (str. 122–140). Novi Sad: Cenzura.
- Vasiljević, S. (2003). Equality between men and women: challenges to Croatian legislation. U: *Croatian accession to the European Union. [...] Economic and legal challenges* (str. 273–290). Zagreb: Institut za javne financije.
- Vasiljević, S. (2017). Gender Equality in Croatia. U: *Gender equality in a global perspective* (1 Edition, str. 224–245). New York: Routledge, Taylor i Francis Group.
- Vasiljević, S., Marling, R. i Örtenblad, A. (2017). Introduction: Different Dimensions of Gender Equality in Comparative Perspective. U: *Gender equality in a global perspective* (1 Edition, str. 3–19). New York: Routledge, Taylor i Francis Group.
- Veber, M. (1976). *Privreda i društvo* (tom I, II). Beograd: Prosveta.
- Verheijen, T. (2007). *Administrative Capacity in the New EU Member States: The Limits of Innovation?* Washington, D.C.: The World Bank.
- Verloo, M (Ur.). (2007). *Multiple meanings of gender equality: a critical frame analysis of gender policies in Europe* (English ed). Budapest ; New York: CEU Press.
- Verloo, M. (2001). *Another Velvet Revolution. Gender Mainstreaming and the Politics of Implementation*. IWM Working Paper No. 5/2001: Vienna. Preuzeto sa http://uaf.edu.pk/faculties/social_sci/courses/gender_and_development/06.pdf
- Verloo, M. (2005a). Displacement and Empowerment: Reflections on the Concept and Practice of the Council of Europe Approach to Gender Mainstreaming and Gender Equality. *Social Politics: International Studies in Gender, State i Society*, 12(3), 344–365.
- Verloo, M. (2005b). Mainstreaming Gender Equality in Europe. A Critical Frame Analysis Approach. *The Greek Review of Social Research*, (117), 11–34.
- Verloo, M. (2006). Multiple Inequalities, Intersectionality and the European Union. *European Journal of Women's Studies*, 13(3), 211–228.
- Verloo, M. (2013). Intersectional and Cross-Movement Politics and Policies: Reflections on Current Practices and Debates. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 38(4), 893–915.
- Verloo, M., i Roggeband, C. (1996). Gender impact assessment: Development of a new instrument in the Netherlands. *Impact Assessment*, 14(1), 3–20.

- Verloo, M., i Walby, S. (2012). Introduction: The Implications for Theory and Practice of Comparing the Treatment of Intersectionality in the Equality Architecture in Europe. *Social Politics: International Studies in Gender, State i Society*, 19(4), 433–445.
- Verloo, M., Maratou-Alipranti, L., van Beveren, J., van Lamoen, I., i Tertinegg, K. (2004). Framing the organisation of intimacy as a policy problem across Europe. Predstavljeno na The Second Pan-European Conference on European Politics of the ECPR Standing Group on European Union Politics, Bologna. Preuzeto sa <http://www.mageeq.net/docs/magpap01.pdf>.
- Verloo, M., Meier, P., Lauwers, S., i Martens, S. (2012). Putting Intersectionality into Practice in Different Configurations of Equality Architecture: Belgium and the Netherlands. *Social Politics: International Studies in Gender, State i Society*, 19(4), 513–538.
- Vilenica, A. (2013). Postajanje majkom u vreme neoliberalnog kapitalizma. Beograd: uz)bu))na))). Preuzeto sa http://arhiv.rosalux.rs/userfiles/files/Postajanje%20Majkom_130x180_100dpi.pdf.
- Vilenica, A., i Marković, T. (2014). *Postajanje majkom na periferiji: Od socijalizma do neoliberalno "tranzicijskog" režima materinstva ka radikalnim praksama brige*. Beograd: uz)bu))na))).
- Vincze, E. (2014). The racialization of Roma in the 'new' Europe and the political potential of Romani women. *European Journal of Women's Studies*, 21(4), 435–442.
- Vis, B. (2007). States of welfare or states of workfare? Welfare state restructuring in 16 capitalist democracies, 1985–2002. *Policy i Politics*, 35(1), 105–122.
- Višić, T. (2013). Nacionalne populacione politike i konstrukcija materinstva u post-socijalističkoj Srbiji. U: *Postajanje majkom u vreme neoliberalnog kapitalizma*. Beograd: uz)bu))na))).
- Višnjić, J. (2011). U zoni političkog: feministički odgovori i inicijative u savremenoj Srbiji. Beograd: Ženski informaciono-dokumentacioni centar.
- von Wahl, A. (2008). The Eu and Enlargement: Conceptualizing Beyond „East“ and „West“. U: *Gender politics in the expanding European Union: mobilization, inclusion, exclusion* (str. 19–36). New York ; Oxford: Berghahn Books.
- Vujačić, J. (Ur.). (2008). *Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena*. Beograd: Uprava za rodnu ravnopravnost, Ministarstvo rada i socijalne politike, Republika Srbija.
- Vujadinović, D. (2009). *Civil society in contemporary context: the case of Serbia*. Belgrade: The Faculty of Law, University of Belgrade.
- Vujadinović, D. (2013). Family Structures and Civil Society Perspectives in Present-day Serbia. U: Nautz, J. P., Ginsborg, P. i Nijhuis, T. (Ur.). *The golden chain: family, civil society, and the state* (str. 260–279). New York: Berghahn Books.
- Vujadinović, D. (2015). Gender mainstreaming in law and legal education. *Anali Pravnog Fakulteta U Beogradu*, 63(3), 56–74.
- Vulstonkraft, M. (1994). *Odbrana prava žene: sa kritičkim opaskama na politička i moralna pitanja*. Beograd: Filip Višnjić.
- Walby, S. (1990). *Theorizing patriarchy*. Oxford, UK; Cambridge, MA, USA: B. Blackwell.
- Walby, S. (1997). *Gender transformations*. [London]: Taylor i Francis e-Library.

- Walby, S. (2004). The European Union and Gender Equality: Emergent Varieties of Gender Regime. *Social Politics: International Studies in Gender, State i Society*, 11(1), 4–29.
- Walby, S. (2005). Gender Mainstreaming: Productive Tensions in Theory and Practice. *Social Politics: International Studies in Gender, State i Society*, 12(3), 321–343.
- Walby, S. (2007). Complexity Theory, Systems Theory, and Multiple Intersecting Social Inequalities. *Philosophy of the Social Sciences*, 37(4), 449–470.
- Walby, S. (2009). *Globalization and Inequalities: Complexity and Contested Modernities*. SAGE Publications Ltd.
- Walby, S. (2011). *The future of feminism*. Cambridge: Polity Press.
- Waylen, G., Celis, K., Kantola, J. i Weldon, S. L. (Ur.). (2013). *The Oxford Handbook of Gender and Politics* (1 edition). Oxford University Press.
- Wells, M. B., & Sarkadi, A. (2012). Do Father-Friendly Policies Promote Father-Friendly Child-Rearing Practices? A Review of Swedish Parental Leave and Child Health Centers. *Journal of Child and Family Studies*, 21(1), 25–31.
- Weidenfeld, W. i Wessels, W. (2010). *Evropa od A do Š: priručnik za evropsku integraciju*. Beograd: Konrad Adenauer Stiftung.
- Weiner, E. (2009). Dirigism and Deja Vu Logic: The Gender Politics and Perils of EU Enlargement. *European Journal of Women's Studies*, 16(3), 211–228.
- West, C. i Zimmerman, D. H. (1987). Doing Gender. *Gender and Society*, 1(2), 125–151.
- Wineman, A. (2006). *Gender Mainstreaming: An Annotated Bibliography of the Academic Literature*. Boston: The Boston Consortium on Gender, Security and Human and Human Rights.
- Wischermann, U. (2000). The Sex/Gender Debate in Germany. U: *The Making of European Women's Studies*. (str. 30-31). Utrecht, the Netherlands: ATHENA, Utrecht University.
- Woodward, A. E. (2004a). Building velvet triangles: gender and informal governance. U: *Informal governance in the European union* (str. 76–93). Cheltenham: Elgar.
- Woodward, A. E. (2004b). European Gender Mainstreaming: Promises and Pitfalls of Transformative Policy. U: *Equity in the workplace: gendering workplace policy analysis* (str. 77–102). Lanham: Lexington Books.
- Woodward, A. E. (2008). Too late for gender mainstreaming? Taking stock in Brussels. *Journal of European Social Policy*, 18(3), 289–302.
- Woodward, A. E. (2010). Fifty Years of European Union Gender Equality Policy and Future Challenges. *GSPR 2010*, (3), 25–50.
- Woodward, A. E. (2012). From Equal Treatment to Gender Mainstreaming and Diversity Management. U: Abels, G. i Mushaben, J. M. (Ur.), *Gendering the European Union: new approaches to old democratic deficits* (str. 85–103). Houndmills, Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan.
- The Global Gender Gap Report. (2013). Switzerland: World Economic Forum. Preuzeto sa: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GenderGap_Report_2013.pdf
- The Global Gender Gap Report. (2015). Switzerland: World Economic Forum. Preuzeto sa: <http://www3.weforum.org/docs/GGGR2015/cover.pdf>
- Yuval-Davis, N. (2006). Intersectionality and Feminist Politics. *European Journal of Women's Studies*, 13(3), 193–209.
- Yuval-Davis, N. (2011). Power, Intersectionality and the Politics of Belonging. FREIA Working Paper Series. Working paper no. 75. Denmark: Feminist Research

- Center in Aalborg, Aalborg University. Dostupno na: <https://doi.org/10.5278/freia.58024502>
- Zaharijević, A. (2013). *Being an Activist: Feminist Citizenship Through Transformations of Yugoslav and Post-Yugoslav Citizenship Regimes*. Edinburgh, Scotland, UK: The Europeanisation of Citizenship in the Successor States of the Former Yugoslavia (CITSEE). Preuzeto sa: <http://papers.ssrn.com/abstract=2388703>
- Zaharijević, A. (2014). *Ko je pojedinac? Genealoško preispitivanje ideje građanina*. Loznica: Karpos.
- Zaharijević, A. (2015). Footnote in a global history: On histories of feminisms. *Sociologija*, 57(1), 72–89.
- Zaharijević, A. (Ur.). (2008). *Neko je rekao feminizam?: kako je feminizam uticao na zene XXI veka*. Beograd: Rekonstrukcija Ženski fond.
- Zaključna zapažanja*. (2013). (Zaključna zapažanja o kombinovanom Drugom i trećem periodičnom izveštaju Republike Srbije). Ženeva: Ujedinjene nacije, Komitet za eliminaciju diskriminacije žena. Preuzeto sa http://www.ljudskaprava.gov.rs/sites/default/files/dokument_file/cedaw_zakljucna_zapazanja_srp.pdf
- Zaključni komentari*. (2007). (Preporuke Komiteta za eliminaciju diskriminacije žena). Ženeva: Ujedinjene nacije, Komitet za eliminaciju diskriminacije žena. Preuzeto sa <http://www.astra.org.rs/wp-content/uploads/2008/07/Zakljucni-komentari-CEDAW-Komiteta.Republika-Srbija.pdf>
- Zore, P. (2013). Rodno osviještena politika – utjecaj na feminističku teoriju i praksu. U: *Širenje područja političkog – Novi pogledi na političku participaciju žena* (str. 77–102). Zagreb: Centar za ženske studije.
- Zorić, J., Dičić, N. i Petković, N. (2008). *Radna prava žena u Srbiji*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Žene i muškarci u Srbiji 2014. (2014). Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Žene i muškarci u Srbiji. (2005). Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Žene i muškarci u Srbiji. (2008). Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Žene i muškarci u Srbiji. (2011). Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Žunić, N. (2014). Evropska unija: rod i politika. *Zbornik radova Pravnog fakulteta, Niš*, (68), 207–228.

Internet stranice

- Agreement on cooperation between the International Labour Organization and the European Atomic Energy Community Official Journal 18, 09/03/1961. Preuzeto 21. jula 2017. sa <http://ec.europa.eu/world/agreements/downloadFile.do?fullText=yesitreatyTr ansId=11161>.
- Anali pravnog fakulteta u Beogradu. Preuzeto 17. septembra 2016. sa <http://ojs.ius.bg.ac.rs/index.php/anali/index>;
- Apostolovski, A. (16. novembar 2009). *Majka Albanka, otac Srbin, dete diskriminisano*. Politika. Preuzeto 4. marta 2017 sa <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/politika/2009/11/16/C12575130037F71BC125766F00703C0F/majka-albanka-otac-srbin-dete--diskriminisano>.
- Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije Univerziteta u Novom Sadu. Studijski program master akademskih studija evropske studije. Preuzeto 17. septembra 2016. sa <https://www.uns.ac.rs/index.php/univerzitet/c-unscentri/acimsi/acimsi/mas-evropske-studije-c>.
- Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije Univerziteta u Novom Sadu. Studijski program master akademskih studija rodne studije. Preuzeto 17. septembra 2016. sa <http://www.fpn.bg.ac.rs/master-studije-roda>.
- Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije Univerziteta u Novom Sadu. Centar za rodne studije. Preuzeto 4. avgusta 2017. sa <http://www.uns.ac.rs/index.php/rs/instituti-centri/acimsi/centar-za-rodne-studije>.
- Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije Univerziteta u Novom Sadu. Studijski program doktorskih akademskih studija rodne studije. Preuzeto 17. septembra 2016. sa <http://www.uns.ac.rs/index.php/rs/univerzitet/centri/acimsi/acimsi/das-rodne-studije>.
- Asthana, A. (23. mart 2016). *Flexibility at work isn't just about women – men want more from family life, too*. The Guardian. Preuzeto 26. avgusta 2017. sa <http://www.theguardian.com/commentisfree/2016/mar/23/flexibility-at-work-isnt-just-about-women-men-want-more-from-family-life-too>.
- Autonomni ženski centar. <https://www.womenngo.org.rs/>, pristupljeno 6. maja 2016.
- Centar za istraživanje javnih politika. Definicija porodice u krivičnom zakonodavstvu Srbije i zaštita žena žrtava nasilja. Preuzeto 25. februara 2017. sa <http://www.publicpolicy.rs/arhiva/893/definicija-porodice-u-krivicnom-zakonodavstvu-srbije-i-za-scaron-tita-zena-zrtava-nasilja#.WLHRI1XyvIU>.
- Center for Feminist Social Studies. Orebro University, Sweden. Preuzeto 4. septembra 2016. sa <https://www.oru.se/english/research/research-environments/hs/cfs/>.
- Clio, edicija Polis. Preuzeto 17. septembra 2016. sa http://clio.rs/Polis_Katalog_26.
- Comparative European Politics*. Special issue. Volume 7, Number 1, 1 April 2009. Preuzeto 24. septembra 2017. sa <http://www.ingentaconnect.com/content/pal/14724790/2009/00000007/0000001;jsessionid=n9qaa3rc8p4b.x-ic-live-01>.

Council of Europe. Complete list of the Council of Europe's treaties. Preuzeto 21. jula 2017. sa <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list>.

Council of Europe. Preuzeto 21. jula 2017. sa <http://www.coe.int/en/web/portal/home>.

Časopis *Izazovi evropskih integracija*. Beograd: Službeni glasnik. Preuzeto 19. septembra 2016. sa <http://www.slglasnik.com/изазови-европских-интеграција>.

Daphne III Funding Programme. Preuzeto 12. avgusta 2017. sa http://ec.europa.eu/justice/grants1/programmes-2007-2013/daphne/index_en.htm.

Demografija. Preuzeto 4. marta 2017. sa <http://www.minrzs.gov.rs/cir/dokumenti/briga-o-porodici/demografski-pregled>.

Demografski pregled. Preuzeto 4. marta 2017. sa <https://www.minrzs.gov.rs/lat/demografski-pregled.html>.

Dorđević, K. *Otac na porodijskom odsustvu*. Politika, 22. februar 2015. Preuzeto 19. aprila 2017. sa <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/politika/2015/2/22/C1257DB8003F2620C1257DF30071EA02/otac-na-porodiljskom-odsustvu>.

Dorđević, K. *Tata na porodijskom odsustvu*. Politika, 2. decembar 2007. Preuzeto 19. aprila 2017. sa <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/politika/2007/12/2/C1257250003F36C7C12573A500598E6B/tata-na-porodiljskom-odsustvu>.

Ebart – Medijski arhiv. Preuzeto 4. septembra 2016. sa <http://www.arhiv.rs/>.

European Commission. Directorate-General, Justice and Consumers. Preuzeto 21. jula 2017. sa https://ec.europa.eu/info/departments/justice-and-consumers_en.

European Commission. Migration and Home Affairs. Schengen Area. Preuzeto 26. jula 2017. sa https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/borders-and-visas/schengen_en.

European Equality Law Network. Pristupljeno 19. aprila 2017. sa <http://www.equalitylaw.eu/>.

European Institute for Gender Equality. Preuzeto 21. jula 2017. sa <http://eige.europa.eu/>.

European Neighbourhood Policy And Enlargement Negotiations. Conditions for membership. Preuzeto 17. jula 2017. sa https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/policy/conditions-membership_en.

European Neighbourhood Policy And Enlargement Negotiations. Strategy and Reports. Preuzeto 17. jula 2017. sa https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/countries/package_en.

European Parliament – Committees. FEMM Women’s Rights and Gender Equality. Preuzeto 21. jula 2017. sa <http://www.europarl.europa.eu/committees/en/femm/home.html>.

European Union Gender Equality Index. Pristupljeno 6. maja 2016. sa <http://eige.europa.eu/gender-statistics/gender-equality-index>.

Evropska komisija. Preuzeto 21. jula 2017. sa https://ec.europa.eu/commission/index_en.

Evropski osnivački ugovori i direktive koje proističu iz njih su pravno obavezujuće i direktno se primenjuju u zakonodavstvu zemalja članica. Applying EU law.

Preuzeto 21. jula 2017. sa https://ec.europa.eu/info/law/law-making-process/overview-law-making-process/applying-eu-law_en.

Evropski parlament. Preuzeto 21. jula 2017. sa <http://www.europarl.europa.eu/portal/en>.

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Centar za studije roda i politike. Preuzeto 4. avgusta 2017. sa <http://probni.fpn.bg.ac.rs/naucno-istrazivacka-delatnost/naucno-istrazivacki-centri/>.

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Master akademske studije politikologije: Javna uprava, lokalna samouprava i javne politike. Preuzeto 17. septembra 2016. sa <http://www.fpn.bg.ac.rs/master-javna-uprava-lokalna-samouprava-i-javne-politike>.

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Master akademske studije socijalne politike: Politike rodne ravnopravnosti. Preuzeto 17. septembra 2016. sa http://www.fpn.bg.ac.rs/sites/default/files/predmeti/silabusi/i-mrp-politike_rodne_ravnopravnosti.pdf.

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Master međunarodne studije: Modul evropske studije. Preuzeto 17. septembra 2016. sa <http://www.fpn.bg.ac.rs/master-modul-evropske-studije>.

Fakultet za evropske pravno-političke studije. Educons Univerzitet Novi Sad. Izborni predmet: Studije roda. Preuzeto 17. septembra 2016. sa <http://www.fepps.edu.rs/pravo/druga-godina/dva-izborna-predmeta/studije-roda>.

Family policies and the 2030 Sustainable Development Agenda. Preuzeto 18. februara 2017. sa <https://www.un.org/development/desa/family/meetings-events/family-policies-and-the-2030-sustainable-development-agenda.html>.

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. Doktorske studije etnologije-antropologije. Preuzeto 19. septembra 2016. sa http://www.f.bg.ac.rs/sr-lat/etnologija_antropologija/program_studija.php?god=4inivo=5.

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. Doktorske studije sociologije. Preuzeto 19. septembra 2016. sa http://www.f.bg.ac.rs/sociologija/program_studija.php?god=4inivo=5.

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. Master akademske studije sociologije. Preuzeto 19. septembra 2016. sa http://www.f.bg.ac.rs/sociologija/program_studija.php?god=4inivo=0.

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. Master studije etnologije-antropologije. Preuzeto 19. septembra 2016. sa http://www.f.bg.ac.rs/sr-lat/etnologija_antropologija/program_studija.php?god=4inivo=2.

Fond za socijalne inovacije. (17. maj 2005). Preuzeto 6. maja 2016. sa <http://web.archive.org/web/20050517073356/http://www.sif.minrzs.sr.gov.yu:80/fondacija.asp?l=sin=-1>.

Fourth World Conference on Women, Beijing 1995. Preuzeto 21. januara 2017. sa <http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/platform/>.

Framing. Oxford Living Dictionaries. Preuzeto 24. septembra 2017. sa <https://en.oxforddictionaries.com/definition/framing>.

Gendering. English Oxford Living Dictionaries. Preuzeto 24. septembra 2017. sa <https://en.oxforddictionaries.com/definition/gendering>.

Genero. Preuzeto 17. septembra 2016. sa

- <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/casopis-genero>.
- Gerontodomaćice – jedino društvo i podrška*. Vreme. Preuzeto 26. avgusta 2017. sa <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=1090604>.
- Inkluzija. Preuzeto 17. jula 2017. sa <http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/rs/>.
- Istorijat odnosa Srbije i EU. Ministarstvo za evropske integracije Vlada Republike Srbije. Preuzeto 26. jula 2017. sa <http://www.seio.gov.rs/srl/srbija-i-eu/istorijat-odnosa-srbije-i-eu/>.
- Janković, A. (16. maj 2016). *Posao kojim se bavim: GERONTODOMAĆICA Nekad osetim kao da imam više od jedne majke!* Blic. Preuzeto 26. avgusta 2017. sa <http://www.blic.rs/vesti/beograd/posao-kojim-se-bavim-gerontodomacica-nekad-osestim-kao-da-imam-vise-od-jedne-majke/k7989sy>.
- Journal of European Public Policy*. Special issue. Volume 7, Issue 3, 2000. Preuzeto 24. septembra 2017. sa <http://www.tandfonline.com/toc/rjpp20/7/3?nav=tocList>.
- Karat Coalition. Study: Gender assessment of the impact of EU accession on the status of women in the labour market in CEE – 4 national studies: Bulgaria, Czech Republic, Hungary, Poland. Preuzeto 18. aprila 2017. sa <http://www.karat.org/resources/gender-assessment-of-the-impact-of-eu-accession-on-the-status-of-women-in-the-labour-market-in-cee-4-national-studies-bulgaria-czech-republic-hungary-poland-2003/>.
- Lazić, J., *Budžet, bela kuga i kvaka 22* (26. novembar 2009). Vreme. Preuzeto 4. marta 2017. sa <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vreme/2009/11/26/C12575130037F71BC125767A00334278/budzet-bela-kuga-i-kvaka-22>.
- Legislation. European Commission. Pristupljeno 19. aprila 2017. sa http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/law/index_en.htm;
- Lisbon European Council – Conclusions of the Presidency. (2000). Preuzeto 17. jula 2017. sa http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm.
- Mageeq: Policy frames and implementation problems: The case of gender mainstreaming*. Preuzeto 4. septembra 2016. sa <http://www.mageeq.net/>.
- Mandić, S. (2018). *Ništa od gvođenog puka*. Preuzeto 24. mart 2018. sa <https://pescanik.net/nista-od-gvođenog-puka/>.
- Mićunović, N. (2010). *Progurala sam najbolji mogući zakon*. Intervju. Preuzeto 19. septembra 2016. sa http://www.danas.rs/nedelja.26.html?news_id=181427&title=Progurala+sam+najbolji+mogu%27i+zakon.
- Ministarstvo pravde Vlade Republike Srbije. Pregovori sa Evropskom unijom – Poglavlje 23. Preuzeto 26. jula 2017. sa <https://www.mpravde.gov.rs/tekst/2986/pregovori-sa-eu.php>.
- Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. Republika Srbija i Ujedinjene nacije. Preuzeto 26. jula 2017. sa <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/spoljna-politika/multilateral/un?lang=lat>.
- Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. Republika Srbija i Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju. Preuzeto 26. jula 2017. sa <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/spoljna-politika/multilateral/oeps?lang=lat>.
- Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. Republika Srbija i Savet Evrope. Preuzeto 26. jula 2017. sa <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/spoljna->

- politika/multilateralasavet-evrope?lang=lat.
- Miščević, T. (Ur.). (2008–2012). *Biblioteka Društvo i nauka, edicija Evropska unija*. Beograd: Službeni glasnik. Preuzeto 19. septembra 2016. sa <http://www.slglasnik.com/%D0%B1%D0%B8%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0-%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%88%D1%82%D0%B2%D0%BE-%D0%B8-%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0>.
- Mohdin, A. (1. avgust 2016). *Is Sweden's 'daddy quota' closing the gender gap?* World Economic Forum. Preuzeto 4. jula 2017. sa <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/is-swedens-daddy-quota-closing-the-gender-gap/>.
- Mreža za ženski evropski lobi. Preuzeto 1. avgusta 2017. sa <https://mrezaewl.wordpress.com/about/>.
- Mreža Žene protiv nasilja. Preuzeto 1. avgusta 2017. sa <http://www.zeneprotivnasilja.net/>.
- Nacionalni konvent o Evropskoj uniji. Preuzeto 26. jula 2017. sa <http://eukonvent.org/>.
- Nacionalni program za integraciju u Evropsku uniju (2008). Preuzeto sa http://www.seio.gov.rs/upload/documents/NPI/NPI_2008.pdf.
- Načela kohezije politike Evropske unije. Preuzeto 17. jula 2017. sa http://www.seio.gov.rs/upload/documents/publikacije/nacela_kohezije_politike_giz2017.PDF.
- Način rada Nacionalnog konventa o Evropskoj uniji. Preuzeto 26. jula 2017. sa <http://eukonvent.org/nacin-rada-nkeu/>.
- OECD Family Database – OECD. Preuzeto 13. januara 2017. sa <http://www.oecd.org/els/family/database.htm>.
- Open Method of Coordination. Preuzeto 26. jula 2017. sa http://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/open_method_coordination.html.
- Peticija za priznavanje statusa roditelja-negovatelja. Preuzeto 29. avgusta 2017. sa <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/peticija-za-priznavanje-statusa-roditelja-negovatelja/hk2hr1m>.
- Poglavlje 19 – Socijalna politika i zapošljavanje. Preuzeto 1. maja 2017. sa <http://eupregovori.bos.rs/progovori-o-pregovorima/poglavlje-19/1557/2016/02/11/poglavlje-19--socijalna-politika-i-zaposljavanje-.html>.
- Pomoć u kući. Felix Domus. Preuzeto 26. avgusta 2017. sa <http://www.felixdomus.rs/index.php/pomoc-u-kuci>.
- Popović, M. L. (2. mart 2016). *Beogradu nedostaje 200 gerontodomaćica*. Novosti. Preuzeto 26. avgusta 2017. sa <http://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:597294-Beogradu-nedostaje-200-gerontodomacica>.
- Poslovnik Narodne Skupštine. Preuzeto 14. avgusta 2017. sa [http://www.parlament.gov.rs/narodna-skupstina-/vazna-dokumenta/poslovnik-\(precisceni-tekst\)/ceo-poslovnik-\(precisceni-tekst\).1423.html](http://www.parlament.gov.rs/narodna-skupstina-/vazna-dokumenta/poslovnik-(precisceni-tekst)/ceo-poslovnik-(precisceni-tekst).1423.html).
- Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. Preuzeto 21. januara 2017. sa <http://ravnopravnost.gov.rs/rs/>.
- Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu. Izborni predmet: Rodno pravo. Preuzeto 19. septembra 2016. sa

<http://www.ius.bg.ac.rs/studije/novi%20nastavni%20program%20osnovnih%20studija%20od%202011-12.htm>.

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu. Master in European Integration. Preuzeto 17. septembra 2016. sa <http://pogestei.ius.bg.ac.rs/>.

Pravni fakultet Univerziteta u Nišu. Pravne studije roda. Preuzeto 19. septembra 2016. sa <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/silabusi/osnovne/pravne-studije-roda.pdf>.

Pravoslavni roditelj. (bez datuma). Preuzeto 4. februara 2017. sa <http://www.pravoslavniroditelj.org/>.

Pretraga „bela kuga“. (2003). Medijski arhiv Ebart. Preuzeto 4. marta 2017. sa <http://www.arhiv.rs/novinska-pretraga/bela%20kuga/sve-rubrike/sve-novine/2003/cela-godina/ceo-mesec/>.

Prva sednica prvog redovnog zasedanja, 26. 4. 2014. Otvoreni parlament. Preuzeto 14. avgusta 2017. <http://otvoreniparlament.rs/transkript?od=2014-03-01ido=isaziv=61ikljucnaRec=Uprava+za+rodnu+ravnopravnost>.

Quing: Quality in Gender+ Equality Policies. Preuzeto 4. septembra 2016. sa <http://www.quing.eu/>

Reljanović, M., i Ilić, I. *Puj pike, ne važi*. Preuzeto 25. februara 2017. sa <http://pescanik.net/puj-pike-ne-vazi/>.

Roditelj Negovatelj. (13. januar 2016). Preuzeto 29. avgusta 2017. sa <http://roditeljsrbija.com/roditelj-negovatelj/>;

Rodna ravnopravnost. (16. decembar 2005). Danas. Preuzeto 4. marta 2017. sa <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/danas-specijalni-dodatak/2005/12/16/C1256F7A005A8C61C12570D8007BC62D/rodna-ravnopravnost>.

Romska ženska mreža. Preuzeto 1. avgusta 2017. sa <http://mrza.info/about-us/>.

Savanović, A. (30. januar, 2010.). *Nema posla ako žele decu*. Blic. Preuzeto sa <http://www.blic.rs/vesti/vojvodina/nema-posla-ako-zele-decu/yv7mfph>.

Social Policy. Preuzeto 26. jula 2017. sa http://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/social_policy.html.

Sociologija. Preuzeto 17. septembra 2016. sa <http://www.sociologija.org/books/>.

Software localization. Preuzeto 4. septembra 2016. sa <http://wiki.c2.com/?SoftwareLocalization>.

Sud pravde Evropske unije. Preuzeto 21. jula 2017. sa https://europa.eu/european-union/about-eu/institutions-bodies/court-justice_en.

Temida. Preuzeto 17. septembra 2016. sa <http://www.vds.rs/Temida.htm>.

Treaties Office Database. Preuzeto 21. jula 2017. sa <http://ec.europa.eu/world/agreements/searchByType.do?id=2>.

Treaty Establishing the European Economic Community and Related Instruments (EEC Treaty). 11957E. Preuzeto 12. avgusta 2017. sa <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:11957E>.

Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts. Official Journal of the European Communities (97/C, 340/01). Preuzeto 26. jula 2017. sa <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:1997:340:FULLifrom=EN>.

Ugovor o Evropskoj uniji – konsolidovana verzija Ugovora iz Lisabona. Preuzeto 21. jula 2017. sa <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/index.htm>.

- UN Women. Gender Mainstreaming. Preuzeto 19. septembra 2016. sa <http://www.unwomen.org/en/how-we-work/un-system-coordination/gender-mainstreaming>.
- Vlada Federacije Bosne i Hercegovine. Gender Centar Federacije Bosne i Hercegovine. Preuzeto 19. septembra 2016. sa <http://www.gcfbih.gov.ba/o-gcfbih/>.
- Vlada Republike Srbije. Pregovaračka grupa za Poglavlje 24. Akcioni plan za poglavlje 24. Pravda, sloboda, bezbednost. Preuzeto 26. jula 2017. sa <http://www.bezbednost.org/Svi-dokumenti/6289/Akcioni-plan-za-Poglavlje-24--Pravda-sloboda.shtml>.
- Vlada Republike Srpske. Gender centar Republike Srpske. Preuzeto 19. septembra 2016. sa <http://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/centri/gendercentarrs/Pages/default.aspx>.
- Washington State University. School of Politics, Philosophy, and Public Affairs. Research Network on Gender Politics and the State. Preuzeto 1. avgusta 2017. sa <https://pppa.wsu.edu/research-network-on-gender-politics-and-the-state/>.
- Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu. Preuzeto 17. septembra 2016. sa <http://www.prafak.ni.ac.rs/izdavastvo/zbornik-radova.html>.
- Ženska parlamentarna mreža. Preuzeto 14. avgusta 2017. sa <https://zpmrsrbija.wordpress.com/>.